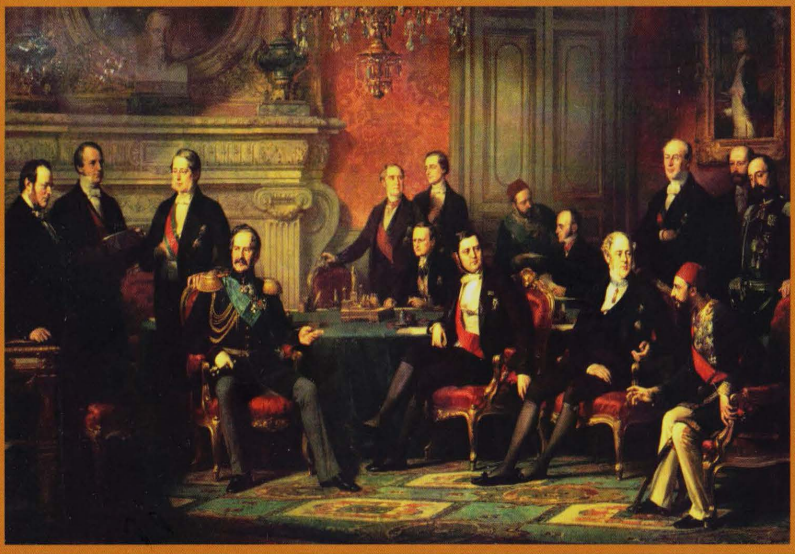
İMPARATORLUĞUN "LİBERAL" YILLARI (1856-1870)

KUNTAY GÜCÜM

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İMPARATORLUĞUN "LİBERAL" YILLARI (1856-1870)

TARİH VAKFI

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015

Yayına Hazırlayan
Tuba Akekmekçi

Kapak Görseli
Paris Barış Konferansı
Edouard Louis Dubufe; Congrées de Paris 1856, Versay Sarayı

Kitap Uygulama
Özlem Kelebek

Kitap Tasarımı
Haluk Tuncay

Baskı
Portakal Baskı İthalat İhracat San. ve Tic. A.Ş.
Huzur Mh. Tomurcuk Sokak No: 5 K:1
4. Levent-İstanbul
Tel: 0212 332 28 01

Matbaa Sertifika Numarası 12376
Yayıncı Sertifika Numarası 12102

Birinci Basım: Kasım 2015

ISBN 978-975-333-331-3

İMPARATORLUĞUN "LİBERAL" YILLARI (1856-1870)

KUNTAY GÜCÜM

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

"O zamanlar bir inanç kargaşasının içinden çok sayıda ağacın tek bir rüzgâra boyun eğişini andıran bir şeyler, bir tür aykırı ve ıslahatçı ruhu, bir yükselişin ve başlangıcın mutluluk verici bilinci, ancak en iyi zamanların tanıdığı bir yenidcn doğuş ve reform geçmişti..."

(Robert Musil, *Niteliksiz Adam*)

İÇİNDEKİLER

xi TEŞEKKÜR
1 GİRİŞ
30 CANNİNG THOUVENEL'E KARŞI DÖRDÜNCÜ NOKTA KONFERANSLARI
58 DİPLOMASİ VE ISLAHAT
130 ZOR YIL: 1867
177 DİPLOMASİ MASASINDA HATT-I HÜMAYUN
245 BİR DÖNEMİN SONU
261 SONUÇ
292 KAYNAKÇA
305 DİZİN

KISALTMALAR

BOA Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (Türkiye)
HR SYS Hariciye Siyasi Kısım Belgeleri
HR SFR (03) Londra Sefareti Belgeleri
HR SFR (04) Paris Sefareti Belgeleri
HR TO Hariciye Tercüme Odası Belgeleri
HR H Hariciye Hukuk Kısmı Belgeleri
HR HMŞ İSO Hukuk Müşavirliği İştişare Odası Belgeleri

AMAE Archives de la Ministre des Affaires Etrangères (France)
CP T Correspondance Politique, Turquie
MD T Mémoires et Documents, Turquie

NA FO The National Archives (England), Foreigne Office

BNF DM Bibliothèque Nationale de France, Departement des Manuscrits

a.g.e. adı geçen eser

Akt: aktaran

Dönemin Sadrazamları[1]

Mehmed Emin Âli Paşa	Mayıs 1855
Mustafa Reşid Paşa	Kasım 1856
Mustafa Naili Paşa	Ağustos 1857
Mustafa Reşid Paşa	Ekim 1857
Mehmed Emin Âli Paşa	Ocak 1858
Mehmed Emin Paşa	Ekim 1859
Mehmed Rüşdü Paşa	Aralık 1859
Mehmed Emin Paşa	Mayıs 1860
Mehmed Emin Âli Paşa	Ağustos 1861
Mehmed Fuad Paşa	Kasım 1861
Yusuf Kamil Paşa	Ocak 1863
Mehmed Fuad Paşa	Haziran 1863
Mehmed Rüşdü Paşa	Haziran 1866
Mehmed Emin Âli Paşa	Şubat 1867
Mahmud Nedim Paşa	Eylül 1871

Dönemin Hariciye Nazırları

Mehmed Fuad Efendi	Mayıs 1855
İbrahim Edhem Paşa	Kasım 1856
Ali Galib Paşa	Nisan 1857
Mehmed Emin Âli Paşa	Temmuz 1857
Mehmed Fuad Paşa	Ocak 1858
Mehmed Emin Âli Paşa	Haziran 1861
Mehmed Fuad Paşa	Ağustos 1861
Mehmed Emin Âli Paşa	Aralık 1861
Mehmed Fuad Paşa	Şubat 1867
Mehmed Emin Âli Paşa	Şubat 1869
Server Efendi	Eylül 1871

---

1 Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İSİS, İstanbul, 1999.

Adı Geçen Osmanlı Diplomatları

Aristarchi Bey Ortaelçi, Berlin (1858-1876)
Photiadés Bey Ortaelçi, Atina (1861-1870), Roma (1870-1872)
Haydar Efendi Büyükelçi, Viyana.
Kallimaki Bey Ortaelçi, Londra (1846-1848); Paris (1848-1852); Büyükelçi, Viyana (1855-1865)
Carathéodory Efendi Birinci Sekreter ve Maslahatgüzar, St Petersburg
Conéménos Bey Maslahatgüzar, St. Petersburg (1866-1870)
Mehmed Cemil Paşa Büyükelçi, Paris
Musurus Bey (1867'den sonra Paşa) Ortaelçi 1856'dan sonra Büyükelçi, Londra (1851-1885)
Rüstem Bey Maslahatgüzar, Elçi, Ortaelçi Torino, Floransa, Roma (1857-1870); Büyükelçi, St. Petersburg (1870-1873)

Mustafa Kemal'in İzmir İktisat Kongresi'ni açış nutkundan: "Mazide, Tanzimat devrinden sonra ecnebî sermayesi müstesnâ bir mevkie mâlikti, devlet ve hükûmet ecnebî sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Her yeni millet gibi Türkiye buna muvafakat edemez. Burasını esir ülkesi yaptırmayız. (Alkışlar)"[1]

Fransız Temsil Heyetinden Bompard, Lozan Konferansı'nın 31 Ocak 1923 tarihli oturumunda, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında katılmasını tenkit ediyor: "O Türkiye ki, 1854'te yaptığı çağrıya koşup gelen ve ulusal bağımsızlığını korumak için, bir buçuk yıl boyunca, kendisiyle birlikte savaşmış olan devletlere karşı çıkmıştır."[2]

Son Padişah Vahdettin, sürgün günlerinde Avni Paşa'ya yazdırdığı iddia edilen değerlendirmelerinde mütareke dönemi İstanbul Hükümetinin politikalarını gerekçelendiriyor: "Mümkün olursa onlarla (İngiltere ve Fransa'yla) yeniden dost olmak, Kırım Harbi silah arkadaşlığı, mazisi gerilere giden dostluk siyasetini yeniden ihya eylemek en hususi emelimizdi."[3]

Bekir Sami Bey Sivas Kongresi'nde Amerikan mandası lehine verilen öneriyi savunuyor: "Kırım Muharebesi'nden galip sıfatiyle çıkarak iştirak etmiş olduğumuz Paris Kongresi'ndeki müttefiklerimizin bize tahmin etmiş oldukları şerait-i malûme ile bu şimdi okunan muhtıradaki metalibimiz mukayese edilecek olursa, hangisinin daha çok muhil-li istiklâl olduğu anlaşılır zannederim!"[4]

---

1 A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 65.

2 Seha L. Meray, , *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım I Cilt I Kitap 2, A.Ü. S.B.F. Yayınları, 1970, s. 44.

3 Osman Öndeş, *Vahdettin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor: Milli Mücadele ve Sürgün Yılları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 354.

4 Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 54.

TEŞEKKÜR

Tezin danışmanlığını Mehmet Ö. Alkan yaptı. Hocamın hem tez sürecinde hem kitaplaştırılmasında hem de basımında çok büyük desteğini gördüm. Kendisinden ders almak, tez danışmanlığından ve yönlendirmelerinden faydalanabilmek benim için büyük şanstır.

Saint Benoit'da aldığım eğitimin önemini bu çalışma ile daha iyi anladım. Başta eğitimcileri olmak üzere tüm Saint Benoit camiasını anmadan geçemem.

Kitap haline getirilirken eski arkadaşım Uğur Yıldırım okudu. Düzeltme ve önerilerinden çok faydalandığımı söylemeliyim.

Fakat bütün çabama rağmen kitabın editörü Tuba Akekmekçi'ye çok iş kalmasını engelleyemedim.

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki çalışma rahatlığı ve huzurunu ne İngiliz Ulusal Arşivleri'nde ne de Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivinde bulabilmek mümkün değil. Bu farkı yaratan Müdürlüğün emekçileridir. Kurum personelinin iyi niyet ve yardımları tüm araştırmacılar için gerçek bir nimet.

Osmanlı arşivleri bir çok araştırmacıyla bir arada olabilme imkanı da sağlıyor. Adını tek tek sayamayacağım birçok araştırmacıdan çok şey öğrendiğimi söylemeliyim.

Hem akademik hayatta hem de kitap çalışması sırasında ailemin tüm fertlerinden teşvik gördüm.

Cumartesi günlerimi kızım Asya ve oğlum Asi Fırat'a ayırmam gerekiyordu. Fakat ben arşivde geçirdim. Onlardan çaldığım zaman olmasaydı bu çalışma gerçekleştirilemezdi. İstemeden fedakarlık yapmak zorunda kaldılar.

Hayatımın her aşamasında en büyük destekçim eşim Militan'dır. Bu kitapta onun emeği, üstlendiği külfet ve katkısı benden daha fazladır. Her konuda olduğu gibi elinizdeki çalışma için de kendisine çok şeyler borçluyum.

GİRİŞ

> Türk sefiresi, benimle birlikte salonu teftişten geçiren Guermantes Düşesi'nin dediği gibi, 'iyi duruyordu.' Daha da önemlisi, çok yararlıydı... Osmanlı sefiresi gibi sosyetede çok yeni olan kadınlar, adeta aynı anda her yerde birden parlarlar. Gece davetleri denilen ve kaçırmaktansa, can çekişiyor bile olsalar sürüklenerek gitmeyi tercih edecekleri türden gösterilerde yararlıdırlar. Bu kadınlar, daima güvenilebilecek, bir daveti asla kaçırmamak için yanıp tutuşan figüranlardır. Bu yüzden de onların sahte yıldızlar olduklarını bilmeyen şaşkın gençler, bu kadınları şıklığın kraliçeleri sanırlar.
>
> (Marcel Proust, *Sodom ve Gomorra*)

1855-1871 döneminde diplomasi ve reformlar ilişkisi, bu çalışmanın konusunu oluşturuyor. Reformların özetini veya bilânçosunu çıkartmak iddiasında değilim. Sadece reform sürecinde diplomasinin rolü hakkında bazı ipuçları yakalamaya çalıştım. Elinizdeki kitap diplomasi tarihi çalışması olarak okunabilir.

Dönemi, Enver Ziya Karal'a sadık kalarak Islahat Fermanı Dönemi olarak isimlendirdim. Karal bu ifadeyi Abdülaziz'in saltanat yılları için kullanmıştı. Ben ise 1856'da başlayıp 1871'e kadar devam eden süreci Islahat Fermanı Dönemi olarak adlandıracağım. Yani süreç 1856 Hatt-ı Hümayunu (Islahat Fermanı) ve Paris Barış Anlaşması'yla başlayıp, 1870 Prusya-Fransa savaşı sonrasındaki Londra Konferansı'na kadar devam ediyor.

Dönemin temel paradigmasının reformizm olduğunu söylemek yanlış olmaz. Victor Letellier Nisan 1856'da "müttefiklerin savaşı bitti, Tür-

kiye'ninki başlıyor"[1] diye yazmıştı. Türkiye'nin 1856'da başlayan savaşı, reformlar için hükümetin vereceği mücadeleydi. Artık hükümetteki görev değişiklikleri bile reformların daha iyi yürütülmesi gerekçesiyle açıklanacaktır. Örneğin 1859'da Mehmed Rüşdü Paşa'nın sadarete, Âli Paşa'nın Meclis-i Tanzimat başkanlığına atandıklarını Osmanlı sefaretlerine duyuran sirkülerde bu gelişme, "mali ve idari reformlar sistemine yeni bir güç vermek ve daha fazla yüreklendirmek"[2] amacıyla gerekçelendirilmiştir.

Fransız Büyükelçi Thouvenel 1856'da İngiliz meslektaşına şunları söyler: "Ne olursa olsun Batı kamuoyu reformları istiyor. Bu, bazı gösterilerde yanılma riskine rağmen mutlaka tatmin edilmesi gereken bir duygudur."[3] Bu duygu Avrupa siyasetinden edebiyat ve basına kadar birçok alanda gözlemlenebilir. Örneğin Jules Verne *İnatçı Keraban*'ı, biraz da Batı menşeli moderniteye direnen bir Türkün komik hallerini tasvir etmek iddiasıyla kaleme alacaktır. Islahat Fermanı'nın bu açıdan ne anlama geldiğini Kont Rechberg şöyle izah ediyor: "Avrupa'daki kamuoyunu teskin etmek için, Hatt-ı Hümayun (Islahat Fermanı) ile ilan edilmiş prensiplerin bir an önce hayata geçirilmesini düzenlemekten daha uygun bir çözüm yoktur."[4] Batılı anlamda ilk Türk entelektüeli kabul edilen Şinasi hakkındaki şu değerlendirme, Batı düşüncesinin Osmanlı aydınına nasıl yansıdığını gösterir: "İngiliz ve Fransız düzenlemesine karşı çıkmak Doğulu ve Afrikalı kalmaya karar vermiş olmaktı. Şinasi işte bunu istemiyordu."[5]

Tanzimat Fermanı biraz da Mısır Hıdivi Mehmed Âli Paşa'ya karşı Babıâli lehine Avrupa hükümet ve kamuoylarını ikna etmek için kaleme alınmıştır. Reformlar bir yönüyle de Batı'nın tatmin edilmesi gereken beklentileri, dolayısıyla diplomasinin gündemlerindendi. Nitekim Tan-

---

1 *Question Turque – Cri de detresse des chretiens*, AMAE MD T 50/359-370.

2 28 Aralık 1859, *Circulaire aux Ambassades Ottomanes Londres, Paris, Turin, Bruxelle, Vienne, St. Petersburg, Berlin, Le Ahye, Naples, Athenes, Madrid,* BOA HR SYS 1860/8/1.

3 03 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/5-12.

4 *Copie d'une Dépêche de M le Comte de Rechberg a l'İnternonce İmperial en Date de Vienne, 19 Juin 1860,* BOA HR SYS 1869-C/2/2.

5 Bedri Mermutlu, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi*, s. 409.

zimat diplomatlarının görevlerinden biri, reformların Avrupa'daki yankılarını takip etmekti. Bu yüzden de Hariciye Nezareti evrakı, reformcu zihniyetin nasıl şekillendiğini anlamak için önemli bir kaynaktır.

Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü yüksek lisans programı için hazırladığım tezin daraltılmış, yeni içerik ve belgelerle zenginleştirilmiş halidir. Çalışma sırasında ağırlıklı olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin hariciye evrakları ve Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi ile İngiliz Ulusal Arşivleri'nden faydalandım. Arşivlerin sunduğu zengin malzemelerin sadece küçük bir bölümünü görme imkânım oldu. Çalışmaya sınır koymak gerekiyordu. Sınırı fotoğrafın en genel görünümünü veren noktada çizmeye çalıştım. Amatör araştırmacı olmamın ilk önemli sonucu, bu sınırın dar tutulmasıdır. Çalışmanın geniş boşluklar barındırdığını peşinen kabul ediyorum. Birincil kaynakların daha yoğun taranmasıyla, konunun benim göremediğim birçok yönünü ortaya çıkartmak mümkün olacaktır.

Aslında bu çalışmanın başlığı altında şu sorunun cevaplandırılması gerekirdi: Osmanlı reformları, Büyük Güçler diplomasisinin Doğu'daki manevralarında nasıl bu derece belirleyici rol oynayabiliyordu? Fransa'daki iktidar savaşları, Fransız sermayesinin çıkarları, kilise ile seküler güç merkezleri arasındaki mücadeleler –Mekteb-i Sultanî biraz da bu mücadelenin sonucudur– ilk akla gelen faktörler. Bu faktörlere paradoks örnekler bulmak her zaman mümkündür. Örneğin model olarak kendi medeni kanununu (*Code Civile*) öneren Fransa, Süveyş Kanalı yatırımında ısrarla angaryayı (*corvée*) talep edebiliyordu. Fakat reformlar her şeye rağmen Fransa'nın Doğu politikasını belirleyen etkenlerdendi. Sadece diplomasi çalışmaları bunun rasyonel nedenlerine ulaşmakta yetersiz kalıyor. Doğru cevaplar için II. İmparatorluk Hükümeti ve diğer Büyük Güçlerdeki iktidarların niteliklerine kadar gitmek gerekir. Elinizdeki çalışmanın eksik bırakmak zorunda kaldığı, tam da budur.

Agop Efendi Tanzimat Fermanı'nın Londra'da yarattığı tesiri tasvir ederken "Hatt-ı Şerif, bu nasyonal ferman, asrımızın bu güzel abidesi" ifadelerini kullanır.[6] Hariciye Nezareti evrakları, okuyanlara reformların

---

6 (BOA HR SYS 1869-A/2/25.) Agop Efendi, 11 Aralık 1839 tarihli bu raporunu "*Messieur le Ministre*" başlığıyla göndermişti. Londra'dan gönderilen bu raporun Mustafa Reşid Paşa'ya yazıldığı anlaşılıyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun özelinden daha çok XIX. yüzyıla ait olduğunu hatırlatan satırlarla doludur.

Avrupa ile İmparatorluğun özellikle XIX. yüzyıldaki süreçleri izlendiğinde, ilk göze çarpan aralarındaki paralelliktir. Örneğin Osmanlı'da demiryolu inşaatları 1856'dan itibaren başladı. Kırım Savaşı için döşenen raylar sökülerek, İmparatorluktaki ilk demiryolu inşaatında kullanıldı. Döneminde Doğu Savaşı olarak anılan Kırım Savaşı, Kara Avrupa'sındaki demiryolu atılımı için de momentum kabul ediliyor. Britanya ile Kara Avrupası arasındaki teknolojik farklılığın 1860'lardan itibaren kapanmaya başladığını söyleyen Quataert da bu tespitiyle bağlantılı olarak Osmanlı İmparatorluğu açısından durumu şöyle değerlendiriyor: "Bu yüzden çok sayıdaki başarısız Osmanlı deneyi, örneğin İstanbul'da fabrikalar kurmak, hiç de olağandışı değil, bilakis global modelin tekrarlanmasının bir parçasıdır."[7]

Ne fermanlarla ilan edilen reform programları ne de bu programlara temel olan siyasal anlayış, sadece İmparatorluktaki süreçler incelenerek tamamıyla açıklanamaz. Şevket Pamuk'un dediği gibi "Artık Osmanlı örneğini kendi başına incelemeyi geride bırakmamız gerekiyor."[8] Özellikle Napoléon Bonaparte'ın Mısır seferinden itibaren Avrupa'daki gelişmelerden bağımsız bir Osmanlı tarih yazımı pek de mümkün görünmüyor. Bu gerçek, konusu 1774-1826 arası Osmanlı tarihi olan Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'inde de kendisini gösterir. "Ne III. Selim ne II. Mahmud ne de Mehmed Âli Paşa: *Tarih*'te (*Tarih-i Cevdet*'te) adı en çok geçen şahıs Napoléon Bonaparte'tır."[9] *Tarih-i Cevdet*, Tanzimat kurumlarından Encümen-i Dâniş'in verdiği görev üzerine kaleme alınmıştı.

Konunun bütün yönleriyle ortaya çıkarılabilmesi için karşılaştırmalı tarih çalışmasına ihtiyaç var. 1856-1871 arasında yaşananlar, Avrupa'daki siyasal sürecin Doğu'daki yansıması kabul edilebilir. Çalışmanın diğer eksikliği de mukayeseli değerlendirmeyi yeterince yapamamasıdır.

---

7 Donald Quataert, *Manufacturing And Technology Transfer In The Ottoman Empire 1800-1914*, s. 6.

8 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, I. baskıya önsöz.

9 Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, s. 133.

Elinizdeki çalışmanın sınırları dışında bırakılan bir nokta da Doğu sorununun Avrupa'daki etkileridir. Yine de kitapta, Avrupa'nın istikrarını Osmanlı İmparatorluğu'nun istikrarına bağlayan belgelerden örnekler yer alıyor. Bu bağın iktisadi temelleri vardı. Ayrıca Batı'daki kuvvet dağılımının belirlenmesindeki en önemli etkenlerden biri Doğu'daki dengelerdi. Fransız banker James Rothschild'ın "Yahudilerin Kralı" sıfatını kazanması bile Doğu'ya alakasına bağlanmıştır.[10]

Doğu'nun Avrupa güç dengelerindeki önemi, İstanbul'un diplomasi kariyerinde işgal ettiği yerle de takip edilebilir. Islahat Fermanı Dönemi, Fransa'nın II. İmparatorluk yıllarına denk geliyor. İmparatorluğu döneminde III. Napoléon sekiz dışişleri bakanı atadı. Bu isimlerden üçü Fransa'nın 46, 47 ve 48. İstanbul büyükelçileridir.[11] İstanbul, Fransız diplomatlar için önemli kariyer basamaklarındandı.

Osmanlı İmparatorluğu diplomaside daimi elçilikleri kullanan Hıristiyan olmayan ilk ülkeydi.[12] 1856 Paris Barış Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu Avrupa devletler sistemine dâhil edildi. Bu sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, Avrupa sistemi için de büyük bir değişimdir. "Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletler sistemine katılan ve koşulsuz olarak onun diplomasi formunu benimseyen ilk Hıristiyan olmayan ülkedir. Osmanlı'nın Avrupa'yla tam diplomatik mütekabiliyet tahakkuku, Avrupa devlet sisteminin dünya sistemine doğru dönüşümünde büyük bir adımı teşkil eder."[13]

Batı'nın, Doğu'nun dengeleri ve dönüşümünde oynadığı rol, tabii ki Batı'nın iç siyasetinden bağımsız değildir. Hatta diplomasiye çoğu za-

---

10 Nora Şeni, *Oryantalizm ve Hayırseverliğin İttifakı*, s. 94.

11

İstanbul Büyükelçiliği	Dışişleri Bakanlığı	
Charles, Marquis de La Valette	1851-1853 (43. Büyükelçi)	
1860-1861 (47. Büyükelçi)	1868 –1869	
Antoine - Edouard Thouvenel	1855-1860 (46. Büyükelçi)	1860 - 1862
Lionel, Marquis de Moustier	1861-1863 (48. Büyükelçi)	1866 –1868

La Valette İstanbul'a ilk atandığında Fransa'da henüz İmparatorluk ilan edilmemişti.

12 Musa Kılıç, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, s. 3.

13 J. C. Hurewitz, "Ottoman Diplomacy and The European State System", *The Middle East Journal*, Vol. 15. No. 2, 1961, s. 141.

man iç politikadaki kaygılar yön verir. 1864'te Fuad Paşa, Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Moustier ile sohbet ederken, Türkiye'nin Rusya'yla ilişkilerinin hiçbir zaman bir yıl önce Fransa'nın Rusya'yla kurduğu ilişki kadar iyi olmayacağını söylemişti. Fuad Paşa'nın bu sözleri aslında Fransız politikasına sitem ve eleştiriydi. Bu diyalog Paris Büyükelçisi Mehmed Cemil Paşa tarafından Dışişleri Bakanı Drouyn de Lhuys'a aktarıldı. Fransız bakan uzlaşmanın bir değil bir buçuk yıl öncesinde gerçekleştiğini söyledi. Drouyn de Lhuys sorumluluğun selefine ait olduğunu ima ediyor, bir anlamda Fuad Paşa'ya iç politikadaki tartışmalara atıf yaparak cevap veriyordu.[14]

Diplomasiyi tartışmak, bir yönüyle de iç politikayı tartışmaktır. Büyük Güçlerin kabinelerindeki değişiklikler doğal olarak Doğu politikalarını etkiliyordu. 1866'da Moustier Dışişleri Bakanı olduğunda Babıâli onun Doğu politikasından dolayı Girit krizinde zor günler yaşadı. Halefi La Valette'in Dışişleri Bakanlığı görevine getirilmesiyle Osmanlı sefaretinin işi daha kolaylaşacaktır.

Çalışma esas olarak Abdülmecid'in hükümdarlığının son yılları ile Abdülaziz'in hükümdarlığının ilk on yılını kapsıyor. Sadece iki sultanın karakterlerinin farklılığına rağmen reform programının devamlılığı bile, bize bu programın saray dışından yönetildiğine dair bir ipucu verir. Islahat Fermanı Döneminin hâkim karakterleri Âli Paşa ile Fuad Paşa'ydı. Özellikle Fuad Paşa'nın kaleminden çıkan Hariciye Nezareti evrakları, Babıâli'ye yön veren dünya görüşünün anlaşılabilmesi için çok önemli malzemelerdir. Sultanların imzasını taşıyan metinlerde bile bu dünya görüşü, sultanların kendi karakterlerinden daha etkili olabiliyordu.

Islahat Fermanı Dönemi reformlarının liberal bir programa dayandığı söylenebilir. Çeşitli çalışmalarda dönemin iktisat ve dış ticaret politikalarının liberal karakterine sıkça vurgu yapılmıştır. Paris Barış Konferansı'nın 25 Mart tarihli oturumunda İtalyan delegesi Kont Cavour da benzer görüşleri dile getirir. Cavour hiçbir büyük gücün Türkiye kadar liberal bir ticaret mevzuatına sahip olmadığını, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki anarşinin bu istisnai durumdan kaynaklandığını söylemişti. Fuad Paşa da

---

14 20 Mayıs 1864, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/10/12.

şöyle yazar: "Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrük tarifeleri Avrupa'nın en liberali olduğundan, Avrupa devletlerinde karşılıklılık prensibine doğru bir değişimi bekleyebiliriz."[15]

İktisadi liberalizmin düşük dış ticaret vergileri ile monopollerin tasfiyesini içerdiği söylenebilir. 1838 Ticaret Anlaşmaları esas olarak bu iki prensibe dayanıyordu. Musurus Bey 1859'da, tütün vergisi gibi Avrupa devletlerinde uygulanan bazı dolaylı vergilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda da uygulanmasını önerdiğinde, Lord Palmerston konunun Avusturya'daki örneğine benzer monopoller oluşturmamak koşuluyla ele alınabileceğini söylemişti.[16] 1861 mali krizinde yürürlüğe sokulan tedbirlerden biri, tütün inhisarı olacaktır.

Dönemin liberalizmi sadece iktisadi ve ticari alanla sınırlı değildir ve siyasal alana da yayılmıştır. 1856 Paris Barış Konferansı'nda İngiliz, Fransız ve Avusturya delegasyonları Islahat Fermanı'na atfen "İstanbul'daki liberal düzenlemelere saygılarını" dile getirdiler ve açıklamayı II no'lu protokole kaydettirdiler. Bu, bir anlamda 1856'da Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece Avrupa devletler sistemine *–concert european–* değil, Avrupa liberal siyasal sistemine de –Avrupa milletler ailesine– kabul edildiğinin ilanı sayılmalıdır.

Lord Clarendon Islahat Fermanı'nın kaleme alınması için Osmanlı nazırları ile İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri arasında toplantıların başladığını öğrendiğinde "Türkiye şimdi Avrupa sisteminin integral bir parçasına dönüşmüştür" demişti.[17] 1859'da Palmerston da İstanbul Büyükelçisi Bulwer'dan Babıâli'ye şu mesajı vermesini ister: "Bu reformlarda, İngiliz etkisini veya başka yabancı etkiyi arttırmak görüşüyle değil, fakat Türkiye'yi Avrupa sisteminin uygun bir üyesi kılma samimi arzusuyla ısrar ediliyor."[18] Avrupa diplomatik sistemine dâhil olmak için Avrupa liberal siyasal sistemine uyum sağlamak gerekiyordu. Reform süreci bir yönüyle de uyum sürecidir.

---

15 18 Eylül 1856, Fuad Paşa'dan Vicomte de Kerckhove'a, BOA HR SFR (04) 24/29/8.

16 17 Kasım 1859, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/7/1.

17 24 Ocak 1856, Earl of Clarendon'dan Lord Stratford de Redcliffe'e, NA FO 78/2436/1.

18 09 Ağustos 1859, Lord Palmerston'dan Sir H. Bulwer'a, NA FO 78/2436/90.

Hükümet politikasının liberal karakteri, çağın tanıkları tarafından dile getirilir. Fransız büyükelçiliğinin drogmanlarından Maturin Cor, "Le Budget de la Turquie" başlıklı makalesinde, reformcu bürokrasi için "liberal Türkler" (*les Turques liberaux*) ifadesini kullanmıştı.[19] Ubucini de İmparatorluğun idari sistemini liberal olarak nitelendirir.[20] Vatikan'ın İstanbul'daki görevlilerinden Mgr Paul Brunoni, Katolikliğe düşman fikirlerin gelişmesinden liberal olarak nitelendirdiği sistemi sorumlu tutuyor ve bu sistemi ateizmi teşvik etmekle suçluyordu.[21] Ferdinand de Lesseps 29 Kasım 1857'de Mustafa Reşid Paşa'ya, Süveyş Kanalı projesine onay vererek Osmanlı İmparatorluğu'nun en aydınlanmış insanlarının, hükümdarlarının liberal arzularını tatmin etmenin mutluluğunu yaşayacaklarını yazmıştı.[22] Lesseps'in vurgusu, Tanzimatçıların hangi kavramlara duyarlılık gösterebileceğinin anlaşılabilmesi açısından örnektir. Pitzipios da 18 Şubat 1856'yı Doğu'nun 1789'u, Babıâli'nin Batılı hükümetleri aldatmak için kaleme aldığını iddia ettiği Hatt-ı Hümayun'u liberal ferman olarak nitelendirir.[23]

Tevfik Çavdar, Âli Paşa ile Fuad Paşa'yı onlara ait olduğu ileri sürülen vasiyetnamelerden hareketle Türkiye'deki liberalizmin öncüleri olarak kabul eder.[24] Şerif Mardin de Mustafa Reşid Paşa'nın liberal rüzgârlardan etkilendiğini belirtmekle beraber, muhtemelen liberalizme açıkça atıf yaptığı belgelere ulaşılamaması sebebiyle, Avrupa'daki liberal cereyan hakkında neler düşündüğünü tespit etmenin kolay olmadığını söylüyor.[25]

---

19 Mathurin Joseph Cor, "Le Butget De La Turquie", *Revue Des Deux Mondes*, T 7, 1850 Septembre.

20 "Birçok bakımlardan son derece orijinal olan Türkiye'deki idari sistem hem çok sade hem de çok liberaldir." Ubucini, *1855'te Türkiye*, s. 147.

21 Akt. Max Roche, *Education, Asistance et Culture Françaises Dans l'Empire Ottoman 1784-1868*, s. 163.

22 BOA HR SYS 970/1/1.

23 Le Prence J. G. Pitzipios, *La Question d'Orient en 1860 ou la Grande Crise de l'Empire Byzantin*, s. 94.

24 Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, eserin bütünü.

25 Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manası: Yeni Bir İzah Denemesi"; *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 149.

Mustafa Reşid Paşa'nın kaleminden çıkmış ve liberal kavramının kullanıldığı belgeler bulunamamış olmasına karşın, Islahat Fermanı Dönemi hükümet politikasını liberal olarak tanımlayan belgelere Hariciye Nezareti evrakları arasında sıkça rastlanır. Örneğin Musurus Paşa'nın 1868 Mart'ında İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Stanley'le yaptığı görüşmede, İmparatorluğun iç işlerine Avrupa müdahalelerinin gayrimeşruluğunun dayanağı olarak Babıâli'nin liberal eğilimleri gösterilmişti.[26] Âli Paşa'nın Girit görevini Babıâli'nin dış temsilciliklerine duyuran telgrafta, Sultan'ın Girit'teki idarenin en liberal prensiplere dayanarak yeniden düzenlenmesi için Âli Paşa'ya talimat verdiği söyleniyordu.[27] Kitap içinde benzer çok sayıda belgeye atıf yapılmıştır. Tanzimat yönetiminin liberalizmi, özgürlük, şeref ve mülkiyet kavramlarının, modern toplum ilkelerinin ve hukukun üstünlüğü prensibinin ilk nüveleriyle beraber algıladığı anlaşılıyor.

Fuad Paşa 1868'de Agathon Efendi'nin ilk gayrimüslim nazır olarak atanmasının, Sultan'ın "liberal politikasının şanlı bir kanıtı" olduğunu yazmıştı.[28] Dönemin padişahı, "mülki ve adli ıslahatların istenilen neticeyi verip vermediğini yerinde görüp anlamak"[29] için İmparatorluk içinde teftiş gezilerine çıkan, Avrupalı hükümdarları kendi saraylarında ziyaret eden bir devlet başkanıdır. 1867'de yayınlanan bir broşürde Sultan Abdülaziz, liberal görüşlerle yetiştirilmiş aydın kişilik olarak tanımlanır.[30] Fakat liberal politika Saray değil, Babıâli kaynaklıdır. Bu yüzden Fuad Paşa'nın ifadesini 'Babıâli'nin sultanî liberalizmi' olarak okumak daha doğru olabilir.

Liberal politikanın ideolojik temelleri Avrupa burjuvazisine aittir ve doğal olarak İmparatorlukta da burjuva katmanların –özellikle de gayrimüslim milletler içinde– gelişmesine hizmet eder. Zaten reformları uy-

---

26 BOA HR SYS 482/1/107.

27 BOA HR SYS 479/1/140.

28 06 Mayıs 1868, Fuad Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SYS 1861/9/2.

29 Erdoğan Keleş, *Sultan Abdülmecid'in Rumeli Seyahati*, s. 22.

30 E. Mignot, *Le Sultan Abdul-Azis a l'Exposition Universelle de 1867 a Paris Notice Pour Accompagner, Le Medaille Commémorative*, 30 Haziran 1867. Mignot'un ifadesi gerçeği değil Batı'daki bir algıyı yansıtması anlamında önemlidir.

gulayacak kadrolar yetiştirmek, biraz da dünyaya burjuva değerleriyle bakacak kadrolar yetiştirmek anlamına gelmektedir. Örneğin Mithat Paşa Tuna valiliğinde kadro ihtiyacını çözebilmek için "Osmanlı yönetimine bağlı ve kendisinin vilâyette gerçekleştirdiği reformların destekçisi olan bir çeşit Bulgar burjuvazisi yaratmaya çalıştı."[31]

Fakat Tanzimat liberalizmi iktidarın yeni gelişen sınıflarla paylaşımını veya temsili sistemi içermiyordu. Uygur Kocabaşoğlu, Harold Temperley'den aktararak şu bilgiyi veriyor:

> İngiltere, Palmerston döneminde olduğu gibi daha sonra da başka ülkelere parlamentarizm ve anayasacılık öğütlerken ve bu konuda aktif destek sağlarken, Türkiye için böyle bir şeyi hiç düşünmemiştir. İngiltere'nin Türkiye'den tek istediği, adli ve idari reformlardır... Ne ki yıllar boyunca konsolos raporlarından, gezginlerin gözlemlerinden çıkardıkları sonuç, Türkiye'de herhangi iyi bir şeyin yalnızca ve ancak güçlü bir otokratın mutlak iradesiyle merkezden yapılabileceği yolundadır. Böyle bir kanının oluşmasında, Stratford Canning, Henry Bulwer ve Henry Layard gibi büyükelçilerin bir hayli payı olduğu da bir gerçektir.[32]

Fransa'nın Doğu politikası da Avrupa'daki politikasından oldukça farklıdır. Fransız Büyükelçi Moustier Rus meslektaşı İgnatiev'le yaptığı bir görüşmede, Osmanlı İmparatorluğu için prototip olarak Mısır yönetimini göstermiş ve şu tanımı yapmıştı: "Çekinmeden maddi gelişme yolunu seçen, yabancılar tarafından kuşatılarak onurunun kırılmasından korkmadan Batı'nın ışık ve kapitaline çağrı yapan milliyet ayrımı olmayan militer bir monarşi."[33] İgnatiev İtalya, Polonya ve Romanya'da milliyetçilikleri (*prencipe des nationalités*) destekleyen Fransa'nın menfaatine uygun görmediği için Türkiye'nin Hıristiyanlarına aynı desteği vermedi-

---

31 Mehmet Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Valiliği (1864-1868)*, s. 53.

32 Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*, s. 121.

33 İgnatiev'in Hatıratı s. 62. (Bu hatırat Rusça-Fransızca olarak 2008'de Bulgaristan'da basılmıştır. Bundan sonra İgnatiev'in Hatıratı olarak kullanılacaktır.)

ğini, *Idées Napoléoniennes*[34] hareketin Fransa'nın Doğu'daki arzularıyla uyuşmadığını söyler.

İgnatiev ilk bakışta haklı görünmektedir. Fakat Doğu'da görev yapan Fransız diplomatları, reformcu bir sürecin ancak merkezi iktidarın otoritesine dayanabileceğine inanmışlardı. Fransız büyükelçilik drogmanlarından Maturin Cor tarafından Osmanlı reformları hakkında 1854'te kaleme alınan bir rapor, Moustier'in formülünün adeta gerekçesi gibidir:

> Kur'an dogmaları ile modern medeniyetin arasında radikal bir karşıtlık olduğu ve zorunlu olarak Avrupa hareketinin içine sürüklenen Türklerin, bunu dinden dönerek takip etmek veya çöle geri dönmek alternatifleriyle karşı karşıya bırakıldıkları söylendi. Felsefi olarak konuşulduğunda bu yargı kuşku götürmezdir, fakat pratikte Türkiye'de hükümdarın otoritesinin karakteri ve genişliği (bu yargıyı) reddetmeye imkân veriyor.[35]

Paradoksal şekilde temsili sistem konusunda en ileri öneri Rusya'dan geldi. Reformlar hakkındaki 06 Nisan 1867 tarihli Rus memorandumunda[36] tüm vilâyet, kanton ve köylerin halk oyunun çoğunluğu ile seçilmiş yerli şeflerce yönetilmesi öneriliyordu. Bu şeflere, millet ve din ayrımı yapılmaksızın yerleşik kişiler arasından seçilen bir konsey yardımcı olmalıydı. Hatta Hıristiyanların adli örgütlerinin yine seçim prensibi üzerine inşa edilmesi gerektiği ileri sürülmüştü. Bu memorandumdaki amaç temsili sisteme önayak olmak değil, İmparatorlukta âdem-i merkeziyetçi bir yapıyı teşvik etmektir. Nitekim Fuad Paşa bu önerilerin *Etats Désunis de Turquie* (Birleşik-olmayan Türk Devletleri) ile sonuçlanacağını söyleyecektir.[37]

Daha 1840'larda taşra yönetiminde yerel meclisler kurulmaya başlanmıştı. "Büyük toprak sahipleri ile taşra zenginlerinin egemenliğine sahne kurmuş olsalar bile, yerel meclisler deneyiminin Meşrutiyet parlamento-

---

34 İgnatiev, Le Prince Napoléon-Louis Bonaparte imzasıyla yayınlanan *Des Idées Napoléoniennes* başlıklı esere gönderme yapıyor.

35 AMAE MD T 50/7-20.

36 AMAE MD T 116/379-381. Dördüncü bölümde bu memorandum hakkında detaylı bilgi verilecektir.

37 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, cilt II, s. 8.

culuğuna geçişi kolaylaştıran bir birikim sağladığı"[38] kabul edilmektedir. Hem de ilk dönemlerde halkın hayatında kayda değer değişiklikler yaratmamış olmalarına rağmen. 1846'da bir Fransız diplomatı Hariciye Nazırı Âli Efendi'ye gönderdiği yazıda, meclisler için halk arasında yapılan şu değerlendirmeyi aktarır: "Eskiden satın alacak sadece bir tane paşamız vardı, şimdi on iki tane oldu."[39]

Yine de diplomaside yerel meclisler, yeni kurulacak düzende önemli bir unsur olarak ele alınıyordu. Örneğin Fransız Büyükelçi Thouvenel reform programıyla ilgili 1856'da Babıâli'ye sunduğu bir memorandumda meclislerin elden geçirilmesi gerektiğini, Müslümanların ve Hıristiyanların kendi temsilcilerini doğrudan seçmelerine imkân veren bir yasa yapılmasını önermişti.[40] 1867'de vilâyetler sisteminin genişletilmesi üzerine Lord Lyons, taşradaki konsey ve meclislerin daha etkili, bağımsız ve farklı sınıflar ile cemaatlerin daha doğru oranlarla temsilini sağlayan niteliğe kavuşturulması gerektiğini dile getirdi.[41]

Fuad Paşa Tanzimat'ın başardıklarını sıralarken, gayrimüslim cemaatlerin dini liderlerinin bu meclislerin doğal üyeleri olduğunu hatırlatır. Gayrimüslimler başka üyelerle bu meclislerde temsil edildikleri gibi Müslümanlarla da eşit hakları kullanıyorlardı.

Bu meclisler tartışılırken yerel nitelikleri unutulmamalıdır. Islahat Fermanı Döneminde merkezi iktidarda temsili sisteme temel kabul edilebilecek adımların Şûra-ı Devlet ötesine geçtiği söylenemez. Şûra-ı Devlet üzerinden, Vilâyetler Nizamnamesi ile düzenlenen meclisler merkezi bir organla ilişkilendirilmişti. Biraz da bu niteliği nedeniyle parlamento benzetmesi yapılır.[42] Fakat Şûra-ı Devlet'i temsili sistemin organı olarak nitelendirmek zor görünüyor.

Vilâyetler reformunun seçim sisteminin gündeme gelmesindeki önemine işaret eden İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi, "Tanzimat döneminin devlet adamları, siyasal katılma, mahalli demokrasi gibi bir siyasal programı benimsemiş kimseler değillerdi. Hatta böyle bir siya-

---

38 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, s. 109.

39 BOA HR SYS 1869-C/1/1.

40 AMAE C P T 324/31.

41 13 Haziran 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1961/224.

42 Roderic H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, s. 158.

sal gelişme onları ürkütürdü. Onların istedikleri kanuni ve adil bir idarenin kurulmasıydı."[43] 1867'de Girit krizine çözüm olarak Fransa ve Rusya'nın halkoyuna başvurulması teklifine Fuad Paşa şu cevabı vermiştir: "Babıâli'nin Sultan'ın hükümdarlığını halkoyuna teslim etmeye en ufak niyeti yoktur."[44]

Milletlerin anayasalarında, örneğin Ermeni anayasasında temsile ilişkin hükümler sadece o milletin kendi yönetimiyle ilgiliydi. Bağlı prensliklerdeki temsili organlar da yerel niteliktedir. Bu örnekler, en azından Babıâli'yi yönetenler için İmparatorluğun bütününe model teşkil etmiyordu. İngiliz Büyükelçi Lord Lyons, Mustafa Fazıl Paşa'nın 1867'deki meşhur mektubunu "Majestelerine (Sultan'a) temsili bir hükümet kurulmasını öneren" mektup olarak tanımlamıştı.[45] Mektupta Sultan'a liberal anayasalarla yönetilen ülkeler örnek gösterilmiş, anayasalı bir yönetim önerilmiş, tüm sorunların çözümü için özgürlüğün zaruri olduğu vurgulanmıştı.[46] Fakat mektup kaleme alındığında Mustafa Fazıl Paşa egemen yönetici sınıfın parçası değildi. Mektup, İngiliz büyükelçinin deyişiyle "şimdilik sayıca çok veya önemli olmayan *La Jeune Turquie* rumuzlu partinin" görüşlerini yansıtıyordu.

Özellikle Hıristiyan nüfusun yoğun yaşadığı İmparatorluğun Avrupa topraklarında güçlenen ve liberal çizgiyi temsil eden burjuvaziyle ve burjuva aydınlarla Babıâli'nin ortak zeminde buluşmasına kanıtlar aramak gerçekçi olmaz. Hatta Babıâli'nin liberal siyaseti, biraz da bu sınıfların kışkırttığı milliyetçiliğe panzehir olarak düşünülmüştür. Musurus Paşa'nın Romanya örneği üzerinden yaptığı çarpıcı tespitler bize fikir verebilir.

Musurus Paşa 1868'de "Paris Barış Anlaşması'ndan itibaren maalesef genç Romanya'da iktidarda olan adamlarla" ilgili Lord Stanley'e şunları söylemişti:

---

43 İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu Seçme Eserler II*, s. 269.

44 29 Mart 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/116.

45 20 Mart 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/101.

46 Bu çalışmada mektubun 1940'ta Kahire'de yayınlanan Fransızcası kullanılmıştır. (*Lettre du Prince Moustapha Fazıl a sa Majesté Abdul Aziz Sultan de Turquie*, Kahire, İmprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1940.)

Genç Romanya'nın adamları ilk defa 1848'de politik sahnede göründüler. Daha öncesinde devlet işlerinde yer almamışlardı. Bu partinin şefleri edebiyat adamları. Büyük mülk sahibi sınıflardan değiller ve kişisel servetleri yok; profesör ve boyard ailelerinde öğretmen olmak için Avrupa'ya eğitim almaya gittiler. 1848 sarsıntıları sırasında iyi ailelerden bazı gençlerle ve düşmüş boyarlarla tanıştılar, ülkeyi yönetme, Prensliklerin muhafazakâr partisini oluşturan büyük mülk sahiplerini ve boyardları ekarte etme fikrini benimsediler. Yabancı diplomasiyle desteklenerek, Paris Barış Anlaşması'ndan beri milli özlemleri doğurarak ve başarılı bir şekilde okşayarak kendilerini popüler kıldılar. Ülke politikası üzerinde reel bir etkileri olmadığından, suni bir popülariteyle güçlenme ihtiyacı duydular ve bu yolla işin başına geçtiler.[47]

Musurus Paşa'ya göre Eflak-Boğdan'ın birleşik prenslik haline dönüşmesi ve bağımsızlığı bu partinin politikasıydı. Zaten Eflak-Boğdan Babıâli için devrimci entrikaların odağıydı.

Musurus Paşa'nın eleştiri ve küçümseme amacıyla kullandığı cümleler, Babıâli'nin sultanî liberalizminin sınırlarına da işaret ediyor. Bu sınırlar İmparatorluk olmanın doğal neticesi kabul edilmelidir. Sınırın ötesini görmek için dönemin önde gelen panslavistlerinden Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi İgnatiev'in aynı grup hakkındaki değerlendirmelerine bakılabilir: "(Prens Charles) yalnızca bozguncu unsurlardan meydana gelen, tüm sosyal düzene düşman, Fransa'ya karşı kölece bağlı ve açıkça Rusya'ya düşman kendine liberal diyen partiye dayanıyor."[48]

İmparatorluğun liberal çağı dönemin istisnası değildir. Hobsbawm, siyasal bağlılığı ne olursa olsun bu dönemde her devlet adamı ve memurun liberal olduğunu söyler.[49] 1848 devrimleri sonrasında başlayıp 1876 ekonomik krizine kadar devam eden dönem, Avrupa için de liberal çağ, sermaye çağı olarak kabul ediliyor. Osmanlı reformlarını şekillendiren siyasal çizgi, Avrupa'daki egemen liberal siyasal anlayışın Osmanlı coğrafyasındaki izdüşümü olarak değerlendirilmelidir. Avrupa için bir dönemin sonu olan 1876, Osmanlı İmparatorluğu için de üç padişahlı yıl olacaktır.

---

47 19 Mart 1868, Musurus Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/7/20.

48 İgnatiev'in Hatıratı s. 256.

49 Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı (1848-1975)*, s. 121.

Liberal rüzgârlar sadece Babıâli'yi etkilemedi. Özellikle İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarında milliyetçi hareketler de bu rüzgârın etkisi altında gelişti. Büyük Güçlerin desteğini alarak amaçlarına ulaşmak isteyen gayrimüslim toplulukların milli hareketleri, kendi tezlerini liberal sıfatıyla meşrulaştırmaya çalışıyorlardı. Örneğin 1867'de Bulgarlar çağın anlayışının bir gereği olarak sundukları taleplerini "liberal bir yapı temeline dayanan dini ve politik otonomi"[50] formülüyle ifade ettiler.

Gerek Osmanlı bürokrasisinin gerekse gayrimüslim cemaatlerin bir ideoloji olarak liberalizmi özümseyip benimsediği söylenemez. Sık sık tekrarlanan liberal tercihler, kapıları çağın liberal rüzgârlarına açsa da Avrupa hükümetleri ile kamuoylarını ikna etmek için ihtiyaçtı. Liberalizm, Avrupa'da Doğu sorununda çözümün başlangıcı olarak görülüyordu. 1867'nin Haziran ayında Girit'te idari reformlar için Babıâli üzerindeki baskılar yoğunlaşmıştı. Fuad Paşa, Büyük Güçler Paris Barış Anlaşması'nın yürürlükte ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü prensibinin hâlâ geçerli olduğunu deklarasyonla teyit etmeden, Girit'le ilgili adım atılmayacağını söylemişti. İngiliz büyükelçi, Fuad Paşa'nın ifadelerini aktardığı raporunda, Babıâli'nin ilk önce gerçek liberal planları ilan etmesinin daha faydalı olacağını savundu.[51]

Bir İngiliz diplomatın 17 Şubat 1866'da Fuad Paşa'ya Rusçuk'tan gönderdiği yazıda "bu liberal fikirlerin reelizasyonu daha sağlamlaşıyor"[52] denilmişti. Aynı yıllar Fransa'da da liberal reformların hızlandığı dönemdi. II. İmparatorluk 1867'den sonra liberal imparatorluk olarak anılır ve diğer Büyük Güçlerdeki yönelimler de Fransa'dakinden farklı değildir.

Sultan Abdülmecid Fransızca bildiği halde yabancı konuklarıyla sadece tercüman aracılığıyla görüşüyordu.[53] Osmanlı sultanı, 1856'da İngiliz

---

50 Bu ifade 1867'de *Comité Secret Central Bulgarie* imzasıyla Sultan'a hitaben yayınlanan bir bildiride yer alır. BOA HR SYS 290/7/40.

51 07 Haziran 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1961/229.

52 BOA HR SYS 1604/8/12.

53 Lamartine 1850'de ikinci defa İstanbul'u ziyaret etmiş, bu ziyaretinde Sultan Abdülmecid'le de görüşmüştü. Mustafa Reşid Paşa'nın görüşme öncesindeki şu sözlerini aktarıyor: "Majesteleri Fransızcayı pekiyi anlar ve rahatlıkla okur; ne var ki bizim âdetlerimize göre, ancak tercümanları yoluyla görüşmesi gerekir. Ama kendileri ile sizin aranızda ancak vezirini istedi. Bundan dolayı, sırf âdet yerini

ve Fransız büyükelçiliklerindeki balolara katılmış, ilk defa olarak yabancı sefaretlere konuk olmuştu. Bu balolara gittiğinde yabancılarla tercüman aracılığıyla görüşme âdetine uymadı. Fransız Büyükelçi Thouvenel "Sultan Fransızcayı en ufak bir aksan olmadan ve benim düşünmediğim kadar kolay konuşuyor"[54] diye yazacaktır.

XIX. yüzyılda diplomasi ve uluslararası ticaretin dili Fransızcaydı ve Osmanlı İmparatorluğu da bu uygulamanın dışında kalamazdı. Osmanlı karma ticaret mahkemelerinde Fransızca iddia ve savunmaların kabulü, teamül halini almıştı.[55] Babıâli, Osmanlı yönetimi altındaki bölgelerin dış dünyayla Fransızca ilişki kurmasını zorunluluk olarak görüyordu. Âli Paşa 1864'te, uluslararası sefer yapan gemilerinin evraklarını Yunanca düzenleyen Sisam yönetimine, bu konuda bir talimat bile gönderdi.[56] Fransızcanın da en azından ikinci dil olarak kullanılmasını istedi. Talimat Babıâli'nin İtalya'daki misyon şefi Rüstem Bey'den gelen ve bu uygulamanın Osmanlı konsoloslukları için zorluklara neden olduğunu belirten uyarısı üzerine hazırlanmıştı.[57]

Fransızca Osmanlı diplomasisine diğer alanlardan çok daha fazla nüfuz etmiştir. Osmanlı Hariciye Nezareti 1850'lerden itibaren iç yazışmalarını Fransızca, dolayısıyla Latin alfabesiyle yapıyordu. Elinizdeki kitapta kullanılan Osmanlı arşiv malzemeleri Fransızcadır.

Hariciye Nezareti'nin Fransızcayı yazışma dili olarak benimsemesini Batı hayranlığı ile açıklamak gerçekçi olmayacaktır. Bu döneme ait Rus arşivlerindeki birçok diplomatik evrakın da Fransızca olduğu görülür.

Hariciye Nezareti'nin neden Fransızcayı benimsediğini açıklayan bir belgeye rastlamadım. Fakat birkaç olası nedenden söz edilebilir.

Her şeyden önce dönemin Türkçesi diplomasinin mesajlarını taşımak için yetersizdir. Arşivlerdeki belgelerin birçoğu sefirlerin bulundukları ülke dışişleri bakanları ile yaptıkları görüşmelere ilişkin raporlar. Bu gö-

---

bulsun diye, sözlerinizi ben tercüme edeceğim. Majestelerinin söylediklerini de size ben nakledeceğim." (Alphonose de Lamartine, *İstanbul Yazıları*, s. 165.)

54 11 Şubat 1867, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/309-320.

55 M. Cahit Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Kanunu*, s. 63.

56 06 Kasım 1864, Âli Paşa'dan Sisam Prensi'ne, BOA HR SYS 1511/2/1.

57 27 Eylül 1864, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1511/2/2.

rüşmeler Fransızca yapılıyordu ve XIX. yüzyıl Türkçesine çevrilerek merkeze aktarılmasının, diplomasinin kimi mesajlarının kaybolmasına neden olabileceği düşünülmüş olabilir.

Sefirler İstanbul'dan aldıkları talimatların bir bölümünü muhatapları bakanlara okutuyorlardı. Yani merkezden gelen kimi yazılar her ne kadar sefirlere hitaben kaleme alınsa da aslında dışişleri bakanlarına okutulmak üzere yazılmıştı. İletişimin bu yıllardaki lisanı Fransızcaydı.

XIX. yüzyılın diplomasi evrakı aynı zamanda propaganda malzemesidir. Nezarete ait iç yazışmaların gazetelerde yayınlanması çok sık rastlanan bir durumdu. Hatta sefaretlerin basın bütçeleri biraz da bunu sağlamak için oluşturulmuştu. Fransızca, basın için de bu metinleri daha kolay kullanılabilir hale getiriyordu.

XIX. yüzyılda Osmanlı diplomatlarının önemli kısmı gayrimüslimdir. Çalışmada adı geçecek olan sefirlerden Mehmed Cemil Paşa ile Halil Bey Müslüman Türk sınıfındandır. Rüstem Bey Katoliktir. Dönemin diğer misyon şefleri ise Musurus Bey, Photiadés Bey, Aristarchi Bey, Carathéodory Efendi, Blaicque Bey'dir. O dönemde gayrimüslimleri de kapsayan yaygın Türkçe eğitimin olmadığı düşünüldüğünde, bu kadrolarla Türkçe iletişim kurmanın bir sorun teşkil edeceği öngörülmüş olabilir.

Tolstoy Rusça kaleme aldığı *Savaş ve Barış* adlı romanında Napoléon'u neden bazen Fransızca bazen Rusça konuşturduğunu, "Fransızları tasvir ederken, ister istemez Fransız olan bu düşünce kaynağının ifade biçimine gereğinden çok daldım" diyerek açıklıyor.[58] Fransız olanı Fransızca kullanmadan tasvir edemediğini söylemek istiyor. Lisan ile formasyon arasındaki kopartamadığı ilişkiye işaret ediyor.

Lisan, formasyon üzerinde belirleyici bir etkendir ve Fransızca yazışmanın Osmanlı diplomasisinin siyasal fikriyatına etki etmemesi düşünülemezdi. Yazışmalarında *liberal, gouvernement eclairée, vassal, civilisation, prejugé, modern, moyen age* gibi batılı kavramlar kullanan bir teşkilat, doğal olarak bu kavramları üreten düşünce dünyasına daha yakın şekil-

---

58 Tolstoy Kırım Savaşı'na subay olarak katılmıştı. Koalisyon Savaşları'nı anlatan romandaki bazı sahneler, yazarın Kırım Savaşı'ndaki gözlemlerine dayanmaktadır.

lenecektir. Nitekim Hariciye Nezareti en Batılı düşünen Osmanlı devlet kurumudur denilebilir. İmparatorluğun bağlı prenslikleri bile Babıâli'yle Fransızca yazışırken aynı ifadeleri kullanmak zorundaydı. Örneğin Prens Michel, Sadrazam Fuad Paşa'ya gönderdiği yazılarında Sultan'ı *mon Auguste Souverain* diyerek anıyordu.[59] Yani Sultan'a kendi *vassallık* ilişkisini kabul ederek hitap ediyordu. Bu metinleri okurken kavramların içlerinde hukuk, değer ve yargılar sakladıklarını unutmamak gerekir. Fransızca yazışan Osmanlı diplomasisi, Batılı ilişki biçimlerini, kavram ve alışkanlıklarını Doğu'ya taşıyan aracılardan biri olmuştur.

Yan sayfada yer alan belge,[60] Babıâli'nin Paris sefaretinde verilen bir davetin programı. Sadece bu belge bile Osmanlı hariciyesinin ne derece Batılılaştığını gösterir. Programda geleneksel olan hiçbir unsur yoktur. Açılışta çalınan Osmanlı marşı bile, bir Batılı tarafından bestelenmişti.

Islahat Fermanı Döneminde Osmanlı Sultanı İstanbul'daki yabancı büyükelçiliklere konuk olurken, Paris'te de Osmanlı sefareti III. Napoléon'u ağırlıyordu.[61] Bu tablo ile Moralı Esseyit Âli Efendi portresi karşılaştırıldığında, dönüşümün –Avrupalı entelektüellerin Osmanlı temsilcilerini "sahte yıldızlar" olarak nitelendirmelerini engelleyemese de– ne derece kökten olduğu görülebilir.

Maliye teşkilatında yetişen Esseyit Âli Efendi, 1799'da ilk daimi Paris elçisi olarak atanmıştı. Paris'te yabancı bir varlık gibi karşılanan Esseyit Âli Efendi, geleneksel kıyafetiyle Paris sosyetesinin ilgi odağına dönüşmüş, bu ilgi Paris'te Türk usulü elbise çılgınlığına neden olmuştu.[62] 1862'de

---

59 BOA HR SYS 1393/7/2.

60 BOA HR TO 71/44/3.

61 İmparator Napoléon, Büyükelçi Mehmed Cemil Paşa ve Paris Barış Konferansı nedeniyle Paris'te bulunan Âli Paşa tarafından ağırlandı. Süleyman Kani İrtem, Nisan 1856'da gerçekleşen bu davet hakkında şu bilgileri veriyor: "Osmanlı sefaretnamesi daha bir hükümdar kabul edecek derecede tefriş edilmiş değildi. Âli Paşa'nın Bâb-ı Aliye tavsiyesi ve ihtarı üzerine gümüş, billur, porselen takımları, hademe esvabı gibi en lüzumlu eşya için devletçe 150.000 Frank sarfolunmasına mezuniyet verilmişti. Osmanlı sefaretnamesinin tanzim ve tezyininde, tenvirinde gösterilen itina İmparatorun takdirine mazhar olmuştu. Bütün Fransız ricali, elçiler de baloda hazır bulundular." (Süleyman Kani İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, s.174.)

62 "Osmanlı Elçisi'nin neden olduğu bu ilgi karmaşasına hiçbir şey karşı

Ambassade Impériale de Turquie.

Soirée du 27 Mars 1857

PHOTOGRAPHIE.

Première Partie.

1° Marche ottomane ..... JULES COHEN.
Jouée par S. M. le Sultan

2° Romance d'*Arodant* ..... MEDIO.
Chantée par M. PAUL.

3° Air de *la Fée du Regard* ..... FONTENELLE.
Chanté par Mme CARRÉ.

4° *La Sanmaritaine*, fantaisie pour le cornet ..... HERMAN.
Exécutée par l'Auteur.

5° Duos *Parisiens* .....
Chantés par MM. GRAZIANI et CARRÉ.

Deuxième Partie.

6° Le *Carnaval*, etc., etc. .....
2e *La Lucrèce*, elle est impatiente ..... BLUMENTHAL.
Exécutés par l'Auteur.

7° Romance de *l'Elisire d'Amore* ..... FONTENELLE.
Chantée par M. CARBONI.

8° Duetto des *Vêpres Siciliennes* ..... VERDI.
Chanté par Mme CARRÉ.

9° Trio sur le Miserere du *Trouvère*, pour piston, violon et orgue ..... JULES COHEN.
Exécuté par MM. HERMAN, CARRÉ et l'Auteur.

10° Romance du *Torquato Tasso* ..... DONIZETTI.
Chantée par M. GRAZIANI.

11° Quatuor de *Rigoletto* ..... VERDI.
Chanté par Mme CARRÉ, MM. CARBONI et PAUL.

Typ. Charles de Mourgues frères, Société de Vaugirard, 1748.

Resim 1: 27 Mart 1857'de Osmanlı büyükelçiliğinde düzenlenen suarenin programı

Flaubert, *Salambo*'yu yayınladığında da kadınlar balolara Salambo kıyafetleriyle gitmeye başlamışlar. Ülkelerindeki ilk Osmanlı daimi elçisi, Parislilere, Kartacalı komutanın kızı kadar uzak görünmüş olmalı. Mehmed Cemil Paşa ise muhtemelen Salambo kostümlü kadınların da katıldığı balolarda hiçbir yabancılık çekmiyor, Fransızların İmparatoru ile diplomasinin en çetrefilli konuları üzerine ayaküstü sohbet ediyordu. Babası Mustafa Reşid Paşa da kendi sefirlik günlerinde en az oğlu kadar Avrupa sosyetesine uyum sağlamayı başarmıştı.

Sultan Abdülaziz 1870'te Babıâli'de yaptığı konuşmada Avrupa devletleriyle ilişkilerin geliştiğini şu kanıta dayandırır: "Geçen senenin en mutluluk verici gelişmelerinden biri olarak değerlendirilmesi gereken hükümdarların ve prenslerin başkentimizi ziyaretleri, şanlı bir kanıttır."[63] Bu ziyaretlere, dönemin önemli sermaye transferi projelerinden biri olan Süveyş Kanalı'nın açılışı vesile oldu. Zaten Tanzimat döneminde birçok gelenek, protokol ziyaretlerle terk edilmiş, birçok "ihdâsât-i asriyyeden keyfiyetler" bu vesileyle gerçekleşmişti.[64] Başkenti ve Avrupa'daki rezidansları ile Osmanlı diplomasisi, bir bütün olarak kendisini yeni dönemin ihtiyaçlarına uydurmak zorundaydı.

Mehmed Cemil Paşa misyon şefi sıfatıyla Paris'e gönderilirken İmparatorluğa yaraşan bir büyükelçilik rezidansı yaptırmakla görevlendirilmiş-

---

koyamıyor, diğer taraftan bu ilgiyi azdırmak için kadınlar ellerinden geleni yapıyorlardı. Paris, İstanbul'un bir semti olmuştu. Moda olan malları satmakla ünlü tüccarlar dişlerini tırnaklarına takarak türban şeklinde şapka, Türk usulü başlık, Türk usulü elbise ve odalık giysileri siparişlerini yetiştirebilmek için çalışıyorlardı." (Maurice Herbette, *Fransa'da İlk Daimi Türk Elçisi Moralı Esseyit Âli Efendi 1797-1802*, s. 87.)

63 *Traduction du Discours Prononcée par S.M. le Sultan a l'Occasion de sa Visite a la S. Porte 28 Avril 1870*, BOA HR SYS 1862/1/23.24.25.

64 Cevdet Paşa İngiliz Veliahtı Galler Prensi'nin İstanbul ziyaretini şöyle anlatıyor: "Göksu köşkünde taraf-ı şâhâneden ziyâfet verildi. Sadrâzam Fuad Paşa ve Âli Paşa ve Kapudan ve Serasker Paşa ve Kâmil Paşa ile İngiliz elçisi ve bir ceneral ile bir amiral sofrada bulundu. Bu ana kadar pâdişâhların vükelâ ile birlikte sofrada oturması âdet değil iken bu kerre vükelây-i müşârün-ileyhim birlikte sofraya oturdular. İşte bu dahi ihdâsât-i asriyyeden bir keyfiyet olmuştur." (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cilt II, s. 246.)

ti.[65] Çeşitli yazışmalardan anlaşıldığı üzere, mevcut rezidans hem İmparatorluğun saygınlığına yakışmıyor hem de şehre ve idari merkeze uzak olduğundan sorunlar yaşanıyordu. Fiziksel koşullarında ciddi sorunlar vardı. Günlük iletişimde, diplomatik ziyaret ve resepsiyonlara katılımda aksamalar oluyordu. Mektuplar şehir merkezinde bulunan elçiliklere göre on-on iki saat gecikmeli ulaşıyordu. Yeni bir binanın bulunabilmesi için Fransız Dışişleri Bakanlığı'ndan yardım istendi. Bakanlık bir direktörünü bu işle görevlendirdi.

1839-1872 arasında Paris sefaret rezidansı dört defa adres değiştirmiştir. Sefaretin taşınma telaşı, adeta Osmanlı diplomasisinin Paris'te kendisine bir yer arayışını yansıtır.

Osmanlı diplomatlarının konumlarındaki değişime eşlik eden, Avrupalı diplomatların İstanbul'daki siyasetin bir parçasına dönüşmeleridir. Tanzimat döneminde yabancı misyon şeflerinin, nazırları hatta sadrazamları görevden aldırmaları ve yerlerine yenilerinin atanmasını sağlamaları rutin uygulama haline dönüştü.

1836'da İngiliz Büyükelçi Posonby, Hariciye Nazırı Akif Efendi'yi görevden aldırmıştı. O zaman Fransız meslektaşı Roussin şöyle yazdı: "Sultan'ı, bir bakanı görevden almak için zorlamak, savaş durumu istisna olmak üzere hükümdarın kabul edemeyeceği bir tecavüzdür."[66] Selefleri Roussin'i haksız çıkartacaktır.

Burada ilginç olan bir noktaya dikkat çekmek gerekiyor. 1836'da Reis-ül Küttaplık kaldırılmış, yerine Hariciye Nezareti kurulmuştu. Akif Efendi ilk hariciye nazırı olarak atandı. Eğer Posonby'nin iç siyasete bu müdahalesi bir geleneğin başlangıcı ise, bu gelenek Hariciye Nezareti'nin kuruluşuyla beraber başlamış demektir.[67]

---

65 20 Kasım 1863, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR TO 76/77/2.

66 Akt. Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East Study of British Commercial Policy in the Levant 1834-1853*, s. 47.

67 Cevdet Paşa'ya göre "Devlet-i Aliyye'de diplomasi usulünü vaz' ve te'sis eden Reşid Paşa'dır." (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 7) Mustafa Reşid Paşa aynı zamanda Tanzimat Fermanı'nı yazan ve okuyan kişidir. Cevdet Paşa'nın değerlendirmesi doğru kabul edilirse, Osmanlı İmparatorluğu'nda diplomasi usulünün tesisinin Hariciye Nezareti'nin kuruluşuyla değil, Tanzimat reformlarının ilanıyla beraber başladığı söylenmelidir.

Elinizdeki çalışma toplam beş bölümden oluşuyor. İlk bölümde Islahat Fermanı'nın yazım süreci ele alınıyor. Bu bölüm, fermanın diplomatik niteliği ve Paris menşeli fikirlerin Islahat Fermanı Döneminin başlangıcındaki rolü hakkında fikir vermeyi amaçlıyor.

Paris, reformcu Osmanlı bürokratlarının yaşam öykülerinde önemli bir kent olagelmiştir. XIX. yüzyılın başlangıç yıllarında reformcu bürokrasinin önemli isimlerinden biri Mehmed Said Galib Efendi'ydi. 1802'de Paris'te bulunmuştu ve Napoléon'un Mısır seferinin yarattığı savaş ortamına son veren anlaşmayı, Ortaelçi sıfatıyla Said Galib Efendi imzalamıştı.[68] Said Galib Efendi, Pertev Paşa'nın kariyerinin önemli destekçilerinden biriydi. Pertev Paşa da Mustafa Reşid Paşa'nın hamisi kabul ediliyor. Mustafa Reşid Paşa defalarca Paris sefaretinde görev yaptı. Bu görevlerinden birinde yanına Âli Efendi'yi de almıştı ve kendisi İstanbul'a dönerken yerine Maslahatgüzar olarak bıraktı. Âli ve Fuad Paşalar, daha sonraki itilaflarına rağmen Mustafa Reşid Paşa'nın öğrencileriydi.

"XIX. yüzyıl boyunca Paris'teki sefaret bir Osmanlı diplomatının arzu edeceği en prestijli görev yeriydi."[69] Ayrıca Paris, Islahat Fermanı Dönemini başlatan anlaşmanın imzalandığı şehirdir. Paris'ten gönderilen diplomatların önemli bir ağırlık kazanmaları bu yüzden hiç de şaşırtıcı değildir. Genelde tarih yazımında bu ağırlık, Fransız diplomatlarının Osmanlı yönetici elitiyle olan insani ilişkileriyle açıklanmıştır. Fakat insani ilişkilerin aslında diplomatik nedenlerin bir sonucu olduğu söylenebilir. Canning-Thouvenel mücadelesinde ağır basan tarafi ikilinin mesleki becerilerinden daha fazla siyasal dengeler belirledi. Hatt-ı Hümayun'un kaleme alınma süreci, İstanbul'daki dengelerin nasıl bir şekil alacağını da gösteriyordu.

Hatt-ı Hümayun yayınlandıktan sonra diplomatlar, gelecek tepkileri rakiplerine yönlendirmek amacıyla çeşitli ifadeleri kamuoyuna karşı dillendirmiş olabilirler. Hatt-ı Hümayun sadece İmparatorluğun kaderinde değil, İngiliz ve Fransız diplomatların kariyerlerinde de çok önemli bir rol oynadı. Yani Osmanlı reformları artık Avrupalı diplomatlar için kariyer sorununa dönüşmüştü.

---

68 Anlaşmada Ortaelçi sıfatıyla adı *Esseid Muhamed Said Galib Effendy* olarak geçiyor. (Anlaşma metni için bkz. BOA HR SYS 1886-A/3/2.)

69 Musa Kılıç, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, s. 154.

İkinci bölümde genel bir çerçeve çizmeyi denedim. Islahat Fermanı Dönemi siyasi elitinin Hariciye Nezareti'nden dışarıya yansıyan görüşlerini, diplomasinin bu görüşlerin oluşmasında oynadığı rolü anlamaya çalıştım.

Tanzimat dönemi Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa tarafından yönetilmişti. Her üç isim de iktidar basamaklarını Hariciye Nezareti'nin alt kadrolarından başlayarak tırmandılar. Her üç isim için yazılan biyografilerde diplomatik meziyetlerine vurgu yapılır. "Mustafa Reşid Paşa'nın diplomatlıkta olan istîdâd-ı fitrîsi ancak ihsan-ı Hudâ olabilir"[70] denilmiştir. Âli Paşa'nın valilik görevi de vardır, fakat biyografiler sadece bu görevleri anarak geçer, üzerinde durmaz.

Dönemin koşulları diplomasi kökenli devlet adamlarını iktidarın en üst noktalarına taşıdı. 1871'de Âli Paşa'nın ölümü bu açıdan da bir dönüm noktasıdır. 1876'ya gelindiğinde Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren ekibin içinde diplomasi kariyeri olan yoktu. 1839-1871 arasında ise iktidarın merkezinin büyük ölçüde Hariciye Nezareti olduğu söylenebilir. Islahat Fermanı Dönemi için Hariciye Nezareti evrakı, egemen siyasal zihniyeti yansıtan en önemli kaynaklar arasındadır.

Kitabın konusu olan dönemin en hareketli yılı 1867'ydi. Bu yıla Girit krizi damgasını vurdu. Fransa'nın 1867'nin ilk yarısında izlediği politika, krizi Babıâli üzerinde diplomatik baskıya dönüştürmüştü. Diplomatik baskının aşılmasında birbiri peşi sıra gelen reform adımlarının önemli rol oynadığı anlaşılıyor. Mehmed Cemil Paşa 3 Mayıs 1867'de raporunda Fransız Dışişleri Bakanı Moustier'in İmparatorluk hakkındaki şüpheli lisanını ve İmparatorluğun idari sistemine sert tenkitlerini hatırlattıktan sonra şunları yazıyordu:

> İki üç haftadır bu lisan ve tenkitler yerini daha ılımlı fikirlere bırakmış görünüyor. Bakan bugün ilan ve teşebbüs edilen reformlarla elde edilebilecek sonuçlardan başka bir şey üzerinde ısrar etmiyor. Siz alteslerinin bana göndererek beni onurlandırdığınız, Rusya tarafından bizim iç işlerimizi müzakere etmek üzere İstanbul'da konferans toplanması teklifi hakkındaki 25 Nisan 18956/37 no'lu telegramı iletmek üzere O'nu son

---

70 Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, s. 102. Fatma Aliye bu kitabı babası Cevdet Paşa'dan aldığı eğitimle yazmıştı.

gördüğümde, bana uzun uzun bu reformları en kısa zamanda hayata geçirmenin ve İmparatorlukta yeni bir güç ve gönenç dönemini açmanın mutlak zorunluluğundan söz etti.[71]

Haziran ayında da Fuad Paşa, birkaç hafta içinde reformlar yolundaki gelişmenin olağanüstü olduğunu söyleyecektir.[72]

1867'de hızlanan reformları anlayabilmek için bu yılda yaşananların incelenmesi gerekiyordu. Üçüncü bölüm bu amaçla kaleme alındı.

1867'de Paris, aynı 1856'da olduğu gibi Doğu sorununa taraf siyasi aktörlerin buluştuğu yerdir. 1867'deki diplomatik baskı nasıl en fazla Paris'te kendisini hissettirdiyse, yine Paris'te aşılacak ve bunun açık sonuçları 1869'da yine Paris'te toplanan konferansta ortaya konacaktır. Bu yüzden de okur üçüncü bölümde İstanbul kadar Paris'ten de söz edildiğini görecektir.

"1867 senesi –tabiri caizse– Avrupa devletler mahkemesinin huzurunda büyük bir Türkiye davasının görüşüldüğü senedir."[73] 1867'de yaşanan kriz, Büyük Güçlerin başkentlerinde Hatt-ı Hümayun'un sonuçlarının masaya yatırılmasına neden olmuştu. İngiltere, Fransa, Rusya kendi görüşlerini, hazırladıkları raporlarla ortaya koydular. Hatta Babıâli bile kendisini Hatt-ı Hümayun'un bilânçosunu çıkartmak zorunda hissetti. Dördüncü bölümde, bu raporlarda yürütülen tartışmalar incelenmektedir.

Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde, 1867'de hazırlanan ve Hatt-ı Hümayun'u madde madde değerlendiren birden fazla rapor mevcuttur. Bu raporların bir kısmını, –oldukça ilgi çekici ifadeler içerseler de– kimin tarafından kaleme alındıklarını tespit edemediğimden değerlendiremedim. Sadece yazarları belli olanlar ile en azından menşei görülebilen evrakları kullandım. Özellikle de Moustier tarafından kaleme alınan Fransız reform programı ve iki Rus memorandumu üzerinde, diğerlerinden daha fazla durulmuştur.

Bu raporlar hükümetlerin reformlar üzerine resmi görüşlerini yansıtıyor. Bu yüzden de diplomatik yazışmalarda memorandum olarak

---

71 BOA HR SYS 478/1/210.

72 13 Haziran 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1961/224.

73 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 201.

anılırlar. Bu memorandumlar her büyük gücün Doğu sorununa bakışı hakkında ipuçları yakalanmasına olanak sağladığından, oldukça kullanışlı malzemelerdir. Ayrıca hükümetlerin niteliklerini anlamamıza da yardımcı oluyorlar. Nasıl ki Prens Metternich 1844'te Batılı formların Müslüman toplumuna uygun gelmeyeceğini söylerken[74] kendi ülkesinin yönetme geleneği ve ideolojik formasyonundan hareket ediyorsa, aynısı 1867 memorandumları için de geçerlidir. Türkiye'deki reformlar konusunda Batı'nın görüşlerinin Rus görüşlerine taban tabana zıt olduğunu söyleyen Rus Büyükelçi İgnatiev, bu farklılığı "menfaat ve gelenek antagonizmi" olarak nitelendiriyor.[75]

Fransız Dışişleri Bakanı Moustier 1867'de şöyle yazar: "Bildiğiniz gibi, Müslüman tebaayı İmparatorluğun Hıristiyan halklarından hiç ayırmıyoruz; milletler arasına hiçbir ayrım koymuyoruz; inanıyoruz ki birinin huzuru diğerininkine sıkıca bağlıdır ve biri için yapılan hepsi için kazanç sağlayacaktır."[76] Mezhep temelli politika yürüten Rusya'nın ise söylem düzeyinde bile olsa Müslümanlarla Hıristiyanlara eşit mesafede bir konumu benimsemesi mümkün değildi. Nitekim Paris'te hazırlanan raporlarda Fransa menşeli modernitenin, Rusya'nınkilerde ise geleneksel muhafazakâr siyasal yapının izleri görülür.

1867'deki bu tartışmalar, Tanzimat reformlarında birkaç hamlenin hızla birbiri peşi sıra gelmesine neden oldu. Fakat burada şunu da belirtmek gerekiyor: 1867 sadece Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir reform süreci değildir. Örneğin Fransa'da da önemli reform adımları atılıyordu. Mısır Hıdivliği de bazı taleplerine cevap alabilmek için yeni reform projelerini kullanacaktı.

Hıdivliğin bu diplomatik manevralarına kısaca göz atmak, ön fikir edinebilmek için faydalı olabilir. 1867'de Mısır Hıdivliği'nin dışişlerinden sorumlu nazırı Nubar Paşa, Hıdiv'in iktidarını güçlendirecek

---

74 *Extrait d'une Dépêche de S. A. M le Prince de Metternich, en date de Vienne le 14 Mai 1844*, BOA HR SYS 1869-B/1/20.

75 İgnatiev'in Hatıratı s. 134.

76 22 Mart 1867, Moustier'den Bourée'ye, Baron de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottoman Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Sulcyman I et Francois Ier Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 432.

imtiyazları alabilmek için İstanbul'daydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı devletlerle yaptığı ticari anlaşmaların Mısır'daki olumsuz etkilerinden şikâyet ediyordu. İstanbul'daki görevi ticaret anlaşmalarının, Mısır ile Büyük Güçler arasında doğrudan müzakeresini sağlayabilmekti. Mısır'ın finansının düzenlenebilmesi, Avrupa'dan gelen uzmanların kamu hizmetinde istihdam edilebilmesi, adli ve idari reformların tatbiki için bunun zorunlu olduğunu ileri sürdü.[77] Yani gümrük tarifelerinin yükseltilmesi için Mısır Hıdivliği, reformları koz olarak kullanmıştı. Nubar Paşa bu amaçla büyükelçiliklere reformlarla ilgili çeşitli belgeler de sundu. Bu belgelerin birincisi mahkemelerin yeniden düzenlenmesi hakkında rapor, ikincisi anlaşmaların doğrudan müzakeresi hakkında bildiri, üçüncüsü ise bu taleple ilgili bir açıklamaydı. Nubar Paşa'ya göre zaten talep edilen şey, "pratik reformları başarabilmek için gerekli iktidardı."[78]

Kitabı Sedan Savaşı'nın Doğu'daki sonuçlarıyla bitiriyorum. Savaş sadece Fransa'da değil, İmparatorlukta da yeni bir dönemin başlamasına neden oldu. Bilindiği gibi Paris Barış Anlaşması'nda ilk gedik, Sedan Savaşı'nın değiştirdiği uluslararası dengeler içinde Rusya'nın attığı bir adımla açıldı. Aristarchi Bey'in şu satırları konu hakkında kısa özet niteliğindedir: "Birkaç yıldır, Petersburg Hükümetinin 1856 anlaşmasının iptali veya modifikasyonunu kendi lehine yönetme saplantısını benim gözlerimin önüne seren bilgi ve olguları Babıâli'ye sunmaktan geri durmadım. Fransa ile Almanya arasındaki savaş, uygun imkânı sundu."[79] Rüstem Bey 12 Kasım 1870 tarihli raporunda Çarlık Hükümetinin bu hamleyle, özellikle Moskova'da etkili olan ve milli duygularla hareket eden partiyi yatıştırmayı da amaçladığını yazmıştır.[80] Kırım Savaşı'nın Rus toplumu üzerinde yarattığı hislerin, Çarlık Hükümetinin Doğu politikasını etkilememesi zaten mümkün değildi.[81]

---

77 13 Mart 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/95.

78 19 Mart 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/97.

79 14 Kasım 1870, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/112.

80 12 Kasım 1870, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/126.

81 Tolstoy'un *Sivastopol* adlı kitabının son cümlesi bu etkiyi vurgular: "Kuzeyden, karşıda bırakılan Sivastopol'e bakan hemen her asker, anlatılmaz bir acıyla iç çekiyor, yumruğunu düşmana doğru sallıyordu."

1871 Londra Konferansı, anlaşmanın Karadeniz'e ilişkin hükümlerini revize etti. W. E. Mosse bu gelişmeyi Kırım sisteminin çöküşü olarak isimlendirir. Beşinci bölümde Sedan Savaşı'ndan Londra Konferansı'nın toplanmasına karar verilmesine kadar geçen kısa dönemdeki diplomatik süreç incelenecek.

Sonuç, her zaman olduğu gibi bir genel değerlendirme olarak okunmalıdır. Bu değerlendirme kaçınılmaz olarak sürecin iktisadi-mali alt yapısını içermeliydi. Kanımca Islahat Fermanı Döneminin kendinden sonraki nesillere bıraktığı en önemli miras, Avrupa mali sermayesiyle kurulan doğrudan ilişkidir. Bu ilişki büyük ölçüde diplomasi üzerinden kurulmuş ve yürütülmüştür. Mali sermaye ile ilişkiler, Osmanlı diplomatlarının günlük yaşamlarının bir parçasına dönüşmüştü. Örneğin Mehmed Cemil Paşa Osmanlı sefareti için yeni bir rezidans ararken bile, finansman sorununun çözümü için Credit Mobilier yöneticileriyle ilişkiye geçmişti.[82] Sonuç bölümünde mali sermaye ile kurulan doğrudan ilişki üzerine kısa bir tartışma da yer alıyor.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin dünya sistemine uyum sürecinin bir aşamasını açıklayabilmektir. Bu aşama değişimin birçok sancısını içinde barındırır. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Russell, 1860'ta şunları yazmıştı:

> Bir hükümet için en tehlikeli devir, halkın sefil bir boyunduruk ve yoksulluk altında tutulduğu değil; tebaanın zenginlik, bilgi ve güç elde ettikten sonra gözlerini yönetimi altında yaşadığı hükümetin kusurlarını sorgulamaya çevirdiği ve acısını çektiği dertlerin çaresini yöneticilerinden alabilecek birliği oluşturmaya hazır ve muktedir olduğu devirdir. Türk Hükümeti tam olarak bu durumdadır.[83]

Tocqueveille'in Fransız devrimi analizlerini hatırlatan bu cümleler, aslında modernleşen toplumun portresidir. Burjuva değerleri ve bu sınıfın parçası olma arzusu XIX. yüzyılda özellikle İmparatorluğun Avrupa topraklarında yaşayan insanların gelecek tasavvurlarını şekillendiriyordu ve modernleşmenin ana dinamiğini de bu olguda aramak gerekir. Rusya'nın Bulgarlara yönelik çağrılarında kullandığı argümanlar bu

---

82 08 Nisan 1864, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR TO 76/77/3.
83 18 Ekim 1860, Lord J. Russell'dan Sir Henry Bulwer'a, NA FO 78/2436/63.

gerçeği açığa vuruyor: "Görmez misiniz ki düvel-i sairede ve Eflak ve Buğdan ve İbrail ve Sırbistan'da ne kadar tüccar ve bezirgânlar vardır. Onların kazandıkları yanında ve elinde kalır."[84]

Dönemin Batılı diplomatlarının Doğu algısında oryantalistlerin önemli rolü vardı. Doğu'yu ziyaret eden Batılı aydınlar, İstanbul'daki sefaretlerin ve Osmanlı ülkesindeki konsoloslukların doğal misafiriydi. Thouvenel diplomasi kariyerine başlamadan önce Doğu seyahati yapmış, izlenimlerini *Revue des Deux Modes* adlı dergide makaleler halinde yayınlamıştı. Doğu'daki arkeolojik çalışmaların önemli bölümü sefaretlerin içerisinden yönetiliyordu. Oryantalizmden soyutlanmış bir diplomasi tarihi yazmak, XIX. yüzyıl için neredeyse mümkün değildir.

Oryantalizmin Doğu politikası üzerinde ne derece etkili olabileceği, Lord Clarendon'un 1866'da Avrupa politikasının değişiminin nedenleri hakkındaki tespitlerinden de görülebilir: "Halk (Avrupa kamuoyu) üretken olmasını engellemek için dünyanın en güzel kimi bölgelerine çöken Müslümanların müttehit budalalıklarıyla cehaletleri hakkında çok daha fazla şey biliyor."[85] Bu ifadelerden, oryantalist metinlerin Avrupa'da çok daha yaygın okunduğu ve kabul gördüğü sonucu çıkartılmalıdır. Her bölümün başına yerleştirilmiş alıntılar, Fransız edebiyatındaki oryantalizmden örnekler vermeyi amaçlıyor.

Osmanlı arşiv belgelerine yapılan atıflar sırasıyla dosya, gömlek ve belge numaralarını göstermektedir. İngiliz ve Fransız arşiv belgelerinin referansları ise mevcut olduğunda belge numaraları, belgeler numaralandırılmadığında dosya içindeki sayfa aralıklarıyla gösterilmiştir.

Kavramları seçerken dönemin diplomasi metinlerindeki kavramları kullanmaya dikkat ettim. Bu yüzden Osmanlı Devleti değil Osmanlı İmparatorluğu (bazen sadece İmparatorluk) Padişah değil Sultan tercih edilmiştir.

Fransızca yazışmalarda Türkçe isimlerin nasıl yazılacağı ayrı bir sorun olmuştu. Örneğin Âli Paşa farklı şekillerde yazılabiliyor. (AAli Pacha, AAly Pacha, Ali Pacha gibi) Türkçe isimlerde bugünkü kullanımlarını

---

84 Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 40.

85 Akt. W.E. Mosse, *The Rise And Fall of Crimean System*, s. 3.

esas aldım. Türkçe olmayan Osmanlı diplomatlarının isimlerini, kendi yazdıkları biçimiyle kullanmayı tercih ettim.

Elinizdeki kitap yedi yıllık emeğin ürünü. Yüzlerce sayfa notlardan ayıklanarak kaleme alındı. İncelediği dönemi açıklayan, kolay okunan, konuyu dağıtacak detaylardan kaçınan, bilinenleri tekrar etmeyen, kendi içindeki bilgileri tekrar tekrar okuyucunun önüne getirmemeye dikkat eden, kısa ama temel tezlerini açıklayabilen bir metin meydana getirmeye çalıştım. Ne kadar başarabildiğime tabii ki okuyucu karar verecek.

BİRİNCİ BÖLÜM

CANNING THOUVENEL'E KARŞI DÖRDÜNCÜ NOKTA KONFERANSLARI

> Keraban, 10 paralık Boğaz geçiş vergisini ödememek için Haliç'ten Üsküdar'a, Karadeniz'i dolaşarak gitmeyi göze alacak kadar inatçıdır. Bununla birlikte, hızlı ulaşım imkânlarından yararlanarak, mesela demiryolu hatlarının bazı bölümlerini kullanarak seyahati kısaltmak ve zaman kazanmak mümkün olabilirdi... Ama Keraban Ağa'yı buna ikna etmenin yolu yoktu. Kırk yıldır Avrupa icatlarının istilasına bütün gücüyle karşı koyan bu eski Türk, bir tren vagonunun içine girip kendini modern sanayinin gelişmelerine kurban mı edecekti?
>
> (Jules Verne, *İnatçı Keraban*)

Kırım Savaşı boyunca devam eden Viyana Konferansları'nda kabul edilen dört noktanın barışın temeli olacağı ilan edilmişti. Dört nokta Fransız Dışişleri Bakanı Drouyn de Lhuys tarafından ilk olarak 22 Temmuz 1854'te dile getirildi.[1] Dört noktanın sonuncusu Doğu Hıristiyan-

1 (Louis Thouvenel, *Pages de l'Histoire Du Seconde Empire d'Apres les Papiers de M. Thouvenel (1854-1866)*, s. 8.) Dört nokta şu esaslardan oluşuyordu: 1- Eflak-Boğdan üzerindeki Rus himayesine son verilmesi ve imtiyazların özel bir konvansiyonla güçlerin kollektif garantisi altına alınması, 2- Tuna ağzında seyrüsefer özgürlüğü, 3- 13 Temmuz 1841 anlaşmasının yenilenmesi ve Rusya'nın Karadeniz'deki gücünün sınırlandırılması, 4- Rusya'nın, hangi mezhebe mensup olursa olsun Osmanlı tebaası üzerindeki himaye talebinden vazgeçmesi ve beş gücün Hıristiyan cemaatlerin dini imtiyazlarının tanınması için ortak hareket etmesi.

ları, yani Osmanlı reformları hakkındadır. Dördüncü noktanın karşılığı Islahat Fermanı, o günkü ifadeyle 1856 Hatt-ı Hümayunu olacaktır. Hatt-ı Hümayun, diplomasi eliyle yazılmıştı ve en azından 1871 Londra Konferansı'na kadar bir anlamda hükümet programı niteliğinde olduğu söylenebilir. Daha ilanından beş gün önce İngiliz Büyükelçisi Canning Hatt-ı Hümayun'un İmparatorluğun varlığı için zorunlu kabul edildiğini, Türk Hükümetinin şiddetli sitemleri göze almadan icrasını ihmal edemeyeceğini yazmıştı.[2] Islahat Fermanı Dönemi reformları, bu program temelinde yürütülecektir. Hatt-ı Hümayun'un hazırlık süreci, reformların diplomatik boyutu hakkında önemli bilgiler vermektedir.

1850'de Lord Palmerston, Canning'in reformlar konusunda yapacağı çalışmaların dikkate alınmasını istemiş, Osmanlı İmparatorluğu için yararlı sonuçlar doğuracağını söylemişti.[3] Bu reformlar, 1853'te Canning bir kez daha İstanbul'a gönderilirken verilen talimatta da konu edilmişti.[4] Aralık 1854'te Babıâli'ye verilen bir memorandumda, başka konularda birbirlerine şiddetle karşı olan Avrupa devletlerinin üzerinde anlaştığı iki nokta olduğu görülmektedir: Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunduğunu görmek ve İmparatorluğun Hıristi-

---

2 13 Şubat 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendan'a, NA FO 78/1173/176.

3 14 Ağustos 1850, Lord Palmerston'dan Mehmed Paşa'ya, BAO HR SYS 1869-B/2/33.

4 25 Şubat 1853, Earl of Clarendon'dan Lord Stratford de Redcliffee'e, Bu talimat Bilâl N. Şimşir tarafından yayınlanmıştır. (Bilâl N. Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları"; *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1985*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, belge no: 6. Talimatta şu ifade yer alıyordu: "*Your Excelency's long residence at the Porte, and intimate knowlegde of the affairs of Turkey, will enable you to point out these reforms and improvements which the Sultan under his present difficulties, may have the means of carring into effect, and in what manner the Porte may best establish a system of administration, calculated to affort reasonable security for the development of its commercial measures an the maintenance of its independence...*" Stanley Lane Poole bu talimatın Canning tarafından kaleme alındığını söylüyor. Fakat bu iddianın bir bilgiye mi dayandığı yoksa yazarın Canning'e abartılı övgülerinin bir sonucu mu olduğu belli değildir.

yan nüfusunun yaşam koşullarının iyileştirilmesi.[5] Aslında bu iki maddenin, Doğu sorununun esası olduğu söylenebilir. Victor Letellier tarafından 10 Nisan 1856'da hazırlanan raporda, İmparatorluğun Avrupa sistemine uyumuna kabulü ve bu yolla güvenliğinin sağlanması ile reformlar arasında doğrudan ilişkinin Babıâli tarafından da benimsendiğine dikkat çekilir:

> Babıâli'nin kendisi, 31 Ekim tarihli notunda Avrupa uyumuna kabulünün, daha Hıristiyan bir politikanın benimsenmesine bağlı olduğunu kabul etmiş gibi görünüyor ve Avrupa güçlerinin ortak güvenliğine katılmayı talep ederken, Sultan'ın en aziz emelinin, Tanzimat'ın tam ve bütüncül tatbikiyle bu senedin içerdiği adalet, hakkaniyet ve güvenlik lütufları vaadini tüm sınıflardan tebaasına paylaştırmak olduğunu deklare ediyor.[6]

Aynı yıl Lord Clarendon, İstanbul'daki büyükelçisine şöyle yazıyordu: "Siz Ekselanslarının, Babıâli'de tartışılan reform tedbirleri hakkındaki geçtiğimiz ayın yirmisindeki 462 no'lu yazılarınızı aldım ve size bildirmeliyim ki Majestelerinin Hükümeti, Türk Hükümetinin çok bilge planları olduğunu büyük bir mutlulukla öğrendi."[7]

1855'te Lord Palmerston, İngiliz Büyükelçi Stratford Canning'e gönderdiği talimatında reformlar konusuna değinir.[8] Hıristiyanların koşulları ve İmparatorluk idaresindeki reformların, Büyük Güçlerin temsilcilerine Sultan'ın fermanı şeklinde sunulmasının hayati önemi olduğunu yazar. Zaten bir süredir Lord Palmerston her görüşmelerinde bu görüşünü Musurus Bey'e de tekrar ediyordu. Palmerston, Kırım Savaşı ve Viyana görüşmelerinin gidişatını gerekçe göstererek, reform programının Ekim ayına kadar ilan edilmesini istiyordu. 2 Ağustos 1855'te kaleme alınan şu cümleler Büyük Güçlerden gelen baskıların nasıl bir söylemle dile getirildiğinin örneğidir:

---

5 BOA HR SYS 1869-B/3/20.

6 *Question Turque- Cri de Detresse des Chretiens, par Victor Letellier*, AMAE MD T 50/23-27.

7 01 Eylül 1854, Lord Clarendon'dan Viscont Stratford de Redcliffe'e, BAO HR SYS 1869-B/3/12.

8 Bu talimatın içeriği Musurus Bey tarafından İstanbul'a aktarılmıştır. (25 Ağustos 1855, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1869-B/3/38.)

Gayrimüslim halklar açısından bir memnuniyetsizlik patlamasının çok üzücü karışıklıklara yol açabileceği bu kritik zamanlarda Babıâli –İmparatorluk Hükümetinin arzu edeceği gibi– Sultan'ın Hıristiyan tebaasının huzurunu güvenceye alacak özel tedbirlerin gerçekleştirilmesiyle ilgilenmeyi ertelemeyerek yüksek bilgeliğinin ve azminin sağlamlığının yeni bir kanıtını verecektir.[9]

Bir yandan reform programıyla ilgili tartışmalar devam ederken, İstanbul'da reformist bürokrasi İngiliz ve Fransız yanlısı partiler olarak ikiye bölünmüştü. Lord Palmerston, Musurus Bey'le 9 Ekim 1855'te yaptıkları görüşmede, bu iki partinin varlığının iki büyük güçten birine yaslanarak menfaat arama arzusundan kaynaklandığını ileri sürdü. Musurus Bey bu iddiayı, İmparatorluk devlet adamlarının sadece Sultan'ın partisinden yana olabileceğini, bunun dışında bir partinin var olmadığını dile getirerek cevapladı.[10] Fakat Osmanlı diplomasisinin açıklamaları Avrupa başkentlerini ikna etmeye yetmiyordu.

Bürokrasideki bölünme, özellikle de Mehmed Âli Paşa'nın Bahriye Nazırı olarak atanmasından sonra kendisini daha fazla hissettiriyordu. Âli Paşa, Mehmed Âli Paşa'nın atanmasının Sultan'ın egemenliği için yaşamsal mesele haline dönüştüğünü söyleyecektir.[11] Konunun bu derece öne çıkmasının nedeni, İngiliz Büyükelçi Stratford Canning'in bu atamaya gösterdiği sert tepkiydi. Canning'in tepkisi nedeniyle İngiliz Hükümeti bile, atamadan memnuniyetsizliği ifade etmekle beraber Doğu politikasının değişmeyeceğini açıklamak zorunda kaldı. Canning, atamayı kendisine karşı bir hareket olarak görmüştü. Cevdet Paşa da İngiliz büyükelçiyle aynı fikirdedir: "Bundan Canning'in eski nüfuzu kalmadığı ve Fransa politikasının galib geldiği meydana çıktı."[12]

---

9 *Copie d'une Instruction Adressée par M. Le Baron de Roller a M le Secretaire-Interprete B. De Sihlechta e.d. Buyukdere, 2 Aout 1855*, BOA HR SYS 1869-C/1/11.

10 BOA HR SFR (03) 21/23/4.

11 BOA HR SFR (03) 21/23/10.

12 (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cilt 1, s. 55.) Cevdet Paşa Islahat Fermanı'nda gayrimüslimlere tanınacak hakların çok geniş tutulmasını bile Canning'in bu tepkisine bağlıyor: "İşbu mevadd-ı mündericenin teşdidine sebeb Canning olup anın böyle ileri gitmesine sebeb dahi vükelâya dil-gîr olması idi. Çünki Reşid

Islahat Fermanı Döneminde kimi İngiliz diplomatlarının fevri tavırları, İngiliz-Osmanlı diplomatik münasebetlerinde sıkıntılara neden olmuştur. Örneğin Berlin'deki İngiliz diplomat Lord Loftus, 1866'da Aristarchi Bey'le sohbetlerinde Babıâli'yi rahatsız edecek ifadeler kullandı. Musurus Bey'in Lord Loftus'u şikâyeti üzerine İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Stanley, bu görüşlerin İngiliz dış politikasını temsil etmediğini belirtmek zorunda kaldı. Musurus Bey'in tepkisine karşılık şunları söylemişti: "Biz İngilizler kötü diplomatlarız. Özel sohbetlerimizde dostlarımıza ne düşündüğümüzü, yaratacağı sonuçları düşünmeden söylüyoruz. Size söz verdiğim gibi Lord Loftus'a hiçbir şey yazmayacağım. İnanıyorum ki sizin temsilcinize bir arkadaş gibi kişisel görüşünü ifade etmiş."[13] Lord Loftus'un neden olduğu problem, Londra'nın müdahalesi ile kısa sürede çözümlendi. Fakat 1855'te Canning'in neden olduğu sıkıntılar, Lord Loftus örneğinde olduğu gibi "kötü diplomatlıkla" açıklanabilecek gibi değildi.

İstanbul Hükümeti, Canning'in kişisel ihtiraslarının Avrupa'da da rahatsızlık yarattığını düşünüyordu. Musurus Bey de 13 Ekim 1855 tarihli raporunda şunları yazdı: "Mevcut kabine üyelerinin bu diplomatın yöntemlerinden tedirgin olduğuna eminim ve onu hem kendileri için gerçek bir yük hem de ittifak için tehdit olarak görüyorlar, ayrıca Lord Stratford genel olarak kamuoyunda pek az sempati topluyor."[14] Âli Paşa da Canning'in müttefiklerin güçlendirmek istediklerini yıktığını, İngiltere'nin Türkiye'ye, ihtiraslı bir karakterin ellerinde can vermesine izin vermeyecek kadar dostluk gösterdiğini söylüyordu.[15]

Aleyhine yapılan yayınlardan duyduğu rahatsızlık Canning'in raporlarına da yansıyordu. 12 Ekim'de Lord Clarendon'a gönderdiği raporunda hem *Times*'da yayınlanan bir makaleden hem de bir Fransız broşüründen söz eder. Broşür kendisini İngiliz oligarşisinin canavarı olarak gösteriyordu. Hakkındaki serzenişler çirkinlik, huysuzluk ve güce tapıcılık iddialarına dönüşmüştü. "Eğer Kraliçeye tam anlamıyla saygı duyul-

---

Paşa'nın azli ve ba'dehu Mehmed Âli Paşa'nın meydana çıkarılması hasebiyle hey'ete gücenmiş idi..." a.g.e., s. 74.

13 18 Ekim 1866, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 578/98/7.

14 13 Ekim 1855, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS (03) 24/27/1.

15 BOA HR SFR (03) 21/23/10.

muyorsa, temsilcileri yakayı kurtarmayı nasıl umabilirler" diye yazmıştı raporuna.[16]

Fransız yanlısı parti olarak nitelendirilen isimleri birleştiren etkenin, Canning'e karşı İstanbul'da oluşan tepki olduğu anlaşılıyor. Fuad Paşa bu tepkiyi şöyle dile getirir: "Bay Thiers Fransız yasama meclisinde Kralın saltanat sürdüğünü fakat yönetmediğini söylemişti, burada Lord Stratford, Sultan'ın ne saltanat sürmesi ne de yönetmesi gerekmediğini söylüyor; Louis Philippe'in başbakanından daha azını bahşediyor."[17] Canning karşıtları, Londra'yı da harekete geçirerek İngiliz diplomatın tercihlerinin İstanbul'daki siyaseti belirlemesini engellemeye çalışıyordu ve bu konuda Fransız İmparatoru ile çok da farklı düşündükleri söylenemez.

III. Napoléon, Canning'in Londra tarafından geri çağrılmasını istiyordu ve bu arzusunu Paris'teki İngiliz Büyükelçisi Cowley'in raporlarına yansıyacak kadar açıkça ortaya koymaktan da çekinmemişti.[18] Fransız Hükümeti, La Cour ve Baraguay d'Hilliers'i geri çağırmak zorunda kalmasından Canning'i sorumlu tutuyordu. Canning'in gücünü dengelemek için Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın gözde ve genç isimlerinden, Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Direktörü Edouard Thouvenel'i 1855'te İstanbul'a büyükelçi atadı. Walewski –1855'te Londra büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığı görevine atanacaktır– Thouvenel'i "Avrupa diplomasisinin günümüzdeki en büyük redaktörü" olarak nitelendirir.[19] Âli Paşa ile Fuad Paşa'nın başını çektiği grup ile Thouvenel arasındaki ilk ittifak, Canning karşıtlığı üzerinde daha Thouvenel İstanbul'a ayak bastığında kurulmuştu. Thouvenel 17 Temmuz 1855'te İstanbul'a geldi. Canning 1856 yılı başında şöyle yazacaktır: "O'nu (Âli Paşa'yı) M. Thouvenel'in

---

16 12 Ekim 1855, Lord Stratford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, NA FO 352/42/7 içinde.

17 16 Eylül 1855, Fuad Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SFR (03) 21/23/7.

18 31 Mayıs 1855, Cowley'den Clarendon'a, Lynn M. Case, "A Duel of Giants in Old İstanbul Stratford Versus Thouvenel", *The Journal of Modern History*, Vol. 35, No. 3 (sep., 1963), s. 263.

19 (Lynn M. Case, *Edouard Thouvenel et La Diplomatie Du Seconde Empire*, Paris, Editions A. Pedone, 1976, s. 59.) Walewski, Napoléon Bonaparte'ın evlilik dışı ilişkisinden doğma oğlu, dolayısıyla III. Napoléon'un kuzenidir.

tek taraflı etkisinin ana unsuru olarak görüyorum, ayrıca Reşid Paşa'nın iktidar dışında bırakılmasının baş enstrümanıdır."[20]

Aynı günlerde müttefiklerin başkentlerinde ise dört nokta konusunda karşılıklı güveni güçlendiren mesajlar veriliyordu. Lord Clarendon, Musurus Bey'e müttefikleriyle anlaşma sağlamadan Britanya kabinesinin dördüncü nokta hakkında herhangi bir nihai karar oluşturmayacağını söylemişti.[21] Oysaki Canning'in Fransız meslektaşıyla ortak hareket etmeye hiç de arzulu olmadığı anlaşılıyor. Eylül ayında Lord Clarendon'a gönderdiği raporunda bu tavrını açıkça dile getirir: "Türkler bizden daha fazla Fransızlardan korkup çekiniyorlar; Fransa ayrı çıkarlar uğruna genel prensipleri feda etmeye her zaman hazırdır; kendi başımıza hareket etmek bizim çıkarımızadır. Fransa'yla ortaklık içinde hareket etmek hiçbir zaman işimize yaramayacaktır."[22]

Canning'in İngiliz-Fransız ittifakına olumsuz bakışı, o günlerde İstanbul'da yaşayan Lady Hornby'nin mektuplarına şu cümlelerle yansır: "Lord Stratford başından itibaren Fransızların ittifakına güvenmedi ve artık tüm dünya onun haklı olduğunu, bütün zor işleri bizim yapıp tüm övgüleriyse onların aldığını görüyor."[23] Canning hoşlanmasa da reform programının hazırlanmasında Fransız ve Avusturyalı meslektaşlarıyla ortak çalışmak zorunda kalacaktır.

Lord Clarendon zaten çok önceden Londra'daki Fransız Büyükelçi Walewski'yle Osmanlı reformlarının programı hakkında genel görüşmeler yapmaya başlamıştı. Bu görüşmelerde bazı noktalarda uzlaşma sağlanamamış, uzlaşılamayan detayların İstanbul'da büyükelçiler tarafından çözüme kavuşturulması benimsenmişti.[24]

İstanbul'da 10 Ekim 1855'te iki büyükelçi Fransız büyükelçilik rezidansında bir araya gelerek Osmanlı reformları üzerinde çalışmaya

---

20 12 Şubat 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendon'a, NA FO 78/1172/169.

21 BOA HR SYS (03) 21/21/1.

22 03 Eylül 1855, Stratford Redcliffe'den Lord Clarendon'a, NA FO 352/44/7 içinde.

23 Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, s. 210.

24 Harold Temperley, "The Last Phase of Stratford de Redcliffe 1855-8", *English Historical Review*, *XLVIII*, 1932, s. 225.

başladılar. Bu toplantıda, din değiştiren Müslümanlara yönelik cezalar ve İngiltere'nin bu cezaların kaldırılması talebi gündeme gelmiş, Thouvenel Müslüman fanatizmini tetikleyeceğini söyleyerek itiraz etmişti.[25] Canning 12 Ekim tarihli raporunda, Thouvenel'in konu hakkında hâlâ talimat almadığını ve bunu Walewski'nin yoğun seyahatlerine yorduğunu yazdı. Canning konuyu Âli ve Fuad Paşalarla da görüşmüştü. Thouvenel nazırların cevabını sorduğunda, beklediğinden daha iyi karşıladıklarını söyledi.[26] Poole'dan öğrendiğimize göre en azından 1843'ten beri bu mesele zaten Canning'in gündemindeydi.[27] Hatt-ı Hümayun'un kaleme alınış sürecinde, konu Canning için beklediğinden daha büyük bir soruna dönüşecektir.

2 Ocak 1856'da Thouvenel ile Canning arasında uzun bir toplantı gerçekleştirildi.[28] Canning bu toplantıda iki misyon şefi olarak Hariciye Nazırı'na dört noktanın ilk ve son maddelerinin görüşüleceği ortak randevu talep etmelerini teklif etti. En azından ilk görüşmenin, Avusturyalı diplomat Prokesch olmadan gerçekleştirilmesini istiyordu. Thouvenel ise dört noktanın sonuncusu, yani reformlar üzerinde odaklanmayı önerdi. Avusturya'nın, İngiltere ve Fransa ile ittifakını güçlendirdiğini ve Prokesch'in aldığı talimatların kendilerine gelenlerden çok da farklı olmadığını hatırlatarak, Prokesch'in de görüşmelerde bulunmasında ısrar etti. Thouvenel, hükümetinden görüşmelerde uyumun muhafaza edilebilmesi için Canning'in Londra tarafından uyarılmasına çaba göstermesini bekliyordu.

Thouvenel'in istediği gibi müzakerelere Prokesch'in de katılımıyla dördüncü noktadan başlandı. Eflak-Boğdan ve diğer konular dördüncü noktaya uygun olarak Hatt-ı Hümayun kaleme alındıktan sonra görüşüldü.

Thouvenel, reformlar hakkındaki toplantıların bir an önce başlatılması için muhataplarını sıkıştırıyordu. 6 Ocak Pazar günü Canning ile

---

25 Lynn M. Case, *Edouard Thouvenel et La Diplomatie Du Second Empire*, s. 92.

26 12 Ekim 1855, Lord Stratford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, NA FO 352/42/7 içinde.

27 Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s. 95.

28 03 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/5-12.

görüştü, sürecin hızlandırılmasını istedi.[29] Görüşmeler için kendi hazırlıklarını tamamlamış, reform programı hakkında kaleme aldığı "yol haritasını" Fuad Paşa'ya göndermişti.[30] Önerilerin amacı kendi ifadesiyle Türkiye'nin aktüel krizden güçlü çıkmasıydı. Çalışmalarını gerçekleşebilirlik sınırları içinde tutmayı hedefliyordu.

Canning, 10 Ocak'tan önce görüşmelerin başlatılacağını söylüyordu. Rus Hükümeti de İngiltere, Fransa, Avusturya ve Babıâli arasında Hıristiyan tebaanın hakları konusunda görüşmelerin başladığı yönünde resmen bilgilendirilmişti.

Görüşmeler, Canning'in söz verdiği gibi 9 Ocak'ta başladı. İlk toplantı Âli Paşa'nın evinde yapıldı. Nora Şeni, bu toplantıların Thouvenel tarafından "gizli Konstantiniye konferansı" olarak isimlendirildiğini aktarıyor.[31] Hem Canning hem de Thouvenel, dördüncü nokta konferanslarının başladığını bildirdikleri raporlarında toplantıların *confidencial* (gizli) olduğunu belirttiler.

Thouvenel raporunda Türk nazırların eğilimlerini mutluluk verici olarak nitelendirmişti.[32] Canning ise soyların dini ayrıcalık ve üstünlükleri prensibi için değil, daha kapsamlı ve ses getiren milli bütünlük ve güç sağlayacak tedbirleri azimle gerçekleştirmek için çalışacaklarını bildirdi.[33] Diğer noktalarda önemli fikir ayrılıklarının oluşmayacağını düşünüyordu.

İlk seansta genel prensipler üzerinde durulmuştu ve sohbet havasında geçti. Benzer fikirlerin paylaşılmasından duyulan memnuniyetler ifade edildi. Hükümetteki Osmanlı nüfusundan vazgeçilmemesi, gelecekteki olumlu gelişmelerin Sultan'ın inisiyatifine ait olması gerektiği ve bu inisiyatifin ferman şeklinde ilan anlamına geldiği konuşuldu. Âli Paşa ve Fuad Paşa reform sürecinde Sultan'ın egemenlik haklarının zarar görme-

---

29 07 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/23-30.

30 06 Ocak 1856, *Memorandum Sur Quatrieme Garantie* (AMAE CP T 324/31-45) Thouvenel'in kendisi bu memorandumu yol haritası olarak nitelendiriyor. Metin içinde memorandum, Thouvenel'in yol haritası olarak anılacaktır.

31 Nora Şeni, *Marie ve Merie Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858*, s. 31.

32 10 Ocak 1856, Thouvenel'den Bourqueney'e, AMAE CP T 324/86.

33 09 Ocak 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, NA FO 78/1170/29.

mesi gerektiğini dile getirdiler. Büyükelçiler ise İmparatorluğun çıkarları ile Avrupa'nın hislerinin buluştuğu bu dönemde yeni binanın temelinin atılması gerektiğini ve çalışmaların en kısa sürede sonuçlandırılmasını arzuladıklarını söylediler. Tartışmaların düzeninin Babıâli tarafından tespit edilmesini istediler. Hafta sonuna kadar Fuad Paşa tarafından Hıristiyanların dini ve sosyal durumları hakkında bir memorandum hazırlanmasına karar verildi. 16 Ocak'ta müzakerelere devam etmek üzere toplantı sonlandırıldı.[34] İstanbul'dan gelen bilgiler üzerine Lord Clarendon büyükelçisini, Osmanlı nazırlarının olumlu tavırlarından hükümetinin duyduğu memnuniyeti dile getirmekle görevlendirdi.[35]

Canning, Türk nazırlara reform ihtiyacının açıklıkla ortaya konulmasının üzerinden on altı yıl,[36] Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan devletlerle işbirliği yapacağını ilan etmesinin üzerinden daha uzun zaman geçtiğini hatırlatmıştı. Tüm reformların bir haftada tamamlanamayacağını kabul eden Canning, bununla birlikte hızlı hareket edilmesinde ısrar etti. Kendi ifadesine göre, hakkaniyet prensiplerinin yerleştirilmesini istiyordu; İmparatorluğun arzularıyla uzlaştırılamayacak âdetler yüzünden çarkların kapalı tutulmaya devam edilmesi ve adaletin boğulması durumunda etkili bir reform programının uygulanamayacağını göstermek için çabalamıştı.

Toplantı sonunda her ne kadar karşılıklı memnuniyet cümleleri kurulsa da aslında en hararetli tartışma konferansın son seanslarına bırakılmıştır. Canning'in vurguları, dini özgürlükler konusunun masaya konulacağına işaret ediyordu. Thouvenel İmparatorluğun iç rejimi hakkındaki reformları ve Hıristiyanların imtiyazlarını içeren Hatt-ı Şerifi vermekte Babıâli'nin zorluk çıkartmayacağını düşünüyordu. Fakat barış anlaşmasında Hatt-ı Hümayun'a atıf yapan bir maddenin yer almasının Babıâli'de rahatsızlık yaratacağını yazdı.

Kallimaki Bey, diplomatik misyonla Viyana'ya atanmıştı. Viyana hareketinin ertelenmesi ve toplantılara yardımcı olmak üzere katılma-

---

34 10 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/61-68.

35 24 Ocak 1856, The Earl of Clarendon'dan Lord Stratford de Redcliffe'e, NA FO 78/2436/1.

36 Caning'in 09 Ocak tarihli raporunda on altı yıl yerine "sixty" ifadesi kullanılmış. Burada kastedilen Tanzimat Fermanı ise doğrusu on altı yıl olmalıdır.

sı kararlaştırıldı. Ortodoks ruhbana yakın Rum kökenli birinin de hazır bulunmasının, toplantıların ciddiyetine kanıt olacağı düşünülmüştü. Böylece toplantılar iki Müslüman, iki Katolik, bir Protestan ve bir Ortodoks'un iştirakiyle gerçekleşecekti.

Konferansın ikinci toplantısı Kallimaki Bey'in de katılımıyla 16 Ocak'ta yapıldı.

Fuad Paşa, daha önceden söz verilen memorandumu[37] büyükelçilere ayın on üçünde göndermişti.[38] Büyükelçiler, Osmanlı nazırlarıyla bir araya gelmeden önce Fransız büyükelçilik rezidansında toplanarak Fuad Paşa'nın memorandumunu ele aldılar. Canning yazıya döktüğü kendi önerilerini okudu. Thouvenel'e göre maddeler halinde reform önerilerinin sıralandığı bu çalışma, dikkat çekecek kadar kendi memorandumuyla benzerlikler taşıyordu.[39] Canning de meslektaşlarıyla mutabık olmaktan duyduğu memnuniyetine raporunda yer verdi.[40] Büyükelçiler ertesi gün tekrar bir araya gelerek, Canning'in yazısını Babıâli'den talep edilecekleri programa dönüştürmek üzere çalışmayı kararlaştırdılar. Büyükelçilerin hazırlayacakları memorandum, bazı değişliklerden sonra Hatt-ı Hümayun haline dönüşecektir.

Büyükelçilerin toplantısında ilk defa olarak yabancılara toprak mülkiyeti hakkı gündeme geldi. Öneri Thouvenel ve Prokesch tarafından ortaya atıldı. Canning konunun daha uygun bir zamana bırakılmasını teklif etti. Prokesch, Sadrazam ile görüştüğünü ve izlenimlerinin olumlu olduğunu söyledi. Canning ise Türk tarafından bu yönde mesaj almamıştı. Fakat bu madde için meslektaşlarından daha az istekli olduğu iddialarını reddedecektir. Pisani'ye gönderdiği talimatında şunu yazar:

> Bana öyle geliyor ki Türkiye'de yabancıların mülk edinme iznine Fransız ve Avusturyalı temsilcilerden daha az önem yüklediğini varsayılıyor. Bu

---

37 *Memorandum de Fuad Pacha, Privileges Accordés ab antiques aux Sujets Chretien de la Porte Touchant les Affaires Spirituelles*, AMAE CP T 324/150-165.

38 14 Ocak 1856, Lord Straford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, NA FO 78/1170/51.

39 17 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/138-144.

40 16 Ocak 1867, Lord Straford de Redcliffe'den Lord Clarendon'a, NA FO 78/1171/60.

varsayımın tamamen yanlış olduğunu bildirmeyi önemli kabul ediyorum. Tam aksine, Türkiye'nin Avrupa'ya yürekten yakınlaşması İmparatorluğun huzur ve muhafazasının esasıdır ve bu anlamda en etkin önlem, yabancıların burada her türden taşınmazı mülk edinmesinden başkası olamaz.[41]

Talimat, Âli Paşa'ya ve Fuad Paşa'ya da okutulmak üzere kaleme alınmıştı.

Büyükelçiler kendi aralarındaki görüşmeyi tamamladıktan sonra konferansın ikinci toplantısı için Âli Paşa'nın evine geçtiler. Fuad Paşa'nın memorandumu incelendi. Memorandumun temel tezi, Tanzimat ile birlikte Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitliğin temin edildiğidir. Kişilik hakları ve onurlarının güvenliği konusunda eşit haklara kavuşmuşlar, vergilendirmede eşitlik getirilmiş, "tüm sınıflardan Osmanlı tebaası" için angarya kaldırılmış, ticaret ve eğitim özgürlüğü sağlanmış, gayrimüslimlere devlette kariyer hakkı verilmişti. Cemaatlerin kendi iç yönetimlerinde tam bir özerklik hâkimdi.

Âli Paşa, Grek ruhbanın reformlar önünde engel oluşturmasından çekindiğini belirtti. Büyükelçiler de konunun zaman ve ihtiyat gerektirdiğini kabul ediyorlardı. Suiistimallere mani olabilmek amacıyla ruhban için maaş sistemine geçilmesini önerdiler. "Eğer Rusya Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili hesapları içinde, benzer bir rejimin onaylanmasından başka bir anlama gelmeyecek talepler ileri sürerse" diye yazar raporunda Thouvenel ve devam eder: "Bize öyle geliyor ki Batılı güçler bu koşullardan, Hıristiyanlığa zarar veren bu duruma ölçülü fakat güçlü bir şekilde çare düşünmek için faydalanmalıdırlar." Canning ise raporunda şu ifadeye yer verir: "Doğrusunu söylemek gerekirse, ilave edilmelidir ki Grek ve diğer Hıristiyan cemaatler kesin olarak ve gerçekten reformlar içine alınmadıkça en iyi ıslah çalışması eksik kalacaktır."

Gündeme gelen diğer bir öneri de ruhban ve *laiques* (ruhban olmayan) kişilerden meydana gelen bir komisyon oluşturulmasıydı. Böylece gayrimüslimlerin idari yapısını restore etmek mümkün olabilecekti.

---

41 Lord Stratford de Redcliffe'den Etienne Pisani'ya, 25 Ocak 1856, NA FO 78/1171/100 (annex).

Thouvenel'e göre teklifler kendilerini umutlandıracak şekilde karşılanmıştı. Konferansa, cumartesi günü tekrar toplanmak üzere ara verildi.

Üçüncü toplantı yine Sadrazam'ın evinde gerçekleşti. Hem Thouvenel hem de Canning raporlarında Âli ve Fuad Paşaların tavırlarının mutluluk verici olduğunu yazdılar.[42] Tartışmalar büyükelçilerin ortak memorandumu üzerinden yürütülmüştü. Memorandum, konferansların kapsamını idari reformlara kadar genişletiyordu. Canning raporunda idari ıslahatın, Hıristiyanların imtiyazları başlığındaki gibi dördüncü noktaya ait bir sorun olmadığını hatırlattıktan sonra şöyle devam etti: "Fakat bu iki sorunun neredeyse bu ülkedeki efektif bir reformun esas unsuru olacak kadar birbirine bağlı olduğunu kimse inkâr etmedi. Sadrazam eksiksiz bir idari reformun İmparatorluğun varlığı için kaçınılmaz olduğunu takdire şayan bir açık yüreklilikle itiraf etti."

Canning raporunda bu kadar geniş bir çalışmada fikir ayrılıklarının kaçınılmaz olduğunu, bir sonraki toplantının daha tartışmalı geçmesinin beklendiğini yazmıştı. Thouvenel'e göre, Canning'in meslektaşlarına okuduğu önerileri ile kendisinin sunduğu memorandum arasında büyük farklılıklar yoktu. Gerçekten de büyükelçilerin bir başlık dışında ortak metin üzerinden uzlaşmaları zor olmayacaktır: Din değiştiren Müslümanlara ölüm cezasının kaldırılması.

İngiltere ve Fransa arasındaki en itilaflı konu, bu başlıktır. Konu, Clarendon tarafından 1855 yılının Haziran ayında Walewski'ye gönderilen reform önerileri içinde de yer alıyordu. Clarendon'un Canning'e yollamak üzere hazırladığı reform paketinde de orduda, sivil mahkeme ve yerel yönetimlerde Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında eşitlik ile din değiştiren Müslümanlara uygulanan idam cezasının kaldırılmasından bahsediliyordu. Walewski, Clarendon'un ortaya attığı bazı görüşlere itiraz etmiş, en sert tartışma din değiştiren Müslümanlara uygulanan idam cezası konusunda ortaya çıkmıştı. Fransız Dışişleri Bakanı, Sultan'ın tüm tebaası için eşitlik talep ediyor ve Palmerston tarafından da kendi görüşlerinin paylaşıldığını umuyordu.[43]

---

42 19 Ocak 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendon'a, NA FO 78/1171/73; 21 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/177.

43 Lynn M. Case, *Edouard Thouvenel Et La Diplomatie Du Seconde Empire*, s. 91.

Thouvenel'e gönderilen 15 Ocak tarihli talimatta şöyle deniliyordu:

> Geçtiğimiz 23 Ekim'de Müslüman mevzuatındaki bu reform için çabalarınızı Lord Redcliffe'inkiyle birleştirmeye çağrılmanız için İngiliz Hükümetinin bana yaptığı telkinler hakkında sizi bilgilendirmiştim. Lord Cowley'i, aynı yazımda belirttiğim gibi böyle ani ve radikal bir reformda ısrar etmenin bize yersiz göründüğünü söyleyerek cevaplandırmıştım.[44]

Yazıda Müslümanları inciteceği, önyargıları güçlendireceği, İmparatorlukta bazı grupların reformlar aleyhine harekete geçmesine neden olacağı söylenir. Zaten Müslümanların Hıristiyanlığa geçmesiyle, Müslümanlığa geçmiş gayrimüslimlerin eski dinlerine dönmesi arasında fark vardı ve ikinciler için ölüm cezası yürürlükten kaldırılmıştı. Talimatın yazarına göre bunun ötesine gitmek tehlikeli olabileceği gibi Doğu'da medeniyetin ilham verebileceği daha kapsamlı reformları riske sokabilirdi.

Canning konu hakkındaki görüşlerini sorduğunda Thouvenel de benzer cümlelerle cevap vermişti:

> Türkiye çok hasta, bana öyle geliyor ki ilacı organların dermansızlığına göre ayarlamak daha makul olacaktır... Müslümanlar, İngiltere'nin onlar için düşündüğü inanç özgürlüğüne sahip olmayacaklar... ve biz belki de çok daha tehlikeli koşullarda, yabancılar için çok daha büyük zorlukların yeni deneyimlerini yaşayacağız.[45]

Thouvenel Fransız Hükümetinin meseleyi iki noktadan sorgulaması gerektiğini düşünüyordu: Böyle önemli bir konuda, Babıâli ile uzlaşmadan İstanbul'da gündem yaratmak ve İncil derneklerinin etkilerinin belirleyici olmasına müsaade etmek.

Canning, Thouvenel'e bu ısrarın hükümetinin politikası olduğunu ve itaat etmesi gerektiğinin talimatlarda yer aldığını söylemişti. Thouvenel de Walewski'nin Lord Clarendon'la bir uzlaşmaya varacağını, en azından Canning'in hükümetinden, dördüncü noktayla ilgili olası bir uzlaşıyı bozmaması için talimat alacağını umuyordu.

---

44 AMAE CP T 324/131-132.

45 03 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/5-12.

Konu Londra ve Paris'te de müzakere ediliyordu. Paris Hükümeti Thouvenel'in Canning'le yaptığı görüşmelerden, Londra'nın Fransız görüşüne yaklaşan talimatlar vermeye ikna edilemediği sonucunu çıkartmıştı. Londra'daki Fransız Büyükelçi Persigny, Lord Clarendon'u bu reformun neden olabileceği tehlikeler hakkında bilgilendirmekle görevlendirilmişti.[46] Lord Clarendon İngiliz talebini Hatt-ı Hümayun'un ilanını engelleyecek noktaya kadar götürmese de Persigny onu Fransız görüşüne ikna etmeyi başaramadı. Lord Clarendon Fransız görüşünü önyargı ve fanatizme saygı olarak görüyordu ve benzer gerekçeler diğer tüm reformlar için de üretilebilirdi. İngiliz Hükümeti, dini eziyet ile dördüncü noktanın ayrı ayrı ele alınmasına taraftar olmadığını beyan etti. Lord Clarendon, Hatt-ı Hümayun ilan edildiği gün Canning'e gönderdiği bir yazısında bile, Persigny ile yaptığı ve bu görüşlerini tekrarladığı görüşmeyi aktarır.[47]

Thouvenel 24 Ocak tarihli raporunda[48] Âli Paşa'nın reformlar hakkında önde gelen nazırların gayriresmî görüşlerini aldığını, ilk izlenimlerinin umut verici olduğunu bildirdi. Nazırların görüşü Sultan'a sunulduktan sonra Babıâli resmi cevabını verecekti. Thouvenel'e göre sorun yaşanabilecek konu, din değiştiren Müslümanlara ölüm cezasıyla ilgili tartışmaydı. Fuad Paşa Fransız büyükelçilik drogmanına ölüm cezasının uygulanmayacağına dair diplomatik söz verebileceklerini, bunun olası tek çözüm olduğunu söylemişti.

Fuad Paşa'nın şu cümleleri İngiliz önerisinin gerçekçi ve uygulanabilir bulunmadığını gösteriyor: "Pratik düşünün; örneğin bir pazarcıya Müslüman dinini terk edip tezgâhının başına bir Hıristiyan adıyla dönmesine izin vereceğiz? Halk ona dokunmayacak mı? Ve bu koşullarda Babıâli'nin din özgürlüğünü kabul ettirmek için de elinde güç kullanma olanağının bulunduğunu düşünelim. Askerlerimiz harekete geçmeyi reddedeceklerdir."

Canning, Drogmanı Pisani'yi 26 Ocak'ta Âli ve Fuad Paşa'ya gönderdi. Âli Paşa o gece kendi evinde yapılacak nazırlar toplantısından

---

46 AMAE CP T 324/168.

47 18 Şubat 1856, Lord Clarendon'dan Stratford de Redcliffe'e, NA FO 78/1160/192.

48 24 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/193-201.

sonra cevap verebileceğini söyledi.[49] 28 Ocak tarihli raporunda[50] Thouvenel, Babıâli'nin Müslümanlara din değiştirme hakkının açıkça tanınamayacağını beyan ettiğini bildirdi. Canning, Âli Paşa'yla görüşerek ikna etmeye çalışmış, hatta Fuad Paşa'ya yazılı bir nota da vermişti.[51] Canning'in notunda din değiştiren Müslümanlara uygulanan ölüm cezasının barbarlık olduğu, Sultan'ın verdiği sözlerden pratikte henüz beklenen olumlu sonuçların alınamadığı ileri sürülüyordu. Yaşanan bazı örnek olayları anlattı. Artık bu örneklerin sonlanmasının vakti gelmişti. İngiliz büyükelçinin notunda tehdit kokan cümleler vardı: "Kendi kusurlarından kurtulma kabiliyeti olmayan bir halk, diğer halkların sempatisini kaybetmeye başlar ve nihayetinde zafiyetinin yalıtılmış kurbanına dönüşür." Âli Paşa Canning'e şu cevabı verdi: "Sultan gözden düşecek, halkın gözünde tüm prestijini yitirecektir, İslamiyetin ruhani şefi olamayacaktır, eğer Britanya Hükümetinin önerdiğini ilan ederse uzun süre ülkenin hükümdarı olarak kalamayacaktır." Hem Âli Paşa hem de Fuad Paşa, ölüm cezalarının tatbik edilmeyeceği konusunda güvence vermeye hazır olduklarını fakat bunu Hatt-ı Hümayun'a yazamayacaklarını ifade ettiler. Canning de Âli Paşa'yla görüşmesinden sonra, Sadrazam'ın kapıları reformları daha önceden kabul edilmiş prensiplerin ötesine genişletmeye kapattığını fark etti.[52]

29 Ocak'taki dördüncü oturum İngiliz büyükelçilik rezidansında yapıldı.[53] Toplantıdan önce Pisani, Âli Paşa'yı ziyaret etmiş, Sadrazam ona Musurus Bey'den aldığı bir telgrafı okutmuştu.[54] Lord Clarendon dördüncü nokta görüşmelerinin barış konferansından önce sonuçlandırılması için acele ediyordu. Âli Paşa'nın, Londra ve Paris'in bu konudaki

---

49 26 Ocak 1856, Pisani'den Stratford de Redcliffe'e, NA FO 89/1171/100 (annex).

50 28 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/218-225.

51 *Note Remise le 26 Janvier 1856 par Lord Stratford a Fuad Pacha*, AMAE CP T 324/226-230.

52 28 Ocak 1856 Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendan'a, NA FO 78/1171/103.

53 31 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/236-246.

54 28 Ocak 1856, Pisani'den Lord Stratford de Redcliffe'e, NA FO 352/43/5/37-38.

hassasiyetini, Canning'in ısrarlarına karşı bir koz olarak kullanmak istediği anlaşılıyor. Canning dördüncü oturumdan bir gün önce kaleme aldığı raporunda,[55] Thouvenel'in Clarendon'dan gelen talimatların eksiksiz uygulanmasının reformlar üzerine genel mutabakat görüşmelerinin sonrasına ertelenmesini önerdiğini bildirmişti. Raporda özel, fakat güvenilir kaynaktan aldığı bir bilgiye yer verdi: Âli ve Fuad Paşalar hükümetteki diğer nazırların eleştirilerine muhatap oluyorlardı. Bu yüzden de büyükelçilerden gelen önerileri kabulde tereddüt içindeydiler. Eleştiriler üç başlık altında toplanmıştı: Dini eziyet, kamu görevine eşit kabul ve yabancılara mülkiyet hakkı verilmesi.

İngiliz büyükelçiliğindeki toplantı öğlen üçten akşam saat ikiye kadar sürdü. Âli ve Fuad Paşalar, büyükelçilerin yirmi bir maddelik ortak memorandumlarıyla ilgili cevabı açıkladılar. Altı ve on beşinci maddeler hariç memorandum Sultan tarafından kabul edilmişti. Altıncı madde din değiştiren Müslümanlar, on beşinci madde yabancılara mülkiyet hakkıyla ilgiliydi. Toplantının ana gündemi din değiştiren Müslümanlardı.

Thouvenel'in verdiği bilgiye göre, Canning İngiliz ve Fransız Hükümetlerinin bu konuda uzlaştıklarını iddia etmişti. Fakat ne meslektaşlarından destek sağlamayı ne de taleplerini Babıâli'ye kabul ettirmeyi başaramadı. "Hıristiyan meslektaşlarımın benimle sonuna kadar yürümeye hazır olmadıkları görünüyor"[56] diyen Canning bu koşullarda taleplerini gözden geçirmek zorunda kalacak, kendi ifadesiyle "en az zahmetli" yolu benimseyecektir. Canning'e göre Thouvenel ile Prokesch arasında dostça günlük iletişim devam ediyordu. 2 Şubat'ta "benim onların parçası olmadığım kesin" diye yazdı.[57]

Uzlaşma ancak akşam yemeğinden sonra sağlanabildi. Canning memorandumun bu son şeklini Londra'ya *Memorandum Agreed Upon Relative To The Fourth Point* başlığıyla gönderecektir.[58] Ayrıca Babıâli

---

55 28 Ocak 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendan'a, NA FO 78/1171/100.

56 30 Ocak 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendan'a, NA FO 78/1172/111.

57 02 Şubat 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendan'a, NA FO 78/1172/119.

58 *Memorandum Agreed Upon Relative To The Fourth Point* NA FO 881/546/14-16.

Canning'in din değiştiren Müslümanlar konusundaki notasına resmen cevap verecekti. Canning'in toplantı sonrasındaki raporunda şu satırlar yer alıyor: "Nazırlar olanca güçleriyle beklentilerimizi karşılamak konusunda içtenlikle gönüllü olduklarına beni temin ettiler, fakat şu an için anlayış rica ettiler ve zaman ile fikrî ilerlemenin insanlık eserini tamamlamakta başarısız olmayacağını dile getirdiler."

Gelinen nokta, Paris'te memnuniyet yarattı. Thouvenel'e gönderilen 2 Şubat tarihli talimatta[59] toplantıların sonuçları değerlendirilirken "liberal ve aydınlanmış bir zihniyet" (*un esprit liberal et eclairé*) ifadesi kullanılır. Lord Clarendon da 4 Şubat tarihli yazısında Babıâli'nin konferanslardaki tavrı için *liberal and enlightened spirit* nitelendirmesi yapar.[60] Oysaki Canning hâlâ din değiştiren Müslümanlarla ilgili gündemin peşindedir.

Canning, Sultan Abdülmecid'le İngiliz büyükelçiliğinde düzenlenecek baloya katılımını konuşmak için saraya gittiğinde konuyu açmış, fakat beklediğini alamamıştı. Sultan, Fransız Drogman Scheffer'in aktarımına göre, İngiliz büyükelçiye şu cevabı vermişti: "Tolere edebileceğim fakat ilan edemeyeceğim bazı şeyler var. Konuşmayı ona ne evet ne hayır diyerek bitirdim."[61]

Tartışmaların, Canning'in İstanbul'daki ilişkilerini yıprattığı anlaşılıyor. Canning, rezidansındaki baloya katılan Sultan Abdülmecid'i şu cümlelerle karşıladı: "Bu hayatımın en güzel günlerinden biri. Bana, Majestelerinin her şeyi unuttuğunu gösteriyor."[62]

Fuad Paşa 3 Şubat'ta İngiltere, Fransa ve Avusturya büyükelçiliklerine nota gönderdi. Notada şu ifadelere yer verilmişti: Babıâli Büyük Güçlerle sağlam ittifak ilişkilerine zarar verebilecek hiçbir olay veya eyleme müsaade etmeyecektir. Güçlerin din ve kültlerine, bütün ülkesinde sürekli ve tüm koşullarda himaye sağlamayı kendisinin ilk görevlerinden biri olarak görmektedir; bu da hem kamuoyunun hassasiyetleri hem de

---

59 AMAE CP T 324/270-274.

60 04 Şubat 1856, The Earl of Clarendon'dan Lord Stratford de Redcliffe'e, NA FO 78/2436/3.

61 01 Şubat 1856, Scheffer'den Thouvenel'e, AMAE CP T 324/287-289.

62 Bu dialoğu Thouvenel'e, Mehmed Âli Paşa aktarmıştı. (04 Şubat 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/279-286.)

Babıâli'nin tüm dünyada bilinen adalet prensipleriyle uyum içindedir. Notada, büyükelçilerin kendi gözlemleriyle bunu tespit edebilecekleri söyleniyordu.[63] Fuad Paşa, bir irade ile bu nota için görevlendirilmişti. Babıâli'nin notası, verilmesi vaat edilen diplomatik sözdü.

Fransız tarafı, Hatt-ı Hümayun'un ilan edilecek kadar olgunlaştığını düşünüyordu. 5 Şubat'ta Thouvenel'e gönderilen talimatta, ilanından önce resmen kendilerine tebliğ edilmesinin daha iyi olacağı fakat İstanbul Hükümeti farklı düşünüyorsa ısrarcı olmaması söylenmişti.[64] Thouvenel de 7 Şubat'ta, fermanın büyükelçilerin memorandumunun sadece bazı değişikliklerle röprodüksiyonundan başka bir şey olmadığını yazdı.[65] Âli Paşa Barış Konferansı'na katılmak üzere Pazartesi Paris'e hareket edecekti ve hareketinden önce Hatt-ı Hümayun'un yayınlanmasını arzuluyordu. Fransız Hükümeti, Âli Paşa'nın en geç ayın on sekizinde Paris'te olmasını istemişti.[66]

Babıâli Hatt-ı Hümayun'u oluşturmuş, 10 Şubat'ta örneğini büyükelçilere göndermişti. Thouvenel, Hatt-ı Hümayun'un kopyası ekinde yer alan 11 Şubat tarihli raporunda Babıâli'nin dördüncü noktayı müttefikleriyle çözmeyi arzuladığını, anlaşmada atıf yapılmasını istemediğini hatırlattı.[67] "Bu tam bir devrim" diye yazan Thouvenel'e göre Hatt-ı Hümayun bir iki gün içinde başkent ve taşrada törenlerle ilan edilecekti. Canning ise aynı günlü raporunda, Hatt-ı Hümayun'un Fransız maddeleriyle mutabık olduğunu yazmıştı.[68]

Thouvenel, Mustafa Reşid Paşa ve taraftarlarının, Âli ve Fuad Paşalara saldırmak için Hatt-ı Hümayun'u kullanacaklarının farkındaydı. Raporunda Türk nazırların iyi niyetini övüyor, "Hıristiyanların hakları üzerine çalışmamız sonuçlandı Mösyö Kont, Prensliklerle (Eflak-Boğdan) ilgili sorunları incelemeye geçebildik" diye yazıyordu. Oysaki hâlâ çözümlenmesi gereken zor bir sorun ortada duruyordu: Din değiştiren

---

63 AMAE CP T 324/300.

64 AMAE CP T 324/294-2295.

65 07 Şubat 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/205.

66 AMAE CP T 324/305.

67 11 Şubat 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/309-320.

68 *Copy of a desp. From Visct Stratford to Lord Clarendon dated Consple Feb. 11*, NA FO 78/1160 içinde.

Müslümanlarla ilgili Babıâli'nin vereceği diplomatik söz. Konu çözümlenmediği için Âli Paşa, Paris'e hareketini ertelemek zorunda kalacaktır. Oysaki Canning 11 Şubat günlü raporunda tüm günü Âli Paşa'nın bir sonraki gün gerçekleşecek Paris'e hareketi öncesi evinde yapacağı buluşmada geçireceğini, ferman için Sultan'dan onay alındığını ve iki veya üç gün içinde törenlerle ilan edilebileceğini yazmıştı.[69]

Canning, Fuad Paşa tarafından verilen memorandumu yetersiz bulmuştu. Ne de olsa Sultan'ın imzasını taşımıyordu ve resmen ilan edilmek üzere hazırlanmamıştı. Canning, Fuad Paşa tarafından önerilen metni genişletmişti. İngiliz ve Fransız büyükelçiliklerine verilen geçmiş sözleri ve din değiştirenleri ilave etti.[70] Kendi ifadesiyle hem Sultan'ın duygularına ve görev anlayışına karşı durmamak hem de Clarendon'ın arzusuna uygun olarak dördüncü nokta mutabakatının gecikmesine yol açmamak için bazı düzeltme ve ilavelerle metni kabul edilebilir bir hale getirmişti.[71] Fakat Babıâli Canning'in önerisini kabul edilebilir bulmadı. Hatta Fuad Paşa İngiliz büyükelçinin önerisini Şeyhülislam'a gösterdiğinde, Şeyhülislam bir kinaye olarak "Babıâli, her ne olursa olsun din değiştirenlere ölüm cezasını sonsuza kadar kaldırmıştır" ifadesini ekledi.

Babıâli 13 Şubat'ta İngiliz büyükelçiliğine yeni bir memorandum verdi; aynı memorandum ertesi gün Thouvenel'e de gönderildi.[72] Thouvenel'e göre uzlaşma Canning tarafından tehlikeye sokulmuştu ve şimdi konunun bir çözüme bağlanmasından memnuniyet duymaması mümkün değildi.[73] Memorandumda çözüm şu cümleyle formüle edilmişti: "İngiliz ve Fransız Hükümetlerine daha önceden verilmiş güvenceler yenilenmiş ve yeniden tasdik edilmiştir; ayrıca ilan ve özellikle taahhüt edilir ki bu çağın kararı genel olarak bütün din değiştirenleri de kapsamaktadır."

---

69 11 Şubat 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendan'a, NA FO 78/1172/158.

70 AMAE CP T 324/322-323.

71 07 Şubat 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendon'a, NA FO 78/1172/134.

72 AMAE CP T 324/396-397.

73 14 Şubat 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/390-394.

Canning notayla ilgili Clarendon'a "sizin tüm taleplerinizi kapsayan" ifadesini kullandı. Kimse sahip olduğu din nedeniyle rahatsız edilmediği ve dönmeliği nedeniyle cezalandırılmadığı sürece Sultan'ın İmparatorluğunda eziyetin var olmayacağını belirtti. "Evet, doğru Kur'an'ın kanunu kaldırılmadı" diyen Canning şöyle devam eder: "Fakat bununla birlikte pratik uygulamasından aleni bir doküman marifetiyle vazgeçiliyor." Canning, Babıâli'nin verdiği sözde istisnalar yapmaya kalkıştığında Majesteleri Hükümetinin tepki gösterme hakkı olacağını hatırlattı.[74] Bir gün sonra Canning'e, Babıâli'nin din özgürlüğüne ait maddenin kabulünün İngiliz Hükümeti tarafından uygun bulunduğu bildirildi.[75] Yine 13 Şubat'ta Canning de büyükelçiler memorandumunu Londra'ya gönderirken "üzerinde uzlaşmaya varılan nihai memorandum" olarak andı.[76]

Londra'nın Hatt-ı Hümayun metnini onaylaması, din değiştirenler konusundaki talebinden vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. Canning'e Londra'dan gönderilen 20 Şubat tarihli yazıda bile, konunun kapanmadığı mesajı verilecektir.[77] Yazıda bu konudaki düzenlemenin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletler sistemine ve Avrupa milletler ailesine dâhil olmasının gereği olduğu söyleniyordu.

Yine de Canning'in Babıâli'yle ilişkilerini zedeleyecek düzeydeki ısrarının Londra'dan mı yoksa kendi prestij kaygılarından mı kaynaklandığı yeterince açık değildir. Lord Clarendon'un 4 Şubat tarihli talimatı, ikinci şıkkın daha kuvvetli bir ihtimal olduğunu düşündürüyor. İngiliz Hükümeti gönülsüz olmasına rağmen, eğer dördüncü nokta hakkındaki uzlaşmayı tehlikeye düşüreceğini düşünüyorsa talebi rafa kaldırması için Canning'i serbest bırakmıştı.[78] Fransız Hükümeti, devam eden pürüz nedeniyle Babıâli'nin dördüncü nokta imtiyazlarını vermemesinden endişe ediyordu. Clarendon'un talimatı Paris büyükelçiliğinden gelen

---

74 12 Şubat 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendan'a, NA FO 78/1172/170.

75 NA FO 78/1160/174.

76 13 Şubat 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendan'a, NA FO 78/1173/175.

77 NA FO 78/1160/193.

78 04 Şubat 1856, Lord Clarendon'dan Stratford de Redcliffe'e, NA FO 78/1159/128.

bu bilgi üzerine kaleme alınmıştır. Londra Hükümeti, Babıâli'nin bir an önce fermanı ilan ederek bir sonuca bağlamak istediğini biliyordu. Canning'e gönderilen 5 Şubat tarihli talimatta[79] bu arzuya Kraliçe'nin Hükümetinin itirazı olmadığı bildirildi. Nihai metni, kendisine önceden sunulması ve meslektaşları ile uygun bir çözüme ulaşıldığında mutabakat sağlaması koşuluyla onaylanması istendi. Zaten Lord Clarendon'un çeşitli talimatlarında, Rusya'nın dördüncü nokta tartışmalarında taraf olma talebine imkân verilmemesi için Paris Barış Konferansı'ndan önce nihai metnin ilan edilmesi gerektiği tekrar edilir. Öte yandan Canning'in tartışmayı uzatan ısrarları da Londra'dan onay almıştır.

Hatt-ı Hümayun ancak 18 Şubat'ta ilan edilebildi. Sadece hazırlanma şekli bile reform paketinin iç hukuk düzenlemesi kadar diplomatik nitelik de taşıdığını gösterir. Thouvenel'e göre 18 Şubat Hatt-ı Hümayun'u Müslümanların gözünde Batı ile Türkiye'nin ittifakının mührüdür.[80] Babıâli, bu mühür için önemli fedakârlıkları göze aldığının farkındaydı. Fuad Paşa, Hatt-ı Hümayunu büyükelçiliklere ekinde gönderdiği yazısında "bu belge Sultan'ın sabırlı ve cesur ihtimamının bir abidesidir" diye yazar.[81] Fuad Paşa'nın ifadesiyle Hatt-ı Hümayun'un amacı, en radikal idari reformları tamamlamaktı; bu reformlar Osmanlı tebaasının refahının, İmparatorluğun güç ve zenginliğinin temeli olacaktı. Fuad Paşa'ya göre Türkiye yeni bir döneme girdiğini bu Hatt-ı Hümayun ile kanıtlamıştı.[82]

Canning 21 Şubat tarihli raporunda Hatt-ı Hümayun'un hem Fransızca hem Türkçe metinlerinin eline ulaştığını, Fransızcasının resmi metin kabul edildiğini belirtiyor.[83] 1856 sonrasında diplomatik kulislerde reformlar üzerine yürütülen tartışmalarda hareket noktası bu Hatt-ı Hümayun olacaktır. Babıâli'nin itirazına rağmen Paris Barış Anlaşması'nın

---

79 05 Şubat 1856, Earl of Clarendon'dan Stratford de Redcliffe'e, NA FO 78/1159/135.

80 21 Şubat 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/421-426.

81 AMAE CP T 324/427-428.

82 21 Şubat 1856. Fuad Paşa'dan W. Le Viconte de Verckowe'a, BOA HR SYS 1860/2/7.

83 21 Şubat 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendan'a, NA FO 881/547/1; NA FO 78/1173/312.

dokuzuncu maddesinde de Hatt-ı Hümayun'a atıf yapıldı. Bu maddeyle bir anlamda Osmanlı reformları Avrupa barışının, yani yeni Avrupa sisteminin temeline yerleştirilmişti.

Hatt-ı Hümayun, birçok kaynakta Canning'in eseri olarak gösteriliyor. Örneğin Bilal Eryılmaz Hatt-ı Hümayun'u "Canning'in hazırladığı ve Babıâli'nin de kabul etmek zorunda kaldığı bir tedbir ve ilkeler manzumesi"[84] olarak tarif eder. Reform yanlısı bir Türkün "Fermanı Paris'ten gönderenler, bizim kurumlarımızdan tamamen bihaberler" eleştirisini aktaran Davidson bile, Hatt-ı Hümayun için "bu belge pek çok bakımdan Lord Stratford'un şaheseriydi"[85] diyor. Bu konudaki birçok çalışmada kaynak olarak kullanılan Poole ise şu değerlendirmeyi yapıyor:

> Hemen her satırında Lord Stratford'un kaleminin izi görülür. Bütün bunlar ta ne zamandır Babıâli'ye kabul ettirmeye çalıştığı ve bir kısmını daha önce kabul ettirdiği devrimlerdir. Bu belge bütün meslek hayatının bir toplamıdır ve Türkiye'de adil bir idare kurulabilmesi için gösterdiği gayretlerin doruğudur.[86]

Hatt-ı Hümayun'un maddeleri, müzakerecilerin üzerinde mutabık kaldıkları hükümlerdir ve bu maddeler Canning'in Babıâli'yle daha önceki temaslarında muhtemelen defalarca gündeme getirilmişti. Fakat diplomatların kariyerleri açısından, Hatt-ı Hümayun'un ilan edilen maddelerini değil, dışında bırakılanları belirleyici kabul etmek yanlış olmayacaktır.

Canning, Büyükelçilik Drogmanı Pisani'ye verdiği 19 Şubat 1856 tarihli talimatında, Hatt-ı Hümayun'dan söz ederken *ordinary character* ve *defective character* (sıradan-yetersiz) ifadelerini kullanır ve Hatt-ı Hümayun'un bu niteliklerinden duyduğu hayal kırıklığını dile getirir.[87] Talimattaki şu cümlelerle, Hatt-ı Hümayun'un ilanından sonraki poli-

---

84 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 113.

85 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*, C. I, s. 69.

86 Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s. 194.

87 19 Şubat 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Pisani'ye, NA FO 881/547/5.

tikasını açıklıyor: "Olan oldu. Şimdi ilan edilmiş tedbirlerin tatbikine, büyük bir ihtişamla ilan olunan reform ve ıslahatların tamamlanmasına bakıyorum." Canning bu görüşlerini Pisani aracılığıyla Fuad Paşa'ya da iletir.

Lord Clarendon da din değiştiren Müslümanlara cezadan vazgeçilmesinin, Türkiye'nin Avrupa milletler ailesine girmesinin gereği olduğunu yazarak, Hatt-ı Hümayun'da bu maddeye yer verilmemesini eleştirmişti. Bu yazı, Hatt-ı Hümayun'un ilan edildiği gün kaleme alınmıştı.[88] Canning'i Babıâli'ye Majesteleri Hükümetinin tebriklerini iletmekle görevlendirirken ise ilan edilen Hatt-ı Hümayun'un maddelerini bilge ve hayırlı olarak nitelendirdi.[89] Clarendon'ın da eleştirisi, kabul edilen maddelere değil, dışarıda bırakılanlaradır.

Thouvenel ise 21 Şubat tarihli raporunda,[90] Türkiye gibi bir ülkenin zorluklarını hatırlattıktan sonra Hatt-ı Hümayun ile ilgili şu değerlendirmeyi yapıyor: "Genel olarak büyük bir icraatın gerçekleştiği kabul ediliyor. Resmi dine mensup olan Müslümanlar, Avrupa sempatisini kazanma umuduyla kendilerine dayatılan fedakârlıkları kabulleniyorlar."

Babıâli 1855'te, yeni Avrupa sisteminden ne beklediğini şu cümlelerle ortaya koymuştu: "Avrupalı devlet adamlarının, Avrupa uyuşması içine dâhil etmek istedikleri bir İmparatorluğun pozisyonu diğerlerinden daha aşağıda bulunmamalı ve bu devletlerin egemen otoritelerinin birlik ve bütünlüğü herkes için ortak kaide olmalıdır."[91] Aynı memorandumda uluslararası bir anlaşmada Hıristiyanların hak ve ayrıcalıklarının yer almasının yaratacağı sakıncalar sıralanmıştı: Babıâli'nin haysiyet ve egemenliğine zarar verecek, idari otorite üzerinde bir felç etkisi yaratacak, dost müttefik ülkelerin kendi kendilerini yalanlaması anlamına gelecekti. Bildiride Hıristiyanlara verilen güvencelerin anlaşmada yer alması talebi Mençikof'un Kırım Savaşı'na neden olan taleplerine benzetilir. Müttefik

---

88 18 Şubat 1856, The Earl of Clarendon'dan Lord Stratford de Redcliffe'e, NA FO 78/2436/9.

89 28 Şubat 1856, The Earl of Clarendon'dan Lord Stratford de Redcliffe'e, NA FO 78/2436/10.

90 21 Şubat 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/421-426.

91 *Memoire Sur La Question du Maintien des Privileges Religieux des Chretiens de l'Empire Ottoman,* BOA HR SFR (03) 21/26/2.

ordularının, bu taleplere karşı Sultan'ın otoritesini korumak için gönderildikleri hatırlatılır.

1856'ya gelindiğinde Babıâli, reform paketine uluslararası anlaşmada atıf yapılmasını engelleyemedi. Müttefik güçlerin diplomatları bu konuda Babıâli'den farklı düşünüyorlardı ve Palmerston'ın yukarıda anılan ifadeleri bunun kanıtıdır. İngiliz Dışişleri Bakanı ve Paris Barış Konferansı delegasyon başkanı Lord Clarendon, konferans devam ederken Âli Paşa'ya anlaşmada Hatt-ı Şerif'e gönderme yapılmasının zorunlu olduğunu dile getirmişti. Lord Clarendon'a göre anlaşmada Hatt-ı Şerif'in Büyük Güçlere İmparatorluğun iç işlerine müdahale hakkı vermediğinin belirtilmesi Babıâli için ek bir garanti de olacaktı.[92]

Hatt-ı Hümayun'un ilanından iki yıl sonra Canning'in İstanbul'daki görevi sona erdi. Musurus Bey, 11 Mart 1858 tarihli raporunda tatil için Londra'da bulunan Canning'in istifasını sunduğunu ve istifanın Kraliçe tarafından kabul edildiğini bildirdi.[93] Son işlerini tamamlamak ve Sultan'la vedalaşmak için kısa süreliğine İstanbul'a dönmesine izin verilmişti. Âli Paşa bu haber üzerine Musurus Bey'e gönderdiği yazısında duyduğu memnuniyeti ifade eder: "Vatanını seven, onun istiklalini arzulayan bir insanın, haşmetli Biritanya Kıraliçesi'nin sâbık elçisinin etvar ve harekâtının netayicini mütalâa ederken acı düşüncelere dalmamasının mümkün olabileceğini zannetmiyorum."[94]

Âli ve Fuad Paşaların yönettiği Babıâli'nin, Canning İstanbul'dan ayrıldıktan sonra dahi özellikle Hıristiyan cemaatlerle ilgili planlarını kaygıyla izlediği anlaşılıyor.

Temmuz 1858'de Canning'in Hıristiyan tebaanın sorunlarıyla ilgili hükümetinden görev talep ettiği bilgisi İstanbul'a ulaşmıştı. Babıâli böyle bir görevlendirmenin hesaplanamaz sorunlara neden olacağını,

---

92 NA FO 78/1160/271.

93 11 Mart 1858, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 578/3/2.

94 Âli Paşa'nın bu yazısını, 1954'te Unesco toplantısı için Londra'ya giden Hasan Âli Yücel, Büyükelçilik arşivinden bulmuş, Stanley Lane Poole'un kitabının Türkçe çevirisine yazdığı önsözde yayınlamıştır. Kitap, Can Yücel tarafından Türkçe'ye çevrilmişti. Türkçe çeviri kitabın tamamını değil, sadece Canning'in Türkiye günleriyle ilgili bölümleri içermektedir. (Hasan Âli Yücel, Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları'na Önsöz*, s. 19.)

sadece Rusya'ya fayda sağlayacağını düşünüyordu. Canning'in kafasındaki fikirler tehlikeli ve uygulanamaz ütopyalar olarak nitelendirilmişti.[95] Canning'e Ağustos ayında verilen talimatta, İstanbul'a giderek görevinden istifa ettiğini bizzat Sultan'a açıklaması isteniyordu. Kraliçe'nin mektubunu sunacak, bunu yaparken Hatt-ı Hümayun'un uygulanmasının ne kadar önemli olduğunu ve İngiliz Hükümetinin bu konudaki ısrarının devam edeceğini dile getirecekti.[96] Eğer Babıâli'yi tedirginliğe sevk eden bu misyon ise Canning'in İstanbul'a ayak basmasının bile tehdit olarak algılandığı söylenebilir.

Musurus Bey, 1864'te Canning'in İstanbul'da özel bir görev talep ettiğini, bu talebin muhtemel amacının büyükelçilik koltuğunu geri kazanmak olduğunu, fakat İngiliz Hükümetinin sıcak bakmadığını rapor etti. Raporda, "Altesleri bir özel görev veya atamayı engelleyeceğimden emin olabilirler" deniyordu.[97] 1867'de benzer bir iddia tekrar gündeme geldiğinde de Musurus Bey, iddiaların gerçek olmadığını, fakat böyle bir niyeti olanlar bulunsa bile, bu "entrikayı" kolaylıkla engelleyebileceğini yazdı.[98]

Thouvenel'in kuzeni İstanbul'da geçirdiği günleri anlatırken şunları söyler: "Ben geldiğimde Lord Stratford İstanbul'da hâlâ çok etkin bir şahsiyetti ve bundan yararlanmak için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. Mösyö Thouvenel onun çakasını bozan ilk Fransız konsolosu oldu ve onun ülkesine geri göndermiş olmanın gururunu taşıyor."[99]

Thouvenel'in İstanbul'daki görev döneminin de sorunsuz geçtiği söylenemez. 1858'de Eflak-Boğdan sorunu nedeniyle Fransa-Osmanlı diplomatik ilişkileri kopma aşamasındaydı. Hatta Thouvenel ülkeyi terk etme noktasına gelmiş, Sultan Abdülmecid'i sarayda ziyaret ederek vedalaşmıştı. Bu dönem, Thouvenel'in İstanbul görevindeki en sıkıntılı günlerdi. Eşi Marie Thouvenel kişisel bir mektubunda şunları yazıyor:

---

95 BOA HR SYS 578/6/2.

96 09 Ağustos 1858, The Earl of Malmesbury'den Lord Stratford de Redcliffe'e, NA FO 78/2436/35.

97 09 Kasım 1864, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 578/35/1.

98 13 Şubat 1867, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 578/72/1.

99 Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri*, s. 92.

"Öyle sanıyorum ki işler daha önce hiç bugün olduğu kadar karışmamıştı. Edouard'ın tepesinin bu denli attığını hiç hatırlamıyorum."[100] Kriz son anda İngiliz ve Fransız hükümdarların uzlaşmasıyla aşıldı. Böylece Thouvenel 1860'a kadar İstanbul'daki görevine devam etti. Bu yılın ilk ayı içinde İstanbul'u terk ederken, Dışişleri Bakanı olarak atandığı ilan edilmişti.

Söz konusu reformlar olduğunda, Thouvenel'in Babıâli'yle Canning'e göre çok daha uyumlu olduğu görülüyor. Hatt-ı Hümayun, İmparatorluğun daha fazla Fransız modeline göre şekilleneceği yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Fransa'nın, ıslahata müdahale hususunda diğer devletlerden daha ileri gittiğini söyleyen Engelhart, "Batılı devletler de Fransa'nın üstünlüğüne itiraz etmedi"[101] diyor. İgnatiev 1864'te İstanbul'a Ortaelçi olarak atandığında kendisine verilen dört temel görevden biri, İstanbul'da Fransa'nın Kırım Savaşı'yla kazandığı etkinliğe karşı mücadele etmekti.[102]

1877'de yayınlanan bir kitapta şu satırlar yer alıyor: "Kongre'nin (1856 Paris Barış Kongresi) düzenlediği temel sorun hiç şüphesiz Doğu Hıristiyan halklarının koşullarıyla ilgili olanıdır. Doğu Savaşı'na neden olan sorun budur."[103] Islahat kavramı bundan sonra Doğu sorununun ayrılmaz parçası olacaktır. Islahat Fermanı Dönemi boyunca Hatt-ı Hümayun, Doğu sorununun temel belgesi olarak kaldı. 1858'de İngiliz büyükelçiliği tarafından Babıâli'ye verilen gizli bir yazıda İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarında tiranlığın ve düzensizliğin engellenebilmesi için alınması gereken tedbirler şöyle özetlenmişti: "Hatt-ı Hümayun'un içeriğinin her tarafta bilinmesi sağlanmalıdır ve tüm vilâyetlere Slav dilinde çoğaltılmış belli sayıda kopyaları dağıtılmalıdır."[104]

---

100 22 Temmuz 1857, Marie Thouvenel'den Henriette Cuvillier-Fleury'ye. Akt. Nora Şeni, *Marie ve Merie Konstantniye'de Bir Mevsim 1856-1858*, s. 209.

101 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 245.

102 İgnatiev'in Hatıratı s. 12.

103 *L'Empire Ottoman 1839-1877, l'Anglaterre et la Russie Dans LaQuestion D'Orient Par Un Ancien Diplomate*, s. VI.

104 *Communiquée Confidentiellement a la Sublime Porte par l'Ambassade de S. M. Britannique le 20 Fevrier 1858, Considetations Soumises au Pacha de Mostar*, BOA HR SYS 1869-C/2/2.

Thouvenel, Walewski'ye Sultan'ın kabul edilmiş prensipleri gösterişli törenle ilan etmeye hazır olduğunu bildirirken, "eski rejimin sonu ve yeni rejimin başlangıcını" haber veriyordu. Hatt-ı Hümayun dönemin diplomasi dilinde, Aristarchi Bey'in deyimiyle "kutsanmış ifade"[105] haline dönüşecektir.

105 17 Ağustos 1859, Aristarchi Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/2/14.

İKİNCİ BÖLÜM

DİPLOMASİ VE ISLAHAT

> Monte Kristo Kontu, himayesine aldığı, romanda Doğu'yu temsil eden Tepedelenli Âli Paşa'nın kızı Haydée'ye aşkını ilan ediyor: "Beni düşmanlarıma karşı hazırlayan ve bana galip gelmemi sağlayan Tanrı, zaferimden sonra pişman olmamı istemedi. Ben kendimi cezalandırmak istedim. Fakat Tanrı beni affetmek istiyor. Belki aşkın bana, unutmam gereken şeyi unutturur. Bir sözün, yirmi senede edinemediğim bir kuvvetle beni aydınlattı Haydée. Sen benim dünyada bıraktığım her şeysin. Senin aracılığınla ben tekrar dünya ile ilgimi kuruyorum. Senin aracılığınla acı çekebilirim. Senin aracılığınla mutlu olabilirim."
>
> (Alexandre Dumas, *Monte Kristo Kontu*)

Islahat Fermanı Dönemi yöneticilerine göre radikal olarak nitelendirilen reformların amacı, çağın aydınlığını yakalamaktır. XIX. yüzyıl diplomasi dilinde kullanılan *Gouvernement Eclairé* (aydınlanmış hükümet) ifadesine, Hariciye Nezareti evraklarında İmparatorluk Hükümetine atfen sıkça yer verildiği görülür. Çağın en medeni milletlerinin (*nations les plus civilisées*) düzeyine ulaşma hedefi vurgulanır. Osmanlı aydını da Tanzimat reformlarına benzer bakışa sahiptir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı üzerine Londra'da yaşayan Osmanlı kökenliler bir araya gelerek Reşid Paşa'ya bir tebrik mesajı göndermişlerdi.[1] Mesajda,

1 18 Ocak 1840 tarihli mesaj, Mustafa Reşid Paşa'ya da övgüler içerir. BOA HR SYS 1869-A/2/41.

Hatt-ı Hümayun'un "vatanımıza kalkınma ve dünyanın medeni milletleri arasında bir yer" sağladığı söyleniyordu.

Diplomasi sahasında ise reformlar medeniyetten çok daha fazlasını ifade eder. *Civilisation* vurgusu bir yönüyle de Avrupa diplomasi kulislerinde hükümetin meşruiyetini ve konumunu güçlendirme isteğinden kaynaklanıyordu. 1869'da Babıâli kapitülasyonların kaldırılmasını önerdiğinde, gerekçe olarak kapitülasyonların medeniyeti ilerletecek adımları engellemesini gösterecektir.[2] Aynı yıl bir Sırp heyetinin Sırp Prensliği'nde yürürlükte olan kapitülasyonların kaldırılmasını talep ederken kullandığı argüman yine prensliğin medeniyet düzeyi (*degré de civilisation*) idi.[3]

Mısır ordusuna karşı destek aramak üzere Londra'ya gönderilen Nuri Paşa'nın 7 Nisan 1840 tarihinde Büyük Güçlere verdiği notada, Mehmed Âli Paşa'nın savaş hazırlıklarının reform adımlarının atılmasını engellediği yazılmıştı.[4] Tanzimat reformları, uluslararası siyasetin denge unsurlarından biriydi ve tüm hükümetler bu gerçeğin bilinciyle hareket ediyordu. Nuri Paşa'nın reform sürecinde engel gibi göstererek Mehmed Âli Paşa'ya karşı Avrupa'da destek sağlayabileceğini düşünmesi, bu bilincin yansımasıdır. Bu bilinç en azından Islahat Fermanı Dönemi sonuna kadar varlığını devam ettirdi. Babıâli 1867'de Girit'teki ayaklanmayı çıkartanların asıl amacının reform hamlelerini geciktirerek İmparatorluğu Avrupa'yla karşı karşıya getirmek olduğunu savundu.[5]

Le Duc de Valmy 1856'da Doğu sorununun iki boyutuna dikkat çeker: "Avrupa dengesi ve tarihteki büyük bir halkın medenileşmesi."[6] Valmy'ye göre iki problem birbirine bağımlı olduğundan ve biri çözülmeden diğeri çözülemeyeceğinden, Osmanlı reformları Avrupa istikrarının yani Büyük Güçlerin menfaatlerinin bir parçasıydı. İngiliz büyükelçiliği tarafından Babıâli'ye 1858'de gönderilen gizli yazışmadaki şu cümleler, dönemin diplomasisinde sık kullanılan bir ifadenin örneğidir.

---

2 BOA HR SYS 1821/1/3.

3 14 Mayıs 1869, Aristarchi Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1405/4/1.

4 BOA HR SYS 934/1/134.

5 24 Şubat 1867, Fuad Paşa'dan Londra ve Paris Büyükelçiliklerine, *Les Decouments Diplomatiques*.

6 Le Duc de Valmy, *Question d'Orient Capitulation European*, s. 5.

Majesteleri Sultan'ın İmparatorluğundaki tüm sınıfların (milletlerin) yönetiminin doğruluk prensibine göre düzenlenmesi ve devlet menfaatine katkıda bulunmak amacıyla temellendirilmesi sadece Osmanlı İmparatorluğu'nu muhafaza etmek için değil, aynı zamanda müttefik güçlerin çıkarları için de ivedi olduğundan...[7]

Tanzimat diplomasisinin siyasal algısı, reformcu programlar ve ekonomik kalkınma ile barışçıl politika arasında doğru orantılı denkleme sahiptir. Reformcu bürokrasi kendi programının uluslararası meşruiyetini bu denklem üzerine inşa etmişti. İç politikadaki gücünün ise diplomasi kulislerindeki reform gündeminin ancak İmparatorluğun taksimi üzerine müzakerelerle ikame edilebileceği tezine dayandığı söylenebilir.[8] Agop Efendi Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun Londra'da yarattığı yankıları tasvir ederken, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâlâ yaşam gücü ve buna sahip bir hükümeti bulunduğunu açıkça gösterdiğini söyler.[9] Reformlar, bir anlamda diplomasi sahasında var olma sorunuydu.

Reformlar ile barış arasında varolduğuna inanılan –veya inanılmak istenen– ilişki, zaman zaman Osmanlı diplomatlarının Rusya analizlerinde bile kendisini hissettiriyordu. Örneğin Conéménos Bey'in Aralık 1868 tarihli raporundaki değerlendirmeler bu temelde kaleme alınmış-

---

7 *Communiquée Confidentiellement a la Sublim Porte par Ambassade de S. M. Britannique, 20 Fevrier 1858*, BOA HR SYS 1868-C/2/1.

8 Fransız edebiyat eleştirmeni ve siyasetçi Saint Marc Girardin'in Doğu sorunuyla ilgili *Journal Des Debats* gazetesinde yayınlanan makalesinde cümleleri, Osmanlı diplomasisinin algılarını şekillendiren ortam hakkında çarpıcı bir örnektir: "Evet, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi kaçınılmazdır, fakat bu hâlâ yeterince uzak ve finans dünyasının bu uğursuz sona kadar iyi işler yapmak için hâlâ zamanı var. Zaten finans dünyasının korktuğu Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü değil, yapacak bir şey olmamasından biraz endişeleniyor; finans dünyasının korktuğu ve haklıdır da İmparatorluğun çöküşünün neden olacağı karışıklıklar, bundan çıkacak olan savaştır. Finans dünyası için, Doğu sorununun iyi çözümü Osmanlı İmparatorluğu'nun korunması veya savaşsız çöküşüdür. Bizim için barışçıl çözüm en iyisi. İmparatorluğun korunmasını çöküşünden daha çok isteriz; fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun korunmasından veya çöküşünden daha fazla isteyeceğimiz şey barıştır." (BOA HR SYS 1188/13/23.)

9 BOA HR SYS 1869-A/2/25.

tı.[10] Conéménos Bey Rusya'daki reformların özellikle altyapı ve iktisadi kalkınmadaki başarılarını özetledikten sonra, dört yıl önceki tezini hâlâ savunduğunu söylüyor: Barışın muhafazası Rusya için kesin ve yaşamsal bir zorunluluktu. Conéménos Bey'e göre Rus Hükümeti girdiği kalkınma yolunda intiharı göze almadan barışçıl çizgisini terk edemezdi. Savaş Rusya için koca bir binanın yıkılması anlamına gelecekti. Aristarchi Bey de benzer bir değerlendirme yapar: "Eğer Rusya hiçbir şekilde haklı çıkartılamayacak politikada diretirse, sadece Avrupa barışını tehlikeye atmayacak aynı zamanda kendisine dâhili koşullarının kaldıramayacağı zorluklar yaratacaktır."[11]

Reformlar sürecinin izlenmesi, Büyük Güçlerin İmparatorluk topraklarındaki diplomatlarının önde gelen görevlerinden biriydi. Devletlerin dışişleri bakanlıkları sadece büyükelçilerden gelen bilgilendirmelerle yetinmediler. Özellikle Fransız Hükümeti çok çeşitli bilgi kaynaklarıyla Doğu'daki modernleşme sürecini takip etti. Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde Baranchin[12] gibi isimler, Alphones Royer gibi sanat adamları ve Maturin Cor gibi diplomatlarca reformlar üzerine kaleme alınmış çok sayıda rapor mevcut. Gelen raporların Paris'te titizlikle incelenip değerlendirildiği anlaşılıyor.

Diğer ülke diplomatlarının da mesailerinin kayda değer bir bölümü, Osmanlı reformları üzerine yaptıkları çalışmalarla geçiyordu. Bu döneme ait Osmanlı, Fransız ve İngiliz dışişleri bakanlıkları arşivlerindeki çok farklı başlıkların neredeyse tamamının içinde reformlara temas eden evrak bulmak mümkündür.

Osmanlı reformları, 1830'ların sonlarından itibaren Avrupa diplomasisinin en önemli gündemleri arasında yer aldı. Hatta Islahat Fermanı Döneminde Doğu sorunu başlığı altında tartışılan asıl konunun, Osmanlı reformları olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır.

---

10 27 Aralık 1868, Conéménos Bey'den Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS, 1184/16/6-5-4-3-2.

11 01 Şubat 1870, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 824/1/36.

12 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ilan edildiği günlerde Babıâli, yeni kurumların oluşturulmasında danışmanlık yapmak üzere bir grup Fransız uzmanı İstanbul'a getirmişti. Bu uzmanlardan adı en fazla bilineni Baranchin'dir. Baranchin'inin de aralarında bulunduğu bu uzmanlar grubu, katkı sağlayamayacakları anlaşıldığından bir süre sonra ülkelerine geri gönderildi.

Entelektüel ve hümanist kaygılar, Batı kamuoyu ve diplomasisinin Doğu'daki reformlara ilgisini açıklamak için yetersizdir. XIX. yüzyılda Doğu sorunu denince kimsenin reddetmediği bir gerçek, bu sorunun Avrupa siyasetindeki önemiydi. Mehmed Âli Paşa'nın neden olduğu Mısır krizi, Doğu'da bunalımların Avrupa dengelerinde ne derece etkili olabileceğini göstermişti. Doğu'daki bunalım Büyük Güçlerin iç siyasi dengelerine de yansımış, Doğu'daki başarısız politikası Fransız Başbakanı Thiers'in istifa etmesine neden olmuştu. Mısır krizinin de yaşandığı yıllarda Fransa on defa dışişleri bakanı değiştirdi. Krizin çözüldüğü 1840 yılında bu göreve getirilen Guizot ise seksen sekiz ay koltuğunu korumayı başardı.

8 Kasım 1839'da Fransız Maslahatgüzar Pontois Babıâli'ye gönderdiği Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu tebrik mesajında, İmparatorluğun gönenciyle birlikte Avrupa'nın güvenliği için de yeni bir teminat olacağından söz eder.[13] Pontois'ın mesajı, Avrupa diplomasisinin Batıdaki istikrar için İmparatorluk Hükümetinin reform programına yüklediği önemi gösteriyor. Macar General Klapka da *La Situation En Turquie* başlıklı değerlendirmesinde Doğu'da barışçıl gelişme için güvenilebilecek tek politik partinin "ölçülü reformcu parti" olduğunu söyler.[14] Osmanlı reformları üzerine diplomasi kulislerinde dile getirilenler ve Batılı entelektüellerin kaleme aldıkları yazılar, Osmanlı reformlarının başarılarıyla Avrupa barışı arasındaki ilişkiye yapılan göndermelerle doludur. Babıâli de Kuzey komşusundan gelen tehditler üzerine, diğer Büyük Güçlere Avrupa dengelerini ve barışını hatırlatan mesajlar gönderecektir. Kırım Savaşı'ndan sonra, bu mesajların daha da etkili olacağı varsayılmıştır.

Mısır krizinde Büyük Güçler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlük ve bağımsızlığının genel barış için gerekli olduğunu ilan etmişlerdi. 1856 Paris Barış Anlaşması, bu prensibi Avrupa devletler sistemi hukukuna dâhil etti. Anlaşmanın yedinci maddesinde, İmparatorluğun bütünlüğüne zarar verecek hareketler "ortak menfaatlerle ilgili bir sorun" kabul edildi. 15 Nisan 1856'da İngiltere, Fransa ve Avusturya arasında imzalanan üçlü anlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve

---

13 BOA HR SYS 1869-A/2/18.

14 *La Situation en Turquie Une Etude par S. Klapka,* BOA HR SYS 1861/2/3.

bütünlüğüne yönelik tehditler *casus belli* (savaş sebebi) ilan edildi. Anlaşmaya göre tehdit ortaya çıktığında imzacı devletler gerekli tedbirler için Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkiye geçecek ve askeri güçleri ile donanmalarını devreye sokacaklardı.

Bu süreç İmparatorluğun geleneksel diplomasi alışkanlıklarından kopmak zorunda kaldığının da işaretidir. Avrupa devletler sisteminin kurulduğu 1815 Viyana Kongresi'ne Osmanlı İmparatorluğu çağrılı olduğu halde katılmamıştı. Bunun nedenleri maddelendirilirken, toprak bütünlüğünün uluslararası anlaşmayla garanti altına alınmasının hukuk ve bağımsızlığa gölge düşüreceği ve Avrupa devletlerinin himayesi altına girileceği endişesi ilk sırada sayılıyor.[15]

Osmanlı İmparatorluğu'nun Islahat Fermanı Döneminde de Doğu Savaşı'ndaki müttefikleriyle toprak mücadelesi yer yer sürmüştür. Örneğin bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasında Kuzey Afrika rekabeti devam etti. Orlando Figes Kırım Savaşı'nda Fransız ordusunun birçok bakımdan İngiliz ordusundan üstün olduğunu savunur. Figes'e göre Fransız ordusunun muharebe yeteneğindeki belirleyici avantajı Cezayir'deki tecrübelerinden kaynaklanır.[16] Yani Fransa'nın Kırım Savaşı'nda Babıâli'ye verdiği askeri destek bile biraz da Cezayir deneyimlerine dayanıyordu. Fakat bu, Doğu Savaşı'ndan sonra İmparatorluğun bütünlüğü prensibinin müttefiklerin söylemlerinde sıkça tekrarlandığı gerçeğini değiştirmiyor.

Lord Clarendon yasama organının 15 Ağustos 1857 tarihli oturumunda bu uzlaşının ülkesinin Doğu politikasında taşıdığı önemi vurgulamıştı.[17] Earl of Russell de Babıâli'nin otoritesinden başka barışçıl bir formülün varolmadığını yazar:

> Ne Grek ne de Slav ırkı kalıcı ve bağımsız bir devlet kuramaz. Bir Avrupalı gücün himayesini arayarak isyancı bir yapının güvenilmez otoritesini hüsran ve yıkımdan kurtarma teşebbüsü, Türk, Grek ve Slavların aynı şekilde talan edilip hırpalanacağı genel bir savaş riski doğuracaktır. Bu

---

15 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, s. 138.
16 Orlando Figes, *Kırım Son Haçlı Seferi*, s. 196.
17 BOA HR SYS 970/1/1.

nedenle kötü bir niyet ve bencil bir bakış içermeksizin Britanya Hükümeti ve onun İstanbul'daki büyükelçisi Babıâli'yi destekliyorlar.[18]

Fransız Dışişleri Bakanı Moustier de Rusya'nın Doğu'da kargaşayı tercih etmeyeceğini söylerken bunu genel barışa zarar vermek istememesine bağlar.[19] Âli Paşa ise 1868'de Girit'ten gönderdiği raporunda Osmanlı-Yunan savaşı ihtimalini gündeme getirmiş, Avrupa haritasının yenilenmesi ve Avrupa politikasının karmaşaya itilmesi ihtimalinden söz etmişti. Raporda şu ifade yer alıyordu: "Bu güçlerin kendi haklarını feda ettiklerinden ve Türkiye'den istenen tavizin Avrupa'da bir kural haline dönüşmesinden söz edilebilir mi?"[20]

Tabii ki bütün bu tartışmalar içinde Batılı diplomatlar sürekli olarak Babıâli'nin verdiği reform sözlerini hatırlatacak, reform programına sadakat ile İmparatorluğun bütünlüğü arasındaki ilişkiyi her fırsatta vurgulayacaktır. Fransız Büyükelçi Thouvenel Islahat Fermanı'nın ilanı üzerine şu tespiti yapar: "Biz, en azından ben böyle düşünüyorum, bütünsel varlığı Avrupa dengesinin temeli olan bir ülkenin kaderini uzatmak için elimizden gelen her şeyi yaptık."[21]

Babıâli'nin 1867'de kaleme aldığı bir değerlendirmesinde şu cümleler yer alıyor.

> Henüz çok geride kalmamış bir dönemde, yani eşitlik fermanı olarak adlandırılabilecek Tanzimatın ilanından önce, Sultan'ın tebaası, yenilmez görünen bir batıl itikatla iki sınıfa bölünmüş, biri diğerinden ayrılmıştı: Müslümanlar tarafından temsil edilen yönetici sınıf, gayrimüslimler tarafından temsil edilen ve tamamıyla birincisinin otoritesi altında tutulan aşağı sınıf. Meşruluğu olmayan ve gücünü politik bir dogmadan alan bu eşitsizlik, din ve köken ayrımı olmaksızın Sultan'ın tüm tebaasının mutlak eşitliğini ilan eden Gülhane Fermanı'nın ilanıyla ortadan kaldırıldı.[22]

---

18 24 Eylül 1861, Earl Russell'dan Sir H. Bulwer'e, NA FO 78/2436/91.

19 BOA HR SYS 413/75/1.

20 *Rapport de S. A. AAli PACHA, Grand Vézir, Sur sa Missino dans l'İle de Créte*, BOA HR SYS 482/1/105.

21 21 Şubat 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/421-426.

22 "*Consideration sur l'Execution du Firman İmperial de 1856*" Bu belge dördüncü bölümde daha detaylı olarak incelenecektir.

1856 tarihli İngiliz Dışişleri Bakanlığı çıkışlı bir evrakta da reformlardan öncesi, "şiddet, görevi kötüye kullanma ve suiistimal sistemi" olarak nitelendirilmişti.[23]

Babıâli, Tanzimat dönemi boyunca değişime dikkat çekti. Fakat yukarıdaki ifadelerin bu vurguyu, 1850'lerin ortalarında Babıâli adına yazılanlardan çok daha güçlü yaptığı görülür. Örneğin 1855 tarihinde kaleme alınan bir memorandumda,[24] İslami yasaların yenilmiş Hıristiyan toplumların haklarını korumayı emrettiği, insani duygularla uyum içindeki İslami yasalara göre hareket eden Sultanların bu yasalara sadık kaldıkları iddia edilmişti. İmparatorluğun Hıristiyan nüfusunun, kendi dini ve milli benliğini korumasına imkân sağlandığı savunuluyordu. Memorandumdaki ifadelere göre hak ihlalleri Avrupa'dan daha yaygın değildi. Cehalet ile özellikle savaş koşullarındaki geçici durumlardan kaynaklanıyordu. Dönemsel sıkıntı ise yeniçerilerin yetki gaspı yaptıkları yıllarda yaşanmıştı ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla ortaya çıkan gelişmeleri Avrupalı devlet adamları da kabul ediyordu. Memorandumda Avrupa'daki Osmanlı aleyhtarı görüşler nedeniyle Rusya suçlanıyordu.

Özellikle 1860'ların ikinci yarısından itibaren ortaya konulan ifadelerdeki esas vurgu, 1839'da başlayan kopuşadır ve Tanzimat dönemi – zaman zaman II. Mahmud dönemini de dâhil ederek– öncesinden kesin çizgilerle ayrılır. Osmanlı arşivlerinde bulunan ve Babıâli'nin politikasını liberal olarak nitelendiren Hariciye Nazırı imzalı evraklar da yoğun olarak bu yıllarda üretilmiştir. 1867'de Babıâli'nin temel politikaları diplomatik kulislerde tartışmaya açılmıştı. O günler İmparatorluk Hükümetinin reformlardaki samimiyetini her zamankinden daha fazla savunma ihtiyacı duyduğu düşünüldüğünde, liberal karakterin daha güçlü vurgulanması çok da şaşırtıcı değildir.

Yapılan kopuş vurgusunun doğruluğu kabul edilmelidir. Gündelik zevklerden şehirciliğe kadar birçok alanda bu kopuşun izlerini bulmak mümkündür.[25] Hatta bu dönüşümün köktenciliğinden güç alıp maddi

---

23 *Les Consuls Britanniques dans le Levant, Projet*, AMAE CP T 324/264-270.

24 *Memoire Sur la Question du Maintien des Privileges Religieux des Chretiens de l'Empire Ottoman*, BOA HR. SFR (03) 21/26/2.

25 Zeynep Çelik genel olarak XIX. yüzyılla ilgili şu değerlendirmeyi yapar: "Devlet güdümünde gerçekleştirilen siyasal ve toplumsal dönüşümlere koşut olarak,

imtiyaz karşılığı yeni bir alfabe sistemi hazırlamaya talip olanlar bile çıkabiliyordu.[26] Daha 1850'de Le Duc de Valmy Osmanlı reformları üzerine yazdıklarını Reşid Paşa'ya gönderirken kaleme aldığı bir mektubunda, reform sürecini *la renaissance de la Turquie* (Türk Rönesansı) olarak nitelendirmişti.[27] *La Revue des Deux Mondes* adlı dergide 1868'de yayınlanan bir makalede de "Sultan Mahmud tarafından girişilen, halen tamamlanamamış devrim" ifadesi yer alır.[28] Gerçi halen devletin bağımsızlığı hariciye evrakında Sultan'ın egemenlik hakları *(les droits de souverenité du Sultan)* formülüyle ifade ediliyordu. Fakat diğer taraftan *patriotisme* (vatanseverlik) kavramı Osmanlı diplomatlarının, üstlerini överken sık kullandıkları kavramlardan birine dönüşmüştü. Örneğin Carathéodory Efendi, Fuad Paşa'dan gelen bir sirkülere cevap verirken "siz Alteslerinin patriotizmle dolu lisanı" yazmıştı.[29]

1867'de yazılanların önemli noktalarından biri de meşruluğu olmayan eşitsizliğin kaynağı olarak batıl itikat ile politik dogmanın gösterilmesidir. Fuad Paşa daha 1856'da değişimin köktenciliğini şu cümlelerle vurgulamıştı: "Avrupa, fermanın ülkede manevi bir devrim yani yedi yüz-

---

1830 sonrasında İstanbul, Türk-İslam mirasından bilinçli bir kopuş yaşamıştır." İstanbul'un yaşadığı bu dönüşümün III. Napoléon ve valisi Hausmann yönetimi altındaki Paris'in değişimine, hatta Viyana ve Roma'nın yeniden yapılandırılmasına denk düştüğünü tespit eden Çelik, ekonomik yapıdaki geriliğin bölük pörçük bir nizama yol açtığını belirtiyor. (Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, s. 2.)

26 Mikail adlı bir şahıs, mevcut alfabeyle Avrupa eğitim düzeyinin yakalanmasının mümkün olmadığını iddia ederek kendi hazırladığını söylediği, Latin alfabesine benzeyen, sesli harflerin de olduğu ve harflerin ayrı yazıldığı bir alfabe sisteminin kabul edilmesini önerdi. Projesini Babıâli'yle paylaşmak için bazı imtiyazlar, bir anlamda telif hakkı talep etti. Önerinin o günkü koşullarda gerçekçiliği olmadığı anlaşılıyor. Fakat bazı fırsatçıları maddi beklentilerle bu gibi projelere teşvik eden, dönemin reformcu politikalarıydı. (BOA HR SYS 1869-C/4/4.)

27 20 Aralık 1850, Le Duc de Valmy'den Reşid Paşa'ya, BOA HR SYS 1869-B/1/29.

28 M.Challemel-La Cour, "Les Hommes d'Etat de la Turquie-Aali Pacha et Fuad-Pacha", *Les Revues des Duex Mondes*, T. 73, 1868.

29 18 Ekim 1867, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1405/2/14.

yıl hüküm süren bir durumun değişimi olduğunu yadsımamalıdır. Diğer ülkelerde benzer bir değişim, büyük sarsıntılar, halklar ve hükümetler tarafından akıtılan kan selleriyle uygulanabilmişti."[30] 1867'ye gelindiğinde artık politik dogmaya karşı tavır net cümlelerle kendini gösterir.

Fuad Paşa 27 Şubat 1867'de Mehmed Cemil Paşa ile Musurus Bey'e gönderdiği sirkülerinde "Türkiye'de gerçekleşenler basit bir idari reform değil, girişilmiş ve büyük ölçüde tamamlanmış olan sosyal ve dini reformdur" demesi,[31] Babıâli'nin reform sürecini sadece politik dogmaya karşı idari alanla sınırlamadığına işaret eder. "Batıl itikatlara" –birçok Hariciye Nezareti evrakında *préjugé* kavramına rastlanır– karşı da yürütülen ve toplumsal yaşamın bütününü dönüştüren bir süreç olarak algılanır. Politik dogmanın, batıl itikatla birlikte geleneksel toplumun değerlerini temsil ettiği söylenebilir.

Babıâli bir anlamda meşruiyetini dinden alan geleneksel değerleri tartışmaya açar ve dini reformdan söz ederken, 1867'de Petersburg'da kaleme alınan önemli memorandumlardan birinde ise tam aksi bir yaklaşım göze çarpar. Rus tezlerinde Kur'an'ın Müslümanlar için dini politik yasaları tayin ettiği, Halifelerin varisi olan Sultan'ın hem dini hem de dünyevi iktidarın sahibi olduğu ve Hıristiyan toplumların bu alanları yorumlama veya kontrol etmeye yetkin ve yetkili olamayacağı savunuluyordu.[32] Bu iki yaklaşım karşılaştırılınca, Hariciye Nezareti evrakına yansıyan meşruiyet temellerinin, en azından Rus İmparatorluğu'nun Doğu politikasının meşruiyet temellerinden çok daha fazla dünyevileştiği söylenebilir. Nitekim Rus memorandumu Hatt-ı Hümayun ile ilan edilen adli ıslahatların gerçekleştirilebilir olmadığını kanıtlamaya çalışırken, bu reformların ancak Kur'an doktrini terk edildiğinde hayata geçirilebileceği ileri sürer.

28 Mayıs 1867 tarihli bir raporda yukarıda geçen Rus memorandumu değerlendiriliyordu. Altında imza bulunmayan fakat Fransız tezlerini tekrar eden bu rapordaki şu ifadeler ilgi çekicidir: "İslamizm tüm Hıris-

---

30 BOA HR SFR (03) 27/18/1.

31 27 Şubat 1867, Fuad Paşa'dan Londra ve Paris Büyükelçilerine, BOA HR SYS 478/1/102.

32 *Les Observations de la Russie Sur la Hatti-ı Humayoun de 1856,* AMAE MD T 116/333-345.

tiyan mezhepleri kadar dönüştürülebilirdir ve bu mezheplerin hiçbirinin tarihin hiçbir döneminde, islamizmin yirmi beş yıldır yaşadığı kadar derinden değişimler yaşamadıkları kanıtlanabilir.[33]

Tanzimat liberalizmi, esas olarak Osmanlıcılık siyasetiyle ilgiliydi. Uriel Heyd Osmanlıcılığı, "çok milletli Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmayı ümit eden Tanzimat devri liberalizmi"[34] olarak tanımlıyor. Batı diplomasisi de Osmanlıcılık siyasetini bu temelde algıladı. Örneğin İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Büyükelçi Bulwer'e gönderilen 9 Ekim 1858 tarihli bir yazıda, Sultan'ın Müslüman ve Hıristiyanların merkez ve taşra idaresindeki eşitliğini vurgulayan fermanından duyulan memnuniyet belirtilirken *liberal and enlightened policy* (liberal ve aydınlanmış) ifadesi kullanılmıştı.[35] Abdülaziz'in tahta çıkışı vesilesiyle yayınladığı Hatt-ı Hümayun bile, Avrupa kulislerinde liberal niteliğiyle dikkat çekti.[36] İtalyan Dışişleri Bakanı, Rüstem Bey'e Hattı Hümayun'daki "aydınlanmış ve liberal prensiplerden (*des prencipes eclairés et liberaux*) çarpıldığını" söyledi.[37] 1867'de diplomatik kulislerde liberal Osmanlıcılık siyasetinin gerçekleşebilirliği ve sonuçları masaya yatırılacaktır.

Hariciye Nezareti evrakında Osmanlıcılık siyaseti din ve köken ayrımı olmaksızın bütün sınıfların eşitliği (*l'egalité de toutes les classes sans dinstinction ni de race ni de religion*) formülüyle dile getirilir. Nitekim Babıâli Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu "eşitlik andı" (*charte de l'egalité*), bu Hatt-ı Hümayun ile başlayan dönemin rejimini de "eşitlik rejimi" (*le*

---

33 AMAE MD T 116/90.

34 Uriel Heyd, *Ziya Gökalp'in Hayatı Ve Eserleri*, s. 50.

35 BOA HR SYS 1869-D/2/14.

36 Enver Ziya Karal İmparatorlukta siyasi meşruiyet kaynaklarının ilahi temellere dayandırılmasında Abdülmecid döneminde önemli yumuşamalar görüldüğünü belirttikten sonra Abdülaziz dönemi için şu tespiti yapıyor: "Bu yumuşama, Abdülaziz'in pâdişah oluşunda resmi bir ifâde ile belirtilmiştir. Şöyle ki Abdülaziz ilk hattı hümayununda, dine müteallik formüllerin hepsini terketmiştir. Fermanın hiçbir yerinde hilâfet kelimesine rastlanmadığı gibi Tanrının inayetinden, peygamberlerin ruhaniyetinden de bahsedilmemiştir. 'Şeriat' terimi de bırakılmış, onun yerine 'Kavanini mevzua' tabiri alınmıştır. Bundan başka hatta ibad (kul) yerine tebaa geçmeye başlamıştır." Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 3, s. 116.

37 18 Temmuz 1861, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1869-D/4/5.

regime d'egalité) olarak nitelendirir.[38] Bu tarif, aynı zamanda diplomatik bir taahhüdün sınırı olarak görülmelidir. 19 Eylül 1870'te Rüstem Bey'e gönderilen bir talimatta "bizden talep edilebilecek şeyler, Hıristiyanların yasalar karşısında tam eşitliğini ve kültlerinin özgürce icrasını garanti etmektir"[39] deniliyordu.

Osmanlıcılık siyasetinin amacı, Osmanlı milleti yaratmaktı.[40] Bu amacın kavramları Hariciye Nezareti yazışmalarında da sık sık kendisini gösteriyor. Örneğin 13 Şubat 1856'da İngiliz büyükelçiliğine gönderilen memorandumda *nation ottomane* (Osmanlı milleti) ifadesi kullanılmıştı.[41] 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun Türkçe metninde yer alan "kalbiye-i vatandaşı ile birbirine merbut olan" ifadesi Fransızca metne *uni entre eux par des rapports cordiaux patriotisme* (kendi aralarında kalpten gelen patriotizm bağıyla birleşmiş) şeklinde yansımıştı. 1959 yılında Mehmed Rüşdü Paşa'nın sadarete, Âli Paşa'nın Tanzimat Meclisi Başkanlığı'na atanmasıyla ilgili yayınlanan Hatt-ı Hümayun'un Avrupa'daki sefaretlere gönderilen Fransızcasında, tüm Osmanlıların *patriotisme* etrafında birleştiği tekrarlanır.[42] 1868'de Sırp Prens naipliğine gönderilen bir yazıda da *patriotisme eclairé* (aydınlanmış vatanseverlik) ifadesi yer alır.[43] Rüstem Bey'e 1870'te gönderilen bir talimatta da eşitlikçi reformlardan söz edilirken Müslümanlarla gayrimüslimlerin "ortak vatanın zenginliği ve ilerlemesi için birlikte çalıştıkları" vurgusu yapılmıştı.[44]

---

38 *Consideration Sur l'Execution Du Firman Imperial de 1856.*

39 BOA HR SYS 884/5/45.

40 Osmanlıcılık siyasetine Fransız Hükümetinin yaklaşımı hakkında Yusuf Akçura şu değerlendirmeyi yapıyor: "Osmanlı milleti fikri, en ziyade Âli ve Fuad Paşalar zamanında geçerli idi. Fransız kaidesinin; plebisit ile milletler teşkil etmenin resulü III. Napoléon, bu garplılaşmış paşalara kuvvetli destek oluyordu." (Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 20.) Mehmet Ö. Alkan da "Tanzimatçıların ana hedefi, yurtseverlik duygusu ile ortak bir vatana bağlı Osmanlı Yurttaşları yetiştirmektir" diyor. (Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, s. 108.)

41 AMAE MD T 115/22.

42 BOA HR SYS 1860/8-9-10-11-12.

43 BOA HR SYS 1405/5/64.

44 BOA HR SYS 1884/1/45.

Osmanlıcılık politikasının kavramları Osmanlı diplomatlarının raporlarına da güçlü bir şekilde yansır. Katolik olan Rüstem Bey *notre amour propre nationale* (bizim milli onurumuz) diye yazabiliyordu.[45] Rüstem Bey 1864'te de Sisam yönetimi tarafından düzenlenen gemi evraklarında Osmanlı milliyetini (*nationalité Ottoman*) temsil eden sembollere yer verilmemesini, hem Sisam'ın Babıâli nezdindeki konumu hem de İmparatorluğun bağımsızlığı ile çelişki olarak değerlendirecektir.[46]

Babıâli'nin Fransız devriminin eşitlik sloganına başvurması, yine Fransa'dan yayılan milliyetçilik rüzgârlarına set çekebilmek amacından kaynaklanır. Doğu sorunu ifadesi ilk olarak 1815'te Yunan ayaklanmasıyla ilgili kullanılmıştı. Milliyetçiliğin engellenmesinin, Doğu'nun sorun olarak algılanmasını engellemek amacı taşıdığı da söylenebilir.

Milletler sistemi üzerine kurgulanmış bir politik sistemle İmparatorluğun devamlılığını sağlayabilmek artık mümkün değildi. Girit krizinin en hararetli evrelerinin yaşandığı 1867'de Âli Paşa'nın söyledikleri, Babıâli'nin bu bilinçle hareket ettiğini gösteriyor: "Bir özel bölgede Hıristiyan ahalinin çoğunlukta olmasını, o bölgede Hıristiyan bir yönetim kurulması için yeterli görülmesi prensibine Babıâli'nin katılması mümkün değildir. Bu tek başına Sultan'ın İstanbul'daki otoritesini yıkabilecek bir prensiptir."[47]

Milletler sisteminin devamlılığı, Avrupa liberal siyasal sistemine dâhil olmuş Osmanlı İmparatorluğu için Hıristiyan çoğunluğun olduğu bölgelerde özerk yönetimleri kabul etmek anlamına gelecekti. Milletler sisteminin eşitlik ile ikamesi, Babıâli'ye bundan kaçınma imkânı veriyordu. Reformlar bir yönüyle de milletlerin politik merkezde bütünleştirilmesi ve bu yolla geçmişin otonom yapılarının tasfiyesidir.

---

45 1864'te İtalya'da toplumsal iyilikseverliği teşvik amacıyla Refuge de la Mendicité adı verilen bir bina inşa edilmesi gündeme gelmiş, mali kaynağın bulunabilmesi için bir turnuva organize edilmişti. Turnuva, XVI. yüzyılda gerçekleşen Lepante savaşının yıldönümüne denk getirilmişti ve İtalyan Kraliyet ailesinden bir prensin de katılması bekleniyordu. Rüstem Bey bu organizasyonu İtalyan Hükümeti nezdinde protesto etti. "Bizim milli onurumuz" ifadesi de bu konu hakkındaki yazışmalarda kullanılmıştı. (28 Ocak 1864, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 788/3/3.)

46 27 Ekim 1864, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1511/2/2.

47 06 Şubat 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/48.

Kont Rechberg, Viyana'ya gönderdiği 19 Haziran 1860 tarihli raporunda Hıristiyan milletler sorununun Türkiye için daha önce hiç olmadığı kadar önemli bir hale geldiğini yazar.[48] Vassallık bağları zayıflayan bağlı prenslikler, bu bağı zayıflattıkları oranlarda daha fazla milliyetçilik vurgusu yapıyorlardı. Sırp resmi gazetesinin 27 Şubat 1869 tarihli sayısında yayınlanan bir makalede, Bosnalı Müslümanlara bile kendi millet-lerinin bağrına, yani Sırp milletinin içine geri dönme çağrısı yapılmıştı.[49] Bulgar din adamları tarafından kaleme alınan Ocak 1869 tarihli bir bildiride de Bulgar talepleri, bağımsız milli kilise (*eglise national*) olarak sunulur.[50]

Bu koşullarda milliyetçilik hareketlerine önlem çabalarını doğal kabul etmek gerekir. Âli Paşa, 1 Mart 1868 tarihli Girit'ten gönderdiği

---

48 *Copie d'une Dépêche de M. Le Comte Rechberg a l'İnternonce İmpérial en date de Vienne,* 19 Juin 1860, BOA HR SYS 1869-C/2/2.

49 BOA HR SYS 1405/3/14.

50 (*Extrait de la Refutation Faite Par Les Eveques Bulgares Des Objections Du Patriarcat Grec Au Projet Du Governement İmperial.* BOA HR SYS 290/3/12.) Klasik kilise metinlerinin, her milletin kendi dini yöneticilerini belirlemesini emrettiği iddia ediliyordu. Bulgar milli talepleri, dini doğmaların da dünyevileşmesini ve millileşmesini sağlıyordu. 1867'de artık geleneksel dogmaların, sadece İmparatorluk yönetimi açısından değil, gayrimüslim milletlerin dini elitleri açısından da aşınmaya başladığı daha güçlü hissediliyordu. Doğu'da kilisenin dünyevi rolü farklı gündemlerde de olsa Islahat Fermanı Döneminde Babıâli ile Bulgar taleplerinin benzer delillere dayanmasına da vesile olmuştur. 1868'de Fener Rum Patrikhanesi, Bulgarların bağımsız milli kilise taleplerini cemaatin bütünlüğünü bozacağı gerekçesiyle kabul edilemez olarak nitelendirmiş, konunun dini alanla ilgili olması sebebiyle Babıâli'yi de tartışmanın dışında tutmak istemişti. Bulgar din adamları Patrikhane'nin tezlerine Ocak 1869'da verdikleri cevapta, konunun dünyevi ve politik yönüne dikkat çekmiş, dünyevi bir tartışmanın tarafı olarak Babıâli'nin milli Bulgar kilisesiyle sonuçlanacak adımları atma yetkisine sahip olduğu sonucunu çıkartmışlardı. Âli Paşa, 1870'te Roma'da Doğu Katolikliği üzerine yapılan tartışmalar hakkında Katolik Patrikhanesi'ne gönderdiği bir yazıda Babıâli'nin ibadet konusuna karışmadığını, fakat Doğu'da dini elitin sadece spritüel alanda değil sivil alanda da devletle cemaatler arasında aracılık fonksiyonlarının bulunduğunu, bu politik konumları nedeniyle Babıâli'nin Doğu Kilisesi'ndeki atamalara taraf olduğunu savunmuştur. (BOA HR SYS 1765/4/9.) Kilisenin Doğu'da rolü ve biçiminin bu şekilde tarifi hem Babıâli'nin hem de Bulgar millici hareketin dayanağı olabilmiştir.

raporunda milliyetler prensibinin Avrupa devletlerinin zayıflamasına neden olduğunu ileri sürerek, "milliyetler (*nationalités*) prensibi, tehlikeli prensip, Türkiye'nin hiçbir zaman kabul demeyeceği" diye yazar.[51] Helenizmi hastalık olarak nitelendiren Âli Paşa'ya göre milliyetçilik prensibi Girit'te din savaşına maske işlevi görüyordu.

Babıâli Doğu Savaşı sonrasında yeni Avrupa dengeleri kurulurken milliyetçiliğin Doğu'da bir uluslararası hukuk ilkesi haline dönüşmemesi için çalıştı. Her ne kadar Paris Barış Anlaşması'nın yirmi üçüncü maddesinde Babıâli'nin Eflak ve Boğdan'da *independante et nationale* (bağımsız ve milli) bir yönetimi kabul ettiği belirtilse de milliyetçilik prensibi en başta Avrupa uyumunu korumak amacıyla anlaşmanın bütününe yansımamıştı. Paris Barış Konferansı'nın 25 Şubat 1856 tarihli seansında imzalanan bir no'lu protokolün ekinin dördüncü maddesinde reaya tabanın ayrıcalıklarının İmparatorluğun bağımsızlık ve bütünlüğünü tehlikeye atmayacak şekilde düzenleneceği belirtilir. Tabii ki bu, milliyetçi rüzgârların İmparatorluk sınırlarından içeri giremediği anlamına gelmez. Bulgar Ekselansası'nın Hariciye Nezareti evrakında bile *eglise nationale* (ulusal kilise) olarak nitelendirilmesi, milli bilincin Babıâli nezdinde de tanındığına kanıt kabul edilebilir.

Osmanlıcılık siyasetinin en somut adımlarından biri, 10 Ocak 1869 tarihli Tabiiyeti Osmaniye Kanunu idi. Vilâyetlere kanunun ilanını bildirmek için gönderilen yazıda,[52] yabancı misyonlarla mutabık kalınarak hazırlandığı belirtilir. Fransız Büyükelçi Bourée kanun hakkında Paris'e şu görüşünü iletecektir:

> Osmanlı vatandaşlığı geçmişte sadece İslamın kabulüyle elde ediliyordu, din değiştirmenin olmadığı vakalar istisnaydı; yeni kanunun hükmüyle, eski gelenekten geriye bir şey kalmıyor. Osmanlı vatandaşlığı ikamet ve Avrupa devletlerinden de dayatılmış benzer formalitelerle elde edilecek.[53]

---

51 *Rapport de S. A. AAli PACHA, Grand Vézir, Sur sa Missino dans l'Île de Créte,* BOA HR SYS 482/1/105.

52 Aristarchi Bey, *Legislation Ottomane ou Recucil Des Lois, Reglements, Ordonnances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiels de l'Empire Ottoman*, C:I, s. 9.

53 09 Şubat 1869, Borée'den Marquis de La Valette'e, *Affaires Etrangeres, Documents Diplomatiques no XIII*, s. 49.

Osmanlıcılık siyasetinin bütününe itiraz eden Rusya ise doğal olarak bu kanuna da eleştirel yaklaşacaktır. Rusya, Babıâli'nin kanunu hazırlarken ortak bir uzlaşı için çaba göstermekten kaçındığını savunuyordu. Konu hakkındaki Rus memorandumunda[54] kanunun uluslararası anlaşmalara, protokollere ve kapitülasyonlara zarar verdiği iddia edilmişti. Rusya, Helenlerin daha önceki anlaşma ve protokollerle elde ettiğini iddia ettiği haklarının bu anlaşma ile ortadan kaldırıldığını ileri sürdü. Kapitülasyonlara zarar verdiği iddiası, başka reform hamleleri için de dile getirilecektir. Ayrıca soruna Yunanistan-Türkiye ilişkileri açısından yaklaşmak, Rusya'ya konuyu uluslararası hukuk içinde tartışma şansı veriyordu. Nitekim memorandumda Büyük Güçlerin, bu soruna müdahale hakkı bulunduğu savunulur.

Avrupa'daki süreçleri yakından izleyen Babıâli'nin Islahat Fermanı'nda ilan edilen çapta bir dönüşümün zorluklarının farkında olmaması düşünülemez. 1860 yılında III. Napoléon yönetiminin "katolisizmin yayılmacı eğilimlerine ve Katolik ruhbanların tahammül edilemez çürümesine" karşı mücadele başlatacağı Agop Efendi tarafından İstanbul'a bildirilmişti. Agop Efendi bu mücadelenin Avusturya'yla savaşmaktan daha zor olduğunu söylemiş ve ***la guerre des principes*** (prensipler savaşı) olarak nitelendirmişti.[55] Âli Paşa da 1866'da şöyle yazar: "Bu ülkeyi (Osmanlı İmparatorluğu'nu) yönetmekle görevlendirilenler birden fazla engelle mücadele etmek zorundalar: Savaşılması gereken yabancı entrikalar, kökünün kazınması gereken adet ve önyargılar, iç savaş, ilerlemeyi yavaşlatmak için hiçbir şey eksik değil."[56]

Babıâli, her fırsatta reform programının mücadele etmek zorunda kaldığı engelleri hatırlatıyordu: İdari tüm şubeleri ve önemli sosyal sorunları kapsayan bu derece kapsamlı bir programın uygulanması farklı niteliklerdeki güçlükleri beraberinde getiriyordu. En kuvvetli karşı koyuş da toplumun moral değerlerinden ve "milli batıl itikatlardan" kaynaklanıyordu. Bu yüzden ilan edilen reformlar ortadan kaldırılması gereken çifte engele karşı iki misli çaba gerektiriyordu.[57]

---

54 *Memorandum Russe Sur la Question de Nationalité en Turquie*, AMAE MD T 117/13.

55 30 Aralık 1859, Agop Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 413/19/2.

56 21 Şubat 1866, Âli Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 1869/12/2.

57 *Consideration Sur l'Execution du Firman Imperial du 18 Février 1856.*

Babıâli kendi prensipler savaşını birçok aracı bir arada kullanarak yürütecektir ve kanunlaştırma hareketleri de bunlardan biridir. Âli Paşa 1868'de Sultan'ın Şûra-ı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye üyelerine yaptığı konuşmaya verdiği cevapta şu cümleler yer alır:

> Yönetme sanatı iki temel prensip üzerine oturuyor; başta kamu saadetini teminat altına alan tüm hükümet hizmetleriyle ilgili yasaları hazırlamak ve sadakatle uygulamak ve sonrasında herkesin onur, servetleri ve hayatını ilgilendiren hak ve meşru vazifelerinin yasalarla tespiti. Bu iki prensip birbirini tamamlıyor.[58]

Islahat Fermanı Dönemini yönetenler, bütün zorluklara rağmen İmparatorluk Hükümetinin bu savaşı kazandığını savundular. Fuad Paşa, bu sefer de 8 Mayıs 1867'de yine Mehmed Cemil Paşa'ya ve Musurus Bey'e gönderdiği sirkülerinde şu iddiayı ortaya atar: "Tarafsız bütün insanların vicdanlarına, dünya üzerinde, ilerleme yolunda bizim kadar büyük güçlüklerle mücadele etmiş olan ve bizim ülkemizdeki kadar reformu bu kadar zaman zarfında tamamlayabilen başka bir ülke bulunup bulunmadığını değerlendirme çağrısı yapıyoruz."[59] Hariciye Nezareti'nden çıkan bu metinler her ne kadar sefaretlere hitaben yazılmış olsa da muhatap ülkelerin dışişleri bakanlarına okutulmak üzere kaleme alınıyor, hatta bir kısmı Babıâli tarafından kamuoyuyla da paylaşılıyordu.

Tanzimatın en başarılı reformcu dönüşümlerden biri olduğu iddiası, İmparatorluk yönetimini Hatt-ı Hümayun'un vaatlerini hayata geçirmemekle suçlayan eleştirilere İstanbul'dan verilen yanıttır. 27 Şubat tarihli sirkülerinin devamında Fuad Paşa söyle yazıyordu: "Biz kendi ortaçağımızı yirmi yılda aştık, Avrupa onu ortadan kaldırmak için dört yüz yıl uğraşmıştı." Babıâli'ye göre başka hiçbir devlet, Osmanlı İmparatorluğu kadar kısa zamanda ve yaşanan bütün zorluklara rağmen reformlarda bu kadar ilerleme kaydetmemişti.[60] Yine Babıâli'ye göre 1856 programının bazı maddelerinde eski rejimin (*vieux regime*) gelenekleri

---

58 BOA HR SYS 1861/10/25.

59 08 Mayıs 1867, Fuad Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya ve Musurus Bey'e, BOA HR SYS 478/1/221.

60 08 Mayıs 1867, Fuad Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya. BOA HR SYS 478/1/221.

çok gerilerde kalmış, bazı maddelerinin ise ancak varlığı hissedilebilmişti. Fakat bu prensipler teorik bir zeminden pratik bir zemine geçmişti ve bu Babıâli'nin övünebilmesi için yeterliydi.[61] Aynı belgede Avrupa hükümetlerine şöyle sesleniliyor:

> Yüksek sesle ilan edilebilir ki hiçbir ülkede kültler Türkiye'dekinden daha özgür ve daha hoşgörü içinde, aleni ve açık bir şekilde icra edilmiyor. Bu, ülkede ikamet eden veya ülkeyi ziyaret eden herkesin tanıklık edeceği bir gerçektir ve İmparatorluk Hükümeti gururla, diğer ülkelerde yüzyıllar gerektiren şeyleri yirmi yılda yaptığını söyleme hakkına sahiptir.

Benzer ifadeler Âli Paşa'nın yazdıklarında da yer alıyor: "Daha önce bir yüzyılda ve çok kan akıtılması pahasına yapılanlar, bizde on yılda ve bir zorluk olmadan gerçekleşti."[62] Babıâli'ye göre geçmişten kesin bir kopuşun çok kısa sürede ve kansız gerçekleştirilebilmesi, reformlardaki başarılarla mümkün olmuştu.

Babıâli, İmparatorluğun 1839'da başlayan süreciyle Avrupa'nın 1789'dan gelen süreci kıyasladığında, kendisini liberal programın daha başarılı bir uygulayıcısı kabul ediyor, en azından diplomatik kulislerde bu tezi savunuyordu. Fakat buradan çıkan sonuç, reformların tamamlandığı iddiası değildir. Âli Paşa yukarıdaki ifadelerini şu cümleyle tamamlamıştı: "Dostlarımız yirmi yılda aldığımız yola bakmalıdır, bizim gözümüzün önünde ise Avrupalı milletlerin bulundukları yere varabilmek için gitmemiz gereken mesafeden başka bir şey olmamalı."

Başarılı reform adımlarıyla Babıâli'nin eksik kalanları da tamamlama iradesine sahip olduğu gösterilmek istenmiştir. Örneğin Fuad Paşa 1867 tarihli bir sirkülerinde şu ifadelere yer verir. "Amacımız her şeyi yeterince yaptığımızı göstermek değil; tam tersine, görevimizin bir bölümünü tamamlayabildiysek, kalanını da sonuçlandırmaya muktedir olduğumuzu kanıtlamak istiyoruz."[63] 29 Aralık 1867'de Carathéodory Efendi'ye gönderilen talimatta "liberal ve eşitlikçi reformlar" yönünde önemli ve kalıcı adımlar atılmakla birlikte henüz istenilen seviyeye ulaşılamadığı kabul

---

61 *Consideration sur l'Execution du Firman Imperial du 18 Fevrier 1856.*

62 21 Şubat 1866, Âli Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 1869/12/2.

63 15 Mayıs 1867, Fuad Paşa'dan Babıâli'nin Londra, Paris, Viyana, Berlin, Saint Petersburg ve Floransa temsilciliklerine, Documents Diplomatiques, s. 71.

edilmiş, bunun da iç güçlüklerden daha fazla dış etkilerden kaynaklandığı ileri sürülmüştü. Babıâli'ye göre iç huzursuzluklar yabancı kışkırtıcıların faaliyetlerinden kaynaklanıyordu.[64] Talimat Gorchakov'a da okutulmak üzere kaleme alınmıştı. Gorchakov, Carathéodory Efendi'ye metnin İstanbul'da değil Paris'te yazıldığını söyleyecektir.[65]

Gorchakov'un tepkisi, şu gerçeği gösteriyor: Reformlar üzerine tartışmaların diplomasi gündeminin tepesine yerleştiği günlerde, Babıâli'nin reform sürecine ilişkin her türlü söz ve eylemi, her şeyden önce Büyük Güçler arasındaki dengeler yönünden değerlendiriliyordu. Bu eğilim muhtemelen, reform programının diplomasi faaliyetinin bir sonucu olarak şekillenmesinden kaynaklanıyordu.

1856'da Fransız konsoloslarına gönderilen bir talimatta konsolosların görevleri tanımlanmıştı: İlk olarak doğal fonksiyonları olan çıkarların korunması ve himaye edilmesi; ayrıca halkların durumu, ilerleme ve suiistimaller hakkında Osmanlı Hükümetini aydınlatabilecek bilgilerin İstanbul'daki büyükelçiliğe ve Paris'e iletilmesi.[66] Devamında da, Türk otoriteleriyle ilişki kurarken lisanlarında, icraatlarında, davranış ve tutumlarının bütününde, Sultan'ın egemenliği ve İmparatorluğunun bağımsızlığına saygı gösterildiğinin hissettirilmesi isteniyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlık ve egemenliğini hatırlatan ifadelere Paris Barış Anlaşması'nda da yer verilmişti. Birçok resmi metinde tekrarlama gereği duyulması bile, aslında konunun masada olduğunu gösterir. Zaten Büyük Güçlerin İstanbul'daki misyon başkanları kendilerini reformlar konusunda danışılması gereken merciler olarak görüyordu. Örneğin Bulwer 1861'de Âli Paşa'ya gönderdiği bir yazıda,

---

64 Fuad Paşa böyle bir iddiaya en başta kendisinin karşı çıkacağını söyledi. Hariciye Nazırının iddiasına göre sadece Epir ve Thessalie'de ciddi sorunlar yaşanıyordu. Bu bölgelerde de halk, dış kışkırtıcılara karşı birleşmişti. Fuad Paşa, Babıâli'nin reform konusundaki kararlılığını ve başarılarını ortaya koymak için, Vilâyetler Nizamnamesi, karma mahkemeler gibi atılan adımlardan örnekler vermişti. (27 Ekim 1867, Fuad Paşa'dan Carathéodory Efendi'ye, BOA HR SYS 479/1/189-190.)

65 27 Aralık 1867, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/205.

66 AMAE CP T 324/454-461.

polis teşkilatı ile adliyede planlanan reformlarla ilgili yabancı temsilciliklere bilgi verilmemesinden yakınmıştı. Bulwer yabancı temsilciliklerin dostça ve gayriresmi de olsa bilgilendirilmelerini, yine dostça ve gayriresmi olarak değerlendirmelerinin alınmasını istemişti. Yazıda "Büyük Güçlerin temsilcilerini haberdar etme konusunda herhangi bir sakınca hissetmemelisiniz"[67] deniliyordu. İstanbul'da görev yapan Batılı diplomatlar, sadece reformların uygulanması için değil, kendileriyle sürekli temas halinde olunması için de Babıâli'yi zorluyorlardı.

Buradan hareketle Babıâli'yi yönetenlerin İmparatorluğun iç işlerini Batılı devletlerin müdahalelerine teslim ettiği sonucunu çıkartmak doğru olmayacaktır. Batılı devletlerin reform sürecine müdahale istekleri, Hariciye Nezareti'nin birçok yazışmasında şikâyet konusu yapılmıştır. Kasım 1860'ta Musurus Bey'e, İngiliz Dışişleri Bakanı'na da okutulmak üzere gönderilen bir talimatta şu ifadeler yer alıyor: "Ülkemizin gerçek ihtiyaçlarını sadece biz bilebiliriz. Yabancı diplomasi bizden daha iyi değerlendirme yapma şansına sahip değildir... Bir süre rahat bırakılmamız halinde, gerekli reformları tamamlamak için hâlâ yeterli enerjimiz olduğu görülecektir."[68] Yazıda reformlar yapılmasını tavsiye edenlerin, inisiyatifi Babıâli'ye bırakması ve onun otoritesine zarar vermemeleri isteniyordu.

Babıâli reform programında gerçekleştirdiğine inandığı ilerlemelere dayanarak Büyük Güçlerin rolünü tavsiye ile sınırlamak için çabalıyor, Avrupalı diplomatları reformlarla ilgili karar süreçlerinin olabildiğince dışında tutmaya çalışıyordu. Hatta Osmanlı diplomasisi liberal reformları Sultan'ın egemenlik haklarının garantisi olarak görüyordu. Fransız siyasetçi De Valmy kaleme aldığı broşüründe şunu söylüyor: "Reformdan yana olanlar medeniyete ve Osmanlı bağımsızlığına hizmet eder."[69]

Âli Paşa da 1861'de Outrey ile yaptıkları bir görüşmede, reformlar hakkında büyükelçiliklerin hangi rolü oynamasını istediklerini şu cümlelerle dile getirdi: "Hiçbir zaman geri çevirmediğimiz prensipler üzerine genel önerilerle sınırlı davranılmalıdır ve daha sonra pratikte ortaya çıkan

67 20 Şubat 1861, Bulwer'den Âli Paşa'ya, BOA HR.SYS 1869/9/1.

68 BOA HR.SYS 1860/7/14.

69 E. De Valmy, *Reform de l'Empire Ottoman Leur Influence Sur les Progrès de la Civilisation et le Mention de l'Equilibre Europeen*, s. 9.

ihtiyaçlara göre yapılması gereken değişiklikleri belirtmek dışında yeni kanunları bizim ilan etmemize ve uygulamamıza müsaade edilmelidir."[70] Fuad Paşa, Bourée'ye Babıâli'nin kendi çıkarlarını ve kendisini tehdit eden tehlikeleri herkesten daha iyi gördüğünü söyleyerek Âli Paşa'yla aynı mesajı vermişti.[71] Âli Paşa da Bourée'ye 1870'te gönderdiği özel bir mektubunda bu fikri şöyle bir benzetmeyle ortaya koyar: "Yetenekleri vasat bir kaptan tarafından yönetilen bir geminin doğru limana varma şansı, yetenekli fakat her biri farklı fikirdeki birçok kaptan tarafından yönetilen bir gemiden daha fazladır."[72]

Osmanlı diplomatları da muhatapları dışişleri bakanlarıyla görüşmelerinde aynı hassasiyeti dile getirmekten çekinmeyecektir. Örneğin Mehmed Cemil Paşa, Fransız Dışişleri Bakanı ile şu sert cümlelerle konuşabiliyordu:

> Allaha şükür; Türkiye yabancı etkisine ve tavsiyelerine ihtiyaç kalmadan ülkelerinin menfaatlerini savunabilecek ve diğer Avrupa hükümetlerinin devlet adamları kadar kendi görüşlerini geliştirerek ve meşru haklarını savunmayı bilerek diplomatik eylem ile notları kaleme alabilecek seçkinlikte ve yeterlilikte devlet adamlarına sahiptir.[73]

1855'te İmparatorluğun Hıristiyan cemaatlerine verilen hakların, yabancıların bu cemaatler üzerindeki himayeci politikalarından değil, Sultan'ların her zaman sadık kaldıkları ve Hıristiyan toplumlarının haklarının muhafazasını emreden İslamist yasalardan kaynaklandığı ilan edilmişti.[74] Islahat Fermanı'nın hemen öncesinde bu vurguyla aslında amaçlanan, İmparatorluğun idaresine yabancı müdahalesini sınırlandırabilmektir. Âli Paşa Eylül 1860'ta Avrupa'daki Osmanlı sefaretlerine gönderdiği bir yazıda, Babıâli'nin reformları ertelemeden uyguladığını, dost ülkelerin iyi

---

70 BOA HR SYS 1869-D/2/48.

71 04 Nisan 1867, Fuad Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/164-165.

72 BNF DM 22920/4-7.

73 25 Aralık 1863, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 971/1/14.

74 *Memoire Sur la Question du Maintien des Privileges Religieux des Chretiens de l'Empire Ottoman*, BOA HR SFR (03) 21/26/2.

niyetli önerilerini kendi bağımsızlığı ile çelişmediği sürece kabul ettiğini yazar.[75] Mart 1868'de Girit'ten gönderdiği raporunda da Avrupa'dan gelen önerilere saygı göstermekle beraber, amacının Sultan'ın otoritesine ve İmparatorluğun birliğine zarar veren hak iddialarına aşılmaz bir sınır çizmek olduğunu vurgular.[76]

Osmanlı vatandaşlık kanunu hakkındaki Rus memorandumunda şu ifadeye yer verilmiştir: "Büyük Güçler, tartışmasız bir şekilde Avrupa yetki alanına giren bir konuyu ortak mutabakatla düzenlemek için müdahale hakkına sahiptir."[77] Babıâli'nin Doğu Savaşı'ndaki müttefikleri ise reformları İmparatorluğun bağımsızlığı meselesinin bir parçası olarak dile getiriyorlardı. Hariciye Nezareti'nden çıkan yazılarda Büyük Güçlerin Sultan'a karşı dostlukları bile zaman zaman İmparatorluğun iç işlerine müdahale edilmemesiyle ilişkilendirilerek dile getirilmiştir. 1858'de İngiltere'deki hükümet değişikliği üzerine Lord Malmesbury yeni kabinenin, geçmiş dönemde olduğu gibi Sultan'ın egemenlik haklarının ve İmparatorluğun politik çıkarlarının muhafazası için sevgi ve dostluk eğilimini İmparatorluğun iç işlerine müdahaleden kaçınarak ortaya koyacağını vaat etmişti.[78]

Bulwer, 24 Eylül 1861'de bir talimat almıştı:

> Tavsiyede bulunması istendiğinde, Türk Hükümetinin otoritesini ve Türk İmparatorluğu'nun huzurunu destekleyecek yerinde önerilere bilgi ve fikirle hazırlıklı olmak dost bir gücün büyükelçisinin görevidir. Fakat kendisini bu vesileyle bir fermanın ve bir nazır atamasının detaylarına girmekten ziyade genel prensiplerle sınırlandırmalıdır... Majestelerinin Hükümeti, sizin de farkında olduğunuz gibi bu tavsiyeleri sadece gerçekten içten ve tarafsız dost olarak verebilir. Bu yüzden Sultan'ın veya nazırlarının, sanki Büyük Britanya'nın tavsiyelerinde kendisi adına bir hedefi varmışcasına zorlanmaması önemlidir.[79]

---

75 17 Ekim 1860, Âli Paşa'dan Londra, Paris, Viyana, Petersburg, Berlin temsilciliklerine, BOA HR SYS 1861/1/33.

76 *Rapport de S. A. AAli PACHA, Grand Vézir, Sur sa Missino dans l'Île de Créte*, BOA HR SYS 482/1/105.

77 AMAE MD T 117/13.

78 11 Mart 1858, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 578/3/1.

79 NA FO 78/2436/574.

Bu ifadeler, Babıâli'nin hassasiyetlerinin müttefik hükümetlerince de bilindiğini, en azından diplomatik söyleme yansıdığını gösterir.

Lord Palmerston'a göre 1855'te reformların bir ferman şeklinde ortaya konulması hem Avrupa'da İmparatorluk lehine bir sempati oluşturacak hem de İmparatorluğun bağımsızlığına zarar verecek uluslararası yaptırımları savunan düşmanlarını silahsızlandıracaktı.[80] 1850'de de "İngiltere Türk İmparatorluğu'nun bütünlüğüne ve bağımsızlığına büyük bir önem yüklüyor fakat hiçbir ülke kendi iç kuvvet unsurları olmaksızın sürekli bir şekilde bağımsız güç durumunu sürdüremez"[81] demişti. Lord Stanley, 1868'te Agathon Efendi'nin nazır olarak atanması üzerine, Sultan'ın yabancı kuvvetlerin baskısı olmadan reformları uygulayabildiğinin ortaya çıktığını yazacaktır.[82] Fransız Dışişleri Bakanı Moustier de 22 Mayıs 1867'de Mehmed Cemil Paşa'yla yaptıkları özel bir görüşmede; Doğu'nun, tavsiyelerin kabul ve takip edilmesinden ibaret bir ülke olmadığını söyleyerek, benzer yaklaşımı dile getirmişti.[83] Bu ifadeler, Avrupa'dan gelen tavsiyelerin bağımsızlık hedefiyle çelişmediği, aksine bu hedefe hizmet ettiği mesajını vermeyi amaçlıyordu.

1856 Paris Barış Anlaşması'nın en çok tartışılan maddelerinden biri dokuzuncu maddedir.[84] Enver Ziya Karal bu maddeyi anlaşma devletleri için bir zafer, Osmanlı Devleti için bir yenilgi kabul eder.[85]

Anlaşma taraflarının her biri bu maddeyi kendi anlamak istediği şekilde yorumladı. Örneğin 1860'ta Büyük Güçlerin İstanbul'daki elçilerinin

---

80 25 Ağustos 1855, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1869-B/3/38.

81 14 Ağustos 1850, Lord Palmerston'dan Mehmed Paşa'ya, BAO HR SYS 1869-B/2/35.

82 25 Mart 1868, Lord Stanley'den Henry Elliot'a, BOA HR SYS 1861/9/3.

83 BOA HR SFR (04) 134/17/1.

84 Maddenin ilk paragrafında Sultan'ın ilan ettiği din ve Liken ayrımı yapmadan tüm tebaasının koşullarını geliştiren Ferman ile Hıristiyan halklara karşı yüce gönüllülüğünü gösterdiğini ve bu belgeyi imzacı güçlere de iletildiği belirtildikten sonra, ikinci paragrafta şu ifadeye yer verilmişti: İmzacı güçler bu tebliğin yüksek değerini ortaya koyarlar. Tabii ki bu (tebliğ) hiçbir durumda söz konusu Güçlere, Majesteleri Sultan'ın tebaasıyla ilişkilerine veya İmparatorluğunun iç idaresine kolektif veya ayrı ayrı karışma hakkı vermeyecektir.

85 Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt II, s. 6.

katılacağı uluslararası konferans toplanması önerildiğinde, Babıâli konferansın Paris Barış Anlaşması'na indirilen ölümcül darbe olacağını söyleyerek itiraz etti.[86] 1867 Haziran'ında Rusya, Fransa'nın da desteğiyle Girit için uluslararası araştırma komisyonu önerdiğinde Babıâli itirazına dayanak olarak bu maddeyi gösterdi. Osmanlı diplomasisi, dokuzuncu maddenin İmparatorluğun bağımsızlığının dayanağı olarak görülmesini istiyordu. Musurus Bey 1867'de Lord Stanley'le yaptığı görüşmeyi İstanbul'a şu cümlelerle rapor etmişti: "Kendisine, Büyük Güçlerin Sultan'ın tebaasıyla ilişkilerine ve İmparatorluğun iç işlerine karışmama taahhüdü altına sokan Paris Barış Anlaşması'nın dokuzuncu maddesine ve bu maddenin ruhuna saygı göstermek gerektiğini hatırlattım."[87] Babıâli, Eflak-Boğdan gibi anlaşma maddeleri arasında yer alan konular dışında, İmparatorluğun iç işi olarak kabul ettiği sorunların uluslararası diplomasinin konusu olmasını engellemeye çalışıyordu. 1860'ta Bulwer *Conseil Oligarchique Dictatorial* oluşturulmasını önerdiğinde de Babıâli, Hatt-ı Hümayun'da yer almaması nedeniyle Bulwer'in böyle bir öneri yapmaya yetkili olmadığını söyleyecektir.[88] Babıâli için Hatt-ı Hümayun'u Batılı diplomatların yetki sınırı haline dönüştüren, anlaşmanın dokuzuncu maddesiydi.

Aslında daha Kırım Savaşı devam ederken Avrupa devletleri kendilerini reformlar konusuna taraf kabul ediyorlardı. Zaten savaşın ilan edilen nedeni, Osmanlı yönetimi altındaki gayrimüslim toplumlardı. Hatt-ı Hümayun'un hazırlık konferanslarına Sardunya davet edilmemiş, İstanbul'daki Ortaelçisi Tecco bu durumu yazılı olarak protesto etmişti.[89] İtalyan diplomat ittifak anlaşmalarının, taraflarına barış konusunda işbirliği yükümlülüğü getirdiğini, Sardunya'nın barışın temeli kabul edilen dört nokta müzakerelerinin dışında tutulamayacağını öne sürdü. Sonuçta Tecco istediğini alamasa da bir iddiayı ortaya koymuştu. 1860'ta Sardunya elçisi Durando, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Rumeli teftiş gezisi hakkında diğer büyükelçilikler bilgilendirildiği halde kendisiyle herhangi bir yazışma yapılmamasından şikâyetini, Paris Barış Anlaşması'nın imza-

86 BOA HR SYS 1860/7/14.

87 26 Mart 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/143.

88 13 Aralık 1860, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/7/29.

89 12 Ocak 1856, Tecca'dan Thouvenel'e, AMAE CP T 324/124-129.

cı devleti sıfatına dayandırdı.[90] Durando, anlaşmayla Sardunya'nın diğer Büyük Güçlerle eşit bir pozisyon kazandığını, fakat dört yıllık görev süresi boyunca Babıâli'nin bu pozisyonu yadsıyarak uluslararası bir prensibi ihlal ettiğini savunuyordu. 1870'te Karadağ'la ilgili karma araştırma komisyonu tartışılırken Visconti Venosta da Rüstem Bey'e Paris Barış Anlaşması'nın imzacılarından biri olarak İtalya'nın diğer güçlerle eşit konumunu hatırlattı.[91] Hükümetinin İmparatorluğun iç işlerine müdahale amacı taşımadığını, fakat Babıâli Büyük Güçlerin yardımına başvurduğunda diğer imzacı devletlerle aynı sıfatla ortak çözümün içinde yer almak istediğini söyledi.

Ağustos 1858'de kaleme alınan *Note Sur l'Administration de la Turquie Depuis la Prolumugation du Hatt-ı Houmayoun* başlıklı raporda,[92] 1854'te dış tehlikeye karşı İmparatorluğun savunmasını üstlenen devletlerin ülkenin iç işleriyle de ilgilenmeleri gerektiği iddia edilir. Fransa'nın üzerine düşeni, Paris Barış Anlaşması'nın imzacı devletlerinin hiçbirinin reddedilemeyecek şekilde yerine getirdiği belirtilir. 1867'de kaleme alınan bir Fransız memorandumunda da Paris Barış Anlaşması ile Hatt-ı Hümayun'un vaatlerinin uluslararası yükümlülüğe dönüştüğü, bu vaatlerin uygulanmamasının dokuzuncu maddenin unutulması anlamına

---

90 1860'ta Kıbrıslı Mehmed Paşa Rumeli eyaletlerine teftiş gezisine çıkarken Büyük Güçlerin elçilikleri yazılı olarak bilgilendirilmiş fakat Sardunya Krallığı'na her hangi bir yazı gönderilmemişti. Sardunya elçisi Durando Babıâli'ye başvurarak bunu bir hatanın sonucu olarak değerlendirdiğini bildirdi, kendisine de yazışmaların bir örneğinin gönderilmesini istedi. (BOA HR SYS 1869-C/ 2/3.) Fakat Babıâli, Durando'nun beklediği tebligatı yapmamakta ısrar edecektir. Bunun üzerine Durando 28 Temmuz'da Başdrogmanı Vernoni aracılığıyla Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya protesto gönderdi. Sardunya'ya yönelik ayrımcılığın, anlaşmanın yürürlülükten kaldırılması ve Babıâli'nin uluslararası yükümlülüklerinin ihlali olacağını öne sürüyordu. (BOA HR SYS 1869-C/2/4.) Fuad Paşa 2 Haziran'da Rüstem Bey aracılığıyla Dışişleri Bakanı Kont Cavour'u bilgilendirecektir. Rüstem Bey'le görüşmesinde Cavour, Sultan'ın kararından memnuniyet duyduğunu dile getirdi. (21 Haziran 1860, Rüstem Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/1/9.)

91 22 Mart 1870, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 824/1/50.

92 *Note Sur l'Administration de la Turquie Depuis la Prolumugation du Hatt-ı Houmayoun Aoust 1858*, AMAE MD T 115/40.

geldiği söylenir.[93] 1867'de kaleme alınan bir Rus memorandumunda da şu cümleler yer alıyor: "Protokollerde kaydedilen hükümler ve Babıâli ile Büyük Güçler arasında gidip gelen resmi notlar, bu sorunun Avrupalı ve enternasyonel karakterine işaret ediyor."[94] Memoranduma göre 02 Şubat 1830 Londra protokolü, Yunanistan ile Babıâli arasındaki milletler sorununun uluslararası nitelik kazanmasının başlangıcıydı.

Fuad Paşa'nın Avrupa diplomasisinin Süveyş Kanalı projesini en hararetli tartıştığı günlerde proje hakkında söylediği cümleler, aslında bütün bu tartışmalarda Babıâli'nin vardığı sonucu da özetliyor: "Türkiye ne bu Gordion düğümünü tamamiyle kendi başına kesmeye kalkışarak kendisini işin bütün yükün altına sokabilir ne de söz konusu egemenlik haklarından vazgeçerek sorunu tamamen Avrupa'ya terk edebilir."[95]

Sorunun bu niteliği, reformlar üzerinden Doğu Savaşı'ndaki müttefikleriyle ilişkide aynı anda hem uzlaşı hem de mücadeleye dayanan bir duruma işaret eder. Babıâli'nin en fazla üzerinde durduğu ve önem verdiği reformlardan birinin Doğu'daki yabancı posta servislerinin tasfiyesi olduğunun Fuad Paşa tarafından ifade edildiği düşünüldüğünde, müttefiklerle mücadelenin nesnel temellere oturduğu daha iyi anlaşılıyor.[96] Öbür taraftan da İmparatorluk Hükümeti kendi gelecek güvencelerini İngiltere ve Fransa'yla ittifak üzerine bina etmişti.

Hatt-ı Hümayun'un ilanından sadece birkaç gün sonra Şark'taki Fransız konsoloslarına gönderilen bir talimatta İngiliz-Fransız ittifakının önemi vurgulanmış, konsoloslardan İngiliz muhataplarıyla ilişkilerini bu ittifakın gereklerine göre düzenlemeleri istenmişti. Talimatta şu ifadeler yer alıyordu:

> Müttefik güçler çabalarını Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını savunmak üzerine yoğunlaştırırken, bu İmparatorluğun korunması, reayanın varlığının ilerleyen gelişimini, iç idaresindeki bilge reformların

---

93 AMAE MD T 117/9.

94 *Memorandum Russe Sur La Question de Nationalité en Turquie* AMAE MD T 117/13.

95 12 Ocak 1860, Fuad Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SYS 970/4/16.

96 5 Haziran 1867. Fuad Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya. BOA HR SFR (04) 124/65/6.

başlangıcını gelecek için en esaslı güvencelerden biri olarak görüyorlar. Sultan'ın Hükümetinin kendisi de hem hümanitenin hem de politikanın ona tavsiye ettiği bu medeniyet yoluna girmenin gerekliliğini anlıyor.[97]

Yani diplomasi dilinde Osmanlı reformları aynı zamanda bu ittifakın başta gelen koşullarından biri olarak anılıyordu.

Reformlar, İngiltere ve Fransa'nın Doğu'daki hamlelerini meşrulaştırma araçlarındandı. İngiliz Hükümeti Ocak 1856'da Doğu'daki konsoloslarıyla ilgili bir projesini şu tezlerle savunmuştu: "İngiliz ve Fransız Hükümetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na olan ilgileri dışardan gelen saldırılara karşı onu savunmakla sınırlı değildir; sosyal gelişme, ilan edilmiş reform tedbirlerinin sonuçları da bu ilgiye dâhildir. Barış, Osmanlı İmparatorluğu'na bütün imkânlarını gelişme yolunda kullanma fırsatı verecek." Babıâli'nin bu yöndeki arzularının gerçekleştirilebilmesi, yerel otoritelerin desteğini gerektiriyordu. "İngiliz ve Fransız konsolosları hem fanatik valilerle mücadelede hem de reformlara istekli valilerin desteklenmesinde katkı yapabilirler."[98]

Reformcu bilinen valiler bile bu konuda İngiliz Hükümetiyle aynı fikirde değildir. Örneğin Mısır Hıdivliği'nin dışişleri temsilcisi Nubar Paşa, İngiliz Büyükelçi Lord Lyons'a şunları söylemişti: "Mısır'daki yabancı konsolosluk yargısının alanı çok büyüktür, o kadar ki Hıdiv'in kendisi on yedinci konsolostan başka bir şey değildir."[99] Hem birçok valinin konsoloslarla iktidar mücadelesi hem de İngiliz ve Fransız konsolosları arasındaki prestij kavgası dönemin taşradaki yaygın gündemiydi. Bu yüzden de İngiliz Hükümetinin yukarıdaki ifadeleri samimiyetten uzaktır. Fakat reformların söylemlerde nasıl bir meşruiyet kaynağına dönüşebildiğini göstermesi açısından önemlidir.

XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Doğu sorunu, İngiliz-Fransız menfaatlerinin de zaman zaman karşı karşıya gelebildiği çatışma alanlarından biriydi. Örneğin Süveyş Kanalı projesi nedeniyle diplomasi kulislerinde İngiliz-Fransız savaşı ihtimali tartışıldı. Lord Cowley Mısır Hıdivi Abbas Paşa'nın, olası bir Fransız-İngiliz savaşını göze almadan bu proje-

---

97 AMAE CP T 324/454-461.

98 *Les Consuls Britanniques dans le Levant, Projet*, AMAE CP T 324/264-270.

99 13 Mart 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/95.

ye cesaret edemeyeceğini söylemişti.[100] Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Thouvenel de büyükelçilik drogmanlarından Delaporte'a gönderdiği 17 Aralık 1858 tarihli talimatında, Babıâli'nin İngiliz ve Fransız Hükümetlerine, konu hakkında mutabakat sağlamalarını dilemek üzere başvuracağını yazar.[101] Thouvenel'in de dikkat çektiği gibi sorun hızla çözüme kavuşturulmazsa İngiltere ve Fransa arasında savaş tehlikesi ortaya çıkacaktı ve olası çatışmanın sorumluluğu Babıâli'nin üstüne kalabilirdi.[102] Lord Russell da 21 Ocak 1860 tarihinde şu satırları kaleme alır: "(Britanya Hükümeti), eğer durmaksızın İstanbul'dan İskenderiye'ye, İskenderiye'den İstanbul'a Mösyö Lesseps ve Paris'teki ajanlarıyla tartışmalara davetiye çıkartılırsa, Türkiye'nin çıkarlarının uygun bir şekilde savunulmasının ve Fransa'nın dostluğunun muhafazasının mümkün olmayacağını seziyor."[103] Aynı yazıda Babıâli'nin iki büyük deniz gücü arasında çatışma olmayacağını garantiye alma çabalarıyla ilgili de şu cümle yer alıyor: "Britanya Hükümeti açık yüreklilikle bu garantiyi vermeye muvafakat göstermediğini deklare eder." Kanal projesinin sahibi Lesseps'in 31 Mayıs 1858 tarihli mektubu, şirketin Büyük Güçler Hükümetleri arasındaki çelişkilerden ne derece faydalandığını gözler önüne seriyor: "İngiltere'de, Fransa ve diğer güçlerin yardım ve müdahalelerini talep ettiğim gün beni desteklemeyeceklerine inanılması büyük bir yanılsama olacaktır."[104] Süveyş Kanalı inşaatı, reform sürecinin önemli bir parçası olarak görülebilir.

Fransız Büyükelçi La Cour, Babıâli'ye 1855'te düzenlenmesi planlanan Paris Uluslararası Sergisi'ne daveti iletirken bile İngiltere'nin 1851 Londra Uluslararası Sergisi davetine olumlu cevap verildiğini hatırlatmış; aynı yaklaşımın ülkesine gösterilmesini isteyerek aslında iki ülke arasındaki rekabeti bir kez daha ortaya koymuştu.[105] Bu rekabet konsolosluk düzeyinde bile kendini gösterir. Örneğin Fransa'nın Musul Konsolosu Dominik rahiplerinin sayfiye evleri için izin almakta zorlandıklarını bü-

---

100 BOA HR SYS 970/4/1.
101 17 Ekim 1859, Thouvenel'den Delaporte'a, BOA HR SYS 970/4/4.
102 BOA HR TO 199/11/1.
103 BOA HR SYS 970/3/1.
104 BOA HR SYS 970/2/8.
105 BOA HR SYS 467/7/1.

yükelçiliğe bildirdiği 9 Mayıs 1853 tarihli raporunda şunları yazar: "Kaynağını aradığımda, bizzat validen öğrendim ki bence problemin tamamen dışında olan İngiliz Konsolos Yardımcısı misyonerlerimize köstek olması için onu zorlamış." [106]

Benzer örnekler, Islahat Fermanı Döneminde İngiltere ve Fransa'nın, Babıâli'nin iki temel müttefiki olduğu gerçeğini değiştirmiyor. 1862 yılının Eylül ayında da Âli Paşa, Musurus Bey aracılığıyla Lord Palmerston'a gönderdiği mesajda, Babıâli'nin bütün çabalarına rağmen ekonominin istikrara kavuşturulamamasından dış destekli iç huzursuzlukları sorumlu tutmuş, bazı dost devletleri açıkça suçlamıştı.[107] Bu eleştirinin ucunun İngiltere ve Fransa'ya da dokunduğu söylenebilir. Fakat Babıâli Rusya'ya karşı en önemli silahının İngiltere ve Fransa'nın reformlara verdiği destek olduğunu biliyordu. İmparatorluğun bağımsızlığına olabildiğince zarar vermeden bu desteğin devamını temin etmek, Tanzimat diplomasisinin idealidir.

Daha Âli Paşa, Paris Barış Konferansı için İstanbul'dan hareket etmeden Hariciye Nazırı sıfatıyla Fuad Paşa, İmparatorluğun Rusya'yla tüm ilişkisinin kolektif imzanın garantisi altında olmasını istediklerini Thouvenel'e söylemişti. Fuad Paşa'ya göre eğer Rusya ayrı bir anlaşmada ısrar ederse bu anlaşma, aynı Karadeniz'le ilgili düzenleme gibi genel anlaşmanın eki olmalıydı.[108] Babıâli bu yolla Rusya'yla ilişkilerine İngiltere ve Fransa'yı taraf yapmaya çalışıyordu.

Fransa ve İngiltere, Hariciye Nezareti yazışmalarında sıkça *l'Angleterre et la France alliées au meme titre de la S. Porte* (Babıâli'nin eşit konumdaki müttefikleri İngiltere ve Fransa) ifadesi göze çarpar.[109] Osmanlı diplomatları en azından iki temel müttefikinden birine yaslanmadan hareket etmeyeceğini açıkca ortaya koymaktan çekinmeyecektir. 1859'da Babıâli'nin Avusturya'yla ikili bir anlaşma imzaladığı söylentisi üzerine Osmanlı sefareti haberi alanların akınına uğramıştı. Agop Efendi'nin 12 Mart tarihli raporunda şu cümle yer alıyor: "Onlara, diğer müttefiklerinin yokluğunda Türkiye'nin Avusturya'yla anlaşma imzalamasının

---

106 BOA HR H 403/21/1.

107 Ekim 1862, Âli Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SYS 1860/7/39-40.

108 18 Şubat 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/400-407.

109 BOA HR SYS 970/8/1.

imkânsızlığını anlatmaya çalıştım."[110] Diğer müttefiklerden kastedilen İngiltere ile Fransa'dır ve Agop Efendi bu iki devlet olmadan Babıâli'nin hiçbir anlaşmaya imza atmayacağı önbilgisiyle hareket ediyordu.

Fransız ve İngiliz Hükümetleri de Doğu sorununda kendi özel konumlarını sık sık hatırlatıyorlardı. Örneğin Lord Palmerston 1855'te İngiltere ve Fransa'nın gerek coğrafi konumları gerekse çıkar gözetmeyen politikaları İmparatorluğun bütünlük ve bağımsızlığına tehlike oluşturmamasına rağmen, komşu devletlerin –yani Rusya ve Avusturya'nın– reformlarda geri kalınmasını uluslararası müdahale için gerekçeye dönüştürebileceklerini iddia etmişti.[111] İmparatorluk, Avusturya ile sınır bölgelerinde, bu ülke ile dostluğunu sorgulamak zorunda kalacağı sorunlar yaşıyordu. Örneğin Âli Paşa 1861'de Avusturya'nın Karadağ sınırındaki askeri operasyonları nedeniyle, müttefik olarak görülen bu devletin dostça olmayan tavrından Babıâli'nin üzüntü duyduğunu yazdı.[112] Fransız diplomasisi de Avusturya'nın İmparatorluk toprakları içlerine sarkan operasyonlarını, Paris Barış Anlaşması'nın ihlali olarak nitelendirip kınayacaktır.[113]

Bu iki hükümetin dostluğunun başta gelen koşullarından biri yine reformlardır ve zaman zaman hükümetler adına bu durum Babıâli'ye de ifade edilmiştir. Örneğin Lord Palmerston, Vogoridés Bey'e şunları söylemişti:

> Britanya Hükümeti Türkiye'yi güçlü, müreffeh ve sakin görmekten ve iki ülke arasındaki dostluk ve ittifakı günden güne güçlendirmekten başka bir şey istemiyor. Babıâli, İngiltere'nin desteğine itimat edebilir. Fakat bu destek bazı koşullarla orantılıdır; tebaanın refahı, kaynaklarının geliştirilmesi, iç politik kanunlarının ilerletilmesi, idari reform ve iyileştirmelerin uygulaması, İmparatorluğun tüm noktalarında tatbik edilen ve tebaaya haklarını garanti eden tekdüze bir yargının kurulması.[114]

---

110 BOA HR SYS 413/14/2.
111 BOA HR SYS 1869-B/3/34.
112 04 Nisan 1861, Âli Paşa'dan Kallimaki Bey'e, BOA HR SYS 824//2/3.
113 BOA HR SYS 824/2//18.
114 14 Temmuz 1859, Vogoridés Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/2/13.

1869 tarihli Vatandaşlık Kanunu yürürlüğe girdiğinde, Yunanistan kanunun Helenlerin haklarının ihlali anlamına geldiğini ileri sürdü.[115] Fransız Dışişleri Bakanı La Valette, Yunanistan'ın Avrupa hükümetleri nezdinde dile getirdiği eleştirileri kabul etmediğini açıkça ortaya koydu; hatta Sultan'ın tebaasına yabancı himayesine de karşı olduğunu söyledi. Babıâli'ye Yunanistan'a cevap bile vermemesini önerdi. Mehmed Cemil Paşa, Yunanistan'ın girişimleri konusunda Lord Lyons'un da benzer görüşleri dile getirdiğini aktarıyor. Rusya ise yukarıda da değinilen ve Yunan tezlerini destekleyen raporu kaleme almıştı.

Rus tehdidi, Babıâli'nin dış politikasına yön veren en önemli etkenlerdendi. 1867'de Fransız Dışişleri Bakanı Moustier, Rusya'da gerici muhalefetin geliştiğine dikkat çekmişti. Bu muhalefetin etkisini sınırlamak adına Petersburg Hükümeti, kamuoyunun Doğu Hıristiyanları konusundaki hassasiyetini tatmin etmek ve Kırım yenilgisiyle yitirdiği itibarını ve konumunu yeniden kazanmak zorundaydı.[116] Oysaki İngiliz ve Fransız kamuoyu, hükümetlerini Doğu sorunu konusunda aktif politika yürütmek için zorlamıyordu. Bu görüşleriyle Moustier İstanbul Hükümetine, İngiltere ve Fransa'nın Doğu politikası ile Rusya'nın Doğu politikasının farklı şekillendiği mesajını bir kez daha gönderdi. Moustier, Gorchakov'un Doğu'yu sadece teoriden ve Petersburg'daki fanatik bürokrasinin görüşlerinden tanıdığını söylüyordu.[117] Lord Russell da asilerin en hararetli düşmanı olan Rusya'nın sadece Osmanlı İmparatorluğu'ndaki isyancılara sempati duygularıyla yaklaştığına dikkat çeker.[118]

Babıâli de Kırım Savaşı öncesinde Menşikof'un notasında Fransız imtiyazlarını ima ederek dile getirilen taleplere savaşı göze alma pahasına itiraz etmişti. Notayı Rusya'nın politikasının diğer ülkelerin politikalarıyla, İmparatorluğun Ortodoks nüfusunun Katolik nüfusla karşılaştırılamayacağını belirterek geri çevirmişti. Bu tavır, Rusya'nın İngiltere ve Fransa'yla aynı konumda değerlendirilmediğini, savaşı göze alarak orta-

---

115 02 Mart 1869, Mehmed Cemil Paşa'dan Hariciye Nazırı'na, BOA HR SFR (04) 170/10/1.

116 BOA HR SYS 413/78/1.

117 03 Haziran 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/13.

118 09 Şubat 1862, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 824/2/16.

ya koyar.[119] Mehmed Cemil Paşa da 1867'de Avusturya Hükümetinin geleneksel politikasını değiştirme sinyalleri vermesi üzerine Viyana Büyükelçisi Haydar Efendi'ye gönderdiği mektubunda, kan ve asker kaybetmemiş Avusturya için Paris Barış Anlaşması'ndan vazgeçmenin kolay olduğunu, 1853'te İmparatorluğun bağımsızlığı için savaşanların bu bağımsızlığın Avrupa huzuru için önemini daha iyi anladığını söylemişti.[120]

Rusya'nın hem Fransa hem de İngiltere'nin Doğu'daki çıkarlarına tehdit oluşturduğu ve Kırım Savaşı'nın asıl nedeninin de bu tehdit olduğu unutulmamalıdır. 1832'de Mısır krizinde İngiltere ve Fransa Babıâli'den gelen yardım taleplerine cevap vermemişti. Bu sayede Rusya, İmparatorluğa Hünkâr İskelesi Anlaşmasını imzalatmayı başardı. Aslında gerek İngiltere gerekse Fransa, Rusya'nın soruna taraf olması nedeniyle diplomatik kanalları harekete geçirdiler. Örneğin Fransa, Mısır Hıdivi'nin oğlu İbrahim Paşa'yı Babıâli'yle anlaşmaya zorlamıştı ve Fransa'nın bu politikası Rus faktörüyle ilgiliydi. "Fransa'yı, Babıâli ile (Hıdiv) Mehmed Âli arasında tespit edilecek anlaşma şartları değil, Rus nüfus ve müdahalesi alâkadar ediyordu."[121] Yine de hem İngiliz hem de Fransız Hükümetleri sert eleştirilerden kurtulamamıştır.

Palmerston dönemin hükümetini şöyle eleştirir: "Sultan'ın istediği yardım ve korumayı reddetmekle, Lord Grey Kabinesi'nin, dış politikada işlediği hata o kadar büyüktür ki İngiltere tarihinin hiçbir döneminde

---

119 (25 Ağustos 1853, Mustafa Reşid Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SYS 1189/1/7.) Prens Mençikof Babıâli'ye verdiği notada, Rusya'nın taleplerinin örnekleri olduğundan söz ederek, Avusturya ile yapılan anlaşmalara atıf yapıyordu. Prens Mençikof'un önerilerinin birinci maddesi, Babıâli'nin Avusturya ile imzaladığı anlaşmanın on ikinci maddesini hatırlatıyordu. (BOA HR SYS 1188/1/17.) Reşid Paşa, Avusturya ile yapılan imtiyaz anlaşmasının anlaşmada yer alan ifadelerin sonuçları göz önünde bulundurulmadan, bir savaş sonucunda imzalandığını söyleyecektir.

120 Mehmed Cemil Paşa, Avusturya Dışişleri Bakanı Beust'un Paris Barış Anlaşması'ndan vazgeçme sinyalleri veren yeni açılımını hayal olarak nitelendirmiş, gerek St. James gerekse Tuileries Hükümetlerince ciddiye alınmadığını iddia etmişti. (BOA HR SFR (04) 131/21/1.)

121 Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Âli Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841*, s. 115.

hiçbir İngiliz kabinesi böyle bir hata işlememiştir."[122] Lamartine'in Fransız Hükümetine yönelik eleştirisi de benzer tondadır: "Tuileries Sarayı'ndaki kabinenin beceriksizliği, Paris basınını ve şuursuz kamuoyunu okşamak için Akdeniz'i, Tuna boylarını, Prut'u, Fırat'ı, Süveyş Kanalı'nı, Yunanistan'ı, Karadeniz'i ve Kızıldeniz'i düşmanlarımıza terk etmişti."[123] 1840'ta Fransa'nın Doğu sorunu nedeniyle içine düştüğü yalnızlık ileriki yıllarda, Paris'te üzüntüyle hatırlanacaktır. 1850'de Valmy, Fransa'nın Mısır politikasını çıkmaz sokak olarak nitelendirir.[124]

Kırım Savaşı'ndan sonra, özellikle de İngiliz politikacılar Rusya'nın Osmanlı topraklarına yönelik olası tehditlerini yakından izlemeye devam ettiler ve tedbir alması için Babıâli'yi zorladılar. 1859'da Lord Palmerston, Rusya'nın Kars sınırındaki askeri birliklerini takviye ettiğini en fazla üç yıl içinde Osmanlı topraklarına yönelik bir hamle planladığı konusunda Musurus Bey'i uyarmış, Rus birlikleri sınırı geçerse hiçbir Osmanlı birliğine rastlamadan ilerleyebileceğini ileri sürmüştü.[125] Eğer bu uyarı üzerine gerekli savunma tedbirleri alınmaz ise Babıâli'nin İngiltere'ye güvenmediği sonucunu çıkartacaktı. İmparatorluğun Rusya'ya sınır topraklarını geniş, ticari ve stratejik açıdan önemli olarak nitelendirdi. Palmerston, Babıâli'yi bir an önce önlem almaya zorlamak için baskı yapıyordu.

İngiliz-Osmanlı ilişkilerinde de bu dönemde zaman zaman pürüzler ortaya çıkıyordu. Musurus Bey 7 Kasım 1860 tarihli raporunda, Lord John Russell'ın İstanbul'da reformların tartışılacağı ve beş büyük gücün İstanbul'daki temsilcilerinin katılacağı bir konferansın planlandığından söz ettiğini bildirir.[126] Musurus Bey'e gönderilen 10 Kasım tarihli cevapta, konferansın Paris Barış Anlaşması'na ölümcül darbe olacağı ifade edilmişti.[127] Babıâli, Russell'ın tavrının İngiltere'nin geleneksel Doğu politikasına aykırı olduğunu düşünüyor ve konferans önerisinin kısa

---

122 Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 202.

123 Lamartine, *Osmanlı Tarihi 3: Sona Doğru*, s. 531.

124 E. De Valmy, *Reform De l'Empire Ottoman Leur İnfluence Sur les Progrés de la Civilisation et le Mentien de l'Equilibre European*, s. 23.

125 08 Eylül 1859, Vogoridés Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/6/1.

126 09 Kasım 1860, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/7/12.

127 BOA HR SYS 1860/7/14.

sürede geri çekileceğini umuyordu. Fakat Russell önerisinde ısrar etti. Daha yumuşak üslupla da olsa Lord Palmerston da öneriyi desteklediğini açıkladı.[128] Russell'a göre Hıristiyan tebaanın hakları sadece kâğıtlarda kalan garantilerle korunamazdı. Bu cümlenin içinde Hatt-ı Hümayun'u ve Paris Barış Anlaşması'nı anmıştı. Hatt-ı Hümayun'u bir anıt olarak görüp kabullendiklerini söyleyen Russell, şimdi de bunun gerçekten böyle olup olmadığını müttefikleriyle değerlendirmek istiyordu.[129] İngiliz Büyükelçi Bulwer Fransız, Avusturyalı, Rus, Prusyalı ve Sadunyalı muhataplarına konferans davetiyesini 15 Kasım'da gönderdi.[130] Davet yazısında özellikle İmparatorluğun Avrupa eyaletlerindeki durumun ve reformlarda gelinen noktanın değerlendirilmesi amacıyla büyükelçilikler arasında konferans fikri ortaya atılmıştı.

Bulwer, Babıâli'nin katılımının çok önemli olmadığını ima eden ifadelere de yer vermişti. Konferansın amacı reformlar konusunda ortak öneriler tespit etmek olarak gösteriliyordu. Aynı günlerde İngiliz Dışişleri Bakanlığı konsolosları arasında *Papers Relating To The Condition Christians In Turkey* (Türkiye'deki Hıristiyanların Durumu Üzerine Belgeler) başlıklı bir anket düzenlemiş,[131] ankette konsoloslar Londra'dan gönderilen sorulara cevap vermişti. Lord Russell'a göre anket İmparatorluğun idari yapısının son yirmi yılda önemli gelişme gösterdiğini ama arzulanan noktaya daha ulaşılamadığını göstermişti. Gayrimüslim cemaatler zenginleşmiş, daha ileri bir kültüre ulaşmış, ticarette ilerlemiş ama İmparatorluğun idari yapısı aynı oranda gelişmemişti ve sorun da buradan çıkıyordu. Sorunlar sıralandıktan sonra Bulwer meslektaşlarını konferansa davet etmekle görevlendirilmişti.[132]

Babıâli'nin 4856/75 sayılı 15 Aralık 1860 tarihli sirkülerinde Paris, Viyana, Berlin ve Petersburg büyükelçiliklerine İngiltere'nin, Babıâli'nin

---

128 15 Kasım 1860, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/7/20.

129 15 Kasım 1860, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/7/15-16.

130 15 Kasım 1860, Bulwer'den Fransa, Avusturya, Rusya, Prusya, Sardunya temsilcilerine, BOA HR SYS 1860/7/26-27.

131 Konsolosların cevapları 9 Kasım 1860 ile 27 Eylül 1860 arasındaki tarihlerde kaleme alınmıştı. (BOA HR SYS 1869-D/2/25-45.)

132 18 Ekim 1860, Lord J. Russell'dan Sir Henry Bulwer'a, NA FO 78/2436/63.

haklı itirazlarını anlayıp hak vereceğine ve önerisini geri çekeceğine inandığını bildirdi.[133] Babıâli, Londra'dan beklediği olumlu mesajları 1861 yılının ilk günlerinde almaya başladı. Petersburg Hükümeti, Bulwer'in davetiyesine dayanarak Hükümetlere konferans konusunda bir görüş notu göndermişti. Londra Hükümeti –Fransız diplomatların konferans önerisini gündemde tutmak için çabalamasına rağmen– Rus notasını konferansın üç ay ertelenmesinin ve bu sürede reformlar konusunda atılacak adımların izlenmesinin daha sağlıklı olacağını söyleyerek cevaplandırdı.[134]

Lord Russell, Musurus Bey'e konferansı erteleme kararını bildirirken reformlar konusundaki ısrarcı tavrını sert cümlelerle dile getirmiştir. Bu cümleler Bulwer'a gönderdiği yazıya şöyle yansır:

> Osmanlı Büyükleçisi beni dün Dışişleri Bakanlığında ziyaret etti ve üç ayın sonunda Majesteleri Hükümetinin İstanbul'da, Sadrazam'dan ne yapmayı planladığının hesabını sorabileceğini düşündüğünü söyledi. Ne yapmayı planladığının değil fakat ne yaptığının hesabını, dedim. İstanbul'da az çok bilinen, taşrada ne bilinen ne de önemsenen sadece belli belirsiz vaatlerin Avrupalı güçleri tatmin edebileceği zaman geride kaldı.[135]

Babıâli Kraliçenin Hükümetini ikna etmek için Londra'ya, hayata geçirilen reformların listesini göndermişti.[136]

1860'ta İngiltere, Osmanlı diplomasisinin zor günler yaşamasına neden olmuştu. Yine de İngiliz politikasının sebep olduğu bu süreçte bile Babıâli'nin olumlu mesajlar almakta en az zorlandığı başkent Londra'ydı.

Fuad Paşa'ya atfedilen siyasi vasiyetnamede İngiltere en önemli müttefik, Fransa ise İmparatorluğun devamını tehlikeye sokabilecek ve desteğinin devamı için fikirlerinden geri kalınmaması gereken bir güç olarak tanımlanır.[137] İngiltere'nin dostluk politikasını her zaman muhafaza

---

133 15 Kasım 1860, Âli Paşa'dan Babıâli'nin Paris, Viyana, Berlin, Petersburg temsilcilerine, BOA HR SYS 1860/7/30.

134 17 Ocak 1861, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/7/36.

135 17 Ocak 1861, Lord J. Russell'dan Sir H. Bulwer'a, NA FO 78/2436/74.

136 BOA HR SYS 1860/7/17.

137 Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrıazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnameleri*, s. 4.

ettiği ülkenin Türkiye olduğunu ileri süren Musurus Bey, bu eğilimin İngiltere'nin çıkarları gereği olduğunu söyleyerek,[138] aslında kalıcı ve sağlam temellere dayandığını savunmuş oluyordu. Âli Paşa da Musurus Bey'in bu değerlendirmesine verdiği cevapta İngiliz dostluğunun önemini vurgulayarak, bu dostluğun devamlılığı ve güçlendirilmesi için mümkün olan her şeyin yapılması gerektiğini yazdı.[139]

İngiltere'deki kabine değişikliklerinde Osmanlı Hariciyesi yeni dışişleri bakanından, İngiltere'nin Doğu politikasının değişmeyeceğinin güvencesini almaya çalışıyordu. Bu sözün her yeni bakana teyit ettirildiği görülüyordu. Bu bile İngiltere'yle politik uyumun bir göstergesidir. 1840-1873 yıllarının dünya ekonomisi içinde İngiliz hegemonyasının doruğa ulaştığı yıllar kabul edildiği düşünülürse, İngiliz dostluğunun Babıâli için taşıdığı önem daha iyi anlaşılır. Reformlarda Fransız modeli örnek alınırken bile, siyasi gelişmelerde Fransa, İngiltere'yi takip ediyordu. Tanzimat'ın gerçek başlangıcı kabul edilen 1838 tarihli ticaret anlaşmalarında da benzer bir süreç yaşanmıştı. İlk önce İngiltere ile serbest ticaret anlaşması imzalanmış, bu imzadan on gün sonra dönemin Fransız Büyükelçisi Albert Roussin, Kral Louis Phillippe tarafından benzer bir anlaşmayı imza etmek üzere görevlendirilmişti.[140] Tanzimat döneminin bütününde, fakat özellikle de Islahat Fermanı Döneminde İngiltere İmparatorluğun diplomatik ve politik, Fransa ise fikri ve ideolojik ortağıdır denilebilir. Bu tespit İngiltere'nin reform programının takipçisi olmadığını söylemek anlamına gelmez. 1859'da Vogoridés Bey'e İngiliz Hükümeti adına Babıâli'nin her zaman İngiltere'nin desteğine güvenebileceğini, fakat bunun her şeyden daha fazla reformlar konusundaki görevlerini yerine getirmesine bağlı olduğunu belirtmişti.[141]

XIX. yüzyıl Osmanlı-Fransa ilişkilerine itilafların hâkim olduğu bir yüzyıldır. Islahat Fermanı Döneminde de iki ülke ilişkilerinde önemli bunalımlar yaşandı. 1860 Lübnan krizi, Kırım Savaşı'nın hemen ertesindeki Eflak-Boğdan sorunu Babıâli ile Tuileries Hükümetlerini karşı

---

138 27 Ekim 1864, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 578//36/2.
139 14 Ekim 1864, Âli Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SYS 578/36/1.
140 BOA HR SYS 1886-A/3/4.
141 BOA HR SYS 1860/3/13.

karşıya getirmişti. Fransa 1830'da ilk defa olarak Cezayir'e girmişti ama 1857'den itibaren kesin olarak işgal etti.[142]

Âli ve Fuad Paşaların, III. Napoléon'un Doğu politikasına güvenmedikleri anlaşılıyor. Lord Palmerston Süveyş Kanalı projesine itiraz ederken, bu bölgeye yerleşecek Fransızların bir süre sonra koloniye dönüşeceklerini ve bunun da Fransa'nın Mısır'ı Osmanlı yönetiminden kopartmasına neden olacağını ileri sürüyordu. Lord Palmerston bu yöndeki görüşünü 19 Ocak 1860'ta yaptıkları görüşmede Musurus Bey'e detaylarıyla izah etmişti.[143] Bu ihtimal Babıâli'nin de kanal projesine ilişkin üç temel çekincesinden biriydi. Diğer iki sorundan biri tatlı su kaynaklarının kanal şirketine terk edilmesinin yaratacağı sıkıntılar ile kanal şirketinin talep ettiği angaryanın Osmanlı kanunlarınca yasaklanmış olmasıydı. Babıâli'nin Süveyş Kanalı projesine uzun süre ayak diremesinde, İngiltere'nin projeye itirazları kadar Fransız Hükümetine olan güvensizlik de rol oynadı. Fuad Paşa, Refik Efendi'yi, Mısır'da bir Fransız kolonisini kabul etmesinin mümkün olmadığını Fransız Hükümetine bildirmekle görevlendirmişti.[144]

Bütün bu sorunlara rağmen, fikri uyum Fransa'nın Islahat Fermanı Dönemi reformlarında İngiltere'den daha öncelikli bir model olmasını engellemedi. Özellikle Osmanlıcılık siyasetine temel olan fikri ortaklık nedeniyle 1867'ye gelindiğinde birçok reform, Fransa'nın sistemi örnek alınarak uygulanıyordu.

Poole dikkat çekecek kadar Canning lehine abartılı yorumlar içeren çalışmasında, 1855'ten itibaren Canning'in hem İstanbul'daki otoritesinin hem de Avrupa'daki itibarının azalmaya başladığını tespit eder. Bunu İstanbul'daki Fransız diplomasisine ve III. Napoléon'un Londra'daki etkisine bağlıyor.[145] Canning'in kariyerindeki düşüş, bir yönüyle de İmparatorlukta Fransız asrının habercisi kabul edilebilir. Canning de 2 Şubat 1856'da "küçük fakat ilginç bir gücün" temsilcisi meslektaşıyla yaptığı görüşmeyi şöyle aktarmıştı: "Onu, İngiliz etkisinin burada geniş ölçüde

---

142 Abdurrahman Çaycı; *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, s. 16.

143 BOA HR SYS 970/4/26.

144 09 Mayıs 1860, Fuad Paşa'dan Refik Efendi'ye, BOA HR SYS 970/4/42.

145 Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s. 86.

gerilediği ve Fransa'nınki tarafından tamamen yere serilme riskine açık olduğu kanısı altında buldum. Beni, Sebastiani[146] günlerinin geri dönüşünün olası olduğu konusunda ikaz etme havasındaydı."[147]

Fransa'nın Islahat Fermanı Dönemi reformlarını en fazla etkileyen Büyük Güç olmasının en başta gelen nedeni, Fransa'dan gelen reform önerilerinin diğer başkentlerden gelen önerilere göre Osmanlıcılık siyasetini çok daha fazla desteklemesidir. Fransa'daki siyasal fikir ortamının, Osmanlıcılık siyasetinin daha rahat kabul görmesini sağladığı söylenebilir. 1865'te Fransız Parlamentosunda Cezayir'de gerçekleştirilmesi düşünülen idari düzenlemelerin müzakerelerinde Babıâli'nin eşitlikçilik siyasetindeki başarılarıyla Fransa'nın Cezayir politikasını etkilemeyi hak ettiğinin söylenmesi,[148] İmparatorluk üzerinden yürütülen tartışmalara hangi pencereden bakıldığını da gösteriyor. Girit krizi nedeniyle Paris-İstanbul ilişkilerinin zor günlerden geçtiği 1866'da Fransız yasama meclisinde ifade edilen şu görüşler Safvet Paşa tarafından dikkat çekici bulunarak Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya rapor edilmişti: "Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkilerimiz arzuladığımız düzeydedir. Osmanlı Hükümeti kamu yönetimini iyileştirmek ve kaynaklarını geliştirmek için takdir edilmesi gereken bir çaba harcıyor. Bu çizgide sebat etmesi için teşvik ediyoruz."[149]

Fransız Dışişleri Bakanı Moustier ise 1867'nin Ocak ayında görüştüğü Büyükelçi Mehmed Cemil Paşa'ya, İstanbul'da büyükelçi olarak görev yaptığı günlerde dile getirdiği önerilerin hâlâ hayata geçirilemediğinden şikâyet etmişti. Söz konusu reformlardan biri, Hıristiyanların Müslümanlarla iç içe askerlik yapmalarıydı ve bu önerisinin Stratford

---

146 Horace-François-Bastien Sebastiani 35. İstanbul Büyükelçisidir. İlk olarak 1801'de özel misyonla İstanbul'a geldi. 1806 yılında İstanbul Büyükelçisi olarak atandı. 1808'e kadar bu görevi yürüttü. 1807'de İstanbul, İngiliz donanması tarafından kuşatıldığında şehrin savunması Sebastiani tarafından organize edilmişti. Büyükelçiliği günlerinde Babıâli üzerinde, ilerki yıllarda efsane gibi anlatılacak bir etkisi vardı. Louis Philippe döneminde dışişleri bakanlığı da yapmıştır.

147 02 Şubat 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendan'a, NA FO 78/1172/119.

148 Söz konusu konuşma 5 Haziran 1865 tarihinde Michel Chevalier tarafından yapılmıştı. (BOA HR SYS 413/52/3.)

149 BOA HR SYS 413/56/1.

Canning'inkinden farklı olduğunu özelikle vurgulama gereği duydu.[150] Bu yaklaşımda karma sisteme vurgu dikkat çekmektedir. Fransız diplomatlar karma idari ve adli birimler ile eğitim kurumlarını eşitlik siyasetinin temeli kabul ediliyorlardı. 1867 tarihli bir raporda, karma mahkemelerin çalışmalarındaki başarılardan söz edilirken şu değerlendirme yapılmıştı: "Osmanlı Hükümeti daha fazlasını yaptı, farklı ve ayrı kalmış ırkların bulunduğu bir ülkede, daha önceden adli alanda hayata geçirilen prensibi aynı zamanda karma bir karakter alan idari meselelere yaydı. Tüm ihtiyaçlara cevap verecek bir sistem oluşturuldu."[151] Raporda vilâyetten köylere kadar yaygınlaşan karma meclislerden örnek verilmiş, karma kurumların geliştirilebileceği ifade edilmekle birlikte prensibin oturduğu belirtilmişti. Bu görüşler, eşitlik siyasetinin kabul edildiğini göstermektedir.

Rusya'dan farklı olarak Fransız Hükümeti eşitlik prensibinin kendisini değil fakat bu prensibin gerektirdiği reformların ağır ilerlemesini, reformların tamamlanamamasını eleştiriyordu. Şubat 1867'de Moustier, Mehmed Cemil Paşa'ya Kırım Savaşı'ndan itibaren geçen on iki yılı yeterince iyi değerlendiremediğinden ve farklı kökenden gelen tebaayı bütünleştirmediğinden şikâyet etmişti.[152] Moustier, bu görüşlerini dile getirirken eşitlikçilik siyaseti için *l'avantageuse idée* (olumlu bir fikir), bu temelde yeniden şekillendirilecek İmparatorluk için ise *une veritable Turquie* (gerçek bir Türkiye) kavramlarını kullandı. Petersburg'daki Fransız elçisi Talleyrand da Osmanlı Maslahatgüzarı Carathéodory Efendi'ye İstanbul dışında eşitlikçilik siyasetinin hayata geçirilemediğini, Hıristiyanların yüzyılın başındakinden daha kötü koşullarda yaşadıklarını iddia etmişti.[153] Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Eleştirilerin sertliğine rağmen eşitlik siyasetine olumlu yaklaşım, Fransız diplomasisinin ifadelerinde kendini hissettiriyordu. Nitekim bu yaklaşım kimi alanlarda iki hükümetin ortak çalışmalarına da zemin ha-

---

150 BOA HR SYS 413/68/1.

151 AMAE MD T 117/8.

152 15 Mart 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/107.

153 29 Eylül 1867, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/194.

zırlayacaktır. Babıâli'nin kendisinin Paris'te açtığı Mekteb-i Osmanî kadar yine Paris'te eğitim yapan *Ecole Armenienne de Saint-Samuel Moorat* adlı Ermeni okuluna da himaye sağlaması, Babıâli'nin eşitlikçilik siyasetine kanıt olarak gösterilmiştir.[154] Paris Büyükelçisi Mehmed Cemil Paşa 1867'de Esad Bey'den hükümet bursuyla eğitimlerine Fransız okullarında devam edecek Muradyan Mektebi'ndeki öğrencilerin seçilebilmesi için tüm öğrencilerin eğitim durumlarını gösteren bir rapor hazırlamasını istemişti.[155] Bu rapor, Babıâli'nin eğitimin ayrımsız tüm Osmanlı tebaasına yaygınlaştırılması amacına hizmet edecekti. Hem Mekteb-i Osmanî hem de Ermeni Koleji Fransız Hükümeti tarafından destekleniyordu.

Islahat Fermanı'nın yayınlanmasından sadece üç ay sonra Fuad Paşa şöyle yazar: "İmparatorluk Hükümeti hiçbir zaman bugünkünden daha fazla, otoritesine saygı göstertebilecek bir konumda olmamıştı. Hükümet duruma tamamen hâkimdir."[156] Musurus Bey de İngiliz Dışişleri Bakanı John Russell'la 1861 Ocak ayında yaptıkları görüşmede Lübnan konusundaki önerilere, İmparatorluğun büyük zorluklarla kazanılan merkeziyetçi yapısına zarar vereceği gerekçesiyle itiraz ediyordu. Önerilerin kabulünün, Sultan Mahmud reformları öncesindeki âdem-i merkeziyetçi yapıya dönmek anlamına geleceğini savunmuştu.[157]

Reformlarda Fransız modelini benimsemek, merkeziyetçi bir idari yapıyı taklit etmek anlamına geliyordu. Paris Barış Anlaşması'nda ve protokollerinde *integrité de L'Empire* (İmparatorluğun bütünlüğü) ifadesi zaman zaman *integrité territorial* olarak kullanılsa da toplumsal kaynaşmayı teşvik eden bir yanı da vardır. Hatt-ı Hümayun'un hazırlık toplantılarının ilkinde "Osmanlı İmparatorluğu'nun manevi bütünlüğünü (*l'integrité morale*) güvence altına alma ve temellerini varlığı Avrupa için son derece gerekli bir toplumun kalkınması üzerine dayandırmayı amaç-

---

154 Adnan Şişman, "Osmanlı Öğrencilerinin Paris'te Tahsil Yaptıkları Mısır ve Ermeni Mektepleri", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* 2003, Cilt V, Sayı II, s. 9.

155 BOA HR SFR (04) 131/69/1.

156 Bu cümleler, Müslüman fanatizminin arttığı ve Hıristiyanların ayaklanmaya hazırlandığı, yani hükümetin kontrolü kaybedeceği iddiaları üzerine kaleme alınmıştı. (26 Mayıs 1856, Fuad Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SFR (03) 27/18/1-2-3-4.)

157 BOA HR SYS 914/2/4.

layan büyük çalışmanın"[158] başlamasından duyulan memnuniyet dile getirilmişti. Zaten Thouvenel'e göre Türkiye'nin hem maddi hem de moral (*materielle et morale*) reformlara ihtiyacı vardı. Babıâli, bütünlüğü hem toprak hem idari bütünlük, hem de toplumsal kaynaşma olarak anlıyor ve Avrupa'da da böyle anlaşılmasını bekliyordu. Zaten idari, toplumsal ve coğrafi birlik ideallerinin birbirlerini desteklememesi düşünülemezdi.

Thouvenel yol haritasında dost güçlerin tavsiyeleriyle, Türkiye'nin maddi bütünlüğü kadar politik ve manevi bütünlüğüne de katkı yaptıklarını yazmıştı. Dördüncü noktanın tatbiki Sultan'ın bağımsızlığını güçlendireceği gibi Osmanlı kökenlilerin konumlarını muhafaza ederken, gücünü tüketen yalnızlıktan da kurtaracaktı. Thouvenel'e göre İmparatorluk ile Avrupalı güçlerin menfaatleri aynı amaçta birleşmişti: Medeniyet hedefi ve Avrupa dengesi. Yol haritasında homojen değilse de en azından kompakt bir millet yaratmak için çabalamaktan söz ediliyordu. Dördüncü nokta konferanslarının ilk seansında, Hıristiyanlar kadar Müslümanların da bu ayrışmışlıktan kazanç sağlamadığını, bir kaynaşma yaşanmadan sağlam ve güçlü bir Türkiye yaratmanın mümkün olmadığını dile getirmişti.

Diplomaside merkeziyetçiliğin görüntülerinden biri, diplomatik temsil meselesiydi. Babıâli, İmparatorluğun tüm bileşenlerinin merkez tarafından temsili için çabaladı. Diplomatik temsil sorunu, egemenlik ve politik bütünlüğün muhafazası sorunuydu.

1869'da Eflak-Boğdan adına hareket eden görevliler *Agence Diplomatique de Roumanie* (Romanya diplomatik temsilciliği) adıyla rezidanslar açıyordu. Paris'te açılan temsilciliğe antik kültleri temsil eden sembollerle *Couronne Royal* (Kraliyet Kuronu) asılmıştı. Babıâli bu temsilciliklerin muhatap alınmasını Paris Barış Anlaşması'na ve 1858'de imzalanan anlaşmaya aykırı olduğunu gerekçe göstererek protesto etti.[159] Mehmed Cemil Paşa protestoyu iletmek üzere 2 Eylül'de Fransız Dışişleri Bakanının yanındaydı.[160]

---

158 10 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/61-68.

159 25 Ağustos 1869, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 177/8/1.

160 03 Eylül 1869, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 177/8/2.

Ağustos 1867'de de Sırbistan Prensi Michel, Babıâli'nin bilgisi dışında Paris'i ziyaret etmişti. Hem İmparator III. Napoléon hem de Dışişleri Bakanı Moustier tarafından kabul edildi. Mehmed Cemil Paşa, Prens'in kendi aracılığı olmadan Fransız makamları tarafından kabul edilmesine tepki gösterdi. Mehmed Cemil Paşa'ya göre Sultan'ın vassalı olan Prens Michel ilk olarak büyükelçiliğe başvurmalı ve onun vasıtasıyla Fransız İmparatoru ve devlet adamlarıyla görüşmeliydi. Moustier, Prens Michel ile daha önceden tanıştıklarını, bu yüzden Osmanlı büyükelçiliğinin aracılığına gerek olmadan görüşmekte sakınca görmediğini belirtti.[161]

1867'de İtalya'da uluslararası istatistik kongresi düzenlenmiş, kongreye bir Sırp ve bir Eflak-Boğdanlı da katılmıştı. Diplomatik niteliği olmayan kongrenin akşam yemeği protokolünde, bu iki katılımcının "yabancı devletlerin temsilcileri" arasında ağırlanması bile Rüstem Bey tarafından resmi yollarla protesto edildi.[162]

Babıâli, ajanlarının Osmanlı büyükelçilikleri tarafından Avrupa devletleri dışişleri bakanlıklarına takdim edilmesi konusunda Mısır Hıdivliği'ni de uyarmıştı. Hıdiv 2 Kasım 1869'da Sadrazam'a yazdığı yazıda bu uyarıyı dikkate alacağını bildirdi:

> 1248 (1834) Fermanından beri Mısırlı ajanlar aracı olmaksızın kendi kendilerini dışişleri bakanlarına takdim ettikleri halde, Sultan'ın yüce kişiliğine tam bağlılığımı kanıtlamak için ve onun hükümetinin eğilimlerine kendimi uyumlulaştırmak arzusuyla yukarıdaki anılan bildirinin içeriğini kabul ediyorum.[163]

Mısır Hıdivi 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılış törenlerine davet vesilesiyle Avrupa başkentlerine bir gezi programı yapmıştı. Hariciye Nezareti'nden Mehmed Cemil Paşa'ya gönderilen talimatta, Hıdiv'i garda karşılaması ve Fransız dışişleri bakanına, İmparator tarafından kabulüne kendisinin de katılmasının genel kaide gereği olduğunu hatırlatması söyleniyordu.[164] Aynı gezi kapsamında Hıdiv'in Mayıs ayında Floransa

---

161 16 Ağustos 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR. SFR (04) 138/116/1.

162 11 Ekim 1867, Rüstem Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 10432/1.

163 *Traduction de la Lettre Adresséée par le KHıdiv d'Egypte au Grand-Vezir le 27 Redjeb 1286/ 2 Novembre 1869*; BOA HR SFR (04) 180/7/2.

164 BOA HR SYS 940/1/31.

ziyareti de protokol krizine neden oldu. Şerefine düzenlenen yemeğe Rüstem Bey de davet edilmişti. Fakat Rüstem Bey masada kendi için ayrılan sandalyenin temsil ettiği konumla bağdaşmadığını düşünüyordu. Gecede tepkisini dile getirmek için fırsat bulamaması üzerine ertesi gün bakanlığa giderek durumu protesto etti. Meselenin krize dönüşme tehlikesi üzerine bakanlığın seremoni dairesi, olayın personelden kaynaklanan bir hata olduğunu kabul etti. Rüstem Bey'in sözlü ifadeyi yeterli bulmaması üzerine, yazılı olarak bunu büyükelçiliğe bildirdi.[165]

Bütün bu refleksler, toprak bütünlüğü ve merkeziyetçiliğin, diplomatik sahada temsilde bütünlük ve merkeziyetçilik anlayışına dönüştüğünü gösteriyor. Milliyetçi eğilimler, yerel iktidar odaklarıyla merkezi hükümet arasındaki güç mücadelelerine neden oluyordu. Bu mücadelenin diplomatik alana temsil mücadelesi olarak yansıması kaçınılmazdı. Büyük Güçlerle kurulan ilişkinin protokolü bile reformların her aşamadaki gelişimini doğal olarak etkiliyordu.

Babıâli sadece Doğu'nun Batı'da temsilini değil, Batı'nın Doğu'daki temsilini de kendi programıyla uyumlulaştırmak zorundaydı. Moustier, Eflak-Boğdan birleşik prensliğinin özel bir görevliyle, Mısır Hıdivi'nin ise Nubar Paşa tarafından Paris'te temsil edildiklerini hatırlattı. Bu durumun Fransa'ya Bükreş, Belgrad ve İskenderiye'deki diplomatik temsilini konsolosluktan maslahatgüzarlığa yükseltme hakkı verdiğini söyledi.[166] Büyük Güçlerin bağlı prensliklerde maslahatgüzarları aracılığıyla temsili, İmparatorluğun bütünlüğü prensibinin ortadan kalkması ve prensliklerin bağımsızlık taleplerinin Avrupa'da da kabul görmesi anlamına gelecekti. Büyük Güçlerin diplomatik ağları, Babıâli'nin idari örgütlenmesiyle uyumlu olmalıydı.

Konu Tuna Vilâyeti'nin kuruluşunda da problem olarak gündeme geldi. Aralık 1864'te Mithat Paşa, Hariciye Nezareti direktörlüğünden bir yazı aldı. Yazıda Tuna Vilâyeti'ndeki konsoloslukların birbirlerinden

---

165 BOA HR SYS 940/1/74.

166 Mehmed Cemil Paşa, Babıâli'nin Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya Nubar Paşa'yı görevlendirme yetkisi verdiğini, fakat benzer bir düzenlemenin Prens Charles için yapılmadığını hatırlattı. Buna göre Birleşik Prensliklerin Paris'teki temsilcisinin yürürlükteki anlaşmalara göre legal olmadığını söyledi. (14 Şubat 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/7/14-15.)

bağımsız çalıştığı hatırlatılıyordu. Bu yapı vilâyetin kuruluş sistemini paralize ediyordu. Vilâyet içindeki konsoloslukların doğrudan İstanbul'la yazışmak yerine çalışmalarını Rusçuk merkezi üzerinden yürütmeleri gerektiği, konunun Tuna'da denenen yeni vilâyet düzenlemesi açısından önemli olduğu belirtiliyordu.[167] 28 Mayıs 1865 tarihli sirkülerle Osmanlı dış temsilcilikleri, muhatapları dışişleri bakanlarıyla bölgedeki konsoloslukların Rusçuk merkezi üzerinde yeniden düzenlemelerini talep etmek üzere temas kurmakla görevlendirildi.[168]

1868'de Babıâli, Fransa ve Avusturya'nın Bükreş'teki konsoloslukların maslahatgüzar atayacağını öğrenmişti. Fuad Paşa, Haydar Efendi'ye gönderdiği telegramında bu adımın Birleşik Prenslikleri bağlı vassal olmaktan çıkartıp bağımsız bir nitelik kazandıracağını yazdı.[169] Prusyalı diplomat Baron de Werther, Haydar Efendi'ye bu gelişmeyi Rusya'nın diplomat atamalarıyla açıkladı. Rusya'nın Bükreş'e gönderdiği başkonsoloslar soylu sınıfından seçiliyordu ve bu seçim Rus diplomatlara meslektaşları karşısında üstünlük sağlıyordu.[170] Fransız Dışişleri Bakanı Moustier de Fransız konsoloslarının ticari işlemlerde uzmanlaştığını, siyasi meselelerde yetkin olmadıklarını iddia etmişti. Avusturya'nın konsolosluk örgütünün seviyesi ise Fransa'nın gerisindeydi. Moustier'e göre konu sadece düşünce aşamasındaydı. Türkiye'nin çıkarlarını daha iyi savunmayı amaçlıyordu.[171] Babıâli için ise konu teknik bir mesele değil, egemenlik sorunuydu. Mehmed Cemil Paşa, Moustier'e Babıâli'nin kaygılarını aktarmış, İmparatorluğun diğer vassallıklarında da bağımsız diplomatik temsil arzusuna neden olacağını söylemişti. Bu gelişmenin de Paris Barış Anlaşması'nın, İmparatorluğun bütünlüğünü garanti eden hükümlerinin ihlali anlamına geleceğini dile getirdi.[172] Babıâli'nin ısrarlı itirazları karşında Fransa ve Avusturya projeden vazgeçtiler.

---

167 BOA HR SYS 1604/8/1.
168 BOA HR SYS 1604/8/6.
169 04 Şubat 1868, Fuad Paşa'dan Haydar Efendi'ye, BOA HR SYS 1043/7/1.
170 30 Ocak 1868, Haydar Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/7/8.
171 08 Şubat 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/7/10.
172 14 Şubat 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/7/14-15.

Babıâli'nin yönetim sisteminin işlerliği, Büyük Güçlerin Doğu'daki temsilinin de bu amaca uyumlulaştırılmasını gerektiriyordu. Uygulamaya çalıştığı program ancak bu şekilde tüm ülkede hâkim kılınabilirdi. Konsolosluk Nizamnamesi'nin amacı İmparatorluk genelinde bu temsilin kesin kurallara bağlanmasıydı.

Prens Michel'in Paris ziyaretinde her ne kadar Moustier, Babıâli'nin diplomatik temsilde merkeziyetçilik çabasını zedeleyen bir tavır gösterse de idari reformlardaki merkeziyetçilik eğilimi Büyük Güçler içinde en fazla Tuileries Hükümeti tarafından desteklendi. Moustier hem Prens Michel'e hem de Karadağ Prensi'ne sorunlarını süzerenleri (hükümdar) olan Sultan'la çözmelerini öğütlemişti. Rus Büyükelçisi Baron de Budberg'i de Bulgaristan'daki Rus ajanlarının faaliyetleri konusunda uyardı.[173] 9 Ağustos 1863'te konsoloslarla ilgili nizamname yayınlandığında da Fransız büyükelçiliği tarafından konsolosluklarına bir yazı gönderildi.[174] Yazıda nizamnamenin konsoloslar ile taşra idarelerinin ilişkilerinin daha sağlıklı düzenlenmesini sağlayacağı belirtilmişti. Konsoloslardan nizamnameye uygun hareket etmeleri istendi. Konsolosluk yetkilerine kısıtlamalar getiren nizamname büyükelçiliklerle birlikte hazırlanmıştı ve bir uzlaşmayı temsil etmekteydi. Merkezi hükümetin, Osmanlı topraklarındaki diplomatik faaliyetler üzerindeki kontrolü, bu nizamnameyle en azından hukuk düzleminde güçlendirilmişti.

Konsoloslar dâhil Fransız diplomatlarınca reformlar konusunda dile getirilen önerilerde merkeziyetçiliği destekleyen bir yaklaşım göze çarpmaktadır.[175] Zaten Paris Barış Anlaşması'ndaki *l'integrité de l'Empire* (İmparatorluğun bütünlüğü) ifadesi Kont Walewski'nin önerisiyle anlaş-

---

173 16 Ağustos 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 138/116/3.

174 BOA HR TO 200/29/6.

175 Örneğin 1846'da Fransız Konsolos tarafından Âli Paşa'ya sunulan bir rapor buna iyi bir örnektir. Rapor Âli Paşa'nın talebi üzerine hazırlanmıştı. (BOA HR SYS 1869-C/1/1.) 1858'de hazırlanan bir raporda da Yunanistan kendi sınırlarının güvenliğini düzenli birlikler yoluyla sağlarken, sınırın Türk tarafının hâlâ derbent ağa olarak adlandırılan birliklere terk edilmesinden şikâyet edilmişti. Raporda merkeze bağlı düzenli birliklerin yerel güçlerin yerini alması öneriliyordu. (AMAE MD T 115/40.)

mada yer almıştı. Konferansın 24 Mart tarihli seansında Rusya delegesi Brunov bu ifade yerine ***dignité de l'autorité souverain*** (hükümdar otoritenin yüceliği) ifadesinin tercih edilmesini önermiş, fakat bu öneri Kont Walewski'nin itirazı ve diğer delegelerin olumsuz oyuyla geri çevrilmişti.

Fransız diplomasisinin merkeziyetçilik siyasetine verdiği desteğin pratik sınırları olduğunu da unutmamak gerekir. Örneğin Babıâli 4 Şubat 1864 tarihinde yabancı misyonlara gönderdiği sirkülerle[176] merkezin gücünü ve kontrolünü artırmak için diğer devletlerin sahip olduğu posta tekelini İmparatorlukta da kurmak istediğini açıkladı. Osmanlı posta sisteminin geriliğini gerekçe gösteren Fransız Büyükelçi Moustier'e göre, tehlikeli olarak nitelendirilen projenin kabulü mümkün değildi.[177] Merkezi otoritenin gücünü pekiştireceği düşünülen bu girişim, Fransa'nın da parçası olduğu itirazlar sonucunda hayata geçirilemedi.

Babıâli sonuçlandıramadığı girişimlerini her fırsatta Fransa nezdinde yeniden denemekten vazgeçmiyordu. Örneğin Uluslararası Telgraf Konferansı vesilesiyle 1867'de Paris'te bulunan Agathon Efendi, İstanbul'a dönüşünü erteleyerek Fransa ile posta sistemi üzerine bir konvansiyon için müzakerelere başladı. Mehmed Cemil Paşa Fransız tarafından aldığı mesajlara dayanarak oluşturulacak dokümanın, yabancı posta servislerinin yarattığı anormalliği ortadan kaldıracağını umduğunu yazacaktır.[178] Müzakeler başladıktan sonra Fransa'nın yabancı posta servislerini tasfiyesine sıcak bakmadığı anlaşıldı. Moustier, 1864'te büyükelçi sıfatıyla öne sürdüğü gerekçeleri bu sefer dışişleri bakanı olarak tekrar etti.[179] Fakat Babıâli yabancı posta servislerinin tasfiyesi amacını gündeminden çıkartmayacaktır.

Bazı reformlarda Fransa'yla karşı karşıya gelmesine rağmen modernist bürokrasi Paris'ten gelen eleştirileri bile kendi düşündüğü merkeziyetçi reformlara destek olarak değerlendirmeye çalışmıştır. Merkeziyetçi yapılanmayı güçlendiren birçok düzenleme, Fransız idari yapısından ve

176 BOA HR SFR (04) 124/65/1.

177 17 Mayıs 1864, Moustier'den Âli Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 124/65/3.

178 09 Kasım 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 124/70/1.

179 22 Kasım 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 124/71/1.

hukukundan aktarıldı. Âdem-i merkeziyetçiliği savunan İsmail Kemal Bey, Tanzimat'ın merkeziyetçi siyasetini eleştirirken dönemin yöneticilerinin Fransız sisteminden ilham aldığından ve reformlardaki Fransız etkisinden şikâyet eder.[180]

Merkeziyetçilik sadece idari mekanizmaların yerelin aleyhine düzenlenmesi değil, aynı zamanda toplumsal yaşamda kamunun rolünün yeniden tanımlanması olarak görülmelidir. Geleneksel yaşam formlarındaki dönüşüm Tanzimat döneminde bu açıdan da kendini yoğun olarak hissettirir. Şehir planlamacılığı üzerine Âli Paşa'nın açıklamaları, kamu idaresine yüklenen role işaret ediyor: "Hükümet eğer kendisi bu semtlerin (Başkentin yangından zarar gören bölgeleri) yenilenmesine girişirse veya ne zaman ki yeniden inşa planı tam olarak kararlaştırılırsa, yangının yok ettiklerini parça parça inşa ihtimamını özel inisiyatife terk etmeyi tercih etmeyecektir."[181] Bu duyarlılık eğitim, adalet, idare alanlarına doğru genişletildiğinde Fransa'nın Babıâli için bir model olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Birçok çalışmada Âli Paşa ve Fuad Paşa Fransa taraftarı, hatta III. Napoléon hayranı olarak nitelendirilmişlerdir. Hatta Enver Koray, Âli Paşa'nın III. Napoléon'un kurduğu idareyi kendisine mihrak yaptığını söyler.[182] Oysa dönemin yöneticilerinin III. Napoléon hakkında hiç de olumlu düşünmedikleri anlaşılıyor. Âli Paşa'nın Fransız İmparatoru hakkındaki görüşlerini şu cümlesi özetliyor: "İmparator Napoléon'un

---

180 Siyasi kariyerine Mithat Paşa'nın yanında başlayan, Tcşebbüs-i Şahsî ve Âdem-i Merkeziyet ve Ahrar Fırkası içinde faaliyet gösteren ilk Arnavut milliyetçilerinden İsmail Kemal Bey, hatıratında şu değerlendirmeyi yapıyor: "Babıâli bütün idari yetkisini İstanbul'da yoğunlaştırmak yerine, var olan özerk yönetim sistemini suiistimallerden arındırarak ıslah etseydi eğer, İmparatorluk iç meselelerin idaresinde çok büyük ilerleme kaydederdi. O dönemde İmparatorluğun kaderi üzerinde söz sahibi olan devlet adamları Fransız sisteminden, zihinde hemen yer eden, teorik ve mantıki açıklığı sayesinde kolay özümsenebilen Fransız sisteminden ilham aldılar sadece. Osmanlı'da teorik açıdan mükemmel, pratik sonuçları itibariyle ise tamamen olumsuz bir idare hukukunun mevcut olması bundandır." (*İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 4.)

181 03 Ağustos 1870, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 197/21/1.

182 Enver Koral, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, s. 63.

kindar ve ikiyüzlü karakterini biliyorsunuz."[183] Fransa'nın Prusya'ya yenildiği ve III. Napoléon'un esir düştüğü haberi üzerine de gelişmelerin, delice kendini beğenmişliğin insanı nerelere götürebileceğini kanıtladığını, savaşı neredeyse hiçbir ciddi önlem almadan başlatan Napoléon'un gözlerinin kibirle köreldiğini yazar.[184] Yine Âli Paşa İngiliz Büyükelçi Lord Lyons'a, Girit sorununda Rusya'nın iddialarına karşı gösterilecek dirençte Fransa'dan hiçbir yardım ummadıklarını söyleyecektir.[185] 1869'da Mısır meselesi vesilesiyle de Osmanlı-Fransa ilişkileri hakkında iddialı ifadeler kullanır: "Fransa'nın isteklerine seyirci kalarak yeterince zarar gördük bundan sonra Fransa'ya asla hürmet etmeyeceğiz; en azından Fransa'ya boyun eğen adam ben olmayacağım."[186]

Âli ve Fuad Paşaların Fransa taraftarı olarak görülmelerinin birden fazla önemli nedeni olduğu anlaşılıyor. 1856'da Canning karşıtı cephede yer almaları, Osmanlıcılık siyasetinin Fransa tarafından desteklenmesi ve Fransız Hükümetini ruhbana karşı da müttefik olarak görmeleri. Nitekim Anderson haklı olarak XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Fransız sisteminin diğer Avrupa devletlerinin sisteminden daha fazla kabul edilmesinde, bu sistemin laik niteliği nedeniyle Hıristiyan olmayan referanslara dayanmasının da etkili olduğunu söyler.[187]

Osmanlıcılık siyasetinin egemen olduğu günler için bu kabul anlaşılır bir durumdur. II. Abdülhamid'in panislamist siyasetinin hüküm sürdüğü günlerde ise Avrupa basını, Fransa'da din-devlet ayrımı güdülmesinin rakibi olan Almanların işini kolaylaştırdığını yazacaktır.[188]

Islahat Fermanı Döneminde İmparatorluğun siyasi meşruiyetinin kaynağı halen dindir. Özellikle taşrada geleneksel eğilimlerin güçlendiğine işaret eden örnekler de bulmak mümkündür. Örneğin 1858 tarihli

---

183 05 Mart 1863, Âli Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SYS 970/5/6.

184 22 Eylül 1870, Âli Paşa'dan Aristarchi Bey'e, BOA HR SYS 425/23/9.

185 09 Temmuz 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1962/303.

186 Akt. Hayrettin Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları Babıâli ve Hıdiv İsmail*, s. 104.

187 Mattew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, s. 40.

188 Daily Graphic'den akt. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, s. 63.

bir Fransız raporunda,[189] Hatt-ı Hümayun'un ilanından sonra Epir'deki Müslümanların, devletin üst yönetiminde görev yapanlarda görülmediği kadar dini kurallara bağlı bir İmparatorluk yönetimi savunmaya başladıkları ve buna bağlı olarak Müslümanların Fransa'ya tepkisinin arttığı yazılmıştı. Fakat hükümet merkezinde farklı bir atmosferden söz edilebilir. Şerif Mardin'e göre, modernist Tanzimat bürokratları İslam'ı şahsi ve ferdi bir din olarak kabul edecek kadar Avrupalılaşmışlardı.[190]

Liberal Osmanlı bürokrasisi sadece Müslümanların geleneksel değerlerini değil, Hıristiyanların geleneksel değerlerini de batıl itikat olarak nitelendirir. Bu yönüyle reformlar, Hıristiyan geleneksel elitini de karşısına alan bir niteliğe sahiptir. Müslümanların değişime uyumdan dolayı takdir edilmeleri gerektiğini söyleyen Fuad Paşa'nın eleştirilerinde gayrimüslim ruhbana düşen pay, şu satırlarda açıkça görülüyor.

> Hıristiyanlardaki hoşnutsuzluk Müslümanlardan daha fazla olabilir; başta dindaşlarına zulmetmelerini engellemek için konulmuş olan prensipleri ayrıcalıklarına tecavüz olarak gören papaz sınıfı; ondan sonra her zaman Müslümanların sahip olduğu koşullara sahip olmayı arzulayan diğer sınıflar, şu anda sadece Müslümanların orduya hizmet ederek ülkelerine ödediklerini, kan vergisini ödeyerek aynı yükü taşımak istemiyorlar.[191]

Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Rumeli teftiş gezisiyle ilgili Sultan'a sunduğu raporda,[192] Hıristiyanlara yönelik en büyük eziyetler ve suiistimallerin Grek din adamları tarafından yapıldığı, ancak Patrikhane'nin yeniden düzenlenmesiyle söz konusu suiistimallerin önlenebileceği yazıyordu. Babıâli, Bulgarların milli kilise talebini de Grek ruhban karşıtı radikal bir değişim olarak görüyordu.[193]

Fransız Büyükelçi Thouvenel de 28 Ocak 1856'da Fransız Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Direktörü Benedetti'ye şu görüşlerini iletmişti.

---

189 AMAE MD T 115/40.

190 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 135.

191 26 Mayıs 1856, Fuad Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR.SFR (03) 27/18/1-2-3-4.

192 *Traduction du Rapport de Son Altesse le Grand Vezir a Sa Majasté Imperiale le Sultan*, BOA HR SYS 1861/1/47-49.

193 BOA HR SYS 884/5/45.

"Gayrimüslim cemaatler içinde reform yapma konusundaki düşüncelerimin hayli taraftar bulduğunu göreceksiniz. Bu konuyu uzun boylu düşündüm ve Türklerden çok kendi rahipleri tarafından ezilen Hıristiyan halkların kaderini kesin olarak iyileştirmenin yolunun buradan geçtiğine derinden inanıyorum."[194] 1856'da yazdığı bir raporda da İngiliz ve Avusturyalı meslektaşlarıyla hemfikir olduğunu söylediği benzer görüşlere yer verir:

> Onur, servet, kişisel özgürlük, oriental ritin (Ortodoksluk) Hıristiyanların inanç özgürlüğü, bunların hepsi egemen otoritenin hiçbir kontrolü olmadan Konstantinopol kilisesinin şefine bağlı. Sivil ve politik hayatın tüm yönlerine temas eden çeşitli icraatlarına kimsenin muhalefeti olmaksızın canının istediğini hapsediyor ve sürgüne gönderiyor, vergileri topluyor, laikleri görevlendiriyor ve azlediyor, afaroza başvuruyor ve kötüye kullanıyor, kitapları sansür ediyor, eğitim programlarına engel oluyor. Bir de ayrıca Osmanlı Hükümeti, arzularının gerçekleşmesini sağlamak için ona yardım etmek zorunda.[195]

21 Şubat tarihli raporunda ise şunları yazar:

> Benim görüşüme göre reformların başarısı Türklerden daha fazla Hıristiyanlara bağlıdır; burada yanılgıya düşmemek lazım. Mösyö Kont, ikinciler kadar birincilerin içinde de bugün temelleri yıkılan rejimde mutlu olan eski bir parti mevcut. Yüksek Grek ruhbanı, başpiskoposlar, Ermeni bankerler kesinlikle sosyal koşullarının değişmesi ihtiyacı duymuyorlar. Halk kitlesini fatih ırkla beraber ortaklaşa sömürüyorlar.[196]

Thouvenel'e göre düşük vergi ödeyen ve askerlik hizmetinden muaf tutulan bu kitle de başına gelenlerin olumlu yanını anlayabilecek düzeyde değildi. Devamında "Patrik ve Saint Sinod'u oluşturan Metropolitler derin bir umutsuzluğa kapıldılar ve bu yankının bana kadar ulaşmasını sağladılar... II. Mehmed tarafından verilen dokunulmazlık ve imtiyazları revize etmekle görevli komisyonu, İstanbul Grek cemaati içinden seç-

---

194 Akt.: Nora Şeni, *Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858*, s. 33.

195 17 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/138-144.

196 21 Şubat 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/421-426.

mek çok zor olacak" diyen Thouvenel, reformların temel meselesinin bu komisyon tarafından ele alınmasının sonuçlarından endişe ediyordu. Thouvenel, Fransız politikasının Hıristiyan ruhbanla olan çelişmelerini net cümlelerle ortaya koyar:

> İçinde bulunduğu koşullarda ruhbanın iktidarı hem kendisi için bir alçalma nedeni ve toplum üzerinde Batı etkisinin en güçlü engelidir. Bu, Doğu Hıristiyanlarını sadece Türklerden değil, Avrupa'dan da ayıran bir tür siperdir ve onları sanki kapalı bir sahadaymışçasına Rusya'nın tekil aksiyonlarına maruz bırakıyor... Bizim politikamızın menfaatleri bu bariyerin indirilmesini gerektiriyor.

1867'de yazılan Hatt-ı Hümayun'un madde madde değerlendirildiği bir raporda da[197] Hıristiyanların dini imtiyazları ve din adamlarının ayrıcalıklarıyla ilgili Hatt-ı Hümayun maddesinin uygulandığı, kiliselerin inşa ve tamiri için gereken fermanların bir formaliteden ibaret olduğu, bu konuda itiraz edecek fazla bir şey bulunmadığı yazılmıştı. Babıâli'nin geniş bir toleransla yönettiği ve bu ölçüde bir toleransın bazı Avrupa ülkelerinde bile bulunmadığı söylenen raporda, yabancı din görevlilerinin kendilerini kısıtlama altında hissetmeleri için bir neden olmadığı belirtilmişti. "Din adamları sınıfı için bundan daha geniş bir muamele düşünebilmek mümkün değildir" deniliyordu. Hatta din adamlarının imtiyazlarının yetersiz olduğu için değil, aşırı olduğu için eleştirilecektir.

Görece seküler yaklaşımları Fransa'nın Katolikliğin hamiliği iddiasından vazgeçtiği, Katolik misyoner faaliyetlerini desteklemediği veya Katolik din adamlarının Fransız büyükelçiliği tarafından korunmadığı anlamına gelmez. Zaten III. Napoléon iktidara gelirken kilisenin desteğini almıştı ve bu denge zaman zaman Doğu sorununa da yansıyacaktır. Islahat Fermanı'nın misyonerlerin çalışmalarını kolaylaştıran bir yönü de vardır. Fransız rahipler İzmit'te kilise inşa etmek için başvurduğunda, Babıâli bölgede Fransız nüfusunun az olmasını gerekçe göstererek izin

---

197 Raporda gerek yeni kilise inşası gerekse var olanların tamiri için gerekli fermanların bir formaliteden ibaret olduğu belirtiliyordu. Tüm dini malzemeler ile dini kurumlara ait hastane gibi yerlerin muafiyet ve ayrıcalıklara sahip olduğu hatırlatılarak, din görevlilerinin ve öğrencilerin gümrük muafiyetlerine dikkat çekilmişti. (AMAE MD T 117/9)

vermemişti. Fransız büyükelçiliği bu karara Islahat Fermanı hükümlerine aykırı olduğu gerekçesiyle itiraz etti.[198]

Islahat Fermanı Döneminde bir Fransız rahibin uğradığını iddia ettiği aslında önemsiz bir haksızlık bile Hariciye Nazırı'na kadar giden yazışmalara konu olabiliyordu.[199]

Misyonerler hakkında yaygın bilinen örnek, Katolik misyoner Brazile cinayetidir. Cinayeti araştırmak üzere Halep'e gönderilen Fransız büyükelçilik görevlisinin raporu üzerine Büyükelçi La Valette, Hariciye Nazırı Âli Paşa'dan raporda cinayetin sorumlusu olarak gösterilen Ömer Efendi adlı şahsın cezalandırılmasını istedi.[200]

Fransız Hükümeti, çeşitli milletlere yönelik tedbirlerin bile dini kimliğe göre uygulanmasını talep edebiliyordu. Hatta İmparatorluk topraklarında yaşayanları etnik/milli değil, daha çok dini kimlikleriyle tanıdığını düşündüren örnekler de vardır. Kırım Savaşı devam ederken Helenlerin sınırdışı edilme kararı üzerine Fransa Katolik Helenlerin bu karardan muaf tutulmasını isteyecektir.[201] 1867 yılında Fransız Dışişleri Bakanı Moustier, Conéménos Bey'in Babıâli'nin Petersburg sefareti için doğru isim olmadığını söylerken gösterdiği gerekçelerden biri, Grek dininden olmasıdır.[202] Bütün bu örneklere rağmen Fransa'nın, gayrimüslim mil-

198 Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s. 140.

199 BOA HR H 403/25/1-2-3.

200 BOA HR H 403/13/1.

201 Mart 1854'te Babıâli savaş koşullarında Helenleri sınırdışı etme kararı almıştı. Fransız büyükelçiliği Katolik Helenlerin korunması amacıyla harekete geçti. 25 Nisan 1854'te Hariciye Nazırı'nı ziyaret eden Maslahatgüzar Benedetti Katolik Helenlerin sürgünden muaf tutulmasını istedi ve Babıâli'yi sert bir dille uyardı. Fransa, kararın din esasına göre uygulanmasını talep etmişti. (BOA HR SYS 424/21/1.)

202 Moustier, Conéménos Bey'in değiştirilmesini isterken iki gerekçe ileri sürmüştü: Maslahatgüzar sıfatıyla görev yapması ve bu nedenle kredisinin sınırlı olması ve Grek dininden olması. Moustier'in, Ortodoks bir diplomatın en güçlü Ortodoks devletin başkentinde Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil etmesinden hoşlanmadığı anlaşılıyor. Mehmed Cemil Paşa, Moustier'inkine benzer değerlendirmeleri Fransa'nın Petersburg Büyükelçiliği Birinci Sekreterinden de dinlemişti. Buna dayanarak Moustier'in Büyükelçilik tarafından bu görüşe yönlendirildiğini düşünüyordu. (BOA HR SYS 413/77/1.)

letlerin geleneksel elitlerine karşı, diğer Büyük Güçlere göre Babıâli için çok daha yakın müttefik olduğu söylenebilir.

Mekteb-i Sultanî'nin açılışında yaşananlar, bu ittifakın ne gibi sonuçlar doğurduğunu gözler önüne serer. Vatikan, Fransız Hükümetinin girişimiyle eğitime başlayan Mekteb-i Sultanî'ye Katoliklerin kayıt yaptırmasını engellemişti. Sorun Fransız Hükümetinin müdahalesiyle çözülebildi. Okulun açılmasında en çok emeği olan isimlerden biri Fransız Büyükelçi Bourée, Mekteb-i Sultanî'ye farklı milletlerden üç yüz öğrencinin kayıt yaptırdığını bildiren raporundaki şu cümleyle Fransız diplomasisinin reformlara bakışını özetliyordu. "Bu müracaat, İmparatorluğun muhtelif unsurları arasında manevi bir bağ teşkil ederek halen kendilerini birbirinden ayıran batıl fikirleri de söndürmeye yarayacak bir reformun başarı ile neticelenmesine hayırlı bir alamettir."[203] Bourée'nin batıl fikir ifadesi, geleneksel değerler konusunda Babıâli'yle farklı düşünmediğini gösteriyor. Mekteb-i Sultanî'nin açılmasından az önce Bourée adına, *Les Fréres Des Ecoles Chretiennes* adlı misyoner grubuna, Türk öğrenciler için bir eğitim kurumu açmaları önerildiğinde, *Les Fréres* teklifi reddetmişti. Gerekçelerinin başta geleni ne İslam ne de Katolik olacak eğitimin angarya olarak görülmesidir.[204] Onların angarya dediği, İstanbul'daki Fransız büyükelçiliğinin amacıdır.

1870'te İstanbul'daki Katolik Ermeni cemaati arasında çatlaklar oluştuğunda Vatikan, gelişmelerdeki kötülüklerden Fransız Büyükelçi Bourée'yi sorumlu tutacaktır.[205] Âli Paşa 1870'te Vatikan'daki gelişmeler üzerine Rüstem Bey'e hitaben kaleme aldığı talimatında,[206] Hıristiyanlar arasındaki dini tartışmalarda tarafsız kalan Babıâli'nin çıkarları gereği Doğu kilisesinin bağımsızlığını savunanlara destek vereceğini ve gelen bilgilere göre Fransız Hükümetinin bu politikanın yanında yer alacağını bildirir. Aynı mektupta Rüstem Bey'e, Vatikan'daki çalışmalarında Fransız Hükümetinin Roma'daki temsilcisiyle işbirliği yapması talimatı

---

203 Akt.: İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, C:VII, Sayı: 28, yıl: 1943, s. 324.

204 Max Roche, *Education, Asistance Et Culture Francaises Dans L'Empire Ottoman 1784-1868*, s. 186.

205 01 Nisan 1870, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1765/4/3.

206 BOA HR SYS 1765/2/6.

verilmişti. Yani Babıâli, Vatikan'a karşı bile Fransa'yı en azından belli konularda müttefik görebiliyordu.

Fransa'nın laik referansları, diplomatlar için kullanılan ifadelerden de görülebilir. Vogoridés Bey özel bir mektubunda Doğu Hıristiyanlarının uğradıkları acıları dindirmek için Tanrı'nın bir kurtarıcı gönderdiğini yazmıştı. Vogoridés Bey'in Tanrı tarafından görevlendirildiğini söylediği kişi Canning'di.[207] Vogoridés İngiliz büyükelçiyi övmek için dini referanslara atıf yapmıştı. Bu mektup samimiyetten daha fazla diplomatik ve politik kaygıları yansıtıyor olabilir. Fakat aynı kaygılarla da olsa benzer ifadeleri dönemin Fransız diplomatları için görebilmek daha zor bir ihtimaldir. Canning emeklilik günlerinde din konulu bir kitap yazacak kadar muhafazakâr bir Hıristiyandı.

Hatt-ı Hümayun'un Fransızca metninin üçüncü maddesinde gayrimüslim milletlerin yönetiminden söz edilirken *laique* kavramı kullanılmıştır. Fermanın Türkçesinde aynı ifade, epistemolojik kökenine uygun olarak avam kelimesiyle karşılanır. Hatt-ı Hümayun'da *Laique* kavramı *clergé* (ruhban) ile birlikte ve onun karşıtı olarak yer almıştır.

Laik sıfatıyla gayrimüslim milletlerin yönetim organlarında yer alanların Batı ile iş yapan ve çoğu Fransız eğitimi almış burjuvalar olması, Tanzimatçıların laikten neyi anladığına ilişkin ipuçları verir. Eski Fener aristokrasisinin de yerini dolduran bu sınıfı Zarifi şöyle tanımlıyor: "Özellikleri güç ve paradır."[208]

Ermeni geleneksel elitinin gücünü önemli ölçüde sınırlayan Ermeni anayasasını hazırlayan komitede görev alan genç laik entelektüeller, Fransa'da eğitim almış, Fransız fikir hayatı içinde yetişmişlerdi. Paris'teyken Fransız siyasal düşüncesinden etkilenmişlerdi. Hatta genç liberal Ermenilerin etkisiyle çalışan Ermeni Tedrisat Komisyonu, tıpkı Encümen-i Dâniş gibi *Academie Française* adlı Fransız kurumunu kendine model almıştı.[209] Bu anayasanın hazırlanmasında yer alan Agathon Efendi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk gayrimüslim nazırı olacaktır. Paris'e gönderilen ilk Ermeni öğrencilerden olan Odyan Efendi de Şûra-ı Devlet

207 NA FO 352/43/8/1160-1161.

208 Yorgo L. Zarifi, *Hatıralarım Kaybolan Bir Dünya İstanbul 1800-1920*, s. 43.

209 Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1864*, s. 84.

azalığı yapmıştı ve Meşrutiyetin hazırlanmasında rol aldı.[210] Reşat Kasaba, Batı Anadolu'daki Rumların yaşadığı dönüşümde *Gymnase Philologique* adlı okulun önemine vurgu yapar. Bu okul, sadece yerel pazarla çalışan ve kilisenin desteğini arayan tüccardan ayrışarak kozmopolit nitelik kazanmış, yani Avrupa sermayesi ile iş yapan Rumların yardımlarıyla kurulmuştu.[211] Fransız siyasal düşüncesi, doğası gereği bu gelişmeyi teşvik etmiştir. Musevi cemaatinin modernleşmesi ise neredeyse tamamen Paris'ten yönetiliyordu. Avrupa Yahudilerinin Doğulu dindaşlarını ilgilendiren olaylarda aktif rol almaya başlamalarında Kırım Savaşı dönüm noktasıdır.[212] Rothschild ailesinin temsilcisi Albert Cohn 1854'te İstanbul'a gelir ve Camondolarla birlikte ilk modern Yahudi okullarının temellerini atar. İmparatorluk Hükümetinin bu süreci desteklemesi "Babıâli'nin, İmparatorlukta yer alan cemaatlerin yönetimlerinde reformlara gidilmesi yönündeki iradesiyle"[213] açıklanmıştır. Sonrasında Paris merkezli *Alliance İsraelite* tarafından açılan okullar, geleneksel dini elitlere karşı Osmanlı Musevi cemaatinin modernleşmesinin başat kurumları olacaktır. Bu okullar için Atuğ "Fransız mekteplerinden başka bir şey değildir"[214] diyor.

Laikleşme sürecinin en temel dayanaklarından biri eşitlikçilik siyasetidir. İlbey Ortaylı Vilâyetler Nizamnamesi ile oluşturulan ve gayrimüslimlerin de içinde yer aldığı kurulların teşkil tarzının, özünde laik bir temele dayanmamakla birlikte, laik bir gelişmeye yol açtığını belirtiyor.[215] Bu nizamname, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşitliği yö-

---

210 Musa Kılıç, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, s. 106.

211 Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, s. 81.

212 Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması Alliance Okulları 1860-1925*, s. 22.

213 Nora Şeni-Sophie Le Tarnec, *Camondolar Bir Hanedanın Çöküşü* s. 56.

214 Nafi Atuğ, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt I, s. 146.

215 Meclislerde seçimli üyelerin yer almasının önemi hakkında İlber Ortaylı şu bilgiyi veriyor: "Bu son kural Osmanlı devlet geleneğinde önemli bir gelişme ve değişme demektir. 19. yüzyılın Osmanlı düşünürü Meşrutiyet rejimini, parlamentoyu veya bu gibi mahalli kurulları İslâmî meşveret geleneği içinde ele almanın mümkün olmadığı açıktır. Çünkü yönetimde karar almaya belirli kurallar çerçevesinde gayrimüslimler de katılıyordu." İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s. 22.

nünde atılmış önemli adımlardan biri kabul edilir. 1867 tarihli bir Rus raporunda da Osmanlıcılık siyaseti ile laikleşme arasındaki bağlantı şöyle tespit edilir: "Kanun önünde eşitlik bütün adli organizasyonun ilk ve zorunlu şartıdır... Hatt-ı Hümayun'un hükümlerini uygulamak isteyen bir yargıç Müslüman toplumunun temel kanunlarını ihlal etmeden bunu yapamaz."[216]

Reform dönemi hükümeti için dinin artık bir misyon olmaktan çıktığını söylemek mümkündür. Yine de Babıâli, Hıristiyanlara İslam propagandası yapılmaması, İmparatorlukta İslam misyonerliği fikrinin (*prosely-tisme Musulman*) bile mevcut olmamasıyla, dini propagandanın sadece Hıristiyanlar tarafından yapılıyor olması ve hükümetin kamu düzeninin zorunlu kıldıkları dışında bu propagandaya sınırlama getirmemesiyle övünebiliyordu.[217]

Yine de Paris sekülerleşmenin Doğu'daki sınırlarının farkındadır ve bu konuda hayalci bir beklenti içine girmemiştir. Yani Fransa, kendi önerilerinin belli bir sınırın ötesine geçildiği takdirde din engeline takılacağının bilincindeydi. Hatt-ı Hümayun'un hazırlık toplantılarında din değiştirme özgürlüğü üzerine yürütülen tartışma da Fransız Hükümetinin bu bilincini gösterir. Thouvenel bu tartışma içinde İngiliz meslektaşına şunları söylemişti: "Açık yüreklilikle itiraf ediyorum, eğer bu iş sadece belirsizlikle anarşinin yararına makul olanın sınırlarına kadar zorlanırsa üzülmekten kendimi alamayacağım."[218] Thouvenel Türkiye'nin hasta olduğu, ilacın organların dayanıklılığına bakılarak ayarlanması gerektiğini savunuyordu. 1857'de İstanbul'u ziyaret eden bir seyyahın günlüğünde ise Canning'in aynı ilaç benzetmesini yapan şu sözleri aktarılır: "Fransa bunların kendi dikte ettirdiği şekilde olmasını arzuluyor. İlacı kendisi tarif etmeden ve bileşimini oluşturmadan eğer hasta adam kendine gelirse bundan hoşnut olmayacaktır. O ilacı zorla ağzına atacak ve bunu onun yaptığı bilinecektir." [219]

Thouvenel'in dile getirdiği bu sınırlar Babıâli'nin kimi ifadelerinde açıkça görülebilir. Örneğin Hatt-ı Hümayun'un bilânçosu çıkartılırken,

---

216 *Les Observations de la Russie Sur La Hatt-ı Humayoun de 1856.*

217 *Consideration sur l'Execution du Firman Imperial du 18 Fevrier 1856.*

218 03 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T, 324/5-12.

219 Hüseyin Al, *Nassau William Senior'un Türkiye Seyahat Günlüğü*, s. 40.

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki davaların karma mahkemelerde görüldüğü ve bu sistemin taşrada yaygınlaştırılmak üzere olduğu söylenmişti. Fakat devamında Müslümanların ve Hıristiyanların kendi aralarındaki davaların, geçmişte olduğu gibi din temelli mahkemelerde ele alınmaya devam edeceği söyleniyordu.[220]

1867 senesinde kaleme alınan Paris menşeli bir raporda hem hükümet hem de Müslüman kamuoyu tarafından Hıristiyanların tehlikeli kabul edildiği ve ast konumunda tutulması gereken bir sınıf olarak görüldüğü eleştirisine yer verilmişti. Taşrada nefret patlamalarına yol açabileceği uyarısı yapılıyordu.[221] Jorga'nın tespitlerini doğru kabul edersek bu tahmin gerçek olmuştur.[222] Rus raporları da aynı uyarıya, kendi tezlerine dayanak olmak üzere atıf yapacaktır. Yakın cümleler kurduklarında bile Fransız diplomasisindeki bakış Petersburg'dan gelen görüşlerden önemli ölçüde farklıydı. Bu tespitlerden Osmanlıcılık siyasetinden vazgeçilmesi gerektiği veya eşitlikçilik politikasının gerçekçi olmadığı sonucu çıkartılmıyordu.

Fransız diplomasisinin Hıristiyan ruhbana karşı tavrı, Müslümanların siyasi hayattaki rollerine ilişkin tartışmalarda da kendini gösterir. Gorchakov, Osmanlı reformlarından her söz açıldığında Thouvenel'in Müslümanlarla Hıristiyanların birlikte yaşam olanaklarından söz etmesinden ve Hıristiyanların lehine düzenlemelerin iktidar tecrübesi olan Müslüman unsurun güçlendirilmesiyle mümkün olacağını savunmasından şikâyet ediyordu.[223] Thouvenel, dördüncü nokta konferansları için hazırlıklarını "Türklerin politik üstünlüklerini ortadan kaldırmayacak" şekilde yapmıştı.[224] Canning de 9 Ocak 1856'da "Hükümetteki Osmanlı ege-

---

220 *Consideration sur l'Execution du Firman Imperial du 18 Fevrier 1856.*

221 AMAE MD T 117/9

222 Jorga şunu söylüyor: "Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Fransız ve İngiliz vesayeti sebebiyle Müslüman tebaadan çok geçmeden dini vicdanın ve geleneklere bağlılığın daha yoğun olduğu bölgelerde zorbalıklarla kendini gösterecek bir ruh ortaya çıkmıştı." Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt 5, s. 434.

223 Akt. Le Baron I de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I Francois I Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 363.

224 07 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/23-30.

menliğinden vazgeçilemeyeceğinde hepimiz mutabıkız" diye yazdı.[225] Paris Barış Konferansı'na Babıâli'yi temsilen kimin katılacağı üzerine yürütülen tartışmalarında Thouvenel'in yaptığı şu tespit, Müslümanların dominant konumunun politik sahnede ne anlama geldiğini gösteriyor: "(Mustafa Reşid Paşa) Lord Stratford'a küfür ve din değişikliklerinde cezaların kaldırılması hakkındaki favori fikri konusunda dalkavukluk ederken, Türkler nezdinde tamamen farklı bir rol oynayacak, Âli Paşa'nın ve Fuad Paşa'nın zayıflıklarının tadını çıkartacak."[226] Thouvenel'e göre bu zayıflık "Osmanlı kökenlilerin egemenliğini tehlikeye sokan abartılı imtiyazlardan" kaynaklanıyordu. Fransız Dışişleri Bakanı Marquis de Moustier de yasama organının 8 Temmuz 1868 tarihli oturumdaki konuşmasında, Müslümanların konumu hakkında Tanzimat bürokrasisinden çok da farklı düşünmediğini ortaya koyar. "Osmanlı İmparatorluğu'nda tek bir ciddi düzen ve hükümet unsuru vardır, o da farklı cemaatler arasında barış ve düzeni sağlayabilecek ve bu cemaatlere tam bir eşitlik içinde davranabilecek olan Müslüman unsurudur."[227] Moustier'in büyükelçilik günlerinde de savunduğu bu görüşleri Rus Büyükelçi İgnatiev'in hatıratında şu cümlelerle yer alıyor:

> Mösyö Büyükelçi bana milletler teorisinin mutlak bir şekilde anlaşılamayacağını ve anlaşılmaması gerektiğini söyledi. Millet var millet var. Ayrı yaşam hakkı ayrımsız şekilde tüm soylar tarafından talep edilemez. Bir bütünlük, güç sıfatı bir tarihsel rol, tek bir soy üretebilmeleri gerekir. Türkiye'nin Hıristiyan halklarında bu koşulların hiçbiri mevcut değil.

Devamında Moustier Doğu Hıristiyanlarının zayıf ve düşkün olduklarını, geçmişte büyük gelenekleri, güncelde ise moral bağları bulunmadığını söylemişti.[228] 1867 tarihli bir Fransız memorandumunda dominant bir unsurun varlığının İslamiyetten değil, Doğu'nun geleneksel ya-

---

225 09 Ocak 1856, Lord Stratford de Redcliffee'den Lord Clarendon'a, NA FO 78/1170/29.

226 24 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/193-202.

227 Büyükelçi Mehmed Cemil Paşa, Moustier'in konuşmasını 4959/252 sayılı raporuyla İstanbul'a bildirdiğinde, Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Sultan adına teşekkür edilmesini istedi. (BOA HR SYS 479/1/292.)

228 Akt. İgnatiev'in Hatıratı. s. 62.

pısından kaynaklandığının altı çizilmiştir: "Eğer Hıristiyanlar dominant, Türkler denetim altına alınan haline dönüşürse işler tamamen aynı şekilde cereyan edecektir. Bu geleneksel Doğu ruhudur..."[229] Ocak 1867'de Mehmed Cemil Paşa'ya Müslümanların Hıristiyanların seviyesine getirilmesi için eğitim kurumlarının geliştirilmesi gerektiğini söylerken de Müslümanların *nation dominante* konumuna vurgu yapmıştı.[230]

Moustier'in yukarıdaki ifadelerinin Âli Paşa'nın, Fransız Büyükelçi Thouvenel'e yazdığı Eylül 1858 tarihli mektubundaki şu cümlelerle mukayesesi, Islahat Fermanı Dönemi yöneticilerinin reformlarda neden Fransız tezlerine daha yakın durduklarını da açıklıyor.

> Bildiğiniz gibi bu ülkede başkalarını yönetebilecek ve farklı cemaatler arasında köprü işlevi görebilecek bir tek soy vardır, o da Osmanlı soyudur. Bu ülkeyi tanımayan ve bu ülkenin sahibi olan sakinlerinin kişiliklerini bilmeyenler buna inanmayacaklardır. Ama ben, günlük hayattan verebileceğim örneklerle ileri sürdüğüm bu iddiayı kanıtlayabilecek durumdayım.[231]

Âli Paşa dördüncü nokta konferanslarının ilk oturumunu açarken de söze, Sultan'ın egemenlik haklarıyla beraber Müslümanların pozisyonunun önemini anlatarak başlamıştı.[232]

Hem Fransa'nın bu dönemde Doğu sorununda oynadığı rol hem de Doğu'nun Fransa için önemi sadece siyasal değil, iktisadi-mali faktörlerle de desteklenmiştir. "1852-1881 arasında dışarıya yatırılan Fransız sermayesinin (devlet tahvilleri ve doğrudan doğruya yatırım) dörte biri Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Mısır'daydı."[233]

İmparatorluk 1856'dan sonra Batı sermayesinin ilgi noktalarından biri haline gelmişti. Morawitz Kırım Savaşı'yla medeniyet âlemine kapılarını açan ve hatta hemen hemen ilk defa olarak kendisini tanıtan İstanbul'un, Hatt-ı Hümayun'un ilanı üzerine bütün Avrupa iş adamları

---

229 *Observations Sur l'Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856.*

230 BOA HR SYS 413/68/1.

231 Nora Şeni, *Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858*, s. 318.

232 10 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/61-68.

233 Halil İnalcık, Donald Quataert "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914" *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 900.

için adeta bir buluşma yeri haline gelivermesinin hiç de hayret edilecek bir durum olmadığını söylüyor.[234] Aynı bilgiyi André Autheman da teyit eder:

> Batılı, özellikle de dönemin belli başlı finans merkezleri olan Londra ve Paris'teki sermayedarlar açısından da koşullar çok elverişliydi. Yakın bir geçmişte Avrupalı sermayedarlar 'Osmanlı Hükümetleriyle iş ilişkilerine girmekten tiksinirken' onların zihinlerinde de hissedilir bir evrim yaşanıyordu.[235]

Bu tarihlerde James de Rothschild'ın oğlu Alphonse de Rothschild banka imtiyazı alabilmek için İstanbul'daydı. Credit Mobilier'in büyük ortakları Péreire kardeşlerden biri de İstanbul'a gelerek iş sahalarına İstanbul'u dâhil etmek için girişimlerde bulunmuştu. Credit Mobilier, La Maison de Rothschild'ın başta gelen rakibiydi. 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun Batılı finans dünyasına İmparatorluk topraklarının kapısını açan en önemli metinlerden biri olduğu söylenebilir.

1860'lar Fransız yatırımcılarının İstanbul'da güçlü bir ağırlık kazandığı dönemdir. 1863'te Osmanlı Bankası'na Fransız sermayesinin ortak edilmesinin gerekçesini, yönetim komitesi üyesi Lachlan Mackintosh şöyle açıklamıştı: "Ülkenin siyasi çıkarlarının konumlanışı, hem Fransız hem de İngiliz çıkarları temsil edilmeksizin burada herhangi bir başarı şansı olacak bir ulusal banka kurulmasını inkansız kılıyor."[236] Bu tespitin, 1 Şubat 1856'daki İngiliz büyükelçiliği balosuna katılma davetini kabul eden Sultan Abdülmecid'in söyledikleriyle benzerliği ilgi çekicidir: "Fransız büyükelçiye gitmeden İngiliz büyükelçiye gitmek, bu mümkün değil! M. Thouvenel'in balosu hangi gündü?"[237]

Fransa, İngiltere ile birlikte baştan itibaren Osmanlı dış borçlarına doğrudan taraf devletlerdendi. 1853'te ilk dış borç anlaşması imzalanmış, fakat başarısız olmuştu. Fransız Drogman Maturin Cor bu başarısızlığa Türkiye'de dış borçlanmaya itirazlar olmasının değil, bazı elçilik-

---

234 Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, s. 19.

235 André Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*, s. 19.

236 Akt. Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 87.

237 01 Şubat 1856, Scheffer'den Thouvenel'e, AMAE CP T 324/287-289.

lerin Fransa'ya karşı kışkançlıklarından kaynaklanan entrikalarının neden olduğunu ileri sürdü.[238] 1854'ten itibaren Osmanlı İmparatorluğu yabancı piyasalarda borçlanmaya başladı.

Fakat ilk Osmanlı borç tahvilleri esas olarak Londra borsasında satışa sunulacaktır. Palmerston'un 1865'te ölümünden sonra ise Fransa Osmanlı borçlarında ilk sırayı almış, Rıfat Önsoy'un ifadesiyle Fransız iş adamları, sermaye çevreleri ve maliyecileri Osmanlı piyasasını ele geçirmişlerdi.[239] 1862'ye kadar Osmanlı borç tahvillerinin yüzde doksanı Londra, sadece yüzde onu Paris'te satılmıştı. 1862'den itibaren bu denge bozulmaya başlayacak, 1867'ye gelindiğinde Fransa'nın payı yüzde altmış altıya çıkarken, İngiliz sermayesinin payı yüzde otuz dörde düşecektir.[240] Yani 1867'de Fransız tasarruf sahipleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük alacaklısıydı.

İstikrazlar özellikle Londra ve Paris sefaretlerinin en önemli mesai konularındandır. 1854 tarihli ilk dış istikraz anlaşmasının altında Babıâli adına Musurus Bey ve Veli Paşa'nın imzaları vardı.[241] Kostaki Musurus hakkındaki bir doktora tezinde bu istikraz anlaşmasının, otuz dört yıl sürecek Londra sefirliğinin ilk başarısı olduğu yazılmıştır.[242] 1855 istikraz anlaşması ile bu istikraz için Clarendon ve Persigny ile imzalanan kefalet anlaşmalarının altında yine bu iki başkentteki Osmanlı sefirlerinin adı görülüyor. Osmanlı Bankası, İmparatorluğun emisyon bankasıydı, fakat Londra ve Paris'teki komiteler tarafından yönetiliyordu. Komitelerin hükümet adına muhatapları tabii ki büyükelçiliklerdi. Örneğin yönetim komiteleri 1865'te Babıâli ile Maison Saing arasındaki borç anlaşması için yürütülen görüşmelerin banka imtiyazına zarar verdiğini iddia etmişlerdi. Protesto notaları Londra komitesi adına Musurus Bey'e,[243] Paris komitesi adına ise Mehmed Cemil Paşa'ya verilmişti.[244] Benzer birçok

---

238 AMAE MD T 50/7-20.

239 Rıfat Önsoy, *Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları (1854-1914)*, s. 96.

240 Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, s. 24.

241 Sözleşme metni için BOA HR SFR (04) 12/6/4.

242 Nurdan Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, s. 101.

243 BOA HR SFR (04) 87/25/2.

244 03 Mart 1865. Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 87/23/1.

konuda banka idari komiteleriyle büyükelçilikler arasında düzenli yazışmalar yürütülüyordu. Yani İmparatorluğun mali sermaye ile diyaloğu, büyük ölçüde diplomasi teşkilatı eliyle kurulıuyordu.

Blaisdell, Büyük Güçlerin hükümetlerinin sermaye transferindeki rolü için 1880'lerin başını dönüm noktası kabul eder. XIX. yüzyılın ortalarını, hükümetlerin sermaye fazlasının yatırım alanları arayışlarına karışmadığı, tahvil sahiplerinin çıkarlarını korumak için hükümetlerini harekete geçirmekte büyük zorluklar yaşadıkları, yatırım sahiplerinin hükümetlerin işlerine ilgi duymasını sağlayamadığı yıllar olarak değerlendirir.[245] Blaisdell'in tezine itiraz edecek olgular bulunabilir. Avrupalı diplomatlardan gelen reform önerileri arasında, bir finansman aracı olarak istikraz yöntemine başvurulması da vardı. Örneğin Canning 1850'de Babıâli'ye reform programı sunmuştu ve programın maddelerinden birinde de istikraz öneriliyordu.[246] 1865'te Osmanlı Bankası adına Babıâli'ye verilen bir memorandumda, Babıâli bu iddiayı reddetse de dış borçların iç borçlardan daha düzenli ödenmesinin Avrupa hükümetlerinin baskısından kaynaklandığı açıkça yazılmıştı.[247] Hükümet mali iflasını ilan ettiğinde, muhtemelen diplomasi mesleğinin verdiği deneyimler nedeniyle, İngiliz tahvil sahipleri kendilerini temsil etmek üzere İngiliz Dışişleri Bakanlığı eski müsteşarını tayin ettiler. Fransız tahvil sahipleri ise biraz da Osmanlı Bankası'nın etkisiyle,[248] Fransız Dışişleri Bakanlığı eski siyasi işler müdür yardımcısı Valfrey'i seçmişlerdi. XIX. yüzyılın ortalarında mali sermaye ile Avrupa diplomasisinin tabii ki çoğu zaman aynı safta ve belli ölçülerde birbirlerini kuvvetlendiren, fakat birbirlerinden bağımsız hareket eden

---

245 Donald C. Blaisdell, Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi Düyunuumumiye, s. 191.

246 F.S. Rodkey, "Ottoman Concert About Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *The Journal of Modern History*, s. 348.

247 Babıâli bankanın bu iddiasının yanlış olduğunu savunmuştur. Babıâli'ye göre dış borçların geri ödemesinin iç borçlara göre daha düzenli olması dört nedenden kaynaklanıyordu: Tahvillerin Avrupa'dan kaynaklanan yüksek tedavül değeri, yabancı borsalardaki itibarı, Paris ve Londra'da yapılan faiz ve amortisman ödemeleri, dış borçlara gösterilen garantiler. (BOA HR SFR (04) 88/65/1-2.)

248 André Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*, s. 98.

iki aktör olarak görülebilir. İstikrazların diplomasiye de etki eden siyasi sonuçları, diplomasi sınırlarını da aşan etkenlerce şekillendirilmiştir.

Doğu sorununu Avrupa kamuoyunun gündeminde üst sıralara taşıyan nedenlerden biri, istikrazlar yoluyla küçük tasarruf sahiplerinin de birer Doğu yatırımcısı haline dönüşebilmesidir. Babıâli zaten istikrazların başarısı için bu küçük yatırımcılara ulaşmanın yollarını arıyordu. Bischofsheim tarafından Paris sefaretine gönderilen 7 Ağustos 1860 tarihli mektupta lot ve prim sistemi öneriliyor, bu yolla küçük sermaye sahiplerine ulaşılabileceği söyleniyordu.[249] Ödüllü kuponlar bu amaçla piyasaya çıkartılacaktır. Babıâli küçük tasarruflara ulaşabildiği ölçüde, Doğu sorunu daha fazla insanın çıkarlarıyla doğrudan ilgili bir alan halini alıyordu.

Süveyş Kanalı projesi de küçük tasarruf sahiplerine ulaşmada dönemin en başarılı örneklerindendir. Nitekim toplam hisselerin sadece beşte biri yönetimde temsil edilebiliyordu. Yani hisselerin beşte dördü yönetimde temsil edilebilecek güçteki büyük alımlara değil, daha küçük yatırımlara satılmıştı. 1868'de Paris'te yayınlanan bir broşürde kanal şirketinin tahvillerinde küçük tasarruflara ulaşmak için kullandığı yöntemlerle, özel sektör borçlanmalarında yaptığı yeniliklere dikkat çekilir.[250] Şirketin bu başarıları, Fransız kamuoyunun dikkatlerini daha fazla Doğu'ya yöneltmesine yol açmaması mümkün değildi.

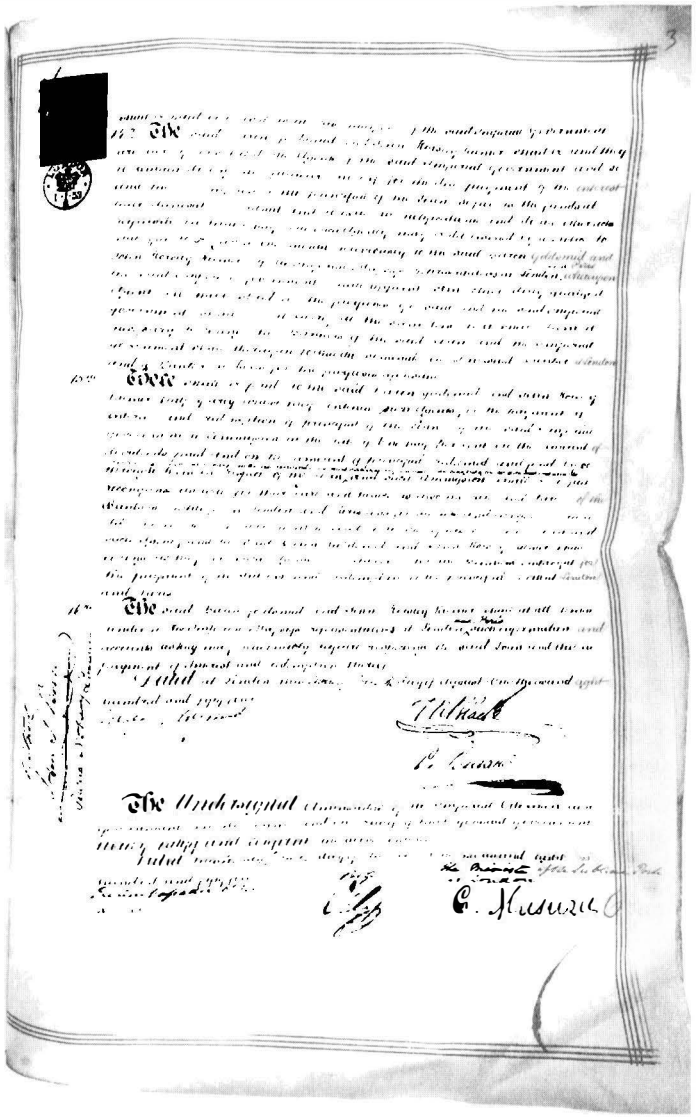
Hüseyin Al alınan borçlarla birlikte yatırımcıların Osmanlı maliyesini yakından izlemeye başladıklarını, maliye üzerinde Osmanlı bürokratları haricinde yabancı bir unsurun hissedilmeye başlandığını belirterek şu tespiti yapıyor: "Bu durum, daha önce alışık olunmayan ancak bundan sonra beraber yaşanması gereken bir realite olarak ortaya çıkmaktadır."[251] Yatırımcı açısından yatırım kararlarını belirleyen en önemli faktör risk analizi amaçlı bilgi teminidir. Mali reform adımları veya krizler, iç kargaşa ve ayaklanmalar, diplomatik ve politik gelişmeler tahvillerin fiyatlarını etkiliyordu. Fiyatların düşmesi, hükümetin daha zor ve daha olumsuz koşullarda borçlanmalarına neden oluyordu. Ubucini, Valmy gibi Babıâli'ye yakın isimlerin eserlerinde Osmanlı maliyesi hakkında umut

---

249 07 Ağustos 1860, Bischofsheim'den Vefik Efendi'ye, BOA HR SFR (04) 44/12/1.

250 *Le Canal de Suez et l'Opinion Public.*

251 Hüseyin Al, *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi (1820-1875)*, s. 143.

Resim 2: Osmanlı İmparatorluğu'nun 1854 tarihli ilk dış borç anlaşmasının son sayfası. Veli Paşa ile Musurus Bey imzaları sayfanın en altında.

verici ifadelere geniş yer ayırmaları, bu gerçeğin İmparatorluk cephesinde de güçlü şekilde hissedildiğine işarettir.

Hüseyin Al, Avrupa piyasalarında işlem gören Osmanlı tahvillerinin spekülatif tahviller arasında sınıflandırıldığını söylüyor. Aynı günlerde kamuoyunda da Doğu sorunu spekülasyonlara konu oluyordu.

Hükümetler ile mali sermayenin etkisi ve biraz da geniş kitle için Doğu'nun yatırım alanı haline dönüşmesiyle, Doğu sorunu çerçevesinde bir ekonomi oluştu. Bu ekonomiden gerek maddi kazanç gerekse prestij temini yoluyla faydalanmak isteyen dönemin birçok aydını kendisini, Doğu sorunu konusunda konuşmak ve eylemde bulunmak zorunda hissetti.

Monte Kristo Kontu'nda Tepedelenli Âli Paşa'nın kızı Haydée karakteriyle romana oryantalizm rüzgârını taşıyan Alexandre Dumas, bu konuda ilginç bir örnektir. 1860'ların başında kendisine sözde İskender Bey adını veren ve Arnavutların tarihsel kahramanı İskender Bey'in soyundan geldiğini iddia eden bir kişi *Junt Greco-Albanais* adında bir örgüt kurmuştu. Amacı Arnavutluk'u İmparatorluk yönetimine karşı ayaklandırmak olan örgüt, en büyük desteği o günlerde Napoli'ye yerleşen Alexandre Dumas'dan gördü. Hatta Lord Russell, Dumas'yı "komplonun ruhu" olarak nitelendirir.[252] İtalyan İçişleri Bakanı, Dumas'yı ödemeyi yapacak kişiye kendisini satmaya hazır bir kişilik,[253] Mignetti'yi ise soytarı sıfatıyla tarif eder.[254] İtalyan devlet adamları sözde İskender Bey'i ve Alexandre Dumas'yı ciddiye almamalarını önerseler de Babıâli komployu kendisine yönelik önemli bir tehdit olarak algılamıştı. Dumas'nın sözde İskender Bey'le maddi karşılık ve itibar beklentisiyle ilişki kurduğu anlaşılıyor. Sözde İskender Bey de bu maceraya, Doğu sorunu çevresinde oluşan ekonomiye güvenerek atılmıştı.

XIX. yüzyılda çok sayıda sözde İskender Bey ve Alexandre Dumas örneği bulunabilir. Hatta Alfred Döblin, *Aleksander Meydanı* adlı romanında kendisini İskender Bey olarak tanıtan bir sahtekârın hikâyesinden söz eder.

---

252 10 Nisan 1863, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1788/4/14.
253 22 Ekim 1863, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1788/4/76.
254 02 Nisan 1863, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1788/4/19.

Doğu Hıristiyanları yararına düzenlenen balolar Avrupa sosyetesinin buluşma mekânlarından biriydi. Ne de olsa Avrupa başkentlerinde oryantalizm rüzgârları esmektedir ve Paris'i ikna etmeden Avrupa kamuoyunu ikna etmek mümkün değildi. Paris büyükelçiliğinin basın ödeneği, bu gerçekten kaynaklanıyordu.

Sanat adamı kişiliği kadar Doğu hakkındaki tecrübeleriyle de itibar gören Alphones Royer tarafından III. Napoléon'a sunulmak üzere 1856'da kaleme alınan rapordaki şu cümleler, kimi Paris entelektüellerinin Fransız Hükümetinin Doğu politikasına yapmaya çalıştıkları aleyhte etki hakkında fikir verebilir:

> Barış yapıldı, kendilerine çeki düzen vermeye hazır olup olmadıklarını Türklere sorunuz. Size kâğıt üzerine yazılmış az çok liberal vecizeler, görkemli bir biçimde kaleme alınmış vaatler göstereceklerdir, fakat asla genel bir plan, bir tedbirler bütünü değil, ancak hiçbir zaman hayata geçirilmeyecek detaylı yönetmelikler. Avrupayı bir kez daha kandırmayı başarırlarsa zaman kazanmış olacaklar ve tüm istedikleri de bu.[255]

Victor Letellier de III. Napoléon'a 10 Nisan 1856'da sunduğu değerlendirmelerinde benzer görüşler ileri sürer:

> Ferman uygulanmayacak. Hayır, Türk İmparatorluğu medenileşmeyecek, tam aksine gerileyecek ve Batı için sürekli bir sıkıntı ve kaygı nedeni olacak... Türk İmparatorluğu kalkınacak mı? Ah Sir, benim gibi Türkler arasında yaşayınca, benim gibi onları incelemek için yıllarını adayınca, benim gibi bu İmparatorluğun çok farklı dönemlerine şahit olunca... Türkün kalkınmasından veya medenileşmesinden konuşulduğunu duyunca nerdeyse gülme noktasına geliniyor.[256]

---

255 *Note Sur Une Nouvelle Phase De La Question Turque* AMAE MD T 40/313.

256 (AMAE MD T 50/359-370.) Letellier, Asya'da eski konsolosluk ajanı ve Veli Paşa'nın özel sekreteri sıfatıyla imza atıyordu. Raporunda Türkü insandışı bir varlık olarak nitelendiren ifadeler de var. Batı'nın diplomatik temsilinin değil, ancak askeri gücünün Osmanlı İmparatorluğu'nu medenileştirmeyi başabileceğini söyleyen Letellier, "hâlâ zaman var, müttefik askeri birlikler buradalar" diye yazmıştı. Letellier, İstanbul'un bir süre için müttefiklerce işgalini öneriyordu.

Osmanlı diplomasisinin Paris'in basın, sanat ve yazın adamlarıyla kurduğu ilişkiler olmadan, Fransız Hükümetine giden bu mesajların olası olumsuz sonuçlarının dengelenebilmesi muhtemelen mümkün olamazdı. Bu yüzden de Avrupa'daki Osmanlı diplomatları, özellikle de Paris büyükelçiliği, bu çevrelerle maddi boyutu da olan ilişkiler kuruyor, bu ilişkilerini reformlar lehine propaganda amaçlı kullanıyorlardı. İlber Ortaylı, Fransız basınıyla işbirliğinin Tanzimat'tan sonraki dönemlere kalan miras olduğunu söyler.[257]

Aslında Tanzimat yöneticileri daha Avrupa'ya ayak bastıklarında kamuoyu gerçeği ile karşı karşıya geldiler. Mustafa Reşid Bey 1834'te Paris sefaretinde görevlendirilmişti. Bu ilk dış görevindeki misyonu, resmen ilan edilmemiş olsa bile Cezayir sorunuydu. Fransa'nın eski İstanbul büyükelçilerinden Guilleminot, bu görevin neden başarılamayacağını kendisine kamuoyu gerçeğiyle açıkladı: "Şurası kesindir ki Fransa'da oy verme özgürlüğü nedeniyle yöneticiler, bu ülkenin elde tutulmasından yana olan Fransız kamuoyunu dikkate almak zorundadırlar. Kral ve bakanları geri verilmesini (Cezayir'in Osmanlı İmparatorluğu'na iadesini) arzulasalar bile, onlar için kararlarını Fransız halkına onaylatmak zor olacaktır."[258] Mustafa Reşid Bey, Paris'ten Cezayir hakkında yazılı bir notu bile kabul ettiremeden ayrıldı.

Islahat Fermanı Döneminde Osmanlı diplomasisi Avrupa basınıyla çok daha etkin ilişkiler kurmuştur. Bu da bir rastlantı değil, Avrupa'da basın ve kamuoyunun oynamaya başladığı rolün sonucudur. Bir fotomuhabiri tarafından izlenen ilk savaş olan Kırım Savaşı,[259] "tarihte ilk örnek olarak, basının ve kamuoyunun baskısıyla gerçekleşen bir savaştı."[260] Aynı kamuoyunun Doğu sorununda Babıâli adına olumlu kanaat oluşturması reform şartına bağlanmıştı. 18 Aralık 1850'de İngiliz Dışişleri

---

257 Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, s. 44.

258 Bayram Kodaman, *Les Ambassades de Moustapha Réchid Pacha a Paris*, s. 66.

259 Kırım Savaşı'nı fotoğraflayarak ilk savaş fotoğrafçısı ünvanını kazanan Roger Fenton'un mektupları Türkçede de yayınlanmıştır. (Roger Fenton, *Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Kırım ve Türkiye Mektupları.*) Mektuplarda Fransız askerleri cesaretsizlik ve yağmacılıkla suçlanırken, İngiliz askerleri için övücü ifadeler dikkat çekiyor.

260 Orlando Figes, *Kırım Son Haçlı Seferi*, s. 167.

Bakanlığı'ndan çıkan bir yazıda, mevcut koşullarda Osmanlı Hükümetinin Avrupalı Hıristiyan güçlerin desteğine ne kadar ihtiyaç duyduğu hatırlatılır. Hıristiyan Avrupa barbarca fanatizmin ve zalim zulmün Türk kanunlarının doğal bir sonucu olduğuna ve Hıristiyanların Türk Hükümeti tarafından Müslüman vatandaşların vahşi şiddetine terk edildiğine inandığı sürece, bu desteğin alınamayacağı söylenir.[261]

Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya Paris'ten gönderilen 7 Eylül 1851 tarihli raporda,[262] "Lettres Sur La Turquie" başlıklı makaleleriyle Ubucini'nin reformlarla İmparatorlukta yaşanan değişimi daha önce hiçbir yazarın yapmadığı kadar açıkça Avrupa kamuoyuna anlattığı söyleniyordu. Kendisine karşı cömert davranılması öneriliyor, reformların başlangıcından itibaren İmparatorluğun yaşadığı değişimin Avrupa'ya anlatılması için makalelerin önemi vurgulanıyordu. Raporda değişimlerin Avrupa'da tanınmadığı ve değerinin anlaşılmadığı hatırlatılarak, bunun nedeni olarak kötü niyetle kökleşmiş önyargılarla birlikte, Ubucini'nin makalelerine kadar hiçbir ciddi ve saygın yazarın İmparatorluğun yaşadığı değişimi Avrupa kamuoyuna anlatmaması gösteriliyordu. 27 Mart 1867 tarihinde Mehmed Cemil Paşa'ya gönderdiği yazısında ise Fuad Paşa, Maliye Nezareti'nin Osmanlı Bankası'na Lamartine'e yıllık seksen bin kuruşluk ödemenin düzenli olarak yapılması talimatını verdiğini bildirir.[263] Valmy 1850'de Reşid Paşa'ya gönderdiği bir yazıda Osmanlı İmparatorluğu'nda reformlar hakkında hazırladığı kitabından bahsediyordu. Bu çalışmasının önemini şu cümlelerle özetlemişti: "Kamu dikkatini zorlukla Helen dilindeki eserlere verdiği bir dönemde, Türkiye'nin rönesansı hakkındaki görüşleri aydınlatabilecek icraatları birkaç sayfada özetlemek uygun olabilir."[264] Yine 1867'de Valmy'nin *La Presse*'de Doğu sorunu konusunda yayınlanan makalesinden sonra oluşan beklentisi de Mehmed Cemil Paşa'nın raporlarına yansımıştı.[265] Ağustos ayında Fuad Paşa, benzer

261 BOA HR SYS 1869-B/2/35.

262 BOA HR SYS 467/6/5.

263 (27 Mayıs 1867, Fuad Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 131/14/1.) Bu ödeme Lamartine'e İzmir'de tahsis edilen çiftlikle ilgilidir.

264 20 Aralık 1850, le Duc de Valmy'den Reşid Paşa'ya, BAO HR SYS 1869-B/1/29.

265 30 Ağustos 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 138/30/1.

makaleler için Babıâli'nin onayını bildirdi.[266] O yıl Valmy'nin *La Turquie et L'Europe En 1867* adlı kitabı yayınlanmıştı ve kitap Babıâli'nin tezlerini bir Fransızın ağzından tekrar ediyordu.

Paris Büyükelçisi Mehmed Cemil Paşa 28 Kasım 1862'de Âli Paşa'ya gönderdiği raporda, Paris basınının reformlar hakkında daha düzenli bilgi talep ettiğini, elindeki malzemenin yetersiz olduğunu bildirmişti. Paris basını temsilcileri büyükelçiliğe ziyarete gelmiş ve reformlar konusunda desteklerini ifade etmişlerdi. Mehmed Cemil Paşa'ya göre basının tavrı, Paris Hükümetinin Babıâli'ye yönelik olumlu yaklaşımının bir yansımasıydı. Basın temsilcileri büyükelçilikten, kamuoyunu doğru yönlendirebilmek adına kendilerine reformlar konusunda bilgi aktarılmasını istemişlerdi. Mehmed Cemil Paşa da İmparatorluk aleyhine yapılan yayınlara cevap olacağını belirterek bu talebi İstanbul'a iletti.[267] Periyodik gönderilecek bilgi notlarının işine yarayabileceğini düşünüyordu. Cevaben Âli Paşa, nezaretin basın bürosunun, büyükelçileri reformlar konusunda bilgilendirmek ve yayılan olumsuz intibaları basın yoluyla ortadan kaldıracak bilgileri temin etmek amacıyla oluşturulduğunu hatırlattı. Fakat personelin tatminkâr bir çalışma için yetersiz olduğu anlaşılmıştı. Büyükelçiliğin bilgi ihtiyacının karşılanması için gerekli tedbirlerin alınacağını yazdı.[268]

Osmanlı diplomasisi basın silahını olabildiğince iyi değerlendirmeye çalışıyordu. 12 Ocak 1863'te ayrım gözetilmeden tüm tebaanın eşitliğinin vurgulandığı bir Hatt-ı Hümayun hazırlandı. Tüm İngiliz gazeteleri Hatt-ı Hümayun'a yer verdi.[269] Paris basınının önemli gazeteleri de Hatt-ı Hümayun'u yayınladı. Mehmed Cemil Paşa tüm basında yer bulması için gerekli yerlerle ilişkiye geçmişti.[270] Mehmed Cemil Paşa'ya

---

266 29 Ağustos 1867, Fuad Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 139/71/1.

267 28 Kasım 1862, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1869/11/1.

268 18 Aralık 1862, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 1869/11/2.

269 20 Ocak 1863, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/5/3.

270 06 Şubat 1863, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/5/7.

gönderilen yazıda çok sayıda Fransız gazetesinin bu önemli dokümanı okurlarına duyurduğu söyleniyordu.[271]

Batı basınına duyulan ihtiyaç büyükelçiliği paraya sıkışan gazetecilerin de başvurduğu yerlerden biri haline getirmiştir. Örneğin *Constitutionnel* gazetesinin eski yazarı Amedée de Céséna, *La Semaine Politique et Litteraire* adıyla yeni bir yayın çıkarmaya başlamıştı. Osmanlı büyükelçiliğine 20 Ağustos 1857 tarihinde başvurarak, hükümet veya büyükelçilik adına gazeteye abone olunmasını istedi.[272] Mehmed Cemil Paşa, Céséna'nın önemli bir gazeteci olduğundan talebin kabul edilmesini hatta istenen yıllık abone bedelinden daha fazlasının verilmesini önerdi.[273] Pitzipios bile 1867'de yeni gazete çıkartmak istediğinde Babıâli'ye başvurdu. Üç yıl için gazetesine mali destek karşılığında hükümetin reformcu programını Batı kamuoyuna karşı savunmayı vaat etti.[274] Hakkındaki bütün olumsuz değerlendirmelere rağmen Pitzipios'un Babıâli'den yardım talebinin çok da temelsiz olmadığı anlaşılıyor. 1865'te Âli Paşa, Haydar Bey'e gönderdiği talimatta Pitzipios'a 500 Florin ödeme yapılmasını istemişti.[275]

Benzer talepler zaman zaman doğrudan İstanbul Hükümetine, hatta bizzat Sultan'ın kendisine de geliyordu. Hatta Avrupa'dan bu içerikte gelen postalar o kadar çoğaldı ki Babıâli, sefaretler kanalıyla Hariciye Nezareti'nden izin alanlar dışında, sanatçı ve yazarların Sultan'a eser göndermesini yasaklamak zorunda kaldı.[276]

Aynı zamanda İmparatorluk yönetimi Doğu'yu kariyeri için fırsat olarak gören çok sayıda idealistin de başvuru makamıydı. Eğitimlerine güvendiği halde ülkelerinde iş bulamayan Avrupalılar, reform vaatlerinin yarattığı uzmanlık gerektiren ve Osmanlı ülkesinin eğitim açığı nedeniyle doldurulamayacağını tahmin ettikleri istihdam alanlarına talip olu-

---

271 03 Şubat tarihli bu yazı *Le Directeur Politique de la Correspondance Generale des Journaux* imzasıyla gönderilmiştir. BOA HR SYS 1861/5/8.

272 BOA HR TO 71/69/2.

273 BOA HR TO 71/69/1.

274 BOA HR SYS 1788/2/24.

275 BOA HR SYS 1788/2/18.

276 08 Mart 1865, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 87/35/1.

yorlardı. Örneğin Mehmed Cemil Paşa'ya doğrudan başvuran Gustone Libotton adlı bir şahıs İstanbul'da açılacağı duyurulan konservatuarda görev talep etmişti.[277] 26 Ocak 1856'da Brüksel sefaretine gönderilen mektupta da şu cümlelere yer verilmişti:

> Kararlaştırılmakta olan barış, Sultan'a, halkının iyiliği için karar kıldığı cesur fikirleri gerçekleştirme imkânı verecek. Kanallar, yollar ve demiryolları gibi ticaret ve endüstrinin gerektirdiği büyük bayındırlık yatırımları İmparatorluğun bütün bölgelerinde hayata geçirilecek. Yeni idari organlar kurulacak, halen mevcut olanlar geliştirilecek. Sultan'ın Hükümetinin, Devlet Başkanının görüşlerine yardımcı olabilecek ve başarılı tatbikini sağlayabilecek eğitilmiş ve aktif personele ihtiyacı olacak.[278]

İyi eğitim aldığını söyleyen mektubun 28 yaşındaki yazarı Henry Mary, Brüksel büyükelçiliği aracılığıyla Osmanlı Hükümetinden iş talep ediyordu.

Doğu'yu istihdam umuduna dönüştüren sadece Babıâli'nın reformları değildir. Gayrimüslimlerin milliyetçi hareketleri de Batılı işsizler için bir umut kapısı olabiliyordu. Örneğin 1862'de İtalyan Hükümeti hizmetindeki bazı Macar lejyonu mensupları Osmanlı Devleti topraklarına geçmek için görevlerinden ayrılmak istemişti. Bu talebi Garibaldi'nin planlarının bir parçası olarak algılayan Babıâli, İtalyan Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunarak hayata geçirilmesini engellemeye çalışmıştı.[279] 1862 İtalyan devriminden sonra işsiz kalmış eski militanların,

---

277 BOA HR SFR(04) 170/145/1.

278 BOA HR SFR (04) 24/15/1.

279 30 Haziran 1862'de Londra Büyükelçisi Musurus Bey, Rüstem Bey'e İtalya Hükümeti hizmetindeki bazı Macar lejyonu mensuplarının, Makedonya'ya gitmek üzere görevlerinden ayrılmak için başvurduklarını bildirdi. (30 Haziran 1862, Musurus Bey'den Rüstem Bey'e, BOA HR SYS 787/5/1.) Rüstem Bey, İtalyan Hükümetine başvurarak bu şahısların Türkiye'ye kabul edilmeyeceğini bildirdi, düşmanca bir faaliyetin engellenmesini istedi. (04 Temmuz 1862, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 787/5/2.) Osmanlı diplomasisi, Macar lejyonundaki bu hareketi Garibaldi'nin planlarının bir parçası olarak algılamıştı ve gerek Torino, gerekse Londra'daki temaslarında konuyu bu yönüyle gündeme getirdi. İtalya'daki konsolosluklar bu kişilerden gelen vize başvurularının kabul edilmemesi için uyarıldı.

Garibaldi'nin Adriyatik'in Doğu sahillerine düzenleyeceği olası bir seferde kullanılmasından çekiniliyordu.

Rüstem Bey Eylül 1866'da İtalyan demokratik komiteleriyle Girit göçmenlerine yardım amaçlı temasların kurulduğuna ilişkin bilgileri İtalyan Dışişleri Bakanı ile paylaştığını bildiren raporunda da şunları yazar: "Bakana, aralarında önemli sayıda paralı askerin bulunduğu Garibaldici birliklerin terhisinin işsizliğe yol açacağını ve hayatını kazanmak için zenginlikten mahrum, zahmetli ve onurlu işlerine geri dönmek konusunda yeterince istekli olmayan çok sayıda adamı devrimci ajanların tahriklerine terk edeceğini anlattım."[280]

Babıâli'nin bu konudaki hassasiyeti 1867'de en üst seviyeye çıktı. Bu hassasiyet 1867'nin Islahat Fermanı Döneminin en gerilimli yılı olmasından kaynaklanıyordu.

---

280 06 Eylül 1866, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya; *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" II The Crerean Uprising 1866-1869, Part 1 May 1866 to Septembre 1867*, s. 62.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZOR YIL: 1867

> Denizler hâkimi, güneş kadar görkemli, tanrı kadar korkunç Kartacaya da saldırmaya cesaret eden insanlar bulunuyordu demek! Birkaç kez Kartaca'nın düştüğü dahi söylenmiş, herkes de inanmıştı buna! Bağımlı uluslar, haraç ödeyen köyler, müttefik iller, bağımsız ordular, istibdadı için ondan nefret edenler, gücünü çekemeyenler ya da zenginliğine göz dikmiş olanlar, hepsi onun düşmesini arzuluyorlardı çünkü.
>
> (Gustave Flaubert, *Salambo*)

"Avrupa'nın, geniş bir ilerleme ve medeniyet görüşüyle bize tavsiye etmesi gereken, başlamış olduğumuz şeyi tamamlamak olmalıdır. Gerçek Doğu sorunu budur. Bunun dışında başka bir pratik ve adil çözüm yoktur. Biz reform yolunda devam edeceğiz, yeter ki bizi tökezletmek için çalışılmasın."[1]

Doğu sorununun tanımını da yapan bu cümleler, Babıâli'nin Avrupa'daki diplomatik misyonlarına, Hariciye Nazırı Fuad Paşa tarafından 27 Mayıs 1867 tarihinde gönderilen sirkülerde yer alıyor. Fuad Paşa'yı bu derece keskin ifadelerle konuşmaya zorlayan, 1867'nin ilk aylarının bunaltıcı diplomatik gündemiydi. Davidson'un dediği gibi "1867 yılı, Kırım Savaşı ile 1876'da Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişi arasında

1 27 Şubat 1867, Fuad Paşa'dan Londra ve Paris Büyükelçilerine, BOA HR SYS 478/1/102.

geçen yılların en olaylısıydı."[2] Avrupa'daki Osmanlı sefaretleri, 1856 Hatt-ı Hümayunu vaatlerinin hayata geçirilmediği gerekçesiyle Büyük Güçlerin hükümetlerince baskı altına alınmış, Girit krizi üzerinden Osmanlı reformları masaya yatırılmıştı. Büyük Güçlerin dışişleri bakanlıklarında Doğu sorunu, özellikle de reformlar hakkında çeşitli raporlar kaleme alınıyor, bir anlamda Doğu sorununda raporlar savaşı yaşanıyordu. Doğu'da hangi devletin ne derece etkili olacağı, biraz da bu raporların yaratacağı sonuç ve etkilere bağlıydı.

XIX. yüzyıl boyunca Büyük Güçlerin arasındaki güç mücadelesinde en önemli gündemlerden biri, hiç kuşku yok ki Doğu sorunudur. Bu gerçek, dönemin gerek basınında gerekse diplomatik begelerinde ifade edilir. 1868'de *Le Memoire Diplomatique* adlı dergide yayınlanan bir makaledeki şu görüşler, Islahat Fermanı Döneminin gerçeğini özetlemektedir:

> 1854'ten beri Avrupa'nın zihnini karıştıran tüm sorunlar değerlendirilecek olursa, en zor ve en önemlilerinin bugün hâlâ olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendirenler olduğu görülür. Sınırlarının ne olması gerektiği hâlâ tam olarak bilinemeyen İtalya ve Almanya'da meydana gelmiş korkunç olayları da bundan istisna tutmuyoruz.[3]

1867'de Avrupa güç dengelerindeki hareketlilik Doğu sorununun daha da ön plana çıkmasına neden oldu. Conéménos Bey 1867 tarihli bir raporunda, İstanbul'un yanlışlarının Prusya ile Fransa arasında anlaşmalar ile uluslararası kaidelerin üzerinden atlanacağı, Rusya ödüllü engelli koşuya neden olabileceğini yazacaktı.[4]

---

2 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, C:I, s. 199.

3 (De Sigfeld, "Les conditions de La Paix", *Le Memoire Diplomatique*, No: 30, 28 mai 1868.) Devamında yazar İtalya ve Almanya'nın gelecekte de var olacağını, Türkiye'nin ise varlığını koruyup koruyamayacağının belli olmadığını, öneminin de buradan kaynaklandığını söylüyordu. Yazara göre bir bütün olarak ele alındığında Doğu sorunu başlığı altında tartışılan gerçekte İmparatorluğun geleceğidir.

4 25 Nisan 1867, Conéménos Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1266/4/8-9.

1867 ilk aylarında diplomasideki gelişmeleri, Fransa'nın Doğu sorununda Rusya'ya yakın duran politikası belirliyordu denilebilir. Aynı yılın sonlarına gelindiğinde yine Fransız politikasındaki manevralar sonucunda Avrupa'daki dengeler ve buna bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomatik pozisyonu değişecektir. Bu hareketlilik 1867'de reform hamlelerinin hızlanmasına, Islahat Fermanı'nın bir anlamda son barutunun üç yılda kalıcı sonuçlar doğurmasına yol açtı. Rusya da oluşan ortamı, Doğu Hıristiyanları bahanesiyle İmparatorluk Hükümetini sıkıştırmak için kullandı.

Aslında Babıâli üç yıl öncesinden, 1867'de yaşanabilecekler konusunda İngiltere tarafından uyarılmıştı. Lord Palmerston 1863 yılının Şubat ayında Musurus Bey'le yaptığı bir görüşmede, iç sorunlarıyla boğuşan Rusya'nın üç yıl içinde reformlarını tamamlayarak bu sorunları aşacağını, Kırım Savaşı ile kaybettiği Doğu'daki etkinliği geri kazanabilmek için Sultan'ın gayrimüslim tebaası hakkında daha keskin taleplerle ortaya çıkacağını söylemişti. Palmerston'a göre Rusya, 1856 Hatt-ı Hümayunu'ndaki vaatlerin hayata geçirilmediği tezini işleyecek, gerektiğinde de askeri gücünü kullanmaktan çekinmeyecekti. Tüm tebaanın tam eşitliğinin sağlanması, maliyenin düzeltilmesi, ordunun güçlendirilmesi yani vaat edilen reformların tamamlanmasıyla, bu üç yılın iyi değerlendirilmesini önerdi.[5] Nitekim Petersburg Maslahatgüzarı Conéménos Bey, Rüstem Bey'e hitaben kaleme aldığı ve bir örneğini de Âli Paşa'ya gönderdiği 2 Şubat 1867 tarihli mektubunda, 1866 yılının Haziran ayından itibaren Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğini kabullenen politikasından vazgeçmeye başladığını yazar.[6] Conéménos Bey'e göre Rusya, politikasındaki değişimin sorumluluğunu şu üç delille Babıâli'nin üzerine atacaktı: Babıâli'nin Rusya'ya itimat göstermemesi, tavsiyelerini reddetmesi ve "Fransız nüfuzuna sözde boyun eğişi."

1867'de Babıâli de Rusya'nın Doğu politikasının keskinleşmeye başladığını tespit etmişti. Nisan ayında Rusya'nın, İmparatorluğun iç işlerini tartışmak üzere İstanbul'da konferans toplanmasını önermeye hazırlan-

---

5 BOA HR SYS 970/5/7.

6 02 Şubat 1867, Conéménos Bey'den Rüstem Bey'e, BOA HR SYS 478/1/133.

dığı öğrenildi. 29 Nisan'da konunun hükümetler nezdinde araştırılması için sefaretlere talimat gönderildi.[7] Bir gün önce de Lord Stanley, Hatt-ı Hümayun'un Hıristiyanlarla ilgili maddelerinin uygulanması için Petersburg Hükümetinin ortak müdahale önermeye hazırlandığı bilgisini Osmanlı büyükelçiliğiyle paylaştı.[8] Rus Dışişleri Bakanlığı'nda 1856 Hatt-ı Hümayunu üzerinden yoğun bir çalışma devam ediyordu. Ayrıca sefaretlerden gelen raporlarda Rusya'nın, İmparatorluğun Avrupa topraklarında karışıklıklara yol açabilecek politikaları hakkında bilgiler yer alıyordu. Haydar Efendi 5 Aralık 1867 tarihli raporunda Rusya'nın Sırp Prensi Michel'e Makedonya, Yunanistan ve Bulgaristan'daki hareketlerin başına geçmeyi göze alabilirse, Bosna-Hersek'i ele geçirebileceği mesajını ilettiğini bildirdi.[9] 13 Ağustos 1867 tarihinde Belgrad'tan Mehmed Cemil Paşa'ya gönderilen bir raporda da Rus görevlilerin yardımıyla Bosna ve Bulgaristan'da bir ayaklanma hazırlığı yapıldığı yazılmıştı.[10]

Kırım Savaşı'ndan sonra yeni Osmanlı-Rus savaşı ihtimali hep konuşulmuş, hatta bu ihtimalden faydalanmaya çalışarak Osmanlı sefaretlerine iş başvurusu yapan işsiz askerlere bile rastlanmıştır.[11] Fakat Rus Dışişleri Bakanı Gorchakov'un 1870'te Baron Brunov'a, 1866'dan sonra Paris Barış Anlaşması'nda değişiklik yapacak yeni bir konferans için çalıştıklarını yazdığı düşünüldüğünde, iki imparatorluğun ilişkilerinin aldığı yeni biçim daha iyi anlaşılır.[12] Fransa-Prusya savaşı sonuna kadar Babıâli, nasıl ki Paris Barış Anlaşması için kan akıtmayı göze aldıysa, onu korumak için de aynı şeyi göze alacağını vurgulayan mesajlar verdi.

---

7 Babıâli böyle bir girişimi İmparatorluğun bağımsızlığına ölümcül bir darbe olarak nitelendiriyordu. 29 Nisan'da Avrupa'daki sefaretlere konunun hükümetler nezdinde araştırılması için talimat gönderildi. (BOA HR SFR (04) 132/50/1.)

8 BOA HR SFR.(04) 132/66/1.

9 5 Aralık 1867, Haydar Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1405/3/1.

10 BOA HR. SFR (03) 138/94/1.

11 Örneğin 1863'teki Polonya ayaklamasında Polonya ordusunda savaşan Banerfeines adlı bir asker Mehmed Cemil Paşa'ya başvurarak yakın zamanda Türkiye'nin Rusya'ya karşı savaşa girecceğini iddia ederek bu savaşta Osmanlı ordusunda görev almak istediğini bildirmişti. (BOA HR. SFR (04) 132/88/1.)

12 BOA HR SYS 885/1/117.

1867'de Büyük Güçlerin başkentlerinde görev yapan Osmanlı diplomatlarının en fazla muhatap oldukları baskı, Babıâli'nin zamanı varken reformları tamamlamadığı eleştirisiydi. Paris Büyükelçisi Mehmed Cemil Paşa 31 Ocak'ta Fransız Dışişleri Bakanı Moustier ile iki saati aşan bir görüşme yaptı. Moustier bu görüşmede, Babıâli'nin Kırım Savaşı'ndan sonra gerekli reformları yapmakta yetersiz kaldığını, bu yüzden de Rus politikalarına cevap veremediğini söyledi.[13] Bir başka görüşmelerinde de Rusya'nın on iki yıl boyunca Babıâli'nin rahat hareket etmesi için fırsat tanıdığını, gelinen noktanın sorumluluğunun, reformları sonuçlandıramayan Babıâli'ye ait olduğunu ileri sürdü.[14] 1868'de Lord Stanley'den gelen mesajlar da özel bir döneme girildiğini işaret ediyordu. İmparatorluğa yönelik tehditler Doğu Savaşı yıllarına göre farklıydı; dış değil, iç etkenlerden kaynaklanıyordu. Lord Stanley hiçbir uluslararası ittifakın veya garantinin bir devleti mali zayıflığa ve taşradaki ayaklanmalara karşı koruyamayacağını, bir büyük devletin zayıflamasının o devlete sempati duymayanlar için bile olumsuzluklara neden olacağını söylüyordu. Lord Stanley "anarşi ilerleme değildir" demişti.[15]

Osmanlı diplomatları, her ne kadar Büyük Güçlerin hükümetlerine karşı dile getirmekten kaçınsalar da benzer görüşlerini diplomatik nezaket sınırları içinde raporlarına yansıtıyorlardı. Örneğin Rüstem Bey kendimizi kandırmamalıyız dedikten sonra, Girit kriziyle ilgili şu değerlendirmeyi yapar:

> Kendimizi kandırmayalım; Girit krizi ve Yunanistan'a komşu eyaletlerimizin mevcut durumu ciddi bir hal aldı ve bu yalnızca bizim öngörüsüzlüğümüzden, enerji ve etkinliğimizin yokluğundandır. Daha başlangıçta doğru zamanlamayla bazı tavizler vererek her şeyi önleyebilirdik. Bunu yapmadık. Daha sonra vakit kaybetmeden etkin önlemler almalı, büyük bir faaliyete girişmeliydik; bunu yapmadık ve sorunun bir tehlikeye dönüşmesine izin verdik.[16]

---

13 01 Şubat 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/79.

14 BOA HR SYS 478/1/107.

15 BOA HR SYS 578/95/1.

16 28 Şubat 1867, Rüstem Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 788/7/97.

Yani Rüstem Bey'e göre olayların önünü almak için gerekli adımlar atılmamış, sorun kendini ortaya koyduğunda da yeterince etkin önlemler hayata geçirilememişti.

1867'nin sıkıntılı günlerinde Osmanlı diplomatlarının önerisi, reform adımlarının hızla atılmasıdır. Fuad Paşa'nın Doğu sorunu tanımı yapan sert ifadeli sirkülerinden yaklaşık bir ay önce Mehmed Cemil Paşa, İstanbul'a şu görüşlerini iletmişti:

> Öyle görünüyor ki kendimizi Büyük Güçlerin kararlarıyla savaşmaya hazırlamak yerine bir proje kararlaştırıp hızla uygulamaya sokarak onların önüne geçebiliriz. Halen kararsız olan hükümetlerin, onların kararlarından hareketle oluşturacağımız koşulları kabul edeceklerine inanıyorum. Böylelikle yapacağımız şey, bir oldubittiye karşı kendimizi korumaktır.[17]

Photiadés Bey'in de 1866'da raporunda yer verdiği görüş, Mehmed Cemil Paşa'dan çok farklı düşünmediğini ortaya koyuyor: "İnanıyorum ki bilge ve aydınlanmış bir yönetim, bugün daha önce hiç olmadığı kadar, Yunanistan'dan gelen kışkırtmalara karşı adalarımızdaki sükûneti korumaya muktedirdir."[18]

1867 yılında reformculuk her zamankinden daha fazla Babıâli'nin paradigması haline dönüştü. Babıâli, Girit'teki ayaklanmanın asıl amacının reform hamlelerini geciktirerek İmparatorluğu Avrupa'yla karşı karşıya getirmek olduğunu savunuyordu.[19] Çıkartmayı planladığı gazete için Babıâli'den mali destek isteyen Pitzipios da yayınlayacağı yeni kitabı için iki isimden birini düşündüğünü bildirmişti: *La Reform d'Orient* veya *L'İndependance Orientale* (Doğu Reformu veya Bağımsızlık).[20] 1867'de birbirini tamamlayan bu iki slogan Babıâli'nin rotasını çiziyordu ve herkes gibi Pitzipios da bu vurgunun başkentte yaratacağı olumlu etkinin –tabii ki beklediği mali destek lehine– farkındaydı.

---

17 BOA HR SYS 413/68/1.

18 20 Haziran 1866, Photiadés Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1511/3/33.

19 (24 Şubat 1867, Fuad Paşa'dan Londra ve Paris Büyükelçiliklerine, BOA HR SYS 1821/19/14.) Bu yazışma 1867'de Babıâli tarafından yayınlanan *Les Documents Diplomatiques* adlı kırmızı kitapta da yer almıştı.

20 BOA HR SYS 1788/2/24.

Fransız Dışişleri Bakanı Moustier Ocak ayında Mehmed Cemil Paşa'ya, kendi büyükelçiliği döneminde reformlarda ısrarcı olmasına rağmen Babıâli tarafından yeterince ciddiye alınmadığından şikâyet etmiş, bu reform önerilerini sekiz maddede toplayarak yeniden özetlemişti.[21] Moustier, III. Napoléon'un 1867'nin ilk günlerindeki politikasını şu cümlelerle özetliyordu: "İmparator, Doğu'yu zayıflatmak yerine güçlendirmeye karar verdi." İmparatorun bu kararının içeriği, Fransa'dan gelecek önerilerin kabulü koşuluyla İmparatorluğun finansının güçlendirilmesi, kredisinin yükseltilmesiydi. Fakat Moustier'in dediğine göre kabul edilmesi istenecek öneriler Ocak ayında henüz tespit edilmemişti. Şubat ayında yapılan başka bir görüşmede de[22] eğer Babıâli ödün vermeye yanaşmazsa Girit'te genel bir ayaklanmanın kaçınılmaz olacağını ve İmparatorluğun böylesine önemli ve tehlikeli bir ayaklanmayı bastırmayı başaramayacağını söyleyecektir. Mart ayında Moustier, Mehmed Cemil Paşa'dan reformlardaki gelişmelerin düzenli olarak kendisine aktarılmasını istemiş, gelen bilgileri İmparator'a ileteceğini söylemişti.[23] Babıâli, Moustier'in bu talebine olumlu cevap verdi. Fuad Paşa'ya göre bu bilgiler Sultan'ın gelişme ve medeniyet yönündeki çabalarının kanıtlarını ortaya koyacaktı.[24] Moustier Nisan ayında ise her reform için üzerinde çalışmak ve tatbikini sağlamakla görevli komisyonlar kurulmasını önerdi.[25]

Mehmed Cemil Paşa'ya göre Fransa'yı taviz istemeye iten Rusya olmuştu. Moustier, Petersburg Hükümetinin iddialarını zayıflatmak için Fransa'nın isteklerinin kabul edilmesi gerektiğini savunuyordu. Fransız Bakana göre Rusya'nın Girit ayaklanmasının ilk günlerindeki taleplerin-

---

21 Moustier'in söz ettiği reform önerileri şu maddelerden oluşuyordu: Vakıf sisteminin yeniden düzenlenmesi, bütçe yapılması, yabancılara mülkiyet hakkı verilmesi, ulaşım şebekesinin geliştirilmesi, idareci ve memurların suiistimallerine ve rüşvete son verilmesi, maarif sisteminin düzenlenmesi, Hıristiyanların da orduya kabulü, iç ticaretin önünde engel oluşturan vergilerin kaldırılması. (25 Ocak 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 413/68/1.)

22 BOA HR SYS 413/72/1.

23 17 Mart 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/190.

24 11 Nisan 1867, Fuad Paşa'dan Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/189.

25 BOA HR SFR (04) 132/64/1.

de ısrar edememesi, Fransız politikasının sonucuydu. Moustier, Mehmed Cemil Paşa'yla 18 Nisan'da yaptığı görüşmede de aldığı bilgiler karşılığında memnuniyetini açıkça ortaya koydu; fakat daha hızlı hareket edilmesi gerektiğini tekrarlamaktan da vazgeçmiyordu.[26] İstanbul'da bir lisenin projelendirilmesi dışında başka hiçbir gelişme olmadığından şikâyet etti. Babıâli Mart ayından itibaren reformları hızlandıracağı mesajını daha fazla vermeye başlamıştı ve Moustier iki ay önce verilen bu sözlerin üzerine konuşuyordu.

1867 Haziran'ında Moustier, İstanbul Büyükelçisi Bourée'ye Sultan'ın Batılı dostlarından gelen reform önerilerini hayata geçirmeye hazır olduğunu yazdığı üç ay önceki raporunu hatırlatarak, önemli birçok adımın hâlâ proje aşamasında kaldığından şikâyet etti.[27] Moustier'in zaman zaman tekrar eden sitemkâr ifadelerine rağmen, Babıâli üzerindeki diplomatik baskının 1867'nin ikinci yarısından itibaren hafiflemeye başladığı, hızlandırılan reformların bu süreçte önemli rol oynadığı söylenebilir. Moustier 13 Mayıs 1868'de Mehmed Cemil Paşa'ya şunları söyleyecektir: "İşte görüyorsunuz övgülerimiz resmi olan ve diğer belgelerde de dile getiriliyor. Reformlarınız düşmanlarınıza, ilerleme hedefine yaklaşabilmeye muktedir olmadığınızı ileri süren herkese karşı güçlü bir silah temin ediyor."[28]

Girit krizinde Osmanlı diplomasisi üzerinde baskı kurulmasında en önemli rolü oynayan Fransız Hükümetinin politikasındaki değişiklik ve krizin başlangıcındaki Rusya'ya yakın duruşundan uzaklaşması, politik dengelerin değişmesinde belirleyici rol oynadı. Rus Hükümeti birçok defalar Doğu sorununda Rus-Fransız ortaklığına yüklediği önemi dile getirmişti. Örneğin Gorchakov 1859'da, Hıristiyan cemaatlerin sempa-

---

26 19 Nisan 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/191.

27 07 Haziran 1867, Moustier'den Bourée'ye, Le Baron I de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I et Francois Ier Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 468.

28 15 Mayıs 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1869-D/6/2.

tilerini gizlemedikleri bu iki büyük gücün ortaklığının Doğu'daki karışıklıkları ve ayaklanmaları engellemek için bir şans olacağını dile getirmişti.[29] 1866'nın sonları ile 1867'nin ilk aylarında Gorchakov'un arzuladığı ortaklığın yürürlükte olduğuna ilişkin çok sayıda işaret vardı. Aralık ayına gelindiğinde ise Mehmed Cemil Paşa şu tespiti yapar: "Fransız politikasının bize ilişkin meselelerde dikkate değer yön değişikliği günden güne kendini gösteriyor. Buradaki hükümet, işaret edilen tehditlerden rahatsız ve son vermenin zaruretini anlayarak bir genel uyum kurabilmek amacıyla İngiltere ve Avusturya'ya daha fazla yaklaşıyor."[30]

Rusya, Fransa'nın İstanbul'daki ağırlığından duyduğu rahatsızlığı gizlemiyordu. 1866'da Prens Gorchakov İstanbul'un, hükümetinin gerçek arzularının daha ötesinde duran Moustier'in kati etkisi altında olduğundan şikâyet etmişti. Moustier'in Osmanlı-Rus ilişkilerinde oynadığı rolü şöyle tarif etti: "Bizim hakkımızdaki iflah olmaz kuşkularınızı çok iyi biliyorum ve Mösyö Moustier bunu itinayla kullanıyor."[31] III. Napoléon'un bile daha makul olduğunu söyleyen Gorchakov'un şikâyeti, Rusya'nın İmparatorluk üzerindeki Fransız etkisinden duyduğu rahatsızlığın dışavurumudur. 1867 sonlarından itibaren Rusya'dan daha yumuşak, fakat Fransa'yı daha açıktan hedef gösteren mesajlar gelmeye başladı.

17 Ekim'de Prens Gorchakov, Maslahatgüzar Carathéodory Efendi'yle yaptığı görüşmede şu ifadeleri kullanır: "Daha ne istiyorsunuz? Can sıkıcı değiliz, hiçbir şey söylemiyoruz. Artık olaylar Tanrının ellerinde. Biz bir şey yapamayız."[32] Carathéodory Efendi, 21 Ağustos 1868 tarihli raporunda Gorchakov'dan aldığı mesajları şöyle aktarır: "Ekselansları bana doğrudan, Avrupa barışını garanti altında gördüğünü, bir çatışma olasılığı içeren hiçbir sorunun bulunmadığını söyledi. Yalnızca Fransa'nın şu andaki tavrı Petersburg kabinesinde bazı kaygılara

---

29 BOA HR SYS 1869-C/1/13.

30 13 Aralık 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 290/7/34.

31 16 Ağustos 1866, Conéménos Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/1/20.

32 17 Ekim 1867, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/200.

neden oluyor."[33] 1868'den sonra Osmanlı eyaletlerindeki Fransız-Rus rekabetinin daha da arttığı anlaşılıyor.

Bu rekabet doğal olarak karşılıklı suçlamaları da beraberinde getirecektir. Örneğin Gorchakov 1868'de, Karadağ Prensi Nicolas'ın toprak taleplerini müzakere etmek için İstanbul'a gönderdiği heyetin kendi bilgileri dışında ve Fransız himayesinde yola çıktığını ileri sürdü.[34] Oysaki 1870'te Lord Clarendon Rusya'nın bu sorunda Karadağlılar lehine bir politika izlediğini hatırlatarak, Babıâli'nin sorunu yeni sürtüşmelere izin vermeden çözmesini önerdi. Musurus Paşa cevap olarak Rusya'nın, hiçbir fedakârlıkla tatmin edilemeyecek Karadağlılara sempatisi nedeniyle Babıâli'nin bazı tavizler verdiğini söyleyecektir.[35] 1869'da da Rusya, Fransa ile Avusturya'nın Bosna'daki emelleri üzerinde uzlaştıkları iddiasını ortaya attı.[36] Aynı yıl Petersburg Hükümeti özellikle Bulgaristan'a geçen ve sayıları yüz elliyi bulan Polonyalı ajitatörlerin (kışkırtıcılar) amacının anti-Rus propaganda yapmak olduğunu ve Fransız konsolosluklarınca himaye edildiklerini iddia etti.[37] Rus iddialarına göre kışkırtıcı olarak nitelendirilen Polonyalılar Bükreş'te halk tarafından kötü muamele görünce, kendileri de Polonya kökenli olan Fransız konsolosluğunun sekreter ve drogmanı devreye girerek koruma sağlamışlardı.

Fransız Hükümeti de Mehmed Cemil Paşa aracılığıyla Babıâli'ye, özel bir fermanın verdiği izinle jeodezik çalışma görüntüsü altında Rus ajanların Bulgaristan'da İmparatorluk aleyhine faaliyet yürüttükleri ve panslavist fikirleri yaydıkları bilgisini iletmişti. Moustier, Rusya'nın Bulgaristan politikası hakkındaki raporlarının tedirginlik verici olduğunu belirtmişti.[38] Moustier'in haksız olduğu söylenemez. *La Comite Centrale de la Bulgarie Future* tarafından Temmuz 1870'te yayınlanan bildiride,

---

33 Gorchakov görüşmede Fransız basınından şikâyet ederek, ülkesinin politikası hakkıdaki iddiaları yalanlamaya çalışmıştı. (21 Ağustos 1868, Carathéodory Efendi'den Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 290/7/27.)

34 25/27 Nisan 1868, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 824/1/11.

35 27 Ocak 1870, Musurus Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 824/1/32.

36 24 Aralık 1869, Aristarchi Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 243/7/3.

37 01 Ağustos 1869, Conéménos Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 290/7/23.

38 BOA HR SYS 290/7/34.

koşulların Bulgarlar lehine olduğu söylenirken, bu tespitin kanıtı olarak Rus ordusunun Prut ve Tuna nehirlerine yaklaşmasını gösteriyordu.[39]

Biraz da hızlanan olaylara cevap olarak Tanzimat dönemi boyunca aralıksız devam eden Babıâli'nin Batı kamuoyuna yönelik propaganda faaliyetlerinin, 1867'de fazlalaştığı görülür. Babıâli'nin propagandası sadece tanıtım faaliyeti değil, ondan daha fazla diplomatik hamledir. Bu hamlenin iki temel vurgusu vardı: Reformlarda gösterilen ilerleme ve Rus tezlerinin çürütülmesi. İmparatorluğun Rusya'ya karşı konumu, Avrupa'da elini güçlendiren etkenlerin başında gelir. Bir yazar bu gerçeği şöyle tespit ediyor: "Hıristiyan Avrupa'da Babıâli'nin gayretli avukatlarından oluşan kalabalık bir kitle var. Bu kitlenin Türkiye'ye sempatisinin, Rusya'ya karşı nefretten başka bir nedeni yok."[40]

1860'ların ikinci yarısından itibaren Babıâli, diplomatik kulislere seslenebilmek amaçlı yeni araçlar da kullanmaya başladı. 1866'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan itibaren ilan edilen hatt, kanun ve yönetmelikler Düstur adıyla Fransızca olarak bir araya toplandı ve Avrupa'daki sefaretlere gönderildi.[41] Bu yayın Osmanlı diplomatlarınca önemli bir diplomatik silah olarak değerlendirildi. 1868'de de Hariciye Nezareti'nin iç yazışmaları *Affaires Etrangeres, Documents Diplomatiques* başlığıyla yayınlandı.[42] İlki 1868 yılında yayınlanan kırmızı kapaklı bu kitapçıkta, 1867'de üretilmiş çoğu Girit hakkındaki iç yazışmalar ile yine Girit'le ilgili yasal düzenlemeler yer alıyordu. Fuad Paşa Avrupa'daki Osmanlı büyükelçiliklerine kırmızı kitabı bir sirküler ekinde gönderdi. Sirkülerde,

---

39 BOA HR SYS 290/7/7.

40 *L'Empire Ottoman 1839-1877, l'Anglaterre et La Russie Dans La Question D'Orient Par Un Ancien Diplomate*, s. 11.

41 Düstur, Hariciye Nazırı Âli Paşa tarafından 17212/29 no'lu sirkülerle Osmanlı sefaretlerine gönderildi. (01 Ağustos 1866, Âli Paşa'dan Babıâli'nin Paris, Londra, St. Petersburg, Viyana, Floransa, Berlin Yunanistan Temsilciliklerine, BOA HR SYS 1861/7/1.)

42 (BOA HR SYS 1821/19/14.) Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Avrupa devletlerinin Doğu sorunu konusundaki yazışmalarını yayınladığını hatırlatarak, Babıâli'nin de üzerine düşen bir görevi yerine getirdiğini söylüyordu. (BOA HR SYS 1821/19/1.) Babıâli'nin gerçek amacı, kendi görüşlerinin okunması için yeni fırsatlar yaratmaktı. Hariciye Nezareti Büyük Güçlerin dışişleri bakanlıklarınca yapılan benzer yayınların takip edilmesi hakkında büyükelçiliklerini uyarıyordu.

Büyük Güçlerin çoğu Doğu sorunu hakkındaki yazışmalarını yayınlarken, Babıâli'nin kendisini ilgilendiren konulardaki özel dokümanlara aleniyet kazandırmayı bir vazife gördüğü yazıyordu.[43] *Livre Jaune* (Fransa) ve *Blue Book* (İngiltere) olarak anılan yayınlarda Yunan Hükümetinin bir sirkülerine de yer verilmişti. 1869'da Âli Paşa buna değinerek Babıâli'nin *Livre Rouge* adıyla bilinen bu yayınında bazı yazışmaların neden yer alması gerektiğini şöyle açıklar. "Kamuoyunun, bizim gözlem ve değerlendirmelerimizi tanımadan bu dokümanlara göre şekillenmesine izin veremeyiz."[44]

Bu yayınlarla aynı zamanda Avrupa'daki Osmanlı sefaretlerinin, zaman zaman şikâyetçi dille ifade ettikleri, Avrupa kamuoyuna reformları anlatacak daha fazla materyal talebi de karşılanmak istenmiştir. Benzer yayınların Büyük Güçlerin dışişleri bakanlıklarınca da yapıldığı düşünüldüğünde, Hariciye Nezareti'nin Büyük Güçlerin diplomatik yöntemlerine daha fazla başvurmaya başladığı anlaşılıyor.[45] Ayrıca Babıâli, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın bazı yazışmalarının da Batı basınında yer alması için çaba gösteriyordu.[46] Yani kısmen de olsa Hariciye Nezareti'nin ya-

---

43 05 Mart 1868, Fuad Paşa'dan Yurtdışındaki Babıâli Temsilciliklerine, BOA HR SYS 1821/9/1.

44 16 Mart 1869, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 170/44/2.

45 Babıâli, Doğu sorunu hakkında Batı'da yapılan bu niteliktcki yayınların takibine özel olarak dikkat ediyor, sefaretlerini zaman zaman bu konuda uyarıyordu. Örneğin Âli Paşa'nın Mehmed Cemil Paşa'ya gönderdiği 15 Mart 1871 tarihli yazısında Avrupa devletlerinin diplomatik dokümanları yayınladıkları hatırlatılarak, Doğu sorunu konusunda çok sayıda belgeyi içeren bu yayınların politika belirlenirken kullanılması gereken önemli araçlar olduğu hatırlatılıyordu. Âli Paşa Londra, Viyana, Petersburg ve Floransa'daki misyon şeflerine aynı talimatın gönderildiğini, Mehmed Cemil Paşa'nın da bu ülkelerdeki meslektaşlarına Fransız Hükümetinin her sene yayınladığı diplomatik dokümanlardan birer kopya göndermesinin önemli olduğunu söyler. (BOA HR SFR (04) 208/40/1.)

46 Örneğin *La Presse* ve *L'Epoque* adlı Fransız yayın organları Girit ve Epir'deki gelişmeler üzerine Fuad Paşa'nın Photiadés Bey'e gönderdiği iki yazıyı yayınlamıştı. Haziran ayında hem Photiadés Bey hem de Mehmed Cemil Paşa benzer yazışmaların düzenli olarak basında yer bulması için gerekli girişimleri yapmakla görevlendirildiler. (10 Temmuz 1867, Safvet Paşa'dan Mehmed

zışmalarını kamuoyuna açarak, Avrupa'da sesini duyurmayı deniyordu. Bütün bu çabalara neden olan, başta Girit krizi olmak üzere içerde yaşanan sıkıntıların Osmanlı diplomasisinin üzerinde oluşturduğu baskıydı.

Özellikle Paris Barış Anlaşması'ndan sonra Doğu sorunu çevresinde gün geçtikçe yükselen bir ekonomi oluşmuştu. Bu ekonomiden pay kapmak isteyen aydınlardan maceracılara kadar çok sayıda insan siyasi sahnenin daha da hareketlenmesine neden oldular.

Sefaretlerden gelen aşağıda birkaç örneği verilecek çok sayıda raporda, Avrupa başkentlerinde Doğu Hıristiyanlarını kurtarmak iddiasıyla yeni komiteler kurulduğu, hatta bazı komitelerin çeşitli kışkırtmalara hazırlandığına ilişkin bilgiler yer alır. 1856'dan sonra benzer faaliyetler kesintisiz devam etmiş, fakat 1866'dan itibaren daha da yoğunlaşmış ve tehlikeli bir hâl almaya başlamıştı. Lord Lyons Temmuz 1867'deki raporunda Âli Paşa'nın şu sözlerine yer verir: Rusya, Türkiye'nin her parçasında faaliyet halindeydi ve entrikaları Bağdat'a kadar uzanıyordu. Oysaki Rusya bir yıl öncesine kadar, Babıâli'nin Sultan Mahmud dönemindeki dostluğunu kazanmaya çalıştığı intibaını veriyordu. Âli Paşa, Rus politikasında son on iki ayda meydana gelen büyük değişime dikkat çekmişti.[47]

Rüstem Bey 1866 yılında Moskova merkezli yeni bir Rus komitenin oluşturulduğunu, bu komitenin birçok Avrupa şehrinde ajanları bulunduğunu, Rus ajanların Grek komitelerle ilişkiye geçtiğini, amaçlarının Hıristiyan nüfusun ağırlıklı olduğu eyaletleri ayaklandırmak olduğunu rapor etti.[48] 1867 yılının Ocak ayında gizli bir kaynağa dayanarak, bir Yunan komitesinin Boğazda üç Osmanlı zırhlı firkateynini ele geçirmek

---

Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 136/57/1.) *L'Epoque*, 10 Mart 1865 tarihli sayısında Babıâli lehine makale yayınlaması üzerine Mehmed Cemil Paşa İstanbul'a gönderdiği raporunda yeterli sayıda abone olunmasını önerdi. (BOA HR SFR (04) 87/ 47/1.)

47 09 Temmuz 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1962/303.

48 Rüstem Bey bu istihbaratı, Rowitzki ve Oksza adlı iki Polonyalıdan almıştı. Raporunda Rus ajanlarının isimleri ve Floransa'daki faaliyetleri hakkında da bilgi veriliyordu. Polonyalıların verdiği bilgilere göre, içinde bombaların da bulunduğu silahlar çoktan Makedonya'ya gönderilmişti. (05 Temmuz 1866, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1798/77/1.)

için planlar yaptığını, Şubat ayına planlanan bu proje için bir milyon Franklık bir bütçe oluşturulduğunu bildirerek, planın detayları hakkında bilgi verdi.[49] 8 Temmuz'da Mehmed Cemil Paşa, Belgrad'dan gönderilen ve Rus desteğinde panslavist bir hareketin örgütlendiğini iddia eden bir istihbarat raporu aldı.[50] Raporda Bulgar isyanının lideri olduğu iddia edilen bir Rus generalin yanında bazı Rus görevlilerle birlikte Belgrad'a geldiği, savaş hazırlıklarının denetimini yaptığı haber veriliyor, olumsuz gelişmelerin ancak Girit sorununun hızlı bir şekilde çözüme kavuşturularak engellenebileceği ileri sürülüyordu. Raporun yazarına göre Avusturya da askeri malzemelerin geçişine izin vererek Babıâli'ye karşı geleneksel politikasını değiştirdiğini göstermiş, Baron Beust'un Avusturya'yı Osmanlı'nın yıkılışıyla kurtarmaya çalıştığı ortaya çıkmıştı. Raporda, Rusya, Avusturya ve Türkiye'den yaklaşık altı yüz Slavın katıldığı panslavist bir toplantının gerçekleştirildiği bildiriliyordu. Mehmed Cemil Paşa'nın 23 Ağustos 1868 tarihli 3550 sayılı gizli ibareli raporunda da Bosna ve Hersek'le ilgili benzer bilgiler vardır:[51] Manastırlar, dağlar ve şatolar silah ve cephane deposuna, isyancı komitenin liderlerinin toplanma yerlerine dönüşmüştü. Bu komitenin başta Bulgaristan ve Girit'teki gizli komiteler olmak üzere diğer isyancı örgütlerle de ilişkileri tespit edilmişti.

Bosna-Hersek'ten Eflak-Boğdan'a kadar İmparatorluğun Avrupa topraklarındaki gizli örgütlenmelerin tüm dünyada fark edilebilecek düzeye ulaştığı anlaşılıyor. Hatta bu faaliyetlere karşı Babıâli'ye bir kontrgerilla projesi bile sunuldu. Projenin altında kendisini Meksika'nın eski kontrgerilla komutanı olarak tanıtan Chenet imzası vardı. Chenet, bölgedeki çete faaliyetlerini Meksika'da ki gerilla hareketlerine benzetiyordu. Chenet'e göre İmparatorluğun Eflak-Boğdan sınırları bu faaliyetlere karşı *Contr-Gerillas* örgütüyle korunmalıydı. Projesi, ordunun dışında

---

49 30 Ocak 1867, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1815/1/9.

50 Raporda Bulgar Komitesi üyesi Kaptan Caravelo adlı şahıs tarafından, Sırp ordusunda ve jandarmasında hizmet etmiş bazı gönüllülerin Bulgaristan'a geçirildiği iddia ediliyordu. (BOA HR SFR (04) 136/44/1.)

51 23 Ağustos 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BQA HR SYS 243/9/7.

çalışacak bu örgütün kaç birlikten oluşacağı ve nasıl hareket edeceğini içerecek kadar detaylandırılmıştı.[52]

1867 Haziranında Azmi Bey'in çektiği bir komplo ortaya çıkartıldı. Olay Avrupa kamuoyuna da yansıdı.[53] Bazı kaynaklardan gelen bilgilerin Sultan'a suikast iddialarına kadar vardığı görülür. Hüseyin Çelik, Fransız Hükümetinin Sultan Abdülaziz'in Paris seyahatinde, Mazzini'nin, Lehli ihtilalcilerin, Giritli isyancı Rumların, Garibaldi'nin adamlarından bir bölümünün Paris'de bulunması nedeniyle kendisini, Sultan'ın can güvenliği için üst düzey tedbirlere başvurmak zorunda hissettiğini söyler.[54] Benzer bir suikast iddiası İngiltere'den gelen istihbarat raporuyla Fransız Hükümetine iletilmişti ve bu raporda Ziya Bey ismi de geçmektedir.[55]

---

52 *12 Eylül 1868, Projet d'Organisation d'Une Corps De Jandarmenie Gadre Frontiere du Danube,* BOA HR SYS 1043/5/1.

53 Babıâli, 12 Haziran 1867'de yurtdışındaki temsilciliklerine gönderdiği bir sirkülerle komplonun detaylarını iletti. Sirkülerde komplonun bir programı olmadığı, nazırları suikast yoluyla ortadan kaldırarak Sultan'ı başka isimleri bu göreve atamaya zorlamayı planladıkları, fakat ciddiye alınacak bir durumun olmadığı bildiriliyordu. (BOA HR SYS 1822/2/2.) Olayın ortaya çıkması Avrupa kulislerine büyük bir gürültüyle yansımış, İstanbul'da çok sayıda tutuklama olduğu iddiası ortaya atılmıştı. Babıâli kulisleri sakinleştirmeye yönelik mesajlar verdi. Komployu ciddi olmaktan daha çok çocuksu olarak nitelendiriyordu. (8 Haziran 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1822/2/1)

54 Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, s. 94.

55 Paris Emniyet Müdürü, 5 Temmuz 1867'de Mehmed Cemil Paşa'ya bir istihbarat raporu göndermişti. Raporda ucu Ziya Bey adlı kişiye dayanan bir iddia ortaya atılıyordu. Ziya Bey'in, Genç Osmanlıların liderlerinden Ziya Bey olduğuna dair herhangi bir ifade yoktu. Fakat aynı tarihlerde Ziya Bey'in Londra'da bulunması, komplo iddiasının onun üzerine kurulmuş olması ihtimalini güçlendiriyordu. Paris Emniyet Müdürü bilgilerin gerçekliği konusunda şüphcli olduklarını, yine de gerekli güvenlik önlemlerini alacaklarını söylüyordu. (BOA HR SFR (04) 136/35/1) Yazı ekindeki istihbarat notunda Sultan'ın hayatına kasteden bir komplo hakkında uyarı yapılmıştı. Bilgi Paris'te oturan litografyacı olan bir Polonyalının iddialarına dayanıyordu. Kendisine olayı bir Türkün haber verdiğini iddia etmişti. Adı geçen Türk, eylem için gerekli paranın Ziya Bey adlı kişi tarafından temin edildiğini ileri sürmüştü. İngiltere'den gelen istihbarat notunda Polonyalı şahsın güvenilmez bir kişilik olduğu, mali zorluklar içinde bulunduğu kaydedilmiştir. (BOA HR SFR (04)

Bu ortam, Babıâli'nin hassasiyetlerinin farkında olan bazı fırsatçılar tarafından da kullanılmak istendi. Bu kişilerin para karşılığı bilgi önerilerinin, zaman zaman Babıâli tarafından kötü niyet olarak yorumlanarak geri çevrildiği de görülür. Örneğin 1867 yılında Rüstem Bey, İtalya'daki İtalyan-Helen Devrimci Komitesi hakkında Fournoux adlı şahıstan detaylı bilgiler alarak İstanbul'a iletmişti. Rüstem Bey, bu bilgiler karşılığında Fournoux'nun para beklentisi olduğunu bildirmişti. Fuad Paşa bilgilerin önemini kabul etmekle beraber Rüstem Bey'e para talebinin reddedilmesi talimatını gönderdi.[56] Sroezynski adlı şahıs da Haydar Efendi'ye 13 Ağustos 1868'de mektup göndererek Rusya'nın İmparatorluğa karşı faaliyetleri hakkında çeşitli iddialar ortaya atmıştı. Amacının Avrupa önünde icra edilen, Doğu hakkındaki Rus dalaverelerinin maskesini düşürmek olduğunu öne süren Sroezynski, Rusya'nın Bükreş Baskonsolosu'nu Bulgaristan'daki tüm komploların şefi olarak gösteriyor, bu komplolar hakkında elinde belgeler olduğunu iddia ediyordu.[57] Bilgileri paylaşmak için para talep etti. Haydar Efendi 14 Ağustos'da İstanbul'a bu gelişmeyi raporlayarak talimat istedi.[58] Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Sroezynski hakkındaki olumsuz istihbarat raporlarından söz ederek bu talebi geri çevirdi.[59] Fakat 1866 yılının sonundan itibaren Osmanlı sefaretlerinin başta gelen önceliklerinden birinin, İmparatorluk yönetimine karşı yürütülen benzeri faaliyetlerin takip edilmesi olduğu anlaşılıyor.

İstanbul'daki bir başka komplo iddiası, Genç Osmanlılar içinde yer alacak bazı isimlerle ilgilidir. Nazırları öldürecek bir komplonun ortaya çıkartıldığı iddia edilmişti. Bu iddialar üzerine aralarında Ziya Bey, Namık Kemal, Âli Suavi'nin de bulunduğu Genç Osmanlılar 1867'de ülkeyi terk ederek Paris'e gitmek zorunda kaldılar. Genç Osmanlılar, 1867'den itibaren Osmanlı diplomasisinin konularından biri oldu. Örneğin Mehmed Cemil Paşa, 28 Haziran 1867 tarihli raporunda şöyle

---

136/35/2) Paris Emniyet Müdürü de 10 Temmuz'da Mehmed Cemil Paşa'ya şüphelinin takip altında tutulduğunu, gerekli önlemlerin alındığını bildirdi. (BOA HR SFR (04) 136/63/1.)

56 05 Temmuz 1867, Fuad Paşa'dan Rüstem Bey'e, BOA HR SYS 1815/1/12.

57 BOA HR SYS 1815/2/4.

58 BOA HR SYS 1815/2/3.

59 BOA HR SYS 1815/2/2.

yazar: "Bu komplocu mültecilerin basın yoluyla Paris'te yaymak istedikleri yanlış yorumları, Fransız kamuoyu nezdinde düzeltmek için tüm imkânlarımdan faydalanmaktan kaçınmadım ve bütün olanaklarla onların hilelerini bozmaya devam edeceğim."[60] Nitekim Sultan Abdülaziz gelmeden önce, Mehmed Cemil Paşa'nın girişimleriyle Genç Osmanlıların Paris'i terk etmesi sağlanacaktır.

1867'de Paris'e gitmek üzere İstanbul'dan ayrılan sadece Genç Osmanlı muhalefeti değildir. Aynı yıl içinde Sultan Abdülaziz de Paris yolundaydı. Paris Uluslararası Sergisi vesilesiyle gerçekleşen ve Avusturya ile İngiliz başkentlerini ve Prusya Kralı'yla görüşmeyi de kapsayan bu gezisinin, Âli ve Fuad Paşaların projesi olduğu anlaşılıyor.[61]

Osmanlı Sultanları daha önce de Fransız Hükümetinden davet almıştı. Guizot, 15 Mayıs 1846'da Babıâli'ye gönderdiği yazıda böyle bir davet yapar.[62] Kırım Savaşı cephesinden dinlenmek için İstanbul'a gelen III. Napoléon'un yeğeni Prens Napoléon da Sultan Abdülaziz'i Paris'e davet etmişti.[63] Fakat bu ziyaret ancak Guizot'un davetinden yirmi bir yıl sonra, 1867'de gerçekleşecektir. 1867'de diplomaside yaşanan sıkıntı, bu seyahat yoluyla hafifletilmek istenmiştir. Sergi, Paris'i diplomasinin toplanma merkezi yapmıştı ve İmparatorluğun sahnede yer almaması düşünülemezdi.[64] Babıâli bu hamlesiyle, en önemli figürünü Avrupa'da sahaya sürüyordu.

---

60 Mehmed Cemil Paşa, bu kişilerin hırslarının kendilerini, ülkeyi en başarılı milletlerin seviyesine getirmek amacıyla çağın ruhuna uygun en geniş ve insani adımları atan hükümetle karşı karşıya getirdiğini söylüyordu. (28 Haziran 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 135/126/1.)

61 Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana: Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, s. 40; Cemal Kutay, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, s. 11; Yılmaz Öztuna, *Tanzimat Paşaları Âli ve Fuâd Paşalar*, s. 69.

62 BOA HR SYS 424/16/5.

63 Hayrettin Nedim Göçen, *Belgelerin Dilinden Osmanlı ve Avrupa*, s. 19.

64 Diplomasinin, aralarında devlet başkanları da bulunan birçok önemli ismi sergi vesilesiyle Paris'teydi. Babıâli'yi en fazla endişelendiren tabii ki Rus İmparatorunun Paris'e gelişiydi. Mehmed Cemil Paşa, Rus ve Fransız Hükümet ve devlet başkanları arasındaki görüşmelerin sonuçlarını takip etmesi konusunda özel olarak uyarılmıştı. (08 Mayıs 1867, Fuad Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa ve Musurus Bey'e, BOA HR SYS 478/1/221.)

Sergi daveti 1863'te dönemin Fransız Büyükelçisi Marquis de Moustier tarafından Babıâli'ye sunulmuştur.[65] Moustier, Sultan'ı 1867'de, bu sefer Dışişleri Bakanı sıfatıyla Paris'te karşılayacaktır.

Ebuzziya Tevfik, Moustier'in Paris'e gelişlerinin üçüncü gününde Genç Osmanlılardan Ziya Bey'i de makamında kabul ederek dostluk gösterdiğini anlatır ve bunun III. Napoléon'un açık bir siyaseti olduğunu söyler.[66] Oysaki 23 Mayıs'ta Mehmed Cemil Paşa, Genç Osmanlıların Fransa'da Babıâli'yi tehdit edebilecek faaliyetlerinin İstanbul'da yaratacağı hoşnutsuzluğu Moustier'e iletmekle görevlendirilmişti.[67] Genç Osmanlılar Paris'i terk etmek zorunda kalacaktı.

Doğu sorunu Batı başkentlerinde masaya yatırılırken Doğu'nun siyasi elitinin de Avrupa sahnelerinden uzak kalmaması doğaldı. 1860'ların sonunda Mısır Hıdivi, Eflak-Boğdan Prensi ve Sırp Prensi Avrupa turnesine çıktılar. Bu geziler İstanbul'da zaman zaman endişeyle takip edildi.

Sultan'ın gezisinin sonuçsuz kalmadığı anlaşılıyor. İngiliz Dışişleri Bakanı, Tuileries Hükümetinin Girit'in Yunanistan'a terk edilmesinde ısrarcı olmayacağını, bunda uluslararası serginin de rolü olduğunu söylemişti. Sultan'ın gezisi için hazırlıklar devam ederken III. Napoléon, protokol sorumlusu Kamil Bey'i bizzat görüşmek üzere 16 Haziran'da saraya davet ederek, Sultan'ın ziyaretini ne derece önemsediğini göster-

---

65 Büyükelçi Moustier'e Paris'ten gönderilen talimatta, sergiye katılım davetinin Osmanlı Hükümetine iletilmesi, konunun aciliyeti ve önemi vurgulanmıştı. (BOA HR SYS 467/18/1.)

66 1867'de yurtdışına çıkan Genç Osmanlılardan olan Ebuzziya Tevfik, Moustier'in Dışişleri Bakanı sıfatıyla İstanbul Büyükelçisi Bourée'ye, Genç Osmanlılara her türlü kolaylığı göstermesini emrettiğini iddia ediyor. Ebuzziya Tevfik'in anlatımında şu bilgi yer alıyor: "Durum böyle olunca 'Jön Türkler' adlı partinin İstanbul'daki Fransız Elçiliği'nce korunmaya ve yardıma nail olması, bunların Paris'te bulundukları sürece de aynı yardım ve korumaya nail olmalarını gerektiriyordu. Bu, III. Napoléon Hükümetinin açık bir siyasetiydi." (Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Şemsettin Kutlu, 2006, İstanbul, Pegasus Yayınları, s. 110.)

67 Mehmed Cemil Paşa'ya gelen talimatta Ziya Bey, Kemal Bey ve Âli Suavi isimleri geçiyordu. (BOA HR SYS 1798/82/1.) Mehmed Cemil Paşa, altı gün sonra kaleme aldığı raporunda, Moustier'in konuyu araştırma sözü verdiğini iletir. (29 Mayıs 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1798/82/2.)

mişti.[68] Fransız basını Champs-Elysées'de gerçekleşen III. Napoléon'un Sultan Abdülaziz'i karşılama törenini, görkemli bir gösteri, göz kamaştırıcı ve gösterişli bir görüntü olarak nitelendirecektir.[69]

Sultan'ın Avrupa seyahatinin en önemli sonuçlarından birinin, reform hamlelerinin hızlanması olduğu genel olarak kabul gören bir tespittir. Guizot 1846'daki davet mektubunda Genç Sultan'ın sadece eski bir müttefik olarak ağırlanmayacağı, medeniyete bizzat şahit olma ve Hıristiyan milletten bilgi alma cesaretinin de ayrıca takdir edileceğini yazmıştı. 1867'de bu sefer III. Napoléon, Mehmed Cemil Paşa'ya Sultan'ın İstanbul'a dönüşüyle beraber gelmeye başlayan reform haberlerinden duyduğu memnuniyeti ifade edecektir.[70] Zaten daha Sultan İstanbul'u terk etmeden önemli reform adımlarının atılacağı söyleniyordu. Lord Lyons, 5 Haziran 1867 tarihli raporunda Fuad Paşa'nın kent vakıfları, yabancılara mülkiyet hakkı ve devlet konseyi oluşturulmasıyla ilgili düzenlemelerin Sultan'ın Paris'e hareketinden önce ilan edileceğine söz verdiğini bildirir.[71]

Bir Osmanlı Sultanı ilk defa olarak savaş nedeni dışında ülke topraklarını, dönemin oryantalist rüzgârlarını da Paris sokaklarına taşıyan uluslararası sergi nedeniyle terk etmişti. Aslında bu hem Fransa'nın Islahat Fermanı Dönemi reformları üzerinde oynadığı rolle hem de uluslararası sergilerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında taşıdığı önemle uyumludur. Sultan'ın ülkesini yabancı bir medeniyet yoluna sevk etme arzusu tarafından bu geziye teşvik edildiğini yazan Le Duc De Valmy, gezinin sonucunu şöyle yorumluyor: "Bugüne kadar iki büyük medeniyeti ayıran uçurum aşılmıştır. Uluslararası sergi bu yakınlaşmanın vesilesi oldu."[72]

---

68 BOA HR SFR (04) 124/2/1.

69 *La Presse*, 10 Juillet 1867.

70 05 Eylül 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 149/48/1.

71 05 Haziran 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1961/225.

72 (Le Duc de Valmy, *La Turquie et L'Europe En 1867*, s. 5.) Valmy'nin Babıâli lehine görüşlerini açıkladığı *Reform de l'Empire Ottoman Leur İnfluence Sur les Progrés de La Civilisation et le Mentien de l'Equilibre European* başlıklı broşürü, Doğu sorunu üzerine yazılmış eserler arasında çokça tartışılanlardan biridir. İlk olarak *Correspondant*'da, on bir gün sonra da *Opinion Publique*'de yayınlandıktan sonra broşür olarak basıldı. Francois Nogués *Journal De*

Paris 1856'dan sonra oryantalizmin merkezi olarak kabul ediliyor. Baron Beust'e göre de Paris, aynı tarihten itibaren Doğu sorunu hakkındaki siyasi aksiyonların merkezidir.[73] Paris'i ve Parislileri ikna etmeden, Babıâli'nin çevresini saran diplomatik kuşatmayı aşması mümkün olamazdı. Bu yüzden de 1867'nin son çeyreğine ait Osmanlı arşivlerinin Hariciye Nezareti Paris sefareti gömlekleri, dağıtılan Mecidiye Nişanlarına verilmiş teşekkür cevaplarıyla doludur.

Reform programının uygulanabilirliği büyük ölçüde İmparatorlukta huzur ve istikrar sağlanabilmesine bağlıydı. 1856'da İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarında kargaşalıklar çıktığı iddiaları üzerine Paris ve Londra'ya gönderilen sirkülerde şu cümleler yer alıyor:

> Son Hatt-ı Hümayun'un toplumu hazırlamaya vakit bulamadan aceleyle ilanı, bilinçlerde bazı heyecanlar yaratmış olabilir fakat bu sadece İmparatorluğun her yerinde, ilan edilmiş reformların gerçekliği ve radikalliğine ve İmparatorluk Hükümetinin bunları tüm kapsamıyla hayata geçirmeye kesinlikle kararlı olduğuna inanıldığını kanıtlar. Fakat bu heyecanların varlığının, ileri sürülen kargaşalıkları davet ettiğini söylemek yanlıştır.[74]

1867 Mayıs'ında Atina sefareti, İtalya'daki bazı komiteler ile Yunanistan'daki kimi örgütlerin Garibaldi ve Mazzini yönetimindeki bir merkezi komite altında toplanmasının planlandığını bildirdi.[75] Photiadés Bey'in iddiasına göre komitenin amacı Roma, Napoli, Girit, Epir gibi kimi bölgelerin federasyon çatısı altında birleştirilmesiydi. Rüstem Bey bu projenin devrimci kafalardaki bir hayalden ibaret olduğunu ve ciddi

---

Constantinople'da yayınlanan daha sonra *L'İndepandance De La Turquie Et Ses Traités Avec Les Puissances Suivi De La Reforme En Turquie* başlığıyla kitap haline dönüştürülen makalelerini Doğu sorununda gerçek bir kompetan dediği Valmy'nin broşürü üzerine kaleme almıştı.

73 "1856 Kongresinden itibaren Paris, Doğu sorunu hakkındaki diplomatik aksiyonların merkezi kabul edildi." (Baron de Beust'dan Baron de Brokench'e, 22 Ocak 1867, Le Baron I de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I Francois I Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 411.)

74 BOA HR SFR (04) 23/27/4.

75 22 Mart 1871, Photiadés Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1815/1/61.

bir sonuç doğurmayacağını iddia etse de Atina'dan gelen bilgiyi teyit etti.[76]

1867'nin bunaltıcı gündemi, İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarından kaynaklanmıştı ve gelişmelerin hepsinin kafalardaki hayalden ibaret olduğunu söylemek mümkün değildir. Babıâli, Sisam Adası'nda bile yönetici değişikliğine gitmek zorunda kaldı.

1866'dan itibaren adada Aristarchi Bey yönetimine karşı tepkiler ve suiistimal iddiaları daha açık bir şekilde ifade edilmeye başlanmıştı. Aristarchi Bey ise muhalefeti Helenik entrika olarak niteliyor, muhaliflerinin Photiadés Bey tarafından desteklendiğini ileri sürüyordu.[77] 22 Ağustos'ta da entrikacıların Zarifi ve Baltazzi tarafından maddi yardım gördüğünü yazacaktır.[78]

Photiadés Bey 20 Haziran 1866 tarihli raporunda, çeşitli kaynaklardan aldığı bilgilere göre Aristarchi Bey yönetimine karşı adada bir tepki olduğunu iddia etmişti.[79] Temmuz ayı sonuna kadar Babıâli Aristarchi Bey yönetimini destekleyen mesajlar veriyordu. Âli Paşa, valisinin bilge ve aydınlanmış yönetimi sayesinde adada sükûnetin bir an bile kesintiye uğramadığını yazdı.[80] 22 Ağustos'ta ise bir İmparatorluk komiserinin iddiaları araştırmak için adaya gönderildiğini bildirdi.[81] Komiser sıfatıyla Arif Bey'in araştırmalarından sonra Babıâli kendi görüşünü açıklayacaktı.[82] Bazı Sisamlı Rumlar da Rıza Paşa ve Kıbrıslı Paşa nezdinde Aristarchi Bey'e karşı kulis yapıyorlardı. Daha önemlisi Sisamlılar adına III. Napoléon'a mektup gönderilmişti. Babıâli, konuyu diplomasinin gündemine dönüşmeden çözümlemek istiyordu.

Aristarchi Bey muhalif hareketin elebaşılarının listesini çıkartıp İstanbul'a iletti.[83] Kendisini savunmaya çalıştı. Bu çabaları sonuç vermeyince, Kasım ayında İstanbul'a çağrıldı. Yerine Pavlaki Musurus Efendi

---

76 11 Ağustos 1867, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1815/1/62.
77 BOA HR SYS 1511/3/18.
78 22 Ağustos 1866, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1511/3/38.
79 20 Haziran 1866, Photiadés Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1511/3/33.
80 11 Temmuz 1866, Âli Paşa'dan Photiadés Bey'e, BOA HR SYS 1511/3/32.
81 22 Ağustos 1866, Âli Paşa'dan Photiadés Bey'e, BOA HR SYS 1511/3/35.
82 22 Ağustos 1866, Âli Paşa'dan Aristarchi Bey'e, BOA HR SYS 1511/3/37.
83 BOA HR SYS 1511/3/69.

tayin edildi. Musurus Efendi, adaya gelerek görevi devraldığını 12 Ocak 1867'de Âli Paşa'ya bildirdi.[84] Sisam'daki muhalif sesler uluslararası gündeme dönüşmeden sorun çözümlenmişti. Fakat diğer bölgelerdeki gelişmeler Babıâli için Sisam kadar kolay olmayacaktır. Örneğin 1868'de Lord Stanley, Musurus Bey'in yüzüne Osmanlı İmparatorluğu'nun Eflak-Boğdan'daki egemenliğinin "maalesef nominal" olduğunu söyleyecektir.[85]

Eflak-Boğdan Islahat Fermanı Dönemi boyunca çevresi için "devrimci entrikaların barınağı" olmuştu. Hatta 1864'te konu, askeri çatışma ihtimalini ortaya çıkarttı. Prens Gorchakov, Eflak-Boğdan Prensi Cuza eğer Macar, Polonyalı, Bulgar ve Rus devrimcilerini barındırmaktan vazgeçmezse Eflak-Boğdan'ın işgalinin Babıâli için görev olacağını söylemişti.[86] Prusya kaynakları da Prens Cuza'nın tüm ülkelerden devrimcileri topladığı, Prenslikler'de durumun tehditkâr olduğunu ileri sürüyorlardı.[87] Konu diplomasi kulislerine Rusya ve Avusturya'nın Eflak-Boğdan'ı işgal projesi olarak yansıdı. Petersburg sefareti, Rusya'nın Eflak-Boğdan sınırına elli altı bin asker kaydırdığını öğrenmişti.[88] Prens Cuza da Avusturya ve Rusya'nın askeri hazırlıkları üzerine Babıâli'den yardım istedi.[89] Bütün söylentilere rağmen Babıâli Rusya'dan istediği güvenceleri aldı ve sorun askeri çatışmaya dönüşmedi. Fakat Eflak-Boğdan'da üstlenen devrimcilerin, mutlakiyetçi sınırdaş devletler arasında ne ölçüde sorunlara yol açabileceği bir kez daha görülmüştü.

22 Şubat 1866'da bir darbeyle Cuza, makamından indirildi ve ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Nisan'da Hohenzollern-Sigmaringen ailesinden gelen Charles prenslik koltuğunu devraldı. Şubat-Nisan arasındaki dönem ülkeyi bir belirsizliğin içine itmişti. Diplomasi 1858'de ara formülle sürüncemede bırakılan prensliklerin birleştirilmesini ve yabancı bir prensin Cuza'nın yerini almasını tartışıyordu. Prenslikler'in koşulları başlangıçta bu iki öneriye de karşı çıkan İngiltere'nin tavrını değiştirme-

---

84 12 Ocak 1867, Musurus Efendi'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1511/6/1.
85 27 Şubat 1868, Musurus Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/7/19.
86 BOA HR SYS 1043/10/2.
87 28 Mart 1864, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/10/5.
88 BOA HR SYS 1043/10/10.
89 BOA HR SYS 1043/10/14-15.

sine neden oldu. Lord Clarendon Prenslikler'in bağımsızlık hatta Cumhuriyet ilanından çekiniyordu.[90] Bu da Prens Charles'in seçimini mümkün kılan etkenlerdendi. Yine de Prens Charles'in seçimi tüm sorunların çözümü anlamına gelmiyordu.

Babıâli bölgeyi işgal etmeyi bile düşündü. 18 Temmuz 1866'da Âli Paşa, Serdar-ı ekrem'e bu yönde verilen talimatın uygulanmasından önce son bir defa daha Avrupa hükümetlerinin durumlarını incelemek için beklendiğini yazmıştı.[91] 3 Haziran'da Âli Paşa'ya gönderilen raporda Prensliklerin daha önce olmadığı kadar direnişe kararlı olduğu söyleniyordu.[92] Raporun yazarına göre Babıâli'nin askeri harekâtı, İmparatorluğun Avrupa topraklarındaki bağımsızlık fikrinin en azından uzun bir süre engellenmesini sağlayabilirdi. Haydar Efendi de 29 Temmuz tarihli raporunda, Prens Charles'ın bağımsızlık ilan etme ihtimalinden söz ediyordu.[93]

Babıâli on iki maddelik bir öneri paketi sunarak sorunu çözüme bağlamayı denedi. Önerilerin özü, vassallık ilişkisinin devam ettirilmesiydi. Prens Charles, Babıâli'nin kabul edilemez olarak nitelendireceği karşı önerilerle cevap verdi. 28 Ağustos'ta da Âli Paşa'ya yazılı olarak başvurarak, üç bakanını kendi görüşlerini iletmek üzere İstanbul'a göndermek istediğini bildirdi.[94] Görüşmelerde Babıâli ile Prens Charles arasında uzlaşma sağlandı.

Sadrazam Fuad Paşa 19 Ekim 1866'da Prens Charles'a Sultan tarafından verilen yetkileri bir yazıyla duyurdu.[95] Sultan'ın imzasıyla 30 Ekim'de ferman yayınlandı.[96] Prens Charles birleşik Eflak-Boğdan'ın veraset hakkı ile beraber prensi ilan edildi. Fermanda prensin yetki sınırı

---

90 W.E. Mosse, *The Rise And Fall of Crimean System*, s. 143.

91 18 Temmuz 1866, Âli Paşa'dan Babıâli temsilciliklerine, BOA HR SYS 1043/1/6.

92 BOA HR SYS 1043/1/1.

93 29 Temmuz 1866, Haydar Efendi'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/1/17.

94 28 Ağustos/9 Eylül 1866, Prens Charles'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/1/40.

95 19 Ekim 1866, Sadrazam'dan Prens Charles Hohenzalern'e, BOA HR SYS 1043/1/51.

96 BOA HR SYS 1043/1/52.

olarak Paris Barış Anlaşması'na atıf yapılmıştı. Birleşik Prenslikler 30.000 kişilik askeri güce sahip olacak, Osmanlı simgelerini taşıyan özel bir para basabilecekti. Fakat Prenslikler devletlerle doğrudan diplomatik ilişki kuramayacak, Osmanlı İmparatorluğu'nun anlaşmaları Prenslikler'de de geçerli olacaktı. Prens Charles İstanbul'a gelerek Sultan'la görüştü ve fermanı teslim aldı. 24 Ekim'de ferman, Âli Paşa tarafından Büyük Güçlere bildirildi.[97] Conéménos Bey'e göre Charles'ın Prenslikler'in hükümdarı olarak tanınması, Osmanlı bütünlüğünün boş sözden ibaret kalmasına, diğer Hıristiyan toplulukların da aynı hakları talep edip kazanmalarına neden olacaktı.[98] Prenslikler'in 1866 sonunda aldığı biçim, İstanbul'la ilişkilerinin artık eskisi gibi olamayacağını göstermiştir. "Tam anlamıyla bağımsız ve birleşik bir Romanya, yaratılma yolundaydı."[99]

Eflak-Boğdan'ın statüsü Paris Barış Anlaşması'nda yer aldığı için imzacı devletlerin de mutabakatlarını bildirmeleri gerekiyordu. Prens Gorchakov, hükümeti adına yeni statüyü tanıdıklarını Kasım ayında yazılı olarak Babıâli'ye iletmişti.[100] 1866 yılı sonunda bütün Büyük Güçler Prenslikler'de değişen konumu tanımışlardı.[101]

Âli Paşa 29 Ağustos 1866'da şöyle yazar: "Prenslikler İmparatorluğun bütünleşmiş bir parçasıdır ve toprakların her türlü istilası sadece Osmanlı İmparatorluğu'na karşı açık bir düşmanlık eylemi olmayacaktır, fakat aynı zamanda garantilerini vermiş olan Güçlere bir meydan okuma olacaktır."[102] Fakat Eflak-Boğdan meselesi Paris Barış Anlaşması'nda alınan garantileri zedeleyecek bir sorun haline dönüşüyordu. Hatta Rusya bunu gerekçe göstererek anlaşmanın Karadeniz'e ilişkin hükümlerinin değiştirilmesi için bir sirküler hazırlamayı bile düşündü; fakat zaman-

97 24 Ekim 1866, Âli Paşa'dan Büyük Güçlerin temsilcilerine, BOA HR SYS 1043/1/63.

98 02 Şubat 1867, Conéménos Bey'den Rüstem Bey'e, BOA HR SYS 478/1/133.

99 Matthew Smith Anderson, *Doğu sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, s. 172.

100 9 Kasım 1866, Prens Gorchakov'dan Conéménos Bey'e, BOA HR SYS 1043/1/83.

101 20 Ocak 1867, Âli Paşa'dan Aristarchi Bey'e, BOA HR SYS 1043/1/107.

102 29 Ağustos 1866, Âli Paşa'dan Babıâli'nin yurtdışı temsilciliklerine, BOA HR SYS 1043/1/26-30.

sız bulunarak ertelendi. Moustier, Prens Charles'ın yabancı bir krallık ailesinden gelmesinin, Fransa'ya Bükreş'teki diplomatik temsilini konsolosluktan maslahatgüzarlığa yükseltme hakkı verdiğini söyledi.[103] Bu da vassallık ilişkisinin, yerini bağımsızlığa giden bir sürece bırakması anlamına gelecekti.

Prens Charles 30 Ekim fermanı karşılığı olarak on iki maddeden oluşan taahhüt yazısını Babıâli'ye sunmuştu.[104] Bu yazıda İmparatorluğun bütünlük prensibine bağlı kalacağı, Sultan'ın egemenliğine saygı göstereceği ve bölgeye yönelik istikrarı bozucu faaliyetlere izin vermeyeceği ilan edilmişti. Fakat Prens Charles da Cuza'nun muhatap kaldığı eleştirilerden kurtulamadı. 1871'de Âli Paşa, Prens Charles'ı Babıâli ile ilişkilerinin devrimci parti tarafından yönetilmesine izin vermekle ve devrimci komiteleri barındırmakla suçlayacaktır.

Avrupa eyaletlerindeki en kalabalık Hıristiyan nüfusu oluşturan Bulgarlar da 1866'dan itibaren taleplerini daha yüksek sesle ortaya koymaya başladılar. Conéménos Bey 3 Temmuz 1866 tarihli raporunda Bulgar taleplerine Rus desteğinin Eflak-Boğdan'daki gelişmelerden daha tehlikeli olabileceğini yazmıştı. Bulgaristan'da 1867 ve 1868'de çeşitli silahlı faaliyetler de görüldü. Fakat bu grupların sayısı onlarla, en fazla yüzlerle ifade edilmektedir. En kalabalık grup için dört yüz rakamı zikredilmektedir.[105]

1867'de *Comité Secret Central Bulgarie* (Bulgar Gizli Merkez Komitesi) imzasıyla Sultan'a hitaben yayınlanan bir bildiride, milli kilise için detaylı bir formül ortaya konulmuş ve on beş madde altında özetlenen talepler arasında şunlar yer almıştı: Milli ve yasal bir Bulgar Hükümeti, kendi kralı olmayan bir Bulgar Krallığı, Sultan'ın sıfatlarına Bulgarların Kralı sıfatının da eklenmesi, milli bir meclis, meclisçe seçilen Hıristiyan bir *Vice Roi* (kral naibi) ve onun Bulgar devletinin ve yürütmenin başkanı ve Bulgar ordusunun komutanı olarak tanınması.[106] Mehmed

---

103 15 Şubat 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/7/14-15.

104 BOA HR SYS 1043/1/56.

105 Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, s. 201.

106 BOA HR SYS 290/7/40.

Cemil Paşa 29 Mart günlü raporunda Bulgaristan'ı İmparatorluktan koparmanın amaçlandığını tespit etse de[107] süreç 11 Mart 1870'te Bulgar Eksarhanesi'nin kurulmasıyla sonuçlandı.[108] Âli Paşa 29 Haziran 1870 tarihli Conéménos Bey'e gönderdiği yazısında on iki yıldır Bulgarların bu talebinin gündemde olduğunu hatırlatarak, Babıâli'nin ülkenin huzuru adına konuya daha fazla seyirci kalamayacağını yazacaktır.[109]

Karadağ'da devam edegelen sıkıntılar, bu yıllarda da gündemin üst sıralarındaydı. Karadağ Prensi'nin sınırlarını genişletme talepleri üzerine Âli Paşa Mart 1869'da Aristarchi Bey'e yazılı olarak Babıâli'nin görüşlerini aktardı. Yazısında Karadağ örneği üzerinden bu coğrafyalara ilişkin Batı diplomasisi ile Babıâli politikası arasındaki farkı şöyle ifade ediyor: "Bazı Avrupalı devletler tam anlamıyla Türkiye'den bağımsız bir devlet olduğunu savunuyorlar, Karadağ da bunu istiyor; biz her zaman tam tersi bir tezi savunduk."[110] Babıâli sürekli olarak vassallık ilişkisine vurgu yapıyordu.

Karadağ Prensi Nicolas, Fuad Paşa'ya 4 Aralık 1867'de bir mektup gönderdi. Türk birliklerince işgal edilmiş bazı arazilerin boşaltılmasını, Avrupalı komisyon tarafından sonuca bağlanmayan bazı sorunların çözüme kavuşturulmasını ve bazı tepeliklerin mülkiyetinin Karadağlılara bırakılmasını istedi. Taleplerin müzakeresi için iki delegeyi İstanbul'a gönderdiğini bildirdi.[111] Hem de 26 Ekim 1866'da İstanbul'da Babıâli ile Karadağ arasında imzalanan protokolle oluşturulmuş karma komisyon, Karadağ'ın sınırlarını belirlemek için çalışmalarına devam ettiği halde. Sonuçta Babıâli *Turco-Montenegrine* karma komisyonuyla birlikte Paris Barış Anlaşması'nın imzacı devletleri konsoloslarının da katıldığı bir araştırma yapılmasını kabul etmek zorunda kalacaktır.[112]

---

107 29 Mart 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 290/7/42-43-44-45-46.

108 Ekserhanenin kuruluş fermanı için bkz. BOA HR SYS 290/1/2.

109 29 Haziran 1870, Âli Paşa'dan Conéménos Bey'e, BOA HR SYS 290/1/9.

110 11 Mart 1869, Âli Paşa'dan Aristarchi Bey'e, BOA HR SFR (04) 150/73/3.

111 BOA HR SYS 824/1/5.

112 13 Ağustos 1870, Âli Paşa'dan Babıâli'nin Dış Temsilciliklerine, BOA HR SYS 824/1/65.

1866'da Prens Gorchakov Babıâli'yi tehdit etmek için Sırp meselesini de kullanıyordu. Conéménos Bey'e Sırpları durdurmaya devam ettiklerini, fakat uzun süre daha bunu yapamayacaklarını söylemişti.[113] Sırp Prensliği 1867'de Osmanlı garnizonlarını son iki kaleden de çıkartmayı başardı. Prens Michel İstanbul'a gelerek Sultan'la görüştü. Fakat Sırbistan Babıâli için sorun olmaya devam etti. Hatta Sırbistan-Karadağ birliğini de kapsayan, Balkanlar'da Osmanlı karşıtı ittifak Sırp projesi olarak ortaya çıkmıştı. Proje 1868'de Prens Michel öldürülünce rafa kaldırıldı. Ölümünden önce İstanbul'a Prens Michel'in Bosna-Hersek'i sınırlarına katmak için çalıştığını bildiren raporlar geliyordu. Âli Paşa, Bosna ve Hersek'i İmparatorluğun Rumeli ve Avrupa topraklarındaki varlığının iki anahtarı olarak tanımlar.[114] Sırp Prensliği Hükümet Başkanı Garachanin istifa ettiğinde Osmanlı diplomasisi neden olarak, Prens Michel'in Rusya'ya yaslanarak Bosna-Hersek'i ele geçirme projelerini gösterecektir.[115] Prens Michel'in ölümünden sonra da Sırbistan'da Bosna-Hersek'i ele geçirme planları varlığını devam ettirdi. 1870 yılına gelindiğinde Aristarchi Bey, İstanbul'a yeni atanan Sırp görevlisinin misyonunun, Babıâli'yi Bosna ve Hersek'in Sırbistan'a katılması için ikna etmek olduğunu yazdı.[116] Sırbistan'dan gelen bu tehdit o derece ciddiye alındı ki 1870'te Âli Nizami Bey'e, konu hakkında bilgi toplamakta kullanılmak üzere Banque İmperiale nezdinde özel bir hesap açılması bile gündeme geldi.

Doğu sorunu Doğu kadar Batılıların da bir sorunudur ve Avrupa'daki toprak mücadelesinde İmparatorluk toprakları bir pazarlık unsuru olarak masaya getiriliyordu. Örneğin Bosna ve Hersek'in Venedik'ten vazgeçmesi karşılığında Avusturya'ya teklif edildiğine ilişkin çeşitli bilgiler ortada dolaşıyordu. Babıâli'nin bu projeye kararlılığı 1864'te Âli Paşa'nın ağzından net bir şekilde ortaya konmuştu: "İmparatorluk tüm direnç olanakları tükenmeden toprak bütünlüğünün zarar görmesine izin veremez. Ve bu bizim için bir ölüm kalım meselesi olduğundan ona

---

113 16 Ağustos 1866, Conéménos Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/1/20.

114 22 Mart 1871, Âli Paşa'dan Halil Bey'e, BOA HR SYS 1405/3/25.

115 11 Mart 1868, Haydar Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1405/3/2.

116 24 Eylül 1870, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1405/3/19.

göre davranmalıyız."[117] 1865'te Musurus Bey yine bu konunun gündeme alındığını yazdı.[118] Conéménos Bey de Viyana ile Paris arasında konu hakkında gizli bir müzakerenin devam ettiğini öğrenmişti.[119]

1866'da Safvet Paşa Paris'ten gönderdiği telegramda Fransa, İngiltere ve Rusya'nın İtalya sorununu görüşmek üzere toplanacaklarını, toplantıda Bosna'nın da gündeme gelebileceğini bildirildi. Telegramda şu cümleler yer alıyordu: "Politik horizon çok karanlık görünüyor. İmparatorluk Hükümeti'nin en az güçlükle yüz yüze gelmesi için tüm gelişmelere hazırlıklı olmak zorunludur."[120] Musurus Bey ise Bosna'daki düzensizlik ve anarşinin, başka bir sınırdaş devletin yönetimine devredilmesini gerektirecek düzeye ulaşmayacağını, ayrıca bölgenin Avusturya yönetimine girmesine Rusya'nın tüm gücüyle itiraz edeceğini düşünüyordu.[121] 1866 Mart'ında Hariciye Nezareti'nden sefaretlere gönderilen bir telegramda İmparatorluk Hükümetinin bu yönde bir girişimi kabul etmeyeceği ilan edildi.[122] Bir başka sirkülerde de İmparatorluğun bütünlüğü prensibini garanti altına alan Paris Barış Anlaşması'nın imzacı devletlerinin, bu prensibi yıkacak bir davranış içine girmesinin kabul edilemeyeceği söyleniyordu.[123]

Lord Clarendon projenin varlığını doğrulamış, Babıâli'nin tedirgin olmasını gerektirecek ciddiyette görmediğini söylemişti.[124] Fakat 1868'de Haydar Efendi Fransa ile Avusturya arasında konunun müzakeresinin devam ettiğini rapor edecektir.[125]

Safvet Paşa'nın Bosna meselesi nedeniyle karanlık bir atmosfer görmesi, Bosna ve Hersek'in Avrupa diplomasisinde taşıdığı önemle ilgiliy-

---

117 04 Aralık 1864, Babıâli'nin Paris, Londra, Viyana, Petersburg, Berlin, Turin temsilciliklerine; BOA HR SYS 243/7/23.

118 26 Ocak 1865, Musurus bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/4/1.

119 15 Ekim 1865, Conéménos Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/4/2.

120 27 Mart 1866, Safvet Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 243/7/9.

121 12 Nisan 1866, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 243/7/11.

122 9 Mart 1866, Babıâli'nin Paris, Londra, Viyana, Berlin, Petersburg Temsilciliklerine, BOA HR SYS 1043/4/3.

123 28 Mart 1866, Âli Paşa'dan Londra, Paris, Viyana, Berlin, Petersburg sefaretlerine, BOA HR SYS 243/7/8.

124 11 Mart 1866, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/4/5.

125 13 Şubat 1868, Haydar Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1043/4/7.

di. Bosna özel durumu nedeniyle Vilâyetler Nizamnamesi'nde ayrıcalıklı statü tanınan vilâyetlerden biriydi. 1869'da Âli Paşa'ya gönderilen bir konsolos raporunda, Macaristan'daki panslavist partinin güçlenmesinin bile nedenlerinden biri olarak, büyük toprak sahiplerinin Macar Hükümetinin teşvikiyle Bosna'da geniş araziler satın alması gösteriliyordu.[126] 1870'e gelindiğinde Âli Paşa, Avusturya konsoloslarının tavırlarının Bosna ve Hersek'te panslavizmin güçlenmesine yol açarak aslında her iki imparatorluğun aleyhine Rus politikasına fayda sağladığını yazacaktır.[127] Osmanlı İmparatorluğu'na sınır Avusturya topraklarındaki halk Slav dilini konuştuğu için, Avusturya Hükümeti Bosna ve Hersek'te Slav kökenden konsoloslar görevlendiriyordu.[128]

Bütün bu gelişmeler, Avrupa kulislerine yansıyor, Osmanlı hariciyesinin mesaisine konu oluyordu. Hatta 1867'de Moustier'in de parçası olduğu görüşmelerde İmparatorluğun Avrupa topraklarında yeni sınırlar çizilmesi, örneğin Yunanistan'ın Kuzeye doğru genişletilmesi bile konuşulmuştu. Fakat 1867'de en öne çıkan, diğerlerini gölgede bırakan ve uzun vadeli sonuçlar yaratan gündem hiç şüphesiz Girit krizidir.

Girit Buhranı ve 1869 Paris Konferansı

Girit Hıristiyanlarının durumu, her zaman Büyük Güçlerin ilgisini çekmiştir. İmparatorluğa en son katılan toprak parçası Girit, stratejik önemi kadar üzerinde yaşayanlarla da dikkatlerin odaklandığı yerlerdendi. 1856 yılında dönemin Fransız Büyükelçisi Edouard Thouvenel, Girit Hıristiyanlarını Osmanlı İmparatorluğu'nun en ilerı topluluklarından biri olarak tanımlamıştı.[129] Fuad Paşa'ya göre Girit, İmparatorluğun onuruydu. Âli Paşa da Girit'in büyük bir askeri baskı olmaksızın terk edilmesinin devrimle sonuçlanacağını, Sultan'ın tahtının güvenliğini yitireceğini söyleyecektir.[130] Yani Sadrazam'ın ifadesiyle Girit, devrime yol açabilecek kadar önemliydi.

---

126 BOA HR SYS 243/7/1.
127 17 Şubat 1870, Âli Paşa'dan Haydar Efendi'ye, BOA HR SYS 243/8/1.
128 03 Mart 1870, Haydar Efendi'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 243/8/2.
129 AMAE CP T 324/9.
130 09 Temmuz 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1962/303.

Girit'te yaşananlar sadece Babıâli ve Giritli Rumlar için değil, İmparatorlukta yaşayan tüm gruplar için siyasetlerinde önemli bir unsur olarak görüldü. Örneğin, Fener Rum Patrikhanesi'ne karşı Bulgar kilisesinin bağımsızlığını savunanların Sultan'a gönderdikleri bir mektupta, Giritli Rumların isyanı, delice bir nankörlük olarak nitelendirilmişti. Bu yolla Rum dini elitine karşı taleplere destek sağlanmak isteniyordu.[131]

Girit krizi, Âli Paşa'nın Girit misyonu, 1868'de kabul edilen ve Osmanlıcılık siyasetinin bir eseri olan Girit Nizamnamesi, isyancılara karşı askeri operasyonlar, diplomasi, yetim çocuklar için kurulan Eytan İdaresi gibi tedbirlerin bir arada uygulanmasıyla sonlandırılabildi. Sonuçta Girit ayaklanması, Hayrettin Pınar'ın ifadesiyle, Tanzimat projesi için laboratuar niteliği kazanacaktır.[132]

Girit'teki olaylar, adanın Hıristiyan tebaasının Fransa'nın da desteğini alarak Babıâli'ye verdikleri dilekçeyle başladı. Kısa bir sürede de Avrupa'nın gündeminin üst sıralarına yerleşti.

Photiadés Bey 18 Temmuz 1866 tarihli raporunda,[133] Giritlilerin İngiltere, Fransa ve Rusya'ya gönderdikleri ve adanın Yunanistan'a katılmasını talep eden bildirilerini okuduğunda Yunan Kralı George'un şaşkınlığını gizleyemediğini yazmıştı. Fakat kısa sürede Girit sorunu, Yunanistan'da milli dava haline dönüştü.

Yunanistan'ın soruna taraf olması ve Yunan toplumunun konuyu milli mesele olarak algılaması, Rusya'nın Girit sorunu üzerinden 1856'da kurulan sistemin temellerini tartışmaya açma arzusu ve Fransa'nın politik manevraları meseleye uluslararası bir nitelik kazandırdı. Girit Hıristiyanlarını temsil eden komiteler, Avrupa başkentlerinde sorunun tarafı olarak ağırlanacak, Babıâli ise Giritli isyancıları, "suçlu ve düşsel projenin gerçekleşmesini bekleyen asiler"[134] olarak tanımlayacaktır.

---

131 1866 tarihinde Bulgar toplumunun temsilcileri sıfatıyla 36 imzayla kaleme alınan mektupta, Bulgaristan'daki beş yüzyıllık Osmanlı egemenliği övüldükten sonra, Bulgarları yok etmeyi amaçladığı iddia edilen Rumlardan şikâyet ediliyor, Girit'teki ayaklanma vesilesiyle Bulgarların, Sultan'ın yönetimine bağlılıkları ifade ediliyordu. (BOA HR SYS 607/7/60.)

132 Hayrettin Pınar, "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âlî Paşa", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* s. 16.

133 18 Temmuz 1866, Photiadés Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1511/3/34.

134 08 Ağustos 1866, Âli Paşa'dan Aristarchi Bey'e, BOA HR SYS 578/70/3.

Conéménos Bey güvenilir bir kaynaktan, Prens Gorchakov'un İngiliz ve Fransız Hükümetlerine, Girit Hıristiyanları konusunda ortak hareket etmeyi önerdiğini öğrenmişti.[135] Petersburg'da görev yapan Fransız elçisi Baron Talleyrand da Fransa ve Rusya'nın Girit konusunda işbirliği yapacağını iddia ediyordu. Osmanlı diplomatları, bu görüşü kişisel değil, esas olarak Paris menşeli olarak değerlendirecektir.[136]

Rusya çağrısına olumlu cevap alamadı. Fakat Girit krizinin ilk safhalarında Fransa politikası, Osmanlı hariciyesinin zor günler yaşamasına neden olacaktır. Özellikle Paris Büyükelçisi Mehmed Cemil Paşa, Fransız Hükümeti tarafından baskı altına alındı. Fransız Dışişleri Bakanı Moustier, Mehmed Cemil Paşa'yla 31 Ocak 1867'de yaptıkları görüşmede sert cümleler kullandı.[137] Sultan, Girit meselesi konusunda kendi kişisel görüşünü soracak olursa, adanın tamamen terk edilmesini önermekte tereddüt etmeyeceğini söyledi. Fakat bu politikanın resmileştirilmesi için görevlendirilmemişti. Şubat ayında Fransa'ya gelen Giritli Hıristiyanları temsil ettiğini iddia eden bir delegasyon, Moustier tarafından kabul edilecektir.

Moustier'in kapalı kapılar arkasında söylediklerinin kamuoyuna yansıması bile, İstanbul Hükümeti için kabul edilemez nitelikteydi. Nitekim Lord Stanley Avam Kamarası'nda Fransa'nın adanın terk edilmesini önerdiğini söylediğinde bile Babıâli tepki gösterdi. Ne Fransa'nın ne de başka bir hükümetin böyle bir öneriyi gündeme getirmediğini ileri sürdü.[138] Oysaki Aristarchi Bey'in 23 Mart tarihli raporunda tam tersi bir bilgi yer alıyordu. Prusya sefirine, Fransız, İtalyan, Rus ve Avusturyalı meslektaşlarıyla birlikte Babıâli'ye Girit'i terk etmesi ve Hatt-ı

---

135 01 Eylül 1866, Conéménos Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/34.

136 Baron de Talleyrand, kişisel ve mahrem olarak nitelendirdiği sözlerinde şu fikirlerini dile getirmişti: Sadece Girit'te değil, Hıristiyanların yaşadığı diğer yerlerde de geniş imtiyazlar tanınmalı, bu eyaletler yerel şefler tarafından yönetilmelidir. Ancak bu önlemler gelecek baharda olması muhtemel ve önüne geçilemez yangını engelleyebilir. (04 Şubat 1867, Conéménos Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/80.)

137 BOA HR SYS 478/1/79.

138 BOA HR SYS 478/1/141.

Hümayunu uygulamasını önerme talimatı gönderilmişti.[139] Bu bilgiler İngiltere'de ise Babıâli adına olumlu eğilimleri güçlendiriyordu. Beş gün sonra da bu sefer Musurus Bey, adanın terk edilmesi önerilerinin duyulmasından sonra İngiliz kamuoyunda Yunanistan ve Helenler aleyhine ciddi tepkinin oluştuğunu bildirdi.[140]

Fransa, kendi Girit politikasına İngiltere'yi de dâhil etmek istiyordu. Başarılı olamadı. Fransız Hükümeti İngiltere'ye, Osmanlı İmparatorluğu'nun adayı terk etmesini sağlamak için ortak hareket etmeyi önerdi.[141] Bu öneri İngiltere tarafından geri çevrildi. Musurus Bey, İngiliz politikası hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştı. "Eminim ki ne şu andaki Hükümet, ne de İngiltere'deki başka bir Hükümet, bu ilhakçı projelere dahil olmaya rıza göstermeyecektir."[142] Zaten İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Stanley daha 1866 Ekim ayında Girit'in terk edilmesini imkânsız gördüklerini ifade etmişti.[143] Osmanlı diplomatları Girit konusunda zaman zaman verilen İngiliz-Fransız ortaklığı mesajlarının, söylemden öteye geçmeyeceğinin farkındaydı.[144]

Babıâli, ada halkını temsil eden ve aralarında Hıristiyan delegelerin de bulunduğu bir delegasyonu, adadaki sorunu müzakere etmek üzere İstanbul'a davet etmişti. İsyanı destekleyenler, komisyonun ada halkını temsil edecek nitelikte olmadığını iddia ediyorlardı. Bu tartışmalar üzerine Mart ayı başında Fransa, uluslararası gözetim altında plebisit önerdi. Bu öneri İngiltere dışındaki diğer Büyük Güçler tarafından da desteklen-

---

139 23 Mart 1867, Aristarchi Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/111.

140 28 Mart 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/214.

141 19 Şubat 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/94.

142 28 Şubat 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/152.

143 18 Ekim 1866, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 578/98/7.

144 1867'de Parlemento açılışındaki Kraliyet konuşmasında Girit sorununa değinilmiş, İngiltere'nin Fransa ve Rusya'yla ortak hareket ederek, Sultan'ın egemenlik haklarına zarar vermeden Babıâli'nin Hıristiyan tebaasıyla ilişkisini geliştirmesi için çalışılacağı söylenmişti. (BOA HR SYS 578/98/14.) Fakat Musurus Bey böyle bir ittifakın sadece söylev hatası olduğunu, bu üç gücün uzlaşmasının olası olmadığını bildirdi. (07 Şubat 1867, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 578/98/13.)

di. Fransa'nın önerisi, Babıâli'nin 1856'da aldığına inandığı teminatların tahribi anlamına geliyordu.

İmparatorluk Hükümeti Girit konusunda Avrupalı siyasetçilerin beklemediği bir direnç gösterecektir. Fransa'nın izlediği politika sert sözlerle protesto edildi ve Girit'in terk edilmesini resmen müzakere etmenin dahi kabul edilmeyeceği açıkça ortaya kondu. Hem de İngiltere dışındaki Büyük Güçlerin, adanın terk edilmesini önermek konusunda uzlaşma görüntüsü verdikleri günlerde. Prens Gorchakov 13 Mart'ta görüştüğü İngiliz Büyükelçi Andrew Buchanan'a şunları söylemişti: "Bugün tüm Büyük Güçler Rusya, Avusturya, Fransa, Prusya, İtalya Babıâli'ye Girit'in kaderinin düzenlenmesini halkın arzularına terk etmesini tavsiye etmek konusunda mutabıktırlar ki bu Yunanistan'a ilhak anlamına gelmektedir; sadece İngiliz kabinesi buna iştirak etmeyi reddediyor."[145]

Fuad Paşa'ya göre Büyük Güçlerin politikası, Avrupa dengelerinin vazgeçilmez prensiplerinden biri olan İmparatorluğun bütünlüğünü ihlal ederek, aslında Avrupa barışını da tehlikeye sokuyordu. Lord Lyons da Fransız-Rus önerilerinin, Paris Barış Anlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne getirdiği güvenceleri zayıflattığını inkâr etmenin mümkün olmadığını tespit eder.[146] Âli Paşa, İngiliz Büyükelçi Lord Lyon'a, Osmanlı İmparatorluğu'na dostluk göstermek isteyen güçlerin, adada huzur ve zenginliğin sağlanabilmesi amacıyla Babıâli'nin kendi planını uygulamasına müsaade etmeleri gerektiğini söylemişti.[147]

Fransız Büyükelçi Bourée 28 Mart'ta Fuad Paşa'yı ziyaret ederek, plebisit önerisiyle ilgili bir not bıraktı. Fuad Paşa'nın verdiği cevap, savaş imaları içerir. Babıâli'nin, beş büyük gücün karşısında hiçbir devletin tek başına tutunamayacağını bilmesine rağmen, Girit için yeni bir Navarin'i göze almaya hazır olduğunu ifade etti.[148] Aynı cevap, Fransız önerisini

---

145 15-27 Mart 1867, Prens Gorchakov'dan Baron Brunnow'a, Baron de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis LePremier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I et Francois Ier Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 442.

146 26 Şubat 1867, Lord Lyon'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/77.

147 06 Şubat 1867, Lord Lyon'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/48.

148 (04 Nisan 1867, Fuad Paşa'dan Osmanlı dış temsilciliklerine BOA HR SYS 478/1/164-165.) Fuad Paşa'nın Navarin benzetmeli çıkışına Mortmann da

destekleyen notalar veren Rusya, Prusya, İtalya ve Avusturya elçilerine de tekrar edildi. Girit'te yaşananlar, Osmanlı İmparatorluğu ile Büyük Güçler arasında savaş sözlerinin edildiği diplomatik çatışmalara neden oluyordu.

Plebisit önerisinin sonuç vermemesi üzerine, Fransa yeni bir teklifle ortaya çıktı; Rusya'yla da anlaşarak adaya yabancı gözlemcilerin de katılacağı bir araştırma komisyonu gönderilmesini önerdi.[149]

Moustier, teklifin, Babıâli'nin inisiyatifini güçlendireceğini iddia ediyordu. Büyük Güçler yabancı görevliler için oy hakkı talep etmeyecek ve yabancı gözlemcileri davet yetkisi Babıâli'ye ait olacaktı.[150] Babıâli ise Sultan'ın Paris ziyaretinin yaklaştığı günlerde bu yaklaşımı dostça bulmadığını protestolu bir dille Paris Hükümetine iletti. Aynı günlerde İstanbul'da Fransa, İtalya, Rusya ve Prusya diplomatları beraber Fuad Paşa'yı ziyaret ederek komisyon önerisini tekrarlayan bir notayı Fuad Paşa'ya verdiler.[151] Avusturya büyükelçiliği adına ise aynı nota ayrıca sunulacaktır.

İngiltere notaya katılmamıştı. Fakat Haziran ayında benzer bir öneri hükümeti adına Lord Lyons tarafından da yapıldı. Lord Lyons'un Fuad Paşa'ya ilettiği öneriye göre Sultan, Girit'e bir komisyon göndermeyi teklif edecek, komisyona Büyük Güçlerin delegeleri de davet edilecekti. Komisyonun amacı, idari reformları başlatmak üzere Giritlilerin gerçek beklentilerini ortaya çıkartmak olacaktı. Babıâli kendisi Giritli delegeleri İstanbul'a davet ederek böyle bir araştırmanın gerekliliğini zaten kabul etmişti. Lord Lyons'a göre akıllıca yol, gerçek otonomiyi içeren reformlarla Hıristiyanların yönetime eşit olarak katılmasını sağlamaktı.

---

değiniyor: "Fuad Paşa, ikinci bir Navarin'e davet etme cesaretini bile gösterdi. Bu kadar cesur bir çıkış diplomatları bir süre için şaşırtmış olmalıdır fakat şevklerini kıramadı: İş tam bitmek üzereyken tekrar tavsiyelerle ortaya çıkıp Babıâli'ye kendilerince iyilik yapmaya çalıştılar." (Andreas David Mordtmann, *Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, s. 48.)

149 03 Haziran 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/13.

150 04 Haziran 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/23.

151 20 Haziran 1867, Fuad Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SYS 479/1/46.

Babıâli, İngiliz teklifine diğer ülkelerden gelen önerilere gösterdiği sert tepkiyi vermedi. Fuad Paşa, Fransa'nın politikasının Helenleri Girit'in Yunanistan'a ilhakı yönünde cesaretlendirdiğini ve Girit'teki reformların önündeki en büyük engelin de buradan kaynaklandığını söylemişti. Adada liberal kurumların (*liberal institutions*) oluşturulması için ilk önce huzurun sağlanması ve gönüllülerin yarattığı karmaşaya son verilmesi gerekiyordu.[152]

Gerek plebisit gerekse komisyon önerileri, dört Büyük Güç tarafından beraber dile getirilse de Babıâli bu hamleleri Franco-Rus ittifakı olarak değerlendiriyordu. Fakat Nisan ayından sonra bu ittifakın zayıflamaya başladığına ilişkin işaretler ortaya çıkacaktır. 27 Nisan'da Mehmed Cemil Paşa, Rusya'nın Girit sorununa ortak müdahale edilmesini önerdiğini, fakat Fransa tarafından kabul edilmediğini, Fransız politikasındaki değişmenin Petersburg'da hayal kırıklığı yaratacağını rapor etmişti.[153] Moustier, Bourée'nin girişimlerinin adanın Yunanistan'a terk edilmesini amaçlamadığını söylüyordu. 3 Mayıs'ta da Moustier'in tavrının değişmeye başladığını, artık sadece girişilmiş ve ilan edilmiş reformlar üzerinde ısrar ettiğini bildirdi.[154] Lord Stanley de Musurus Bey'e bu raporları teyit eden bilgiler veriyordu. Fransız Hükümetinin, Girit'teki Osmanlı askeri operasyonlarının durdurulmasını önermekten vazgeçtiğini söylemişti.[155] Fransa, Girit'in terk edilmesi önerisinde ısrarcı olmayacaktı ve İmparator Napoléon, Moustier'in fazla ileri gittiğini düşünüyordu.[156] Avrupa'daki sefaretlerden gelen raporlara göre İngiltere'nin desteği devam ettiği sürece, Fransa karşı tezlerle ortaya çıkmayacaktı.[157] Fakat bu politika de-

---

152 05 Haziran 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1961/223.

153 27 Nisan 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/203.

154 BOA HR SYS 478/1/210.

155 08 Mayıs 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/212.

156 23 Mart 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/139.

157 Paris Hükümeti Bourée'ye, diğer devletlerin teşebbüslerine sadece Avusturya büyükelçisinin de katılması koşuluyla dahil olması için talimat göndermişti. Mehmed Cemil Paşa, Avusturya'nın İngiltere'nin desteği sağlanmadan yapılacak girişimlere katılmayacağını diğer ülke başkentlerine duyurduğunu bildirdi. (26 Mayıs 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/12.) Bu koşullarda Fransa'nın herhangi olumsuz bir girişim

değişikliğinin sonuçlarının hissedilmesi birkaç ay alacaktır. Nitekim Babıâli İngiltere'nin Haziran ayındaki tekliflerini geri çevirirken bile gerekçe olarak Fransa ve Rusya'nın ortak politikasını gösterecektir.[158]

Lord Lyons Şubat ayı içinde gönderdiği raporunda İgnatiev'le yaptığı bir görüşmeyi aktarır. İgnatiev'in İngiliz büyükelçinin raporuna yansıyan cümleleri, Şubat ayı içinde gündeme gelen projenin Fransız menşeli olduğunu gösteriyor: "General İgnatiev, kendi görüşüne göre Fransız planının tehlikelerle dolu olduğunu, Rus Hükümeti için buna karşı çıkmanın zor olduğunu bu yüzden Fransa'nın Helenlerin ve Türkiye'deki Hıristiyanların yegâne patron ve koruyucusu olduğuna inanmasına izin verildiğini söyledi."[159] İgnatiev sorumluluğu Fransa'nın üzerine atmak amacıyla da konuşmuş olabilir. Hem III. Napoléon hem de Moustier, Sultan Paris'teyken, Rusya'yı yatıştıracak adımlar atmasını önerecektir. Bu teklif de sorumluluğu bu sefer Petersburg üzerine atan bir yaklaşımdı. Yine şunu söyleyecek yeterli veri mevcuttur: Fransa pozisyonundan vazgeçtiğinde Babıâli'yi çevreleyen politik atmosferin dağılması doğaldı.

Haziran başında Fransa zaman zaman Rusya'ya yaklaştığı mesajını verir. Hatta uluslararası komisyon önerisi krizin başından itibaren Avrupa hükümetlerinin üzerinde en geniş mutabakat sağladıkları öneri haline dönüşmüştü. Babıâli'nin sert tonlu olumsuz cevabına rağmen Fransa önerisinde uzun süre ısrar etti. Abdülaziz Paris'ten ayrılacağı gün Fuad Paşa'ya Fransız meslektaşı aynı öneriyi tekrarlamış, yine aynı ret cevabını almıştı.[160] İstanbul'da da Maslahatgüzar Outrey komisyon önerisi-

---

içinde yer almaması, Londra Hükümetinin Girit konusundaki tavrına bağlıydı. Lord Stanley, Avusturya'nın politikasını İngiliz desteğine bağlayacağına inanmadığını söylemekle birlikte, Girit'te ayrı bir yönetim öncrildiğinde bu öneriye katılmayı reddedeceğini ve inisiyatifin Babıâli'ye bırakılmasını savunacağını taahhüt etti. (01 Haziran 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/10.)

158 16 Haziran 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1961/258.

159 19 Şubat 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/67.

160 (13 Temmuz 1867, Fuad Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/78.) 13 Temmuz'da yapılan nazırlar toplantısında komisyon önerisinin ret gerekçeleri altı maddede özetlendi. Önerinin kabul edilmesi silahlı operasyonların durdurulmasını yani ateşkesi gerektirecek, bu da Girit'i talan eden eşkıyanın savaşçı olarak kabul edilmesi anlamına gelecektir; adaya gelecek karma

nin kabul ettirilmesi için hükümete baskı yapmaya çalışıyordu. 17 ve 20 Temmuz'da Âli Paşa'yı ziyaret ederek bu yöndeki talepleri bir kez daha dile getirdi. Fakat Babıâli bu talepleri, Sultan ülke dışında bulunduğundan konumunu değiştiremeyeceğini söyleyerek cevapladı.[161] Âli Paşa İngiliz büyükelçi ile Temmuz'da yaptığı bir görüşmede Rusya'nın iddialarına karşı gösterilecek dirençte Fransa'dan hiçbir yardım ummadıklarını, Petersburg Hükümeti adanın Yunanistan'a terk edilmesini savunurken Fransa'nın onu desteklediğini söyleyecektir.[162]

Aynı günlerde Fransız yasama organında da konu gündeme geldi. Büyük Güçlerin desteğiyle Babıâli'nin Girit'e bir araştırma komisyonu göndermesi için Avrupa hükümetlerinin mutabakat sağladığı ve bu çözümün Girit'te barışın temini için tek yol olduğu dile getirildi.[163] Yine Temmuz ayı içinde Girit'teki konsoloslar Hıristiyanlara yönelik imha kampanyası başlatılacağı haberlerini ortaya attılar. İngiltere dışındaki Büyük Güçlerin İstanbul'daki büyükelçilikleri de adadan ayrılmak isteyenleri taşımak üzere savaş gemilerinin bölgeye gönderileceğini bildirdiler. Moustier, tahliye talep edenlerin taşınmasında zorluk çıkartılmaması için Mehmed Cemil Paşa'yı uyarmış,[164] Gorchakov ise tahliyeye müdahale edilmesi durumunda daha ileri askeri önlemlere başvurmakla tehdit etmişti.[165] Ağustos ayında Babıâli'nin tahliyeye Yunan gemilerinin de ka-

---

komisyon Hıristiyanların ihtiyacını tespit bahanesiyle Helen gönüllüler tarafından desteklenen asileri muhatap kabul etmek zorunda kalacaktır; sözde bir ateşkes gönüllülerin Girit'te kalmasına ve asilerle karışmasına neden olacaktır; bu koşullardan Yunanistan farklı yorumlar ve talepler çıkartacak ve Rusya'nın da desteğiyle milletler prensibi adı altında Babıâli'ye yeni talepler yönünde baskı yapılacaktır; Babıâli'nin çabalarına kimse açıktan karşı çıkmamasına rağmen açık ve resmi bir destek göstermemişti; istediği sonuca ulaşmadığı sürece Rusya'nın bir araştırma komisyonunun kabulüyle tatmin edilebilmesi mümkün değildi. (BOA HR SYS 479/1/81.)

161 20 Haziran 1867, Âli Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/84.

162 09 Temmuz 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1962/303.

163 BOA HR SFR (04) 137/10/1.

164 10 Ağustos 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/96.

165 06 Ağustos 1867, Conéménos Bey'den Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/100.

tılmasının savaş nedeni sayılacağını dillendirmeye başlaması tansiyonun daha da yükselmesine neden oldu.[166]

Bütün bu gelişmelere rağmen 1867'nin ikinci yarısından itibaren Girit konusunda İmparatorluk aleyhine oluşan bloğun dağılacağı sinyalleri daha güçlü olarak hissediliyordu. Uluslararası sergi vesilesiyle Paris'te bulunan Gorchakov, Moustier'e Babıâli'de tedirginliğe neden olacak davranışlardan kaçınacağına dair güvence vermek zorunda kalmıştı.[167] Bu güvenceye rağmen Fransa, Rusya konusundaki uyarılarını sürdürdü. Hatta İmparator Napoléon, Mehmed Cemil Paşa'ya gelecek için endişelerinin devam ettiğini, bunun da Rusya'nın tavrından kaynaklandığını söyledi. Gerçi Moustier'e göre Babıâli, kaybedecek tek bir dakikası olmamasına rağmen vakit kazanmaya çalışıyordu.[168] Öbür taraftan da Mehmed Cemil Paşa, Fransız bakanın İngiliz kabinesine, bu koşullarda hükümetinin, İngiltere olmadan hiçbir hamle yapmayacağı mesajını ilettiğini öğrenmişti. Moustier, Girit'teki Yunanistan yanlısı politikaları nedeniyle kendi kabinesi içinden de eleştiriler alıyordu. La Valette, Babıâli'nin Moustier'in önerilerini reddederek doğru olanı yaptığını söylemişti ve kulislerde İmparator Napoléon'dan habersiz konuşmasının mümkün olmadığı yorumu yapılıyordu. Eylül ayında Lord Stanley, Musurus Paşa'ya Fransız gemilerinin mülteci taşımayı durdurduğu bilgisini iletti.

Tansiyonun yükselmesi, Babıâli üzerinde reform baskılarını artırıyordu. Fuad Paşa, altı büyük gücün tek bir seferde Sultan'ın hükümdarlığının korunması gerektiğini deklare etmeleri koşuluyla, tehditkâr teklifleri defetmek adına spontane ve acil olarak Giritlilere en liberal imtiyazları vermeye hazır olduklarını açıklamıştı.[169] Lord Lyons Londra'ya Fuad Paşa'nın şu ifadelerini aktarmıştı: "(Büyük Güçler) bunu hâlâ Paris Anlaşması'na sadık olduklarını ve hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun

---

166 22 Ağustos 1867, Musurus Bey'den Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/130.

167 28 Haziran 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 135/126/1.

168 09 Agustos 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 138/63/01.

169 05 Haziran 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1961/222.

bütünlüğü prensibini savunduklarını belirten basit bir deklarasyonla yapabilirler."[170]

Babıâli, Girit'in Yunanistan'a ilhakı amacından vazgeçilmesi karşılığında adada en liberal reformlara hazır olduğu mesajını veriyordu. Yeter ki Paris Barış Anlaşması prensiplerinin yürürlükte olduğu kesin ve net olarak teyit edilsin.

Girit konusunda son Fransız-Rus ortak hamlesi, 29 Ekim tarihli nota oldu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Egerton, Fransa ve Rusya'nın Babıâli'ye ortak bir nota vereceğini, fakat bu notanın Fransa-Rusya anlaşmasının sonu olacağını ve Fransa'nın Doğu politikasının değişeceğini söylemişti.[171] İtalya ve Prusya'nın da katıldığı nota ile iki hükümet birlikte ne yapabileceklerini son bir defa denemiş oldular.[172] Her ne kadar nota İstanbul'da tepkiyle karşılansa da[173] 29 Ekim tarihli raporunda Mehmed

---

170 05 Haziran 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1961/223.

171 31 Ekim 1867, Musurus Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/151.

172 Notada şu görüşler dile getirilmişti: Avrupa devletlerinin tamamen insani nedenlerle harekete geçmiş, Babıâli, ailelerin adadan çıkartılmasını engellememekle beraber tavsiyeleri dikkate almamakta ısrar etmişti. Genel af ise ciddi hiçbir garanti içermiyordu ve ortak araştırma komisyonu önerisini reddederek Babıâli Hıristiyanları provoke eden suiistimal ve sorunların giderilmesinin önünü tıkamıştı. Girit'teki gelişmelerin Osmanlı Devleti'nin tüm Hıristiyan tebaasını tehdit ettiği iddia ediliyordu. Osmanlı Devleti'nin Girit dışındaki Hıristiyan tebaasına yönelik reformlar gerçekleştirmemiş olması da devlet politikasına olan güveni zedelemişti. Büyük Güçler ise bu koşullarda önerilerini sadece Hıristiyanların haklarıyla sınırlamamış, Türkiye'nin geleceğini de göz önünde bulundurmuşlardı. Notada genel bir iyileştirme beklentisi dile getirilmiş ve Babıâli'ye büyük güçlerin tavsiyelerine saygı göstermesi önerilmişti. Aynı zamanda Babıâli'ye yönelik tehditlerden kaçınılmış, sadece işbirliği çağrısı yer almıştı. Sorumluluk Babıâli'ye bırakılıyordu. (BOA HR SYS 479/1/158-159-160-161-162-163-164-165.)

173 Fuad Paşa, Mehmed Cemil Paşa'ya gönderdiği talimatta, Moustier'e Babıâli'nin tepkisinin ifade edilmesini istemişti. (BOA HR SYS 479/1/168.) Âli Paşa'nın 1869'da Girit'ten gönderdiği layihasında da notaya yönelik aynı tepki görülür. Layihada, notayla ilgili şu ifadeler yer almıştı: "Mutlaka Petersbourg'da kaleme alınmış olduğundan ve bunu kabul eden devletlerin Doğu sorunlarında hep Rusya'ya uymuş olmalarının kanıtı bulunduğundan hiç kuşku yoktur." (Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat, Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, s. 11.)

Cemil Paşa, Babıâli için artık endişe edecek bir konu kalmadığını ve bu notayla Fransa'nın Rusya ile yapmış olduğu anlaşmadan kurtulduğunu bildirdi.[174] Bu gelişmenin öneminin anlaşılabilmesi için Fransa ile Rusya arasındaki ittifakın on yıllık bir geçmişi olduğu hatırlanmalıdır.

Notadan sonra Petersburg'dan da yumuşama işaretleri geliyordu. Prens Gorchakov, tüm yabancı müdahalelerin sınırlandırılacağı bir çözüm fikrini ortaya attı.[175] Petersburg'daki Fransız Büyükelçi Talleyrand da 18 Ekim'de Carathéodory Efendi'ye, Fransa'nın Girit sahillerinde sadece bir gemisi kaldığını hatırlatarak Babıâli'nin Rusya'dan da endişe etmesine gerek olmadığını, on beş güne kadar her şeyin sonlanacağını ve Âli Paşa'nın Girit görevinin tamamlanmasının bekleneceğini söyledi.[176] Carathéodory Efendi 31 Ekim tarihli raporunda, Fransa'nın Rusya'dan uzaklaştığı koşullarda notanın Petersburg Hükümeti tarafından hayal kırıklıklarının tazminatı olarak görüldüğünü ve bu kadarının bile başarı olarak değerlendirildiğini bildirdi.[177] Carathéodory Efendi Rusya'dan yakın dönemde tehlike gelmeyeceğini düşünüyordu.[178] Rüstem Bey de 10 Ocak 1868 tarihli raporunda Rusya'nın Fransız politikasıyla oynamak isterken kendisiyle oynandığını bu yüzden de prestijinin tehlikeye girdiğini yazacaktır.[179]

Aslında Eylül ayından itibaren inisiyatifin Babıâli'ye geçtiğinin herkes farkındaydı. İstanbul Hükümeti 12 Eylül'de yaptığı duyuruyla, 20 Ekim'e kadar yabancı gönüllülere Girit'i terk etmeleri için süre tanıdı. Bu çağrıya uyanlara herhangi bir müdahalede bulunulmayacağı, bu tari-

---

174 29 Ekim 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/170.

175 BOA HR SYS 479/1/171.

176 19 Ekim 1867, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/202.

177 31 Ekim 1867, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/204.

178 Doğu politikasındaki başarısızlık Prens Gorchakov'un konumunun sarsılmasına neden olmuş ve Petersburg'da Yunanistan'a karşı da bir kızgınlık yaratmıştı. Oluşan bu ortam, Rus Hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı düşmanca politikalar ortaya koymasını engelliyordu. (17 Ocak 1868, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/241.)

179 10 Ocak 1868, Rüstem Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/233.

he kadar adayı terk etmeyenlere ise aynı imkânın tekrarlanmayacağı ilan edildi.

Son Fransız-Rus notasından sonra sorun artık Girit sorunu olarak değil, Osmanlı-Yunan sorunu olarak tartışılacaktır. 1867 Babıâli için zor bir yıl olmuştu. 1868'de ise aynı zorlukları Yunanistan yaşayacaktır. Yunan Hükümeti yalnız bırakılmıştı. Mart ayında aralarında bir Yunanlının da bulunduğu bir grup, Girit konusunda Fransa'nın müdahalesi için senato başkanlığına dilekçeyle başvurduğunda, Moustier dilekçenin gündeme alınmaması için çalışacağına söz verdi.[180] Babıâli Girit krizinin başından itibaren adadaki sorunun Yunanistan'ın kışkırtmalarından kaynaklandığını savunmuştu. Temmuz'a gelindiğinde Fransız Dışişleri Bakanı bile Yunan politikasının artık hiçbir başarı şansı kalmadığını söylüyordu.[181] Babıâli, Âli Paşa'nın Girit'teki görevi dışında bir başka alternatifin müzakere edilmesini bile kabul etmeyeceğini ilan etti.

1868'in sonlarında kulisler Osmanlı-Yunan savaşı tehlikesini tartışıyordu. Borrée'ye 9 Aralık 1868 tarihinde Atina'dan gönderilen bir yazıda Türkiye ile savaş veya yeni bir devrim ihtimallerinden söz edilir.[182] Yunan Dışişleri Bakanı Delyanni her ne kadar Photiadés Bey'e Yunan Hükümetinin açıklamalarının iç politik baskılardan kaynaklandığını söylese de Babıâli bu deklarasyonları düşmanlığın ifadesi olarak değerlendiriyordu. Âli Paşa Girit'ten Fuad Paşa'ya gönderdiği bir mektubunda, Avrupa parlamentolarının toplanmak üzere olduğunu hatırlatarak yeni koşullardan yararlanılması gerektiğini yazmıştı.[183]

Delyanni, yasama organında 30 Ekim 1868'de yaptığı konuşmada, hükümetin tek hedefinin Girit'in Yunanistan'a katılmasını sağlamak olduğunu söyledi.[184] Babıâli, Delyanni'nin bu ifadesini, Photiadés Bey aracılığıyla resmi olarak protesto etti.[185] 3 Aralık tarihli 23743/71 sayı-

---

180 20 Mart 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/278.

181 17 Temmuz 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/ 291.

182 BNF DM 22920/30.

183 19 Aralık 1867, Âli Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/226.

184 BOA HR SYS 486/1/10.

185 11 Kasım 1868, Safvet Paşa'dan Photiadés Bey'e, BOA HR SYS 486/1/6-7.

lı yazıyla Avrupa başkentlerindeki Babıâli temsilciliklerine Yunanistan'la diplomatik ilişkilerin kesileceği ve Photiadés Bey'in geri çağrılacağı bildirilecek,[186] fakat diplomasiye şans tanımak adına Photiadés Bey'in Atina'dan hareketi birkaç gün ertelenecektir. Mehmed Cemil Paşa, 11 Aralık tarihli raporunda Delyanni'nin parlamento konuşmasının Moustier tarafından kınandığını yazıyordu.[187] Lord Stanley de Yunan politikacıların tavrını skandal olarak nitelendirmişti.

11 Aralık'ta Babıâli tarafından Atina Hükümetine beş maddeden oluşan bir nota verildi; cevap için beş gün süre tanındı.[188] 15 Aralık'ta Delyanni'nin, Babıâli'nin notasını kabul etmediklerini bildiren cevabı üzerine Osmanlı sefaret personeli ülkeyi terk edecek, Babıâli Yunanistan'la ticari ilişkilerini de kesecektir. Photiadés Bey Atina'dan ayrılmadan önce hem Fransız hem de İngiliz meslektaşından Yunan Hükümeti üzerinde baskı kurulacağının garantisini almıştı. Nitekim Delyanni iki ülke diplomatları tarafından sert dille uyarıldı.[189] Mehmed Cemil Paşa'nın gönderdiği raporlarda gerek Fransız Hükümetinin tavrının gerekse kamuoyundaki havanın Babıâli lehine olduğu bildiriliyordu.[190] Carathéodory Efendi'nin raporlarına göre de Petersburg Hükümeti, Babıâli'nin Yunanistan'la ilişkilerini kesmesinde ilk planda Tuileries Hükümetinin rol oynadığını düşünüyordu.[191]

---

186 03 Aralık 1868, Babıâli'nin Temsilciliklerine Telegram, BOA HR SYS 486/1/18.

187 11 Aralık 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 486/1/4.

188 Babıâli, notasında şu beş şartı ileri sürmüştü: Yunanistan'daki gönüllü çetelerin dağıtılması ve yenilerinin oluşturulmasının engellenmesi; korsanların silahsızlandırılması ve Yunan limanlarının korsanlara kapatılması; Girit göçmenlerinin adaya dönüşüne müsaade edilmesi ve yardım edilmesi; askerler ile Osmanlı vatandaşlarına karşı suç işlemiş olanların cezalandırılması ve mağdurların ailelerine tazminat ödenmesi; anlaşmalara ve insanların haklarına saygı gösterilmesi. (BOA HR SYS 486/1/39.)

189 09 Aralık 1868, Photiadés Bey'den Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 486/1/65.

190 10 Aralık 1868,Mehmed Cemil Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 486/1/72.

191 17 Aralık 1868, Carathéodory Efendi'den Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 486/1/20.

Aynı günlerde La Valette Dışişleri Bakanlığı görevini Moustier'den devraldı. Paris'teki görev değişikliğini Mehmed Cemil Paşa 25 Aralık'ta İstanbul'a bildirdi.[192] İngiltere'de de hükümet değişikliği olmuş, Musurus Paşa yeni Dışişleri Bakanı Lord Clarendon'dan, İngiltere'nin Doğu politikasında bir değişiklik olmayacağına dair güvence almayı başarmıştı.[193]

Yeni durum karşısında Rusya bile Atina'ya barış için baskı yapmaya başlamıştı. Gerçi Gorchakov, Türk-Yunan ilişkilerinin kesildiğini duyduğunda, soğuk bir ses tonuyla "Umarım Babıâli aldığı tedbirlerin ağırlığını tartmıştır"[194] demişti. Yine de oluşan yeni sürecin sorumluluğunu üzerine almak istemiyordu. Babıâli pozisyonuna o kadar güveniyordu ki hastalığı nedeniyle Floransa'da bulunan Fuad Paşa, Âli Paşa'ya gönderdiği 13 Aralık tarihli mektubunda, "Siz Alteslerini darbe vurmak için doğru zamanı yakaladığınız için içtenlikle tebrik ederim, şüphem yok ki sonuç bizim lehimize olacaktır" yazar.[195]

Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasındaki gerginliğin yükselmesi üzerine kulislerde uluslararası konferans yoluyla sorunun çözülmesi tartışılmaya başlandı. Bu teklif 21 Aralık'ta da La Valette tarafından resmen Mehmed Cemil Paşa'ya iletildi.[196] Babıâli başlangıçta beş maddelik notanın kabulünde ısrar etti. La Valette notanın dördüncü maddesinden vazgeçilmesini talep etse de İmparatorluğun içişlerinin konferansta gündeme gelmeyeceği ve konferans sonucunun 11 Aralık notasıyla çelişmeyeceği garantisinin verilmesi üzerine İstanbul Hükümeti konferans davetini kabul etti. Fuad Paşa'nın Âli Paşa'ya 5 Ocak tarihli mektubunda "Bu koşullarda konferans bizim için artık tehlike değil bir zaferdir" diye yazacaktır.[197] Mehmed Cemil Paşa konferans için görev talimatını 7 Ocak'ta aldı.[198]

---

192 BOA HR SYS 414/4/2.

193 17 Aralık 1968, Musurus Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 486/1/43.

194 17 Aralık 1868, Carathéodory Efendi'den Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 486/1/80.

195 13 Aralık 1868, Fuad Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 486/1/85.

196 21 Aralık 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 486/1/94.

197 05 Ocak 1869, Fuad Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 487/1/10.

198 *İnstructions Telegraphiques Adressés A. S. Le Djemil Pacha en Date du 7 Janvier 1869*, BOA HR SYS 487/1/21.

Başkanlığını La Valette'in yaptığı konferans, çalışmalarına 9 Ocak 1869'da Fransız Dışişleri Bakanlığı binasında Paris Barış Anlaşması'nın imzacı devletlerinin katılımıyla başladı. Açılış bildirgesinde konferansın çalışma konusunun Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasındaki soruna barışçıl çözüm bulmak olduğu duyuruluyordu. Bildiride ayrıca 11 Aralık notasından da söz edilmiş, iki hükümetten çözümü kolaylaştıracak yaklaşımlar göstermeleri istenmişti.

Yunanistan konferansa Babıâli'yle eşit sıfatla davet edilmemişti. Yunan delegasyonun bu konferansın ilk oturumunda yaptığı protesto sadece Büyük Güçlerin tepkisinin artmasına neden oldu. 20 Ocak'ta gerçekleşen altıncı oturumda Yunanistan'a gönderilecek bildirge karara bağlanarak, Atina'dan cevap gelene kadar konferans çalışmalarına ara verildi. Deklarasyon Babıâli'nin beklentilerini karşılayacak şekilde kaleme alınmıştı.

Deklarasyon metninin karara bağlanmasından sonra Yunanistan Büyük Güçler tarafından baskı altına alındı. Rusya bile Yunanistan'ı deklarasyonun kabulü için zorluyordu. Conémenos Bey, Rus başkentindeki durumu şu cümleyle tasvir etmişti: "Burada Yunanistan'daki çılgınlıklardan endişe ediliyor."[199] Çar, Yunan Kralı'na deklarasyonu kabul etmedikleri takdirde Rusya'dan hiçbir yardım beklememeleri mesajını iletmişti.[200]

Deklarasyon Atina'da krize neden oldu. Atina'da savaş lehine gösteriler yapılıyordu. Kabine krizi yaşanıyor, deklarasyonun kabul cevabını imzalayacak bakan bulunamıyordu. Yunan Kralı cevap için belirlenen sürenin uzatılmasını istedi.[201] Lord Clarendon'un, Musurus Paşa'ya verdiği bilgiye göre Yunan Kralı Paris'e gelip politikasını Büyük Güçlere bizzat açıklamayı bile düşünmüştü.[202]

Mehmed Cemil Paşa, Yunan bakanın cevabı imzalamayı kabul ettiğini 18 Şubat'ta İstanbul'a bildirdi. Yunanistan'ın cevabı 18 Şubat'ta

---

199 26 Ocak 1869, Conémenos Bey'den Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 487/1/84.

200 28 Ocak 1869, Musurus Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 487/1/97.

201 03 Şubat 1869, Mehmed Cemil Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 487/1/116.

202 07 Şuubat 1869, Musurus Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 487/1/131.

gerçekleşen oturumda okundu. Konferans başkanı, İstanbul ve Atina Hükümetlerine teşekkür yazısını hazırlamakla görevlendirip çalışmalarına son verdi.[203]

Babıâli kendi haklılığının tasdik edildiğini düşünüyordu. İmparatorluğun dış temsilciliklerine gönderilen 24 Şubat tarihli sirkülerde, adaletin komşu ülkelerdeki barışı bozmaya izin vermeyecek kadar güçlü olduğunun ortaya çıktığı söyleniyordu.[204] Girit meselesinin çözümü "hem Osmanlı İmparatorluğu'nun dâhili idare hem de dış politikası bakımından Âli Paşa'nın en büyük muvaffakiyetlerinden biri"[205] olarak değerlendirilmektedir.

Girit krizi, gayrimüslimlerin sorunu olarak doğmuştu. 1869 yılına gelindiğinde Paris Barış Konferansı krizi başka şekilde tanımlıyordu. Yunanistan, topraklarında çeteleri barındırmaması ve Osmanlı güçlerine saldıracak gemileri limanlarında silahlandırmaması için uyarılmış, bunun insan haklarının ihlali olduğu vurgulanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Yunan mahkemeleri önünde maddi zararların tazminine ilişkin hakları kabul edilmiş ve Yunanistan'daki Girit göçmenlerinin geri dönüşü için kolaylık sağlaması gerektiği aynı deklarasyonda yer almıştı.

Konferansın sekreterliğini de yapan Fransız Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Direktörü Desprez, Mehmed Cemil Paşa'yla baş başa bir görüşmelerinde konferans sonucunu şöyle özetledi: "Müttefiklerin genç Yunan Devleti'nin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı hiçbir hak tecavüzüne, hiçbir girişimine tolerans göstermeyeceğini belirtmeyi bile gereksiz görüyorum."[206] Lord Clarendon'a göre konferans komşu devlet içindeki ayaklanmalara müdahale etmeme yönünde uluslararası yükümlülükler getirdiğinden, Osmanlı İmparatorluğu lehine ayrıca bir kazanım ortaya çıkmıştı. İgnatiev'in tespitleri de bu görüşleri teyit ediyor: "Onun için

---

203 18 Şubat 1869, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 487/1/154.

204 24 Şubat 1869, *Circulaire aux Representants de la S. Porte*, BOA HR SYS 487/1/166.

205 Fuad Andıç ve Süphan Andıç, *Sadrazam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, s. 36.

206 26 Mart 1869, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 487/1/224.

istisnai bir sükûnet döneminin eşiğini ifade eden Paris Konferansı'ndan sonra Türkiye'nin durumunun gözle görülür şekilde iyileştiği söylenebilir. Politik münakaşa ve sıkıntılardan bu derece uzak olduğu bir evre bulabilmek için Osmanlı monarşisinin en müreffeh dönemlerine gitmek gerekir."[207]

1867'nin ikinci yarısından sonra Paris Hükümetinin neden politika değişikliğine yöneldiği hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin Mehmed Cemil Paşa'ya göre Sultan'ın Paris ziyareti, Napoléon'un eğilimlerinin değişmesinde önemli rol oynamıştı.[208] Lord Stanley ise Fransız-Rusya ilişkilerinin gelişimine dikkat çekmiş, iki hükümet arasındaki sorunların Doğu sorununun geri planda kalmasına yol açtığını söylemişti. Lord Stanley aslında Avrupa'daki gelişmelere dikkat çekiyordu. Gerçekten de III. Napoléon'un Avrupa haritası üzerindeki ihtirasları Fransa'nın Rusya politikasına yön veren etkenlerdendi.

Bu tezlerin hepsinin doğruluk payı vardır. Fakat 1867'de yaşananların tüm yönleriyle görülebilmesi için bunların yanına Babıâli'nin attığı reform adımlarını da dâhil etmek gerekiyor.

Girit krizinin reform üzerindeki hızlandırıcı rolü, İngiliz Büyükelçi Lord Lyons'un 6 Mart 1867 tarihli raporundan takip edilebilir: Âli Paşa Mart ayında Sultan'ın nazırlarının olabildiğince hızlı bir şekilde önemli reformları gerçekleştirme kararlılığında olduğunu söylemişti. Öncelik iki amaca yönelecekti: Gayrimüslimlere kamu hizmetinde kariyer imkânı vererek Müslümanlarla eşitliği temin etmek, finans sisteminin geliştirilmesi ve eğitimin düzeyinin yükseltilmesi için Avrupa kapitalinin ülkede kullanımını kolaylaştırmak. Örnek olarak birkaç gün önce Divân-ı Ahkâm-ı Adliye üyeliğine üç gayrimüslimin alınmasını ve Aristide Baltazzi'nin Maliye Nazırının asistanı olarak atanmasını gösterdi. Âli Paşa'ya göre

---

207 İgnatiev'in Hatıratı s. 288. İgnatiev kendi ülkesi için koşulları ise şöyle tarif ediyor: "Girit krizini takip eden dönem, İmparatorluk büyükelçiliği için can sıkıcı ve zorluklarla dolu bir dönemdi. Dindaşlarımız lehine giriştiğimiz kampanyanın sonuçları Doğu'daki pozisyonumuzu etkiledi, itibarımızı ve etkimizi ciddi şekilde tehlikeye düşürdü... Sahip olduğumuz ve Doğu'daki prestijimizin temeli olan tüm aksiyon unsurlarını kaybettik." A.g.e., s. 284.

208 11 Ekim 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/139.

bu bir başlangıçtı ve bunu başka gayrimüslimlerin de önemli makamlara getirilmesi takip edecekti. Ayrıca vilâyetler sistemi yaygınlaştırılacaktı. Bu reform da gayrimüslimlerin vilâyet meclislerinde daha yoğun yer almalarını sağlayacak, hatta Hıristiyan bölgelerde vali yardımcısı Hıristiyan olabilecekti. Âli Paşa'nın verdiği bilgiye göre Babıâli, 1856 Hatt-ı Hümayunu'nda yer alan yabancılara mülkiyet hakkıyla ilgili yabancı devlet temsilciliklerine mutabakat önermeye hazırlanıyordu. Fuad Paşa ve diğer meslektaşlarıyla bu reformlar için görev bölüşümü yapmışlardı.[209]

Engelhart 1867'deki durumu şöyle tarif eder: "Osmanlı Devleti'nin sadece kendi kuvvetiyle, vasıtalarıyla yenilik ve reformlara muktedir olmadığı anlaşılmış; Avrupa, ıslahatı bizzat uygulamaya karar vermişti."[210]

Girit krizi, Hatt-ı Hümayun'un diplomasi kulislerinde masaya yatırılmasına neden oldu. Bu masada nelerin konuşulduğuna bakmak, Âli Paşa'nın sözlerinin ne anlama geldiğinin anlaşılmasını sağlayabilir.

---

209 06 Mart 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/90.

210 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 235.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİPLOMASİ MASASINDA HATT-I HÜMAYUN

> Hiçbir politika, uygarlığı, uygarlığın zenginliklerini, törelerini, zayıflara karşı güçlülerin aralarında anlaşması alışkanlığını, düşüncelerini, şehvet duygularını, Memphis'ten Sur'a, Sur'dan Baalbek'e, Tedmor'dan Kartaca'ya, Kartaca'dan Roma'ya, Roma'dan İstanbul'a, İstanbul'dan Venedik'e, Venedik'ten İspanya'ya, İspanya'dan İngiltere'ye geçmekten alıkoyamadı.
>
> (Honoré de Balzac, *Louis Lambert*)

Reformlar üzerine yürütülen tartışmada iki karşıt tez, Fransa ve Rusya tarafından temsil ediliyordu. İki ülke hükümetlerinin arasındaki görüş farklılıkları çıkarlar ve stratejik hedefler kadar, iki ülke yönetici sınıflarının niteliklerinden ve bu sınıfların yönetme yöntemlerinden kaynaklandığı söylenebilir. Sadece Balzac değil, diğer Fransız aydınları ile siyasetçileri de hiçbir sınırın Fransa'nın temsil ettiği medeniyetin önünde duramayacağına inanıyorlardı. Rusya adına ortaya konulan görüşlerde ise dönemin kimi fikir önderlerinin Doğu despotizmi olarak adlandırdığı sistemin izlerini görmek mümkündür.

6 Nisan 1867'de Petersburg'da hazırlanan raporda, Rusya'nın Osmanlı reformları konusundaki değerlendirmelerinin diğer Büyük Güçlerinkinden farkı şu cümlelerle açıklanmıştı:

Tüm Avrupa hükümetleri, 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun özetlediği programın ciddi anlamda uygulanmadığı konusunda mutabıklar. Aralarından bazıları yine de bunun gerçekleşebileceğini ve Türk Hükümetinin hayatiyetiyle birlikte Doğu Hıristiyan toplumunun gönencini sağlayabilmek için bazı ikincil önemdeki geliştirmeler ekleyerek bu reformların titizlikle uygulanması için ısrar etmenin yeterli olacağını varsayıyorlar. İmparatorluk Hükümeti farklı düşünüyor. Deneyimlerin defalarca bu reformların yetersizliğini, bugüne kadar kabul edilmiş yarım önlemlerin kötü sonuçları gibi pratik olarak imkânsızlığını kanıtladığını düşünüyor.[1]

Fransa ile Rusya arasındaki farklılık, daha 1856'dan itibaren Hatt-ı Hümayun ve temsil ettiği siyasete yaklaşımlarında kendisini gösterir. Fransız Hükümeti, Hatt-ı Hümayun'u kendi siyasetinin başarısı olarak kabul ediyordu. Dönemin Fransız Büyükelçisi Edouard Thouvenel'in Hatt-ı Hümayun'un hazırlanmasında oynadığı role birinci bölümde değinilmişti. 1867'de Paris'te kaleme alınan metinlerde de Hatt-ı Hümayun'un kendisine aynı olumlu bakış devam eder. Prens Gorchakov ise Hatt-ı Hümayun'dan hoşlanmadığını ortaya koyacak, on iki yıldır tamamlanamamış bir senet olarak gördüğünü söyleyecektir.[2]

Gorchakov Hatt-ı Hümayun'a eleştirisinin temellerini 1867'nin Nisan ayında Conéménos Bey'le yaptıkları görüşmede de açıkça ortaya koydu: "Felaketinizin temel sebebi, asimile edilebilir olmayan unsurlar arasında verimsiz füzyon teşebbüslerine dalmak için geleneklerinize ve politik prensiplerinize sırtınızı dönmenizdir." Gorchakov'a göre güçlü Osmanlı padişahları milletlere otonomi hakkı tanımışlardı. Müslümanlarla Hıristiyanları kaynaştırma siyaseti ise milletleri birer sorun haline dönüştürmüş, devletin zayıflamasına neden olmuştu. Devletin zayıflaması hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar açısından felakete neden oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu kendi sorunlarını aşmak için geleneksel yönetim prensiplerine geri dönmeliydi. 1867, İmparatorluğun devamını sağlayabilecek tek çözüme dönülmesi için en uygun zamandı.[3] Bir

---

1 AMAE MD T 116/89.

2 27 Aralık 1867, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/205.

3 21 Nisan 1867, Conéménos Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/183.

anlamda Babıâli'nin politik dogma olarak nitelendirdiğini Gorchakov çözüm olarak öneriyordu.

Petersburg'da kaleme alınan 6 Nisan 1867 tarihli raporda Hatt-ı Hümayun'un "kalbiye-i vatandaşı ile birbirine merbut olan" ifadesiyle yapılan eşitlik ve içtenlik vurgusunun çürütmeye gerek duyulmayacak kadar gayriciddi olduğu söylenir.[4] Petersburg Hükümetinin gayriciddi olarak nitelendirdiği aslında Osmanlıcılık siyaseti ve Tanzimat döneminin bütünüdür. Nitekim giriş kısmında raporun amacının, Hıristiyanların sosyal, politik, idari ve ekonomik koşulları ve İmparatorluğun genel gönenciyle ilgili vaatlerin hayata geçirilemediğinin ve geçirilemeyeceğinin ortaya konulması olduğu belirtilmişti. Aynı memorandumda şu cümleler yer alıyor: "Tanzimat reformları, Gülhane Fermanı ve 1856 Hatt-ı Hümayunu bu eğilimin yenilenen, maalesef her zaman verimsiz gösterileriydi." Memorandumun yazarına göre Girit dahil çeşitli bölgelerde Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki çatışmalar kazadan değil, bu hatalı siyasetten kaynaklanıyordu. Eşitlik prensibi içinde farklı dinlerden Osmanlı tebaasının birleştirilmesi, gereksiz ve gerçekleştirilemez bir çabaydı. Uzlaşmaz unsurların bütünleştirilmesi politikasında ısrar edilmesi durumunda ikilemle karşı karşıya kalınacaktı. Ya Doğu Hıristiyanları, Müslümanlarca mahkûm edilmek istendikleri astlık ilişkisini kabul edecekler veya Doğu'daki karışıklık ile infilaklar devam edecekti.

Rus diplomatları, asimilasyon olarak nitelendirdikleri Osmanlı kaynaşması yerine *principe d'autonomie, d'existence separée et paralele* (otonomi prensibi, ayrı ve paralel yaşam) öneriyorlardı. Gorchakov da[5] –tatil için Petersburg'da bulunan– Rus Büyükelçi İgnatiev dc[6] Carathéodory Efendi'yle görüşmelerinde aynı ifadeleri kullanmışlardı. Rus Dışişleri personelinin ayrışmış, paralel ve otonom yaşamlar formülü hem Osmanlıcılık siyasetiyle hem de onun idari alandaki tamamlayıcısı olan merkeziyetçilik siyasetiyle çelişiyordu. Merkeziyetçilik Osmanlı modernleşme-

---

4 AMAE MDT 116/89.

5 23 Ocak 1868, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/248.

6 04 Şubat 1868 Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/250.

sinin ana hedefidir.[7] İgnatiev'in şu ifadeleri Rus görüşleriyle Babıâli'nin hedefleri arasındaki çelişkiyi gösterir: "Merkezkaç bir anlayışla ele alınmayan, farklı nasyonalitelerin geleneklerine uygun ve yerel otonomiyi –*self-government*– temel almayan çözümler, her zaman takip ettiğimiz amaçlara aykırı olacaktır."[8] İgnatiev Batılılarca istenilen gelişmelerin Hıristiyan halkları milliyetsizleştirdiğini, onları tamamen Batılı medeniyet tipine dönüştürdüğünü ve asimile ettiğini, Türkiye'nin kendisini Batının egemenliği altına soktuğunu yazar.

Babıâli, ayrışmış yaşam formlarıyla kastedileni batıl itikat olarak tarif eder.[9] Fransız Büyükelçi Bourée de Mekteb-i Sultanî'ye üç yüz öğrencinin kayıt yaptırdığını şu cümlelerle bildirdi: "Bu müracaat, İmparatorluğun muhtelif unsurları arasında manevi bir bağ teşkil ederek halen kendilerini birbirinden ayıran batıl fikirleri de söndürmeye yarayacak bir reformun başarı ile neticelenmesine hayırlı bir alamettir."[10] Mehmet Ö. Alkan eğitim aracıyla birlik sağlama amacına yönelik ilk girişim dediği Mekteb-i Sultanî'yi "bir Tanzimat düşü" olarak nitelendiriyor.[11] Okula en büyük tepkiyi gösterenler, Vatikan ile Rusya'ydı. Fransız Hükümeti Vatikan'ı ikna etmeyi başarsa da Rusya itirazlarını sürdürdü.

Rusya'dan gelen eleştiriler reform uygulamalarının sadece tek tek maddelerine değil, onun temelinde yer alan Osmanlıcılık siyasetinedir. Osmanlıcılık siyaseti paralelinde öneriler diğer Büyük Güçlerden veya Babıâli'ye muhalif başka odaklardan da gelse, Rusya'dan aynı eleştirilere muhatap olması kaçınılmazdı. Örneğin Rus Çarı 7 Mart 1867'de Kışlık Saray'da tertip ettiği baloda Conéménos Bey'e, Mustafa Fazıl Paşa'nın Abdülaziz'e gönderdiği mektubundan söz açmıştı. Mektupta ileri sürü-

---

7 "Osmanlı modernleşmesinin ana hedefi, bürokrasinin hizmet kapasitesini arttırmak ya da tebaanın yaşam standardını yükseltmekten çok, merkezi yönetimin gücünü pekiştirmekti." Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, s. 81.

8 İgnatiev'in Hatıratı s. 132.

9 *Consideration Sur l'Execution du Firman İmperial.*

10 Akt.: Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, C:VII, Sayı: 28, yıl: 1943, s. 324.

11 Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, s. 97.

len görüşleri hayalci olarak nitelendirerek, "bu mektubun yazarları pratik konularla ilgilenseler daha iyi olur" demişti.[12]

Osmanlı diplomatları, diğer Büyük Güçlerin temsilcilerine olduğu gibi Rus meslektaşları ve devlet adamlarıyla yüz yüze geldiklerinde İmparatorluğun müttefiklerinden gelen dostça önerileri minnetle karşıladığını söylüyorlardı. Oysaki Osmanlı diplomasisinde olumsuz tüm gelişmeleri Rusya'yla ilişkilendiren bir anlayış yerleşmişti. Hatta Aristarchi Bey, Mires istikrazının başarısızlığı üzerine çıkan İstanbul'da ayaklanma söylentilerini değerlendirirken bile, haberin Rus fonlarının yüzde iki değer kaybı yaşadığı günlere denk gelmesine dikkat çekti.[13] Her ne kadar Prens Gorchakov politikalarının yıkıcı olmadığını, tek amaçlarının Doğu Hıristiyanlarının hayat koşullarının iyileştirilmesi olduğunu iddia etse de[14] Babıâli Kuzey komşusunun Doğu politikasını düşmanca olarak görüyordu.

Babıâli, 10 Şubat 1867'de Conéménos Bey'e gönderdiği talimatta 1867'de dile getirilen Rus tezlerine cevap verecektir: Rusya insaniyet hislerinden uzak bir politika izliyordu. Milliyetlere yönelik siyasetinde samimi değildi ve bu diğer Büyük Güçler tarafından da biliniyordu. Rusya, kendi çıkarları gereği Babıâli'yi anti-Hıristiyan, barbar, sosyal ilerlemeye düşman, Hıristiyanları yönetemeyecek bir hükümet ve nankör olarak tanımlamıştı. Rusya'nın ikna edilmesinin mümkün olmadığından dolayı Petersburg'dan gelen iddialara uzun süre cevap verilmemişti. Prens Gorchakov'un, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Hıristiyanlara otonomi tanınmasını istediği hatırlatılarak, adalet ve hak değerlerinin varlığına güvenildiği, bunlar işlemediği takdirde Babıâli'nin kendisini mümkün olduğu kadar uzun süre savunmak için elinden geleni yapacağı söylenmişti. Rusya ise tam tersi bir tavır göstermişti ve bu tavrını Hıristiyanlara karşı Türk tiranlığı ile açıklamaya çalışıyordu. Yazıda adil bir kişilik olarak tanımlanan Gorchakov'un, Türkiye'nin yirmi yılda kaydettiği ilerlemeyi kendi gözleriyle izlemesi durumunda farklı fikirleri savunacağı ileri sürülüyordu. Babıâli idari ve adli sisteminin Avrupa ülkeleri düzeyinde olma-

---

12 08 Mart 1867, Conéménos Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/229.

13 BOA HR SYS 1821/2/1.

14 04 Haziran 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/24.

dığını kabul ediyordu. Fakat Avrupa da bu seviyeye bir günde gelmemiş ve olağanüstü bir çaba ile çok fazla kanın akması gerekmişti. Talimatta Rusya egemenliğinde yaşayanların hayat koşullarına da atıf yapılmıştı. Rusya'nın Doğulu dindaşlarına sempati duymasının doğal karşılandığı, aynı duyguların Osmanlı Hükümeti açısından dünya Müslümanları için geçerli olduğu, fakat Babıâli'nin bu sempatiden faydalanmayı düşünmediği söyleniyordu.[15]

1867'nin Mart ayında Fuad Paşa'nın Rusya'nın haksız tavırlarından şikâyeti, İngiliz Büyükelçi Lord Lyons'un raporuna şöyle yansımıştır: "Rus bakanlar reformların büyük destekçileri olduklarını iddia etmelerine rağmen, ajanları bunlar hakkında yanlış raporlar neşretmekle ve Müslüman halkın fanatizmini hükümete karşı kışkırtmakla görevlendiriyorlar."[16] Fuad Paşa'ya göre Rus ajanlar Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki husumeti devam ettirmek için çalışıyordu. Babıâli, reformlar hakkında Petersburg'dan gelen değerlendirmeleri samimi bulmadıklarını diğer Büyük Güçlere ifade etmekten çekinmiyordu.

Babıâli reformcu politikalarının başarılarını savunurken sık sık İmparatorluk yönetimindeki tolerans yaklaşımı ile Rus yönetimi altındaki Müslümanların koşullarının karşılaştırılması çağrısı yapar. İstanbul Hükümetine yakın duruşuyla dikkat çeken Le Duc De Valmy'den şu alıntı, gerçekte Babıâli'nin Avrupa kamuoyunda yaygınlaştırmaya çalıştığı temel fikirleri özetliyor.

> Hiç şüphesiz Rusya da birkaç yıldır önemli reformları tamamladı; fakat medeniyet yönünde önemli bir atım atsa da diğer Avrupa güçlerinin düzeyine ulaşabilmesi ve aynı zamanda Türkiye'ye taş atabilme hakkına sahip olabilmesi için yapması gereken birçok şey var. Diğerinin de kendisinden beklenen tüm ilerlemeleri gerçekleştirdiğini söylemek istemiyorum, fakat *yirmi yıldır* mutlu bir değişim yaşadığını kabul etmek gerekir ve burada Türk ve Rus medeniyetlerinin bir karşılaştırmasını yapmadan,

---

15 Talimat, Âli Paşa tarafından kaleme alınmış, fakat Sadarette görevlendirilmesi nedeniyle göndermeye fırsat bulamamıştı. Fuad Paşa, Âli Paşa tarafından dile getirilen görüşlerin hâlâ geçerli olduğunu belirterek, değiştirmeden Conéménos Bey'e göndermeyi uygun bulmuştu. (10 Şubat 1867, Fuad Paşa'dan Conéménos Bey'e, BOA HR SYS 478/1/84-85.)

16 27 Mart 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, FO NA 78/1958/112.

modern özgürlüğün iki büyük prensibinin, dini tolerans ve milliyete saygının bu imparatorluklardan birinde diğerinden daha ciddi düzeyde kabul gördüğü söylenebilir.[17]

Mehmed Cemil Paşa da bir baloda karşılaştıkları Moustier'e "Eğer İmparator Majesteleri Sultan'ın tebaası ile Rusya'nınki arasında bir karşılaştırma yapılsa bizim tebaamızın daha mutlu olduğu görülecektir"[18] demişti.

1867'deki tartışmalarda üretilen ve ikisi Paris diğer ikisi Petersburg'da kaleme alınan dört metin, konumuz açısından büyük öneme sahiptir.[19] Paris menşeli ilk belge *Observations Sur l'Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856* başlığını taşıyor.[20] Bu belgede Hatt-ı Hümayun'un maddeleri tek tek ele alınıp değerlendirilmiştir. Altında imza bulunmayan bu belgeye, Petersburg Hükümetinin 12 Mart memorandumunda atıf yapılır ve Fransız memorandumu olarak anılır. Paris'ten gelen ikinci belge ise on altı maddeden oluşan 22 Şubat 1867 tarihli Fransız reform programıdır.[21] Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivinde bulunan nüshasının

---

17 Lc Duc de Valmy, *La Turquie et L'Europe En 1867*, s. 18.

18 BOA HR SYS 413/68/1.

19 Davison, iki hükümetin görüşleri arasındaki farkı şöyle açıklıyor: "1867'de hem Fransa hem de Rusya, Osmanlı reformları için oldukça ayrıntılı planlar sunmuşlardı. Fransızların planı, milletlerin eşit haklarının genişletilmesi, karma eğitim yapılması ve dini etkinin asgariye indirilmesi yoluyla İmparatorluk halklarının bir Osmanlı milliyeti içinde kaynaştırılması doğrultusundaydı. Rusların planı, İmparatorluğu milliyet temelinde özerk bölgelere ayırmayı öneriyordu" (Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, C:II, s. 8.) Fatma Ürekli ise şu bilgileri veriyor: "Osmanlı Devleti dahilinde 1866 yılında Girit isyanının çıkması üzerine, hükümetin Islahat Fermanı ile ilan ettiği işleri yerine getiremediğini ileri süren Avrupa devletleri, reform meselesini gündeme getirdiler ve uygulaması ısrarıyla değişik reform projeleri sundular. Osmanlı Hükümeti, bu projeler arasından Fransız tezini uygun görerek tercih etti. (1867) Bundan sonra, eğitim sistemi ve eğitim kurumlarda yapılacak düzenlemelerde Fransız etkisi ağırlık kazanmaya başladı." (Fatma Ürekli, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 3, sy. 390.)

20 (AMAE MD T 117/9.) Bu memorandum çalışmada kendi başlığı ile anılmıştır.

21 Fransız reform programı hem Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde (BOA HR SYS 1869-D/1/2) hem de Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde (AMAE

sol üst köşesinde "Moustier'in Görüşleri" notu yer alıyor. Fransız Hükümetinin reformlar hakkındaki bu çalışmaları, Lord Stanley tarafından "oldukça hacimli" olarak nitelendirilecektir.[22]

Rus belgelerinden ilki 12 Mart 1867 tarihli *Observations de la Russie Sur le Hatt-ı Humayoun de 1856* başlıklı memorandum.[23] İkincisi de 6 Nisan 1867 tarihli Rus memorandumu.[24]

MD T 116/326-332) mevcuttur. Başbakanlık arşivlerindeki nüshada tarih ve imza yok. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki nüshada ise 22 Şubat 1867 tarihi atılmış ve sol üst köşesine *Observations du M. Moustier Sur le Hatt-ı Houmayoun* notu düşülmüş. Bu yüzden raporu Fransız Hükümetinin resmi görüşü kabul etmek gerekir. Testa da bu belge için *Note Sur le Hatt-ı Houmayoun de 1856, en Date de Paris le 22 Fevrier 1867* başlığını kullanır. (Baron de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I et Francois Ier Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 418-422.) Metnin Babıâli'ye bir nota olarak sunulduğu anlaşılıyor. Bu çalışmada Fransız reform programı olarak anılmıştır.

22 22 Mart 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/143.

23 (12 Mars 1867, *Les Observations de la Russie Sur La Hatt-ı Humayoun de 1856*, AMAE MD T 116/83.) Testa da aynı belgenin başlığı *Memoires Sur les reformes en Turquie, de Saint Petersburg, le 12-24 Mars 1867.* (Baron de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I et Francois Ier Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 433-441) Testa'daki metin muhtemelen dizgi hatası nedeniyle belli bir yerden sonrasını içermediğinden eksiktir. Çalışma için bu belgeye Testa'nın kullandığı başlıkla atıf yapılmıştır. İgnatiev hatıratında, Gorchakov'un talimatı üzerine kendisi tarafından da bir reform projesi hazırlandığını, bu projenin 06 Nisan tarihli Rus memorandumundan sonra Petersburg'a ulaştığını, kendi projesinin bu memorandumla aynı değerlendirmeleri içerdiğini sadece olayları içinde yaşadığı için daha iyi gözlemlemesinden kaynaklanan detaylar bulunduğunu, kendi projesi Petersburg'a geç ulaşması nedeniyle nihai memorandum hazırlanırken dikkate alınmadığını, kendisinin de 6 Nisan tarihli memorandumu Babıâli'ye kabul ettirmek için çalıştığını anlatıyor. İgnatiev projesinin detaylarını anılarına almamış. Sadece bazı başlıkları aktarmakla yetinmiş. İgnatiev'in sözünü ettiği projenin bu bölümde incelenen belgelerden biri olup olmadığını tespit etmek eldeki verilerle mümkün olmadı. (İgnatiev, Hatıratı, s. 212.)

24 Belgenin Fransız Dışişleri Bakanlığından orijinal nüshasında başlık yok. (AMAE MD T 116/89.) Testa aynı raporu *Memoradum du Cabinet Russe Sur les*

Ayrıca İngiliz Parlamentosuna İngiliz konsolosların değerlendirmelerinden oluşan bir rapor sunulmuştu. Lord Stanley, Musurus Bey'e çıkan sonucun Islahat Fermanı'nın hayata geçirilemediğini gösterdiğini söyleyecektir.[25]

Hem Rus hem de Fransız raporlarında Hatt-ı Hümayun'daki vaatlerin yeterli düzeyde hayata geçirilmediğini vurgulayan eleştiriler yer alır. 1867'de Babıâli dâhil hiçbir hükümet, Hatt-ı Hümayun'un vaatlerinin bütünüyle hayata geçirildiğini ileri sürmüyordu. Babıâli, on iki yıldır reformlarda önemli başarılar kaydedildiğini, hükümetin bu başarılarının eksikliklerin tamamlanacağının da kanıtı olduğunu savunuyordu. Fakat Fransız ve Rus Hükümetlerinin görüşleri arasında, her iki hükümetin yönetme yöntemlerinin ve Doğu'daki politik hedeflerin farklılıklarını da gösteren temel bir ayrım vardır: Hatt-ı Hümayun'un ve onun çerçevesini çizen eşitlikçilik siyasetinin gerçekçiliği. Bu ayrım, her iki hükümet memorandumlarının daha giriş cümlelerinde kendini gösterir.

Fransız reform programında, Hatt-ı Hümayun'un gayrimüslimlerin haklarıyla ilgili ilk on altı maddesinin genel olarak hayata geçirildiği tespit edilir. İhlallerin kısmi nitelikte olduğu ve Türk Hükümeti tarafından teşvik edilmediği, gayrimüslimlerin daha çok kendi ruhbanlarının suiistimallerine karşı güvencelere ihtiyaç duyduğu belirtilir. İlk on altı

Reformes en Turquie en Faveur des Populations Chretiennes başlığıyla veriyor. (Baron de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I et Francois Ier Jusqu'a Nos Jours*, Paris, T 7, s. 446-455) Bu çalışmada belgeye Gorchakov'un memorandumu olarak atıf yapılacaktır.

25 (27 Nisan 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/201.) İngiliz Hükümeti, Osmanlı topraklarında görev yapan konsoloslarına iki defa anket düzenledi. İlki 1864'te yapılan anketlerin ikincisi 1867 tarihlidir. Konsoloslar merkezden gönderilen soruları cevapladılar. Musurus Bey, Lord Stanley'e konsolosların Hıristiyanlara olan sempatilerinden ve yerel ilişkilerinden etkilenebileceğine, bunun da İngiliz Hükümetinin yanlış yönlendirilmesine neden olabileceğine dikkat çekti. Lord Stanley, bu uyarıları dikkate alacağına söz vermişti. İngiliz Bakan, kendi görevinin Babıâli'yi dostça bilgilendirmek olduğunu söyledi. Lord Stanley'e göre reformlar konusu Babıâli'nin yetki alanındaydı ve Babıâli'nin inisiyatifine bırakılmalıydı. (13 Nisan 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/167.)

madde olarak ifade edilen hükümler, Hatt-ı Hümayun'un gayrimüslim milletlerin yönetimiyle ilgili hükümleridir. Bir anlamda Fransız Hükümeti, gayrimüslim milletlerin iç yönetimi hakkında Babıâli'nin vaatlerini hayata geçirdiğini kabul etmişti.

Babıâli de Hatt-ı Hümayun'un bilânçosunu çıkartırken benzer görüşleri dile getirdi. "İmparatorluk Hükümeti daha fazlasını da yaptı" diyen Babıâli, cemaat meclislerinin tüm imtiyazlarının genişleyerek tüm görüşlerini özgürce ortaya koyabildiklerini söylüyordu. Yeni düzenlemeler ve yönetmeliklerin, dini yargı yetkisinin geleneklerle yeni olan ihtiyaçların uyumu gözetilecek bir şekilde hayata geçirilmesine izin verilmişti.[26]

Fransız reform programında yer verilen reform önerileri de on altı madde altında toplanmıştı. Osmanlıcılık siyasetinin eşitlik vaatlerini güçlendirmeyi amaçlayan bu öneriler, daha çok İmparatorluğun merkezi yönetimiyle ilgili gerçekleştirilemediği iddia edilen Hatt-ı Hümayun hükümlerini içeriyordu. Reform programına göre Babıâli on bir yıldır bu vaatlerini hayata geçirmemek için sistematik bir muhalefet yürütüyordu. Bu belge, Babıâli'den uygulanması talep edilebilecek reformları göstermek amacıyla hazırlanmıştı.

Adını andığımız diğer Fransız raporunda da benzer fikirler ifade edilir. Hatt-ı Hümayun'daki "kalbiye-i vatandaşı ile birbirine merbut olan" ifadesi değerlendirilirken, Müslümanların hâlâ Hıristiyanları tehdit olarak algıladığı söyleniyordu. Fakat raporda bunun dışındaki ilk on altı maddenin hayata geçirildiği tespit edilmiştir. Gayrimüslim ruhbana tanınan imtiyazların eksik değil, cemaat içindeki suiistimallerden dolayı aşırı olduğu belirtilir. "Verimli bir şekilde genişletilebilecek olan ruhbanın iktidarı değil, cemaatlerin güvenceye alınması arzu edilir olan güvenliğidir" deniliyordu. Rapora göre Hatt-ı Hümayun ruhbana, suiistimale açık bir otorite vermişti. Patriklerin kaydı hayat şartıyla atanması, onların daha az toleransla cemaatleri yönetmesine yol açmıştı. Gayrimüslimler istedikleri yerlerde ibadethaneler açabiliyorlardı. Sadece camilerin yanına kilise yapılmasına izin verilmiyordu ki aksi de akıllıca olmazdı. Gayrimüslimler için aşağılayıcı ifadeler resmi evraklarda yer almıyordu. Eğer taşradan çıkan evraklarda bu yönde ifadeler bulunursa hükümet

---

26 *Consideration Sur l'Execution du Firman Imperial du 18 Fevrier 1856.*

gerekli müdahaleyi zaten yapıyordu. Hatt-ı Hümayun'da tüm dinlerin özgürce icra edilebileceği belirtilmişti. Rapora göre bu konuda tam bir tolerans mevcuttu. Raporda gayrimüslimlerin imtiyazlarıyla ilgili birçok maddenin tam olarak uygulandığı söyleniliyordu. On yedinci madde ele alınmadan önce, geride kalan maddelerle ilgili toplu bir değerlendirme yapılır:

> Önceki yorumlardan görülüyor ki Hatt-ı Hümayun'un ilk on altı maddesinin tatbiki mümkün olduğunca geniştir... Eğer Hıristiyanların dile getirilecek şikâyetleri varsa, dini şeflerine verilmiş aşırı kapsamlı iktidara karşı olacaktır, onların iktidarına getirilen kısıtlamalara karşı değil... Böylece Hatt-ı birbirinden ayrı iki bölümde değerlendirmek uygun olacaktır. On altıncı maddede biten ilkiyle daha fazla meşgul olmaya gerek yok.

Memorandum, Hatt-ı Hümayun'un ikinci kısmı için aynı şeyin söylenemeyeceğini ileri sürüyordu. Yine 1867'de hazırlanan ve İstanbul, St. Petersburg, Berlin, Londra, Viyana'ya gönderilen ve Rus memorandumlarına cevap veren bir başka notta, Hatt-ı Hümayun'un son on altı maddesi değerlendirilmişti. Rapordaki şu cümleler, Fransa'nın Doğu sorununa bakışının iyi bir özetidir:

> Hıristiyanlar sadece dominant ırk karşısında bugüne kadar politik olarak ast konumunda tutulmalarından dolayı güçlük çekmiyorlar ki Hatt-ı Hümayun Sultan'ın tüm tebaasının eşitliğini yeniden ilan ederek bunu prensipte zaten ortadan kaldırdı ve yavaş yavaş fiiliyatta da ortadan kaldıracaktır. Esas olarak çiftçiler ve tüccarlar, onlar kötü idare edilen bir ülkenin maddi koşullarından, yolların, kanalların, iletişim yollarının yokluğundan dolayı güçlük çekiyorlar; doğal zenginlikler verimsiz kalmaya mahkûm ediliyor.[27]

Burada eksikliği ileri sürülen tedbirler, Hatt-ı Hümayun'un ikinci bölümünü oluşturur.

---

27 (AMAE MD T 117/8.) Bu belgede imza ve tarih yok. Sadece 1867'de yazıldığı belirtilmiş. Paris dışındaki Avrupa başkentlerine ve İstanbul'a gönderilmiş olması, Paris'te kaleme alındığını gösteriyor. Zaten içeriği de bunu teyit ediyor. Bu belgeye son on altı maddeyi değerlendiren not olduğu belirtilerek atıf yapılacaktır.

12 Mart tarihli Rus raporu daha giriş cümlesiyle Fransız görüşüyle taban tabana zıt bir bakışı ortaya koyar: "Bu çalışmanın amacı, 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan halklarının sosyal, politik, idari ve ekonomik koşullarıyla ilgili birçok maddesinin uygulanmadığını ve genel huzurun varlığı kadar bu halkların yaşamsal ihtiyaçlarını tatmin edecek biçimde uygulanamayacağa benzediğini yazıya geçirmektir." Raporda Hatt-ı Hümayun'un dini konularla ilgili maddelerine girilmesinin düşünülmediği, dini fanatizmin çabuk ortaya çıkıp zorlukla bastırılabildiği Doğu'da bunun riskler içerdiği söyleniyordu. Bu ifadenin, Hatt-ı Hümayun'u dini fanatizme neden olmakla itham eden bir yanı da vardır.

Babıâli'nin ürettiği evraklarda ise bu konuda tam tersi ifadeler yer alır. Örneğin 1870 yılında Rüstem Bey'e gönderilen bir talimatta, diğer ülkelerin benzer değişimleri kanlı devrimlerle gerçekleştirebildiği, fakat İmparatorluğun aynı süreci kansız yaşadığı tekrarlanarak "bu, haksız bir şekilde fanatizmle suçlanan Türk milletinin tolerans ruhuyla hareket ettiğinin açık bir kanıtı değil midir?" denilir.[28]

Rusya'ya göre ise Hatt-ı Hümayun'daki vaatlerin hayata geçirildiği tezinden hareket eden tespit, gerçeği yansıtmıyordu ve yansıtamazdı. 12 Mart 1867 tarihli Rus raporunda, on beş yıllık üzücü deneyimlerin Hatt-ı Hümayun'un hiçbir pratik yanının olmadığını gösterdiği iddia edilir. Rus tezine göre ilan edilen teorik eşitlik ve Osmanlı toplumundaki bağlılık, sorunu özetliyordu. Sorunun, yetersizliği ve pratik imkânsızlığı artık açıkça ortaya çıkan aynı önlemlerin yeni deneyimlerine değil fakat radikal tedavilere ihtiyacı vardı. Çünkü Girit, Epir, Suriye, Bosna gibi Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki çatışmalar daimiydi ve nefret patlamaları Doğu'da kaza değil, sürekliliği olan felaketlerdi. Rus Hükümeti bu koşullarda Hatt-ı Hümayun'un toplumsal kaynaşma hedefini tartışmayı bile gereksiz buluyordu. Raporda iki seçenek sunulmuştu: Doğu Hıristiyanlarını, Müslümanların onlara dayatmak istediği ikinci sınıf konuma ve Müslümanların üstünlüğüne terk etmek ve böylece Doğu patlamalarını ve karmaşayı devam ettirmek veya Sultan otoritesi altındaki farklı kült ve milletlerin *paralele et progressif* (paralel ve ilerlemeci)

---

28 BOA HR SYS 884/1/45.

gelişimini Avrupa dengesinin ihtiyaçlarıyla uzlaştırarak, Hıristiyanlarla Müslümanların çıkarlarını ayrıştırmanın yolları üzerine düşünmek. Raporun son bölümünde aynı ifadeler tekrar edilirken sadece 1856 Hatt-ı Hümayunu'nun değil, Gülhane Fermanı'nın ve tüm Tanzimat reform vaatlerinin hayata geçirilemediği ileri sürülür.

6 Nisan tarihli Rus memorandumu da Tanzimat reformlarının eleştirisiyle başlar. Avrupa diplomasisinin yarım yüzyıldır, Osmanlı İmparatorluğu'nu koruma ile Hıristiyan toplumların rahat ve güvenliğini temin etme amacını uzlaştırmaya çalıştığı, Sultan Mahmud'un saltanatının ikinci yarısından itibaren hükümdarların ve Türk devlet adamlarının da bu amacı güttüğü söyleniyordu. İlan edilen reformların hiçbiri uygulanamamıştı ve Türk, Grek, Slav ve Arnavut tüm tebaalar reformlara üzüntü ile bakıyor ve köstek olmak için çalışıyorlardı.

Hem 12 Mart hem de 6 Nisan tarihli Rus belgelerinin neredeyse aynı cümlelerle yazıldığı kolayca fark edilebilir. Yirmi beş gün arayla kaleme alınan belgelerin İstanbul Hükümetinin meşruiyet dayanaklarına saldırdığı açıkça görülüyor. Yine de memorandumda Rus İmparatoru'nun politikası Avrupa dengesinin sağlanması için gerekli olan dindaşlarının huzuruyla Sultan'ın otoritesinin korunması ihtiyacının uzlaştırılması, güvensizliğe neden olan savların defedilmesi gibi amaçlarla sunuluyordu. Memorandumda "Doğu'da takip edilen bu politikanın yegâne amacı, bütün Hıristiyanlığın ilgisiz kalamayacağı halkların acı çektiği felaketlere bir son verecek rasyonel ve istikrarlı bir düzenin yaratılmasıdır" deniyor.

Âli Paşa, Lord Lyons'la Girit sorununu tartışırken, sinsice olarak nitelendirdiği Gorchakov'un 6 Nisan tarihli memorandumunun, İmparatorluğun dağılmasını amaçladığını ileri sürdü.[29] Memorandum ise reformların radikal bir kusur içerdiğini, gelişmeyi felce uğrattığını savunuyordu. Felce neden olan Hatt-ı Hümayun'un her maddesine yön veren farklı milletleri kaynaştırma çabasıydı. Çünkü İslami doktrin Müslümanların gayrimüslimlerle eşitliğini baştan reddediyordu. Devamında şu cümleler yer alıyor: "Tüm bu reformlar bu zorunluluğu tanımamazlıktan geldi. Doğu'yu yatıştırma ve bu karışıklıklara son verme arzusu cesaretlendirilmek isteniyorsa, ilk önce karışamayacak unsurların füzyonu umudundan

29 16 Haziran 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1961/258.

vazgeçmek gerekiyor; bir başka temel benimsenmeli, bir başka çıkış noktası tercih edilmeli." Memorandum Hıristiyanların isyanlarını, tezlerinin kanıtı olarak sunar.

Rus tezlerindeki geleneksel kabullerin izleri oldukça belirgindi. Hatt-ı Hümayun'un ne kadar Batı modernitesinin Doğu'ya aktarılmasına hizmet ettiği tartışmalıdır. Fakat Rusya'nın Hatt-ı Hümayun üzerinden aslında Batı menşeli modernitenin Doğu'da denenmesine itiraz ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

28 Mayıs'ta hazırlanan ve 6 Nisan memorandumunu değerlendiren bir raporda Rusya'nın tezleri eleştirilir. Fakat cevap niteliğindeki bu rapor da Fransız tezleri paralelinde kaleme alınmıştı.[30] Raporun yazarına göre dini hoşgörüsüzlük ortadan kalkmıştı ve Babıâli'nin dürüstlüğü sayesinde Hatt-ı Hümayun'un ilk on beş maddesi hayata geçirilmişti. Türk fanatizminden konuşulduğu günler geride kalmıştı. Şu tespit Fransız diplomatlarının sıkça dile getirdiği görüşleri hatırlatmaktadır: "Bugün Doğu'yu tanıyanlar biliyorlar ki Müslümanlar çok daha toleranslı ve daha az zalim, Hıristiyanlara karşı Hıristiyanların kendi arasında olduğundan daha az kinci dinsel ihtiraslar besliyorlar: Üstelik bu Doğu Riti Hıristiyanlarına olduğu kadar bizim Katoliklerimize de uygulanıyor." Raporda Hıristiyanların, ancak reformlar ve kaynaştırma siyasetinin kendilerine zenginliği ve gerçek otonomiyi sağlayabileceğini bildikleri yazılmıştı.

Raporda Hatt-ı Hümayun'un bütününün uygulanabilir olduğu sonucu çıkartılabileceği söyleniyordu. Tatbik edildiği değil ama redaksiyonunun gerçekçi olduğu belirtilmişti. Daha raporun başında olumlu gelişmeler Avrupa ile kurulan çok yönlü ilişkilere bağlanmıştı. İlerleyen bölümlerde Avrupa'nın rolü daha açık dile getirilir: "Bir kere Güçler reformlarda izlenecek yolda hemfikir olduklarında, çaba ve gözetimleri vazgeçilmez olacaktır ve Sultan'ın danışmanları üzerinde enerjik bir baskının uygunluğu reddedilemez." Raporun sonunda yer alan cümleler ise oldukça tanıdıktır:

---

30 Rapordaki ifadeler Fransız tezlerini hatırlatmaktadır. Rapor Tarabya'da kaleme alınmıştı. (AMAE MD T 116/90.) Altında imza olmadığı için yazarını tespit etmek mümkün olmadı.

Hıristiyanlarla karışmış taşra Müslümanları onların (Hıristiyanların) gerçek düşmanları, korumak istediklerimize karşı baskıcı vakaların gerçek yazarlarıdır, Babıâli yani merkezi otorite onlara gücü oranında koruyucu ve himayecidir, o halde Hıristiyanları Müslümanlarla başa baş getirmek için çeşitli Babıâli memurlarını silerek yapacağımız tüm şeyler, amaçladıklarımıza taban tabana zıt sonuçları davet edecektir. Eğer bu tehlikeli yolda büyük bir ihtiyatla yürünmezse onları özgürce seçen Babıâli'ye karşı mesul Müslüman kaymakamların ve Müslüman müdürlerin, Müslüman düzenli askeri birliklerin ortadan kalkmasıyla Hıristiyanlar korkunç bir tiranlığa teslim edilebilir.

Aslında II. İmparatorluk Hükümetinin Osmanlı reformlarıyla ilgili resmi değerlendirmelerinin, bir yönüyle Rus politikalarına verilen cevap olduğu da söylenebilir. Özellikle Islahat Fermanı Döneminde Fransa, Doğu Hıristiyanları üzerinde Rus etkisinin yayılmasını engelleyecek reform önerilerine öncelik vermişti.[31] Rus politikalarının Paris'te yarattığı etki Petersburg Hükümeti tarafından da biliniyordu. Bu yüzden Mekteb-i Sultanî'nin kuruluşunu Rusya kendisine yönelik bir tehdit olarak algılamış ve İstanbul'da bir Rus okulu açılarak Mekteb-i Sultanî'nin yaratacağı sonuçları dengelemek istemiştir.

Fransa için Doğu sorunu, gayrimüslim halkların sorunu kadar, doğası gereği İmparatorluğu uluslararası sisteme dâhil edecek modernleşme, yani uyum sorunudur. 1867'deki Rus ve Fransız raporlarının birbirlerine yaptıkları atıflar, aslında her iki hükümetin siyasi rekabetinin fikri altyapısını da açığa çıkartıyor.

Babıâli, bu tartışmalara Tanzimat'ın bir anlamda bilânçosunu çıkartan bir metinle cevap verdi. 1868'de yayınlanan kırmızı kitapta da yer

---

31 Halil İnalcık da Islahat Fermanı Döneminde Fransa'nın Osmanlı'ya olan ilgisini Rus faktörüne bağlıyor: "Fransa, bu teşebbüsleri yaparken, yalnız kendi menfaatlerini düşünerek Balkanlarda Rus nüfuzunu önlemek veya kırmak gayesini gütmektedir. İhtilâlin baş düşmanı olan Çar'ın, 1848 ihtilâlini müteakib Eflak Boğdanı işgali ve Balkanlarda yeniden yeniye nüfuz ve hâkimiyetini güçlendirme teşebbüsleri Louis Napoléon hükûmetini, Osmanlı İmparatorluğu hakkında an'anevi Fransız siyasetini daha ziyade dikkat ve enerji ile takibe sevketmiştir." (Halil İnalcık, "Tanzimat ve Fransa", *Tarih Vesikaları*, C: II, Sayı: 8, Ağustos 1942, s. 128.)

verilen *Consideration Sur l'Execution du Firman Imperial de 1856*[32] başlıklı metin, bir anlamda Osmanlı liberal bürokrasisinin görüşlerinin en toplu ifadesidir denilebilir. Fuad Paşa, bu önemli değerlendirmeyle ilgili sirkülerinde doğrulara sadık kaldıklarını, yapılmış olanlar ile yapılması gerekenlerin hepsine yer verdiklerini söylemişti.[33]

Belgenin, Osmanlı diplomatlarının elini güçlendiren bir araç olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Mehmed Cemil Paşa Hariciye Nazırı'nın genelgesi üzerine, Fransa'daki politik atmosferin Babıâli lehine dönmeye başladığını, bu dokümanın İmparatorluk lehine oluşan atmosferi güçlendireceğinin kesin olduğunu yazdı.[34] Musurus Bey de İngiliz konsolosluklarından gelen, İmparatorluğun Hıristiyan nüfusunun koşullarını değerlendiren ve Parlamento'ya sunulan raporların bir kısmında yer alan yanlış fikirlerin düzeltilmesi adına önemli rol oynayabileceğini düşünüyordu.[35] Rüstem Bey, İtalyan politikacılarla gazetecilere ulaştırmıştı ve birçok eleştiriye bu metne dayanarak cevap veriyordu.[36] Aristarchi Bey de Rus bildirilerine karşı bu metnin ne kadar önemli olduğuna dikkat çeker.[37]

Bu önemli çalışmada Hatt-ı Hümayun, Tanzimat Fermanı'nın gelişmiş biçimi olarak tanımlanıyor. Rusya, iki fermanın bütünlüğüne dayanarak, her on veya on beş yılda aynı söz ve vaatlerin tekrarlanma zorunluluğunun, Tanzimatçı reform programının gerçekçi olmadığına bir kanıt oluşturduğunu iddia edecektir.[38]

Arşivlerde Fransız reform programına verilmiş resmi cevaba rastlamadım. Fakat Fransız reform programındaki görüşlerin Babıâli'de de kabul

---

32 AMAE M D T 116/368-375; BOA HR SYS 1860/2/2; Le Baron I. De Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane Avec les Puissances Etrangeres*, T. 7, s. 438.

33 15 Mayıs 1867, Fuad Paşa'dan Babıâli'nin Londra, Paris, Viyana, Berlin, Saint Petersburg ve Floransa temsilciliklerine, *Documents Diplomatiques*, s. 71.

34 24 Mayıs 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/2/31.

35 30 Mayıs 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/2/33.

36 Rüstem Bey raporunda metnin kendisine geç gönderilmesinden şikâyet etti. Metin, Rüstem Bey'in eline ulaştığında Londra'da çoktan yayınlanmıştı. (5 Haziran 1867, Rüstem Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/2/34.)

37 08 Haziran 1867, Aristarchi Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/2/35.

38 *Les Observations de la Russie Sur La Hatt-ı Humayoun de 1856.*

gördüğü anlaşılıyor. Zaten peş peşe gelen raporlar, Fransız Hükümetinin reformlar için baskılarını artırmasına neden olmuştu. Nisan ayında Fuad Paşa ile görüşen Bourée, Babıâli'nin tartışmalardan ilan aşamasına geçmek üzere vade belirlemesini ve hükümetin kafasındaki bir fikir olmaktan çıkartıp yazıya dökülmesini istemişti. Fuad Paşa, bu talebe takip eden haftalarda Sultan'ın bir irade yayınlayacağını söyleyerek cevap verdi.[39] Haziran ayında Moustier'den hâlâ tatmin edici adımların atılmadığı gerekçesiyle sitemkâr mesajlar gelmeye devam ediyordu.[40] Fakat bu tarihten sonra önemli reform adımları birbirini takip edecektir.

Fransız Hükümetinin 22 Şubat 1867 tarihli memorandumu reformlar üzerine yürütülen tartışmanın temel metinlerinden biriydi. Örneğin Prokesch programı madde madde ele alan bir değerlendirme hazırladı.[41]

Gorchakov, Moustier'in reform önerilerinin, kadınların eğitimde yer alması noktasına kadar geniş bir alana yayılması nedeniyle gelişmiş felsefi spekülatif fikirlerle hazırlandığını, uygulanması için en az yüzyıl gerektiğini savunuyordu.[42] Ayrıca çok geniş olması nedeniyle zaaflar içeriyordu. Rus önerisi ise Sultan'ın egemenliğini güçlendiriyordu. Prokesch de kadınların eğitimi meselesinde Gorchakov'la hemfikirdir. "Avrupalı kadınların özgürleşmesi Türklerin gözünde bir ilerleme değil, skandaldır" diyor Prokesch. Ona göre gelenekleri yıkacağından programın bu

---

39 28 Nisan 1867, Bourée'den Moustier'e, Baron de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottoman Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I et Francois Ier Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 457.

40 07 Haziran 1867, Moustier'den Bourée'ye, (Baron de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I et Francois Ier Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 468.

41 Belgenin Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivindeki nüshasında *Seize Siege Articles du Seconde Memoire* başlığı yer alıyor. (AMAE MD T 116/358-365.) Testa bu belge için *Observations de Baron de Prokesch Sur le Mémoire du Cabinet Français du 22 Février 1867* başlığını kullanıyor. (Baron de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I et Francois Ier Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 422.) Çalışmada belgeye atıf yapılırken Testa'nın başlığı kullanılmıştır.

42 23 Şubat 1868, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/248.

teklifinin, öneriden öteye geçme şansı yoktu. Konunun 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi'nde ele alınması ve 1870'te kız öğretmen okulunun (Darülmuallimat) kurulması Babıâli'nin Fransa'yla paralel düşündüğünü gösteriyor.

Rus diplomat İgnatiev'in Fransız reform programı hakkındaki görüşleri ise Lord Lyons'un raporlarına şöyle yansır:

> General İgnatiev Petersburg'dan, Marquis de Moustier tarafından hazırlandığına inandığı, Fransa'nın görüşünce Türkiye'de uygulanması gerekli reform ve iyileştirmeleri detaylı olarak belirten bir bildiri aldığını söyleyerek devam etti. Önerilen reformlar gerçekten çok kapsamlı ve kullanılan ifadeler çok genel diye General İgnatiev bu bildirinin pratik faydasının sağlanabileceğini düşünmüyor. Kendi adına, Avrupalı güçler için en akıllıca yolun, kendilerini Hatt-ı Hümayun'un parça parça uygulanmasında (*dice execution*) ısrar etmekle sınırlandırmaları olduğunu düşünüyor.[43]

Rus büyükelçi son cümledeki teklifiyle Fransız reform programının diğer Büyük Güçlerce desteklenmesini engellemek istemiş olmalı.

Moustier Paris Uluslararası Sergisi vesilesiyle bir araya geldiklerinde Osmanlı reformlarından da konu açıldığını ve Gorchakov'un Osmanlı İmparatorluğu'nun vesayet altında olmadan yaşamasının mümkün olmadığını söylediğini iddia etti. Rus memorandumları bu iddiayı desteklemektedir.

1868'de *Revue Des Deux Mondes* dergisinde yayınlanan bir makalede,[44] Moustier'in Türkiye'ye destek olmak için gösterdiği çabanın daha önce gösterilmediği ileri sürülmüştü. Bu teze dayanak olarak da Moustier'in Hatt-ı Hümayun üzerine kaleme aldığı notası gösterilmiştir. Notanın maddelerini incelemek, dönemin Fransız Hükümetinin Doğu sorununa nasıl bir çözümü öngördüğünü anlamamızı sağlayabilir.

Fransız reform programının birinci maddesinde gayrimüslimlerin hem askeri hem de sivil devlet görevlerinde daha fazla istihdamının öneminden, bir hak ve görev olarak tanınmasından söz ediliyor, bunun manevi bütünleşme için en güçlü tedbir olacağı belirtiliyordu.

---

43 27 Mart 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/113.

44 M. Challemel-La Cour, "Les Hommes d'Etat de la Turquie-Aali Pacha et Fuad Pacha", *Les Revues des Deux Mondes*, T. 73.

Gayrimüslimlerin devlet hizmetine kabulü, kulislerde Osmanlı diplomatlarının karşısına en fazla çıkartılan taleplerden biridir. Âli Paşa da Girit'ten gönderdiği layihasında konunun önem ve aciliyetine dikkat çeker.[45] Osmanlıcılık siyasetinin ne derece ilerletilebildiği biraz da gayrimüslimlerin kamu hizmetinde ne derece istihdam edildiğiyle ölçülüyordu. Rus raporlarının birinde yer alan değerlendirmeler, meselenin hangi açılardan ele alındığını da gösteriyor. Hıristiyanların kamu görevlerine kabulü önündeki en büyük engelin Müslümanların kibrinden kaynaklandığının tespit edildiği hatırlatıldıktan sonra şu ifadeye yer verilmişti: "Sultan'ın arzularının veya Avrupalı güçlerin tavsiyelerinin bu engeli yenebileceği ve dini fanatizm tarafından desteklenen ve teşvik edilen milli kibri alt etmesinin mümkün olduğu varsayılabilir mi?"[46]

Observations sur l'Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856 başlıklı Fransız memorandumu da bu konuda şu tespitleri yapar: Hıristiyanlar, alt sınıf görevlerde kullanılıyordu. Bu istihdam sadece onlara ihtiyaç duyulmasından kaynaklanıyordu ve Hatt-ı Hümayun'un söz konusu vaadi hiçbir değer ifade etmiyordu. Bu durumun değişmesi önünde iki engel vardı. İlki Müslümanların gururudur ve Sultan'ın isteği bu engeli aşabilirdi. Memoranduma göre ikinci engel, Hıristiyanların bayağılığıydı. Za-

---

45 Bu konuda Fransız reform programının dile getirdiği eleştirilerin benzerlerini söz konusu layihada da bulmak mümkündür. "Gerçi bugün Müslüman olmayan milletlerden memuriyete girmiş ve yüksek rütbelere erişmiş olanlarla aynı rütbedeki Müslümanlar arasında hiçbir ayrım yapılmamaktadır. Bu konuda bir diyecek yoktur. Ancak, söz konusu olan milletlerden yüksek rütbelere erişenlerin, özellikle memuriyette bulunanların sayısı, nüfuslarına ve Müslümanlardan istihdam edilenlere oranla az mı azdır. Oysa bunların içinde iyi eğitilmiş ve mali, idari, kanuni ve benzeri işler için gerekli bilgiyle donanmış kimselerin sayısı yukarıda belirtildiği üzere sürekli artmaktadır. Bu gibi kimseler, eğitimlerine yaptıkları yatırımın karşılığında bereket ve refah sağlayacak kapıların kendilerine kapalı ve devlete hizmet dairelerinin yalnız bir kavmin üyeleriyle çevrilmiş ve sınırlı olduğunu görmektedirler. Devlet gelirlerinin belki de üçte ikisini onlar verdikleri halde hep başkaları yararlanıp, kendilerinin sağmal koyun düzeyinde tutulduklarını anlamaktadırlar. O halde, kuşkusuz, her türlü dış kışkırtmayı can kulağıyla dinleyecekler ve bereket kapıları açık bir hükümet kaygısına düşeceklerdir." (Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadrıazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, s. 14.)

46 *Les Observations de la Russie Sur La Hatt-ı Humayoun de 1856.*

manın ve kamu görevinin alışkanlıklarının bu durumu modifiye edeceği söylenen memorandumda, "biz bir şey yapamayız" deniliyordu. Memorandumda göre bu, dört asır süren tiranlığın bir sonucuydu. Memorandum taşradaki durumu değerlendirirken de yine gerek Hıristiyan gerekse Müslümanların düzeyinin yetersizliğine dikkat çeker.

Babıâli de kamu görevlerinde istihdam konusunda gayrimüslimlerden kaynaklanan sorunlara işaret eder. Örneğin 1867'de kaleme alınan bir raporda Fuad Paşa'nın cümleleri aktarılmıştı: "Bulgaristan'a Bulgar bir vali atadığımızı varsayalım, yapacağı ilk şey Grek piskoposu görevden almak olacaktır; Patriklik bize saldıracak ve biz valiyi bir Grek ile değiştireceğiz, bu andan itibaren halk karşı çıkacak."[47]

Gayrimüslimlerin devlet hizmetine kabulünde en önemli örneklerden biri Hariciye Nezaretidir. Hatta bazı kaynaklarda Âli Paşa, Hariciye Nezareti'ni gayrimüslimlerle doldurduğu için elçştirilir.[48] 1855-1856 yıllarında diplomasi mesleğinde Müslümanlar, gayrimüslimlere oransal üstünlüklerini kaybetmiştir.[49]

İmparatorluk, Avrupa başkentlerinde Müslümanlardan daha fazla gayrimüslimler tarafından temsil ediliyordu. Katolik bir aileye mensup Rüstem Bey, Musurus, Aristarchi, Carathéodory, Photiadés, Conéménos, Edward Blaicque, Kallimaki, Aleko Vogoridés bu yıllarda önemli rol oynayan gayrimüslim Osmanlı diplomatlarıdır. Kostaki Musurus ortaelçilikten büyükelçiliğe terfi ettiğini Lord Palmerston'a, Hatt-ı Hümayun'un ilanından üç ay önce bildirmişti. 5 Aralık 1855 tarihinde bu bilgiyi Lord Palmerston'a iletirken ilk defa bir gayrimüslimin büyükelçi sıfatını aldığını hatırlatarak, kişisel kariyerindeki bu önemli gelişmeyi Babıâli'nin reformlarda gösterdiği ilerlemeye bağlamıştı.[50]

1867'de Fransa'dan gelen eleştirilerden biri, Paşa rütbesine sahip sadece iki Hıristiyanın bulunmasıydı: Lübnan krizi nedeniyle bu rütbeye

---

47 1867'de Hatt-ı Hümayun üzerine kaleme alınan memorandumu tartışan bu raporun yazarını tespit edemedim. Fakat içinde yer alan ifadelerden Türkiye'yi tanıyan bir Fransız diplomatı olduğu söylenebilir. (AMAE MD T 116/84.)

48 İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, C: I, s. 39.

49 Musa Kılıç, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, s. 144.

50 BOA HR SFR (03) 25/49/1.

mecburen yükseltilen Davut Paşa ile Sultan'ın özel hekimi Marco Paşa.[51] 1867'den itibaren gayrimüslimler daha üst rütbelerde görev yapmaya başladılar. Musurus Bey'e, Temmuz 1867'de Paşa rütbesi verildi ve böylece gayrimüslim diplomatların bu rütbeye ulaşmasının önü açıldı.

İngiliz Dışişleri Bakanı Russell'ın Büyükelçi Bulwer'a yazdığı şu cümleler göz önünde bulundurulduğunda, bu gelişmenin ne derece beklenenin ilerisinde olduğu daha iyi anlaşılır: "Cevap olarak şunu belirtmeliyim ki eğer Hıristiyanların Türkiye'nin idari işlerinde yer almalarının kabulü gerekiyorsa, bu yer sadece taşra konseylerine kabulüyle sınırlı olmalıdır. Hıristiyanların Constantinopol'deki yüksek görevlere kabulü beklenemez."[52] Russell bu cümleleri Thouvenel'in taşra konseylerinin yetki alanının genişletilmesi önerisini eleştirip, konseylerin faaliyetlerinin sadece yerel meselelerle sınırlandırılmasını savunurken kaleme almıştı. Russell'in samimi ifadelerinin, İngiltere'nin de arasında olduğu Büyük Güçlerin Hıristiyanların yüksek devlet görevlerine kabulü için Babıâli'ye baskı yaptığı günlerde dile getirilmiş olmasına ayrıca dikkat edilmelidir. Fakat İngiltere'nin de aralarında bulunduğu Büyük Güçler resmi metinlerde konuyu gündemde tutmaya devam ettiler. Bulwer, Âli Paşa'ya gönderdiği bir yazıda, İngiliz Parlamentosu'nun açılmasının hemen öncesinde atılacak iki adımla Osmanlı İmparatorluğu'nun hem finansal güvenilirliğinin hem de çıkarlarının daha iyi korunup geliştirilebileceğini söylemişti. Bulwer'ın sözünü ettiği iki adımdan biri mahkemelerde Hıristiyanların eşit tanıklığının kabul edilmesi, diğeri ise Hıristiyanların merkez ve taşra idaresinde daha üst görevlere kabulüydü.[53]

Gayrimüslimlerin yüksek devlet makamlarına getirilmesi konusunda atılan en önemli adım, 1868'de Agathon Efendi'nin Nafia Nazırı olarak atanmasıdır. Agathon Efendi ilk gayrimüslim nazırdı. Agathon Efendi'nin ataması, Osmanlıcılık siyasetinin önemli hamlelerinden biri olarak da kabul ediliyor. Fuad Paşa'ya göre Sultan'ın "liberal politikasının ve tebaası arasında hiçbir ayrılığı kabul etmeme kesin arzusunun

---

51 *Observations sur l'execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856.*

52 *Depeche Adressée par Lord John Russell a S. Excellence Sir H. Bulwer*, BOA HR SYS 1869-D/2/21.

53 BOA HR SYS 1869-D/2/53.

parlak bir kanıtı" idi.[54] Moustier, Agathon Efendi'nin nazır olarak görevlendirilmesinin Kuzeyde soğuk karşılanmasından duyduğu üzüntüyü Rus büyükelçisinin yüzüne söyledi. Carathéodory Efendi konuyla ilgili raporunda şu tespiti yapar: "Son kısır gayretlerden sonra Petersburg kabinesinin Doğu'da yaşananlar karşısında, sizin de bildiğiniz gibi hemen terk etmeyeceği bir düşünceye dalma pozisyonu aldığına inanıyorum."[55] Lord Stanley de bu atamanın Sultan'ın Müslüman ve Hıristiyan tebaası arasındaki bariyerleri yıktığını, başka hiçbir şeyin Hıristiyanların gönlünü bundan daha fazla alamayacağını söylemişti.[56]

Agathon Efendi kısa bir süre sonra hayatını kaybetti. Lord Stanley bu haber üzerine, Babıâli'nin Hıristiyan tebaası arasında "liberal düzenlemelerine olan desteği kuvvetlendirecek yetenekli Hıristiyanları" bulmakta zorlanmayacağına inandığını ifade etti.[57] Agathon Efendi'nin yerine, vezaret rütbesini alan ilk gayrimüslim Davut Garabet Paşa getirildi.

Askeri alana ilişkin olarak ise bu dönemde pratik bir gelişme yaşanmadı. Hatt-ı Hümayun'un son on altı maddesini değerlendiren raporda Hıristiyanların askerlik hizmetine alınmasıyla ilgili tartışmalara değiniliyordu. Hıristiyanların hem kendi nezdinde hem de Müslümanlar nezdinde konumlarının yükseltilmesi ve mevcut koşullarda çoğu zaman sahip olmadıkları bilincin verilmesi için en etkili vasıta olacağı belirtilmişti. Moustier de 28 Nisan 1867'de Mehmed Cemil Paşa'yla görüşmesinde gayrimüslimlerin askeri göreve kabulü meselesine önem verilmesini istedi. Konunun çözümü gecikmeye devam ederse, Rusya'nın tamamen Hıristiyanlardan meydana gelen yerel milisler kurulmasını önereceğini söylemiş ve bu önerinin Hıristiyanlar tarafından benimsenmesinin yaratacağı tehlikeye dikkat çekmişti.[58]

Fuad Paşa, dördüncü nokta konferanslarına sunduğu memorandumunda, tüm Osmanlıların askeri görevlere kabul edildiği, haraç ve cizyenin kaldırıldığı, sadece bu hizmeti yapmak istemeyenler için *subvantion*

---

54 06 Mayıs 1868, Fuad Paşa'dan Musurus Bey'e, BOA HR SYS 1861/9/2.
55 06 Nisan 1868, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/9/1.
56 25 Mart 1868, Lord Stanley'den Henry Elliot'a, BOA HR SYS 1861/9/3.
57 21 Mayıs 1868, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/9/4.
58 BOA HR SYS 478/1/210.

militaire adı altında bir verginin konulduğunu hatırlatır. Gerçekten de 1855'te cizye kaldırılmış, yerine bedel-i askeri vergisi getirilmişti.

Hatt-ı Hümayun'un ilanından dört gün önce Londra'dan, Canning'e gönderilen yazıda gayrimüslimlerin orduya alınması için en uygun zaman olduğu ileri sürülmüştü.[59] Fakat Bosna ve Sırbistan'dan yükselen itiraz ve çekincelerin önünün alınabilmesi amacıyla, gayrimüslim komutanların yönetimde ayrı alaylar oluşturulması önerilmişti. Prokesch de 1867'de şöyle yazar: "Hiçbir şey, herkesin katılımına dayanan bir askeri sistemin tatbikinin tüm soyların kaynaşması üzerinde yaratacağı faydalı etkiden daha fazla göze çarpıcı değildir. Hatt'ı yaparken bizim görüşümüz buydu."[60] Bir vergi karşılığı gayrimüslimlerin askeri hizmetlerden muaf tutulması, sadece Gorchakov'un memorandumunda savunulur. Hatta memorandum verginin ruhban tarafından üleştirilip tahsil edilmesini öneriyordu.

Gayrimüslimlerin orduda görevlendirilmesinin, donanmaya gayrimüslim askerlerin alınmasıyla 1835'te başladığını hatırlatan Ufuk Gülsoy, Tanzimat Fermanı'nın da aslında gayrimüslimlere askerlik görevini öngördüğünü savunuyor. Gülsoy'a göre fermanda geçen "mufahaza-i vatan için asker vermek ahalinin fariza-i zimmetidir" ifadesi, gayrimüslimlere askerlik görevini içeriyordu.[61] 1856 Hatt-ı Hümayunu gayrimüslimlerin askeri okullara kabul edileceğini ilan ederek, subaylık yolunu da açmıştır. Fakat bu göz alıcı reform, Hatt-ı Hümayun'un gerçekleştirilemeyen vaatleri arasındadır.

1867'de Babıâli sivil okullara Hıristiyanların da alınmasının gerekliliğini kabul ederken, askeri okul için Hıristiyanlar askerlik görevine davet edilene kadar ihtiyat kaydı koydu. Bu kaydın gerekçesi, bu okullardan mezunların sadece Müslümanlardan kurulu bir orduya komutan atanmalarının yaratacağı sonuçlardı. Osmanlı Hükümeti ordusunun sade

---

59 NA FO 78/1160/190.

60 (*Observations De Baron de Prokesch Sur le Mémoire du Cabinet Français du 22 Février 1867.*) Prokesch'e göre kendisi, Hıristiyanların devlet görevlerine kabulü için Babıâli nezdinde meslektaşlarının hepsinden daha fazla çaba göstermişti. Bu hakkın tanınmasını açılır-kapanır köprüye benzeten Prokesch, köprü açılırsa Hıristiyanların yıkmak değil güçlendirmek için içeri gireceğini ileri sürüyor.

61 Ufuk Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, s. 41.

ce Müslümanlardan oluşmasından dolayı gayrimüslimleri suçluyordu. Babıâli bununla birlikte Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan iki Kazak alayının bulunduğunu söylüyordu.[62]

Gayrimüslimler 1908'den sonra silahaltına alınmaya başlanacaktır. Islahat Fermanı Döneminde Babıâli'nin gayrimüslimleri orduya dâhil etme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Yine de Fransa Hatt-ı Hümayun'un bu maddesinin uygulanamamasından dolayı Babıâli'yi suçlamaz: "Askeri okulda gayrimüslim öğrenci mevcut olmamasıyla ilgili ona yönelik bir sitemimiz yok, fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun güncel gerileyişinin temel nedeninin eğitim durumundan kaynaklandığını söylemeye hakkımız var."[63] Yani Fransız Hükümetine göre bu sorunun çözümü eğitim meselesine dayanıyordu.

Fransız reform programının ikinci maddesi, eğitim sistemiyle ilgilidir. Engelhart Fransa'nın tüm reformlar içinde en fazla eğitim reformları üzerinde durduğunu söylüyor.[64] Fransız Dışişleri Bakanı Moustier'e göre Babıâli Kırım Savaşı'ndan sonra eğitime gerekli ilgiyi göstermeyerek var olan problemlerin yaşanmasına neden olmuştu.[65] Fransa'ya göre maarif ve maliye nezaretleri Osmanlı İmparatorluğu için en önemli nezaretlerdi.[66]

Tanzimatın reformcu programının başarısının eğitim alanındaki reformların başarısından geçtiği, Babıâli tarafından da dile getiriliyordu. Hatt-ı Hümayun geniş vaatler içeriyor, fakat İmparatorluğun elinde bu programı uygulayacak kadro bulunmuyordu. Bu gerçek 1859 yılının Ekim ayında Lord Palmerston tarafından Vogoridés Bey'e de söylenmişti. Vogoridés Bey çok sayıda gencin Avrupa başkentlerine gönderildiğini, bu gençlerin politik bilimlerin çeşitli dallarında eğitim aldığını, ülkelerine geri döndüklerinde idari ve finansal alanlarda ve yargı sisteminde görev alacaklarını söyleyerek cevaplamıştı.[67] İngiltere'nin Manastır kon-

---

62 *Consideration sur l'Execution du Firman Imperial du 18 Fevrier 1856.*

63 *Observations sur l'Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856.*

64 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 246.

65 Moustier bu görüşünü Fransız reform programının hazırlandığı günlerde dile getirmişti.

66 *Observations sur l'Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856.*

67 17 Ekim 1859, Vogoridés'den Fuad Paşa'ya, B.O.A HR SYS 1860/2/20.

solosunun şu cümleleri, reformların taşradaki sonuçları ve taşra bürokrasisi hakkında Avrupalı diplomatlardan gelen eleştirilere tipik bir emsaldir:

> (Reformlar) kendi memurlarının seçiminde büyük bir dikkat gösteren Babıâli Hükümetinin merkezinin kendisi dışında bir yerden yayılamaz. Uzun süredir cehalet, dar batıl itikatlar ve suiistimal üzerine oturan yerel karmaşanın bu ilerleyişi tolere edilmeye devam ediliyor, hiçbir uygulaması olmayacak emirler üretmek faydasız olacaktır ve Sultan'ın iyi niyet eğilimleri ile nazırlarının liberal ve aydınlanmış görüşleri bile kösteklenmiştir.[68]

1867'de Babıâli yargının yeni kanunları yeterince tecrübe etmediğini kabul ediyor, fakat hukuk düzeninin tüm ülkede kabul edilip yerleştirildiğini savunuyordu. Fransız memorandumu ise ceza ve ticaret hukukunun düzenlendiği belirtildikten sonra şu soruları ortaya atar: "Bunların eğitimini verecek okullar nerede? Bunları etüt eden insanlar nerede? Bunları hayata geçirecek yargıçlar nerede? Şu eklenebilir bunlara başvuracak davacılar nerede?"[69] Bu cümlelerden de çıkan sonuç, sadece adli bürokrasinin değil, toplumun da modern kanunlara uyum sağlayacak düzeyde olmadığı iddiasıdır.

Nitekim Babıâli, Paris'e gönderdiği öğrencilerin ülke içindeki kamu görevlerinde istihdam edilmesini istiyor, aksine talepleri geri çevirebiliyordu. Örneğin 1867 yılında Mehmed Cemil Paşa, Paris'te hukuk eğitimini tamamlayan Hamdi adlı öğrencinin Floransa'daki diplomatik misyonda görevlendirilmesini önermişti. Fuad Paşa 20 Mart tarihli cevabında bu talebi reddetti. Yargı sisteminin yeniden düzenlendiği, adli ve idari radikal reformların hayata geçirildiği günlerde Babıâli'nin hukuk eğitimi almış gençlere daha önce olmadığı kadar ihtiyaç duyduğunu, bu yüzden de talebin uygun bulunmadığını bildirdi.[70] Fuad Paşa, Mehmed Cemil Paşa'dan Paris'te hukuk eğitimine devam eden öğrencilerin sayısı-

---

68 (*Rapport sur la condition des chretiens de la Rumelie, en Turquie d'Europe*, BOA HR SYS 1869-C/1/17-18-19-20) Bu rapor İngiliz Büyükelçi Bulwer tarafından Fuad Paşa'ya gönderilmişti. (09 Ocak 1860, Bulwer'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1869-C/1/16.)

69 *Observations Sur l'Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856.*

70 BOA HR SFR (04) 131/6/1.

nı sordu. Mehmed Cemil Paşa'nın Hamdi Bey'e dayanarak verdiği bilgiye göre, 1867'de Paris'te hukuk eğitimi devam eden sadece iki Osmanlı öğrencisi vardı.[71] Bu rakam, Babıâli'nin hassasiyetinin haklı gerekçelere dayandığını gösteriyor.

Tanzimat dönemi eğitim reformlarına Fransız eğitim sistemi ilham verdi. Fuad Paşa'nın olduğu iddia edilen siyasi vasiyetnamede İmparatorluğun İngiltere'nin parasına, Rusya'nın asker miktarına, Fransa'nın bilgi aydınlığına yani eğitim sistemi ve bilgi birikimine sahip olması gerektiği belirtilmişti.

Fransa, Babıâli için eğitim reformlarında sadece model ülke değil, aynı zamanda mesai ortağıydı. Bu ortak mesai, diplomasi kanalları üzerinden işliyordu. Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencilerinin eğitimlerinin takibi, büyükelçiliğin görev alanlarından biriydi. Paris'teki Osmanlı öğrencilerinin müdürü, büyükelçilik personeliydi.[72]

---

71 05 Nisan 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 131/40/1.

72 Paris'teki misyon şefinin öğrencilerin tüm sorunlarıyla ilgilendiği görülür. Çok farklı büyükelçilik yazışmalarında, Paris'teki öğrencileri ilgilendiren meseleler, konu ediliyordu. Örneğin İnstitution Chastagner'den Büyükelçiliğe gönderilen 3 Mart 1856 tarihli yazıda, öğrencilerin hangi günlerde okul dışına çıkmasına izin verileceği hakkında öneriler tartışılıyordu. (BOA HR SFR (04) 26/128/3.) Aynı kurumdan gelen 4 Temmuz 1856 tarihli bir yazıda da Rıza Efendi isimli bir öğrencinin okul binasından izinli olarak ayrıldığı, fakat üzerinden bir gün geçmesine rağmen henüz geri dönmediği okul yönetimi tarafından bildiriliyordu. (BOA HR.SFR (04) 26/128/5.) 3 Mart 1856'da İnstitution Chastagner'den alınan bir başka yazıda da gönderilen Fransızca-Türkçe sözlük için teşekkür ediliyor, fakat öğrencilerin okula uyum sağlayabilmeleri için kendilerine ait sözlüklere sahip olmaları gerektiği bildiriliyordu. Okul yönetimi büyükelçilikten her öğrenci için birer sözlük istemişti. (BOA HR SFR (04) 26/128/1) İnstitution Bogot'un 07 Kasım 1856 tarihli yazısında ise Rıza isimli öğrencinin düzensiz yaşam biçiminden şikâyet edilmiş, Tahir isimli öğrencinin düzenli yaşantısından ve derslerde başarılarından övgüyle söz edilmişti. (BOA HR SFR (04) 26/128/7.) İnstitution de Jeunes Gens Müdüresi Cabary'nin 13 Kasım tarihli yazısında da Faik adlı öğrencinin cezasının affedilmesi istenmişti. (BOA HR SFR (04) 26/128/9.) Maslahatgüzar Münir Efendi'nin, Tuna Vilâyeti Valisi Akif Paşa'ya gönderdiği 5 Kasım 1869 tarihli yazıda öğrencilerin konaklama sorunu hakkında bilgiler yer alıyordu. Öğrencilerin Müdürü Hüsnü

Büyükelçiliğin Fransız Hükümetiyle eğitim alanı üzerinden kurduğu ilişkinin Islahat Fermanı Dönemindeki ilk sonucu, Paris'te açılan Mekteb-i Osmanî'dir. Okulun amacı, Fransa'ya gönderilen Osmanlı öğrencilerine üç yıllık hazırlık eğitimi vermekti. Okul müfredatında hem Fransızca lisan eğitimi hem de matematik, kimya gibi temel bilimler yer alıyordu.

Mekteb-i Osmanî, Mehmed Cemil Paşa'nın Fransız Eğitim Bakanı R. Rouland'dan Paris'teki Osmanlı öğrencilerinin eğitimi için yardım istemesi üzerine gündeme geldi. Rouland öğrencilerin eğitiminin takibi için bir komisyon oluşturulmasını teklif etti.[73] Fransız bakanın hazırladığı projede komisyonun görevi, öğrencilerin eğitimleri amacıyla Paris'te bulundukları sürede tabi olacakları kuralları önermekti.[74] Rouland'ın teklifiyle çalışmalarına başlayan komisyon 12 Ağustos 1857 tarihli bir rapor hazırladı.[75] Raporda öğrencileri Fransız okullarına hazırlayacak bir hazırlık okulu açılması önerisi yer alıyordu. Üyeleri Fransız Hükümeti ile Osmanlı büyükelçiliği tarafından atanan komisyon tarafından yönetilecek okulun müdürlüğüne Âli Nizami Bey getirildi. Komisyona büyükelçilik müsteşarı başkanlık edecek, onun yokluğunda bu görevi okul müdürü yürütecekti. Fransız Hükümetinin de katkılarıyla hazırlanan okul

---

Efendi tahsis edilen ödenek hakkında bir rapor hazırlamış, bu raporda dile getirilen sıkıntılar Münir Efendi tarafından aktarılmıştı. Münir Efendi mevcut ödeneğin yetersiz olduğundan, son gelen öğrencilerin yanlarında hiç para olmadığından, talep edilen avansların hâlâ ellerine ulaşmadığından şikâyet ediyordu. (05 Kasım 1869, Mir Efendi'den Akif Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 179/18/1.)

73 BOA HR TO 71/31/3.

74 (*Projet. Organisation du Conseil.* BOA HR SFR (04) 26/130/2.) Rouland tarafından önerilen projede üye olarak şu isimler önerilmişti: Başkan olarak Osmanlı büyükelçiliği mensubu, Gustave Rouland, Fransız Milli Eğitim Müfettişi Magin Marrens, College de France'da Türk dili görevlisi Savet de Courteille, matematik Profesörü Veille, Osmanlı büyükelçiliğinden bir üye ve komisyon sekreteri olarak Osmanlı büyükelçiliği sekreteri. (BO HR SFR (04) 26/130/1.)

75 Söz konusu rapor Büyükelçilik Başkatibi Agop Efendi, G. Rouland, Jules Veille, Pavet de Courteille, Âli Nizami Bey, Magin Marrens, Rubens Manessé ve Lauxerunes tarafından imzalanır. (BOA HR TO 72/4/1.)

yönetmeliğinde,[76] idari yetkiler Fransız Hükümetinin temsilcilerinin de yer aldığı komisyona verilmişti.

Okulun gelişimi hatta öğrencilerin tek tek durumu Fransız Eğitim Bakanı tarafından takip edilmiştir. Öğrencilerin eğitim durumları Âli Nizami Bey tarafından Paris büyükelçiliğine, büyükelçilik kanalıyla da Hariciye Nezareti'ne düzenli olarak iletiliyordu. Okul, 1865'e kadar eğitime devam etti. 1865'te Babıâli, İstanbul'da öğrencileri sivil ve askeri kariyere hazırlayacak iki okulun açılacak olmasını gerekçe göstererek Mekteb-i Osmanî'nin kapatılmasına karar verildiğini Fransız Hükümetine bildirdi.[77] "Mekteb-i Osmanî, hazırlık okulu niteliği taşımasına ve genel olarak başarısız bir deneme olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin sadece Paris'te değil, aynı zamanda yurt dışında açtığı ilk ve tek mekteptir."[78]

Mekteb-i Osmanî, Fransız Milli Eğitim Bakanlığı'nın İmparatorluk eğitim sistemini daha yakından tanımasının vesilelerinden biri oldu. 1867 tarihli reform programı hazırlanırken, Fransa'da da Milli Eğitim Bakanı Victor Duruy'un köklü laik reformları uygulanıyordu. Fransa'daki eğitim reformlarının, 1867'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim alanındaki hamlelere etki etmemiş olması mümkün değildir. Fransız reform programının sonuçlarından biri kabul edilen Mekteb-i Sultanî biraz da Saint Benoit, Notre Dames de Sion gibi Hıristiyan tarikatlarca yönetilen Doğu'daki eğitim kurumlarına bir alternatif olarak düşünülmüştü. 1867 yılında Fransız Milli Eğitim Bakanlığı İstanbul'a bir müfettiş göndermiş, Temmuz ayında bu müfettiş İstanbul'daki görüşmelerini tamamlamıştı. Fransız Büyükelçi Bourée, Âli ve Fuad Paşalarla eğitime ilişkin temel noktalarda fikir ortaklığı sağlamıştı.[79]

Eğitim reformları nasıl Babıâli için çağın medeniyet düzeyini yakalamakla ilgiliyse, Fransız Hükümetinin eğitim reformlarına olan ilgisi de

---

76 BOA HR TO 72/4/2.

77 27 Nisan 1865, Mehmed Cemil Paşa'dan Duruy de Lhuyn'a, BOA HR SFR (04) 90/44/1.

78 Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, s. 56.

79 22 Mayıs 1867, Bourée'den Moustier'e, Le Baron I de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I et Francois I er Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 467.

Doğu sorunundaki politikalarıyla ilgiliydi. Duruy Mekteb-i Sultanî'nin neden açılmasını istediklerini, Mehmed Cemil Paşa'ya şu sözlerle açıklamıştı: "Türkiye'ye ticari, endüstriyel ve aynı şekilde politik açıdan ihtiyacımız var. Türkiye'yi güçlü görmek istiyoruz ve güçlendirmek için yardım etmemiz lazım."[80] Hariciye Nazırı Fuad Paşa da 28 Nisan 1868'de İstanbul'daki yabancı misyonlara Mekteb-i Sultanî'nin açılışını duyururken, okulun Avrupa düzeyinde en iyi organize olan eğitim kurumları örnek alınarak oluşturulduğu belirtiyordu.[81]

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserinde Duruy'un Osmanlı eğitim reformları hakkında bir program hazırladığını söyler. 1868'de *La Revue de Deux Monde* dergisinde yayınlanan bir makalede de M. Duruy'un Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız modeline uygun bir eğitim sistemi için çalıştığı, Fransız müfettişleri ve profesörlerinin bu iş için çoktan yola çıktıkları yazıyordu.[82] Fransız reform programının eğitimle ilgili maddesi ayrıntılı düzenlemeler içerir; yedi alt maddede özetlenen bütünlüklü bir program sunar. Bu öneriler arasında orta öğretimin geliştirilmesi, ilköğretimin aşamalı gelişimi için öğretmen kadrosunun oluşturulması, sadece tıp eğitimiyle yetinilmeyip tarih, hukuk, idare eğitiminin de yapılacağı bir üniversite açılması, farklı kariyerler için hazırlık okullarının kurulması ve askeri okullara Hıristiyanların da kabulü yoluyla askeri rejimin reformu ve halk kütüphanelerinin kurulması yer alıyordu. Bu bütünlüklü niteliği, daha önceden yapılmış çalışmaların en temel sonuçlarına göre kaleme alındığını gösteriyor. Gorchakov, bu maddedeki önerilerin köktenciliği nedeniyle Fransız reform programını hayalci olarak nitelendirmişti.

Osmanlı Hıristiyanları gündeme geldiğinde, tartışılan konulardan biri cemaatlerin eğitim işleri oluyordu. Örneğin 1867'de Bulgarlar adına Âli Paşa'ya gönderilen bir projede, eğitimle ilgili ayrıntılı önerilere yer verilmişti ve projenin Bulgar milliyetçiliğinin temellerini oluşturduğu

---

80 BOA HR SFR (04) 131/12/1.

81 Aristarchi Bey, *Legislation Ottomane ou Recucil Des Lois, Reglements, Ordonnances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiels De L'Empire Ottoman*,C:III, s. 317.

82 M.Challemel-La Cour, "Les Hommes d'Etat de la Turquie-Aali Pacha et Fuad-Pacha", *Les Revues des Duex Mondes*, T. 73, 1868.

görülür.[83] Rus memorandumunda da Babıâli'nin, gayrimüslim okullarının gelirlerini kısarak ve eğitimini Sırbistan, Yunanistan ve Rusya'da tamamlayan ilkokul öğretmenlerinin çalışmalarını engelleyerek bu okulların gelişmelerine mani olduğu ileri sürülmüştü. Rus raporunda eğitim bütçesinin yetersizliğiyle beraber İmparatorlukta pedagojik eğitimin sınırlılığına da dikkat çekilmiş, gayrimüslim cemaatlerin eğitim kurumları önünde engel olarak bu konu da gündeme getirilmişti. Fakat eğitimin gelişmesi önündeki en büyük engelin, Müslüman fanatizmi ve gayrimüslimleri ikinci sınıf tutma arzusu olduğu iddia ediliyordu. Görüldüğü gibi Rus raporunun eğitime ilişkin bölümü, sadece gayrimüslim cemaatlerin sorunlarını içeriyordu. İngiltere için de Protestan misyonerlerin eğitim faaliyetlerinin özgürlük sınırları, gayrimüslim haklarının en önemli unsurlarındandı.

Fransa'nın Osmanlı maarifine bakışının diğer Büyük Güçlere göre en özgün yanlarından biri, gayrimüslimlerin eğitimine olduğu kadar Müslümanların eğitimine de ilgi göstermesidir. Fransız reform programının eğitime ilişkin maddesinde de diğer maddelerinde olduğu gibi Osmanlı kaynaşmasını destekleyen bir eğilim görülür. Bu maddenin büyük bölümü Müslümanların eğitimine ve karma eğitime ayrılmıştı. Sadece ilk cümlesinde gayrimüslim eğitim kurumlarını destekleyen ve teşvik eden bir eğitim sisteminden söz ediliyordu. Hem kurulması önerilen üniversitede hem de mesleki okullarda karma eğitim öneriliyordu. 1867'de kaleme alınan bir raporda da[84] Hıristiyanların adli ve idari sistemde görev

---

83 Bulgarlar adına on yedi imza bulunan mektupta bölgedeki eğitimin sıkıntılarının merkezi bir düzenlemenin bulunmamasından kaynaklandığı söylenerek, bir başkan ve altı üyeden oluşacak, yılda en az bir defa toplanacak bir komitenin kurulması isteniyordu. Komitenin tüm kararlarının Babıâli'nin onayından sonra uygulanması öngörülüyordu. Komitenin amacı, müfredatı ve eğitimcilerin seçimini Bulgarların kontrolüne almaktır. Mektupta projenin, yabancı ülkelere öğrenci gidişini ve yabancılardan kaynaklanan olumsuz etkilenmeyi engelleyebileceği ileri sürülmüştü. Projenin gerçekleştirilebilmesi için, devlet tarafından alınan sabit vergiler dışında yeni bir vergi konulması ve bu vergilerin komitenin kontrolünde eğitime aktarılması isteniyordu. (BOA HR SYS 290/7/52)

84 AMAE MD T 117/9.

alacak düzeye gelememelerinin sebebi olarak Osmanlı eğitim kurumlarının karma eğitime açılmaması gösterilmişti.

Thouvenel de yol haritasında benzer ifadelere yer vermişti. Tıp dışındaki alanlarda da eğitim kurumları oluşturulmasını önermişti. Başka hiçbir şeyin, bu okullarda karma eğitim kadar Müslümanlarla Hıristiyanların kamusal, askeri ve sivil görevlere eşit kabulüne hizmet etmeyeceğini savunuyordu.

Fransız reform programının eğitime ilişkin maddeleri 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi ile beraber değerlendirilmelidir. Atuğ, nizamnameyi "Fransız maarifinden mülhem" olarak nitelendirir.[85] Nizamnamenin hazırlanmasında Fransız Eğitim Bakanlığı'nın katkısı da tarihçiler tarafından tartışılan konulardan biridir.[86] Fakat Fransız reform programı ile

---

85 Atuğ, *Türkiye Maarif Tarihi*, C:I, s. 130.

86 Konu hakkında Selçuk Akşin Somel şu bilgiyi veriyor: "... Bu nizamnamenin hazırlanmasında Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy'un da etkisi büyüktür. Kırım Savaşı sonrasında Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde artan etkisini göz önünde bulunduracak olursak bu durum şaşılacak bir hadise değildir. Victor Duruy Fransa'da eğitimin laikleştirilmesi sürecinin şampiyonu olmuş ve bu uğurda Katolik Kilisesi ile çatışmaya girmiş bir politikacıydı. 1867'de Fransa Hükümeti Victor Duruy'un hazırladığı bir nizamname taslağını Bab-ı Âli'ye iletmişti." (Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması Bildiriler*, s. 78.) Cahit Yalçın Bilim de reform programının eğitimle ilgili kısmının Victor Duruy tarafından hazırlandığını söyleyerek, reform programı ile Maarif Nizamnamesi arasında ilişki kuruyor. (Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma 1839-1876*, s. 31.) Nizamnameyi, Tanzimat'ın maarif alanında en büyük başarısı olarak kabul eden Enver Koray ise konu hakkında farklı düşünmektedir: "Bu kanunun Fransız eğitim bakanı Duruy tarafından Osmanlı Hükümetine verilmiş olan maarif projesine dayanılarak hazırlandığı yolundaki iddiayı gerçek olarak kabul etmek mümkün değildir. Çünkü bu nizamnâmenin adı geçen Fransız bakanın projesinden çok önce ele alındığı ve daimi maarif meclisi tarafından hazırlanarak Şurâ-ı Devlet Maarif Dairesi'nde hazırlıklarına başlandığı bilinmektedir." (Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, s. 100.) Arşiv belgeleri arasında 1867 tarihli Fransız reform programında ayrı ve müstakil olarak hazırlanan ve Duruy tarafından imzalanan eğitim reformu projesine rastlamadım. İkincil kaynaklarda da bu proje hakkında detaylı bilgiler yer almamaktadır.

Maarif Nizamnamesi karşılaştırmalı incelendiğinde, Fransız önerilerinin büyük ölçüde Nizamnameye yansıdığı sonucuna ulaşılması hiç de şaşırtıcı olmayacaktır.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Safvet Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde yayınlandı. Safvet Paşa, ailesinin imkânlarıyla eğitimini Fransa'da tamamlayan Osmanlı öğrencilerindendir ve reformlarda Fransız modelinin uygulanmasını savunuyordu. Nizamname 12 Ekim 1869'da Âli Paşa imzalı 25988-42 no'lu sirküler ekinde Paris büyükelçiliğine de gönderildi.[87] Sirkülerde "eğitim alanındaki bir seri reformların parçası olan bu önemli kanunun" basına dağıtılması isteniyordu.

Hukuk alanında atılan adımlar, Tanzimat'ın çeşitli cepheleri arasında en mühimi kabul edilmiştir.[88] Tahir Taner'e göre Tanzimat'ın bu alandaki yenilikleri Avrupa medeniyetine Türkiye'nin kapılarını aralamıştır.[] Thouvenel'in yol haritasında da gayrimüslimlerin sosyal varoluşlarının sadece dini imtiyazlarla sağlanamayacağı, karma mahkemeleri de içeren ortak bir mevzuatı gerektirdiği söyleniyordu. Tüm İmparatorlukta geçerli olabilecek ortak bir ceza kanunu, evlilikler istisna olmak üzere ticaret, mülkiyet ve verasette olabildiğince ortaklaştırılmış prensipler oluşturulması önerilmişti. Thouvenel'in önerisi Babıâli'nin neden reformların genel çerçevesinde Fransız devlet adamlarıyla uzlaşmaya açık olduğunu da gösteriyor. Batılıların İmparatorluğun iç işlerine müdahaleleri "en çok Osmanlı hukukunun Hıristiyanlara tam olarak tatbik edilememesinden doğmuştur."[89] Tüm Osmanlılara uygulanacak tek bir hukuk sisteminin, kapitülasyonların önemli gerekçelerinden birini ortadan kaldıracağı düşünülmüştür.

Babıâli de reformlardaki başarılarını anlatırken, hukuk alanının öneminin altını şu cümlelerle çizer:

> 1856 Fermanının da kaynağı olan Tanzimat prensiplerinin Gülhane Hatt-ı Şerifi'yle ilanından önce, Osmanlı tebaasının özgürlük, şeref ve mülkiyetleri, kanunların tatbikinin bile ruhani ve sivil otoritenin egemen iradesine bağlı olduğu bir geleneksel sosyal düzenin tehlike ve suiisti-

---

87 12 Ekim 1869, Âli Paşa'dan Münir Efendi'ye, BOA HR SFR (04) 178/75/1.

88 Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, s. 139.

89 Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt II, s. 14.

mallerine açıktı. Gerek yeni kanunlar, gerek eskilerin daha düzenli uygulanması gerekse de özellikle kamu geleneğindeki köklü değişimlerden itibaren Osmanlı tebaasının şahsiyet ve malları modern toplumları düzenleyen prensiplerin himayesi altına alınmıştır ve bugün Müslüman veya gayrimüslim hiçbir Osmanlı tebaası var olan kanunlara uygun meşru yargılama dışında özgürlüğünden ve mülkünden mahrum edilemez.[90]

Bu ifadeler, Tanzimat liberalizminin de bir anlamda tanımıdır.

Batılı devlet adamları da Babıâli'nin reformlardan beklentilerini, hukuk alanında elde edilecek sonuçlara bağlıyorlardı. Hatt-ı Hümayun'un ilan edildiği gün Earl of Clarendon eğer Babıâli Avrupa milletler ailesinin bir parçası olmak istiyorsa bunun, kanunlarını Avrupa kanunlarıyla uyumlandırmasına bağlı olduğunu yazmıştı.[91] Clarendon'a göre din değiştirenlere cezadan vazgeçilmesi, bu uyumlaştırılmanın bir parçasıydı. Lord Russell kapitülasyonları şöyle gerekçelendirmiştir: "Kapitülasyonlar; Türk kanunu ve Türk adaleti çok barbarcadır ve olağanüstü imtiyazlar gereklidir prensibine dayanıyor... Mülkün daha fazla korunması, tarafsız ve düzenli adliyeye doğru ilerlemeyle orantılı olarak kapitülasyonları gevşetmek mümkün olabilecektir."[92] İtalyan Dışişleri Bakanı Ménabréa da 1868'de Rüstem Bey'le yaptığı bir görüşmede, kapitülasyonları değerlendirirken konuyu hukuk alanındaki reformlara getirmişti. Modern hukuku uygulayacak kadroların yetiştirilmesinin kolay olmadığını kabul eden General Ménabréa, zamanın yardımı ve dirayet ile bu zorluğun üstesinden gelinebileceğini, Babıâli'nin hukuk sistemine güven duyan Büyük Güçlerin imtiyazlarından kendi istekleriyle vazgeçmekten mutluluk duyacağını söylemişti.[93] Fransız Dışişleri Bakanı La Valette de 1869 yazında Paris'teki Rus elçisine, kapitülasyonların müzakeresi için ilk olarak Türkiye'nin adli düzenlemelerini tamamlaması ve düzenli çalışan mahkemelerini oluşturması gerektiğini dile getirmişti.[94] Aynı günlerde Lord Clarendon, kendisinin de kapitülasyonların kaldırılmasını arzuladığını,

90 *Consideration Sur l'Execution du Firman Imperial de 1856.*

91 18 Şubat 1856, The Earl of Clarendon'dan Lord Stratfort de Redcliffe'e, NA FO 78/2436/9.

92 12 Mayıs 1860, Lord J Russell'dan Sir H. Bulwer'a, NA FO 78/2436/53.

93 24 Temmuz 1868, Rüstem Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1821/1/1.

94 BOA HR SYS 1821/1/22.

fakat İstanbul Hükümetinin Paris Barış Konferansı'ndan sonra adli reformları gerçekleştiremediğinden bu yöndeki talebi desteklemeyeceğini ifade etti.[95]

Gorchakov'un memorandumu bu konuda daha da ileri gider. Adalet ülkede kök salana kadar, gayrimüslimlere karma mahkemelerde konsolos veya konsolosluk görevlisi talep etme hakkı istenir. Buradaki adaletin kök salması, aslında Batı'nın Türkiye'de adaletin tesis edildiğine ikna edilmesidir. Nitekim memorandumda sivil, ceza ve usul kanunlarının yabancı hukukçuların yardımıyla revize edilmesi istenmişti. Sonuç bölümünde de şu cümleler yer alır: "Türkiye'de ikamet eden yabancılar bir süre daha dokunulmazlık hakkına sahip olacaklardır, yani yeni idari ve adli kurumlar kök salana ve ülkenin adet ve kullanımına girene kadar."

Fransız diplomatlarının adli reformlara nasıl yaklaşacakları, Pontois'un ticaret mahkemesinin kuruluşu hakkındaki memorandumuna verdiği 16 Nisan 1840 tarihli cevapta ortaya konulmuştur.[96] Fransız diplomata göre memorandumda mahkemelerin karma mahkemeler mi olacağı belli değildi ve hangi kanunlarla yargılama yapacağı konusunda bir şey söylenmemişti. Bu iki nokta o derece önemliydi ki memorandumun bu noktalardaki sessizliği diğer detayları ele almayı bile gereksiz bırakıyordu.

Fransız reform programının üçüncü maddesinden itibaren adli ve idari düzenlemelere ilişkin hükümler yer alır. Üçüncü maddede adli idari sistemin 1866'da oluşturulan yeni vilâyetlerle taşrada yaygınlaştığı belirtiliyordu. Hatt-ı Hümayun'un son on altı maddesini değerlendiren notta da Gorchakov'un Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki eşitsizlik hakkındaki görüşlerine atfen meclis ve karma komisyonlardan söz edilir. Yeni kurumların şüphesiz pratik içinde geliştirilebileceği, fakat düzenlemenin genel prensibi içerdiği söylenir.

1864'te yayınlanan Vilâyetler Nizamnamesi ilk olarak Tuna Vilâyetinde denenmişti. Vali olarak Mithat Paşa seçildi. Niş'teki başarılı çalışmalarından dolayı tecrübelerinden yararlanılmak istenmişti.[97] Vilâyetler Nizamnamesi'nin tatbiki Avrupa basınında yakından izlenmiş-

---

95 BOA HR SYS 1821/1/14.

96 BOA HR SYS 1869-A/3/6.

97 Osman Selim Kocahasanoğlu, *Midhat Paşa'nın Hatıraları: Hayatım İbret Olsun*, C: I, s. 44.

tir. Örneğin *Le Journal de France* 23 Aralık 1864 tarihli sayısında nizamnameyle ilgili övgü dolu bir makale yayınladı. Mehmed Cemil Paşa'nın 13290 sayılı raporunda[98] yer verecek kadar önemsediği makalede "bu kadar büyük bir azimle liberal reformlar yoluna girdiği için Osmanlı Hükümeti takdir edilmelidir" deniyordu.

Nizamnameyi kendine özgü yanları ağır basan bir sentez olarak nitelendiren Musa Çadırcı'ya göre bütünüyle Fransız modelinin örnek alındığını söylemek doğru olmayacaktır. Fakat Fransız taşra yönetimini incelemiş, Osmanlı devlet adamlarının Fransa örneğini göz önünde tutmuş olabileceğini belirtir.[99] Fuad Paşa da 1867'de çağın eşitlikçi prensiplerinin bilincinde olduklarını ve bu prensibi benimsediklerini, fakat sadece benimsemenin yeterli olmadığını, önemli olanın uygulamalar olduğunu söylemişti. Babıâli'nin bu prensibe uygun olarak attığı adımlar sıralanırken, en başta üç yıldır başarılı şekilde uygulandığını belirttiği Vilâyetler Nizamnamesi'ni saymıştı.[100] "Bu nizamname ile Müslüman ve gayrimüslim halkın idareye katılması sağlanıyor ve böylece dış müdahaleler önlenmek isteniyordu."[101]

Vilâyetler Nizamnamesi üzerine yapılan çalışmalarda nizamnamenin merkeziyetçiliğe mi yoksa yerelleşmeye mi yok açtığı tartışılan bir konudur. Rus raporları ise bu konuda aykırı bir görüşü savunur: "Vilâyetler Nizamnamesi tüm iktidarı genel valinin elinde merkezileştirirken önceki reformların eserini tamamlıyor ve komünal sistemi en son noktasına kadar siliyor. Hıristiyan halkları, Müslümanların kişisel idaresinin merhametine terk ediyor."[102] Raporda, Fransız büyükelçi tarafından kendilerine verilen Vilâyetler Nizamnamesi metni ile ilan edilen metnin birbirinden farklı olduğu belirtilmişti. Yukarıda anılan ve Gorchakov'un

---

98 30 Aralık 1864, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1604/8/2.

99 Musa Çadırcı, *Ülke Yönetimi: Tanzimat Sürecinde Türkiye*, s. 293.

100 27 Aralık 1867, Fuad Paşa'dan Carathéodory Efendi'ye, BOA HR SYS 479/1/189.

101 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s. 111.

102 *Les Observations de la Russie Sur Le Hatt-ı Humayoun de 1856.*

6 Nisan tarihli memorandumuna cevap niteliğindeki Tarabya'da hazırlanan imzasız raporda ise Rus tezlerinin neredeyse tamamına Vilâyetler Nizamnamesi'ne atıf yapılarak cevap verilmiştir.

Babıâli'ye göre vilâyetler sistemi en geniş ve önemli reformdur. Tuna Vilâyeti dışında da hayata geçirilmesinin sadece bir zaman sorunu olduğu, aksaklıkların tespiti için yeterli deneyim elde edildiğinde gerekli yeniliğin yapılacağı söylenmiştir.[103] Babıâli Fransız reform programında da yer alacak olan birçok talebin, Vilâyetler Nizamnamesi ile karşılandığını savunuyordu.

1867 Haziran ayında Fuad Paşa yeni vilâyetlerin oluşturulacağını yabancı temsilciliklere bildirdi. Lord Lyons, vilâyetlerin sayısının artırılacağını duyduğunda Fuad Paşa'ya sistemi yenileyen bir reformun eşlik etmemesine üzüldüğünü ifade etti. Gerektiğinde değişiklikler yapılabileceğini söyleyen Fuad Paşa'ya göre ise sistem oldukça iyi prensipler üzerine oturuyordu. Amacı Sultan'ın tebaası arasında eşitliğin tesis edilmesiydi. Bu sistemin genişletilmesi kendi başına büyük ve önemli bir reformdu. Detaylar daha sonra gözden geçirilebilirdi.[104] 1871'de yayınlanan İdare-i Umumiye Vilâyet Nizamnamesi ile vilâyet uygulaması tekrar reforma tabi tutulacaktır.

Vilâyetler sisteminin yaygınlaştırılması amacıyla 1867'de Vilâyet-i Umumiye Nizamnamesi ilan edildi. Hariciye Nezareti'nin Avrupa'daki sefaretlerine gönderdiği 16 Ekim 1867 tarihli sirkülerinde,[105] üç yıl önce kabul edilen vilâyetler sisteminin artık tüm Türkiye'de uygulanacağı söyleniyordu. Nizamname Babıâli'nin adli, idari ve ticari reformları olabildiği ölçüde geniş bir biçimde gerçekleştirme amacına hizmet edecekti. Osmanlı diplomatları Avrupa kamuoyuna bu gelişmeyi duyurmakla görevlendirildi.

Musurus Bey vilâyetlerle ilgili düzenlemeyi idari, adli ve ticari alandaki en önemli ve verimli reformlardan biri olarak görüyordu.[106] Moustier kendisinin her zaman böyle bir idari yapıdan yana olduğunu, fakat taş-

---

103 *Consideration Sur l'Execution du Firman Imperial de 1856.*

104 13 Haziran 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1961/224.

105 16 Ekim 1867, *Circulaire aux Representants de la S. Porte* BOA HR SYS 1861/8/1.

106 21 Ekim 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/8/4.

rada bu uygulamayı hayata geçirebilecek münevver kişilerin görevlendirilmesi gerektiğini söyledi.[107] Carathéodory Efendi de sirkülere cevap verdiği raporunda, kısır yakınmalardan yorgun düşen Rusya'nın sonunda daha bilge bir politikaya yönelmesinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun gösterdiği ilerlemeyi daha tarafsız değerlendirmesinin umut edilebileceğini yazdı.[108]

Gorchakov'un 6 Nisan tarihli memorandumunda eleştirilerin başına vilâyetler sistemi yerleştirilmişti. Memoranduma göre İmparatorluğun eski coğrafi düzeni, farklı milletlerin ihtiyaçlarına cevap veriyordu. Sultan milletlerin başına bir Müslüman yönetici atamakla birlikte, milletlerin kendi yapılarını korumalarına izin vermişti. Vilâyetler sistemi ise bu eski düzeni bozuyordu. Memorandumun bu bölümünde farklı Hıristiyan unsurların tek bir idari birim altında toplanması da eleştirilir. Otonominin, idari düzenlemelerin temeli olması gerektiği ileri sürülür. Memorandum seçim prensibi üzerine oturan ve köylerden eyaletlere doğru genişleyen bir idari sistem önerir. Yerel unsurlar arasından halkoyu ile seçilecek şeflere, yine seçimle gelen konseylerin yardımcı olmasını teklif eder. Bu konseyler güvenlik, yolların bakımı, eğitim kurumlarının yönetimi ve vergilerin ahaliye taksimi gibi görevleri üzerine alacaktır. Güvenlik ise yerel ahaliden seçilecek milislerce sağlanacaktır. Memoranduma göre sancaklar da aynı prensiple ve yerelde en kalabalık unsur arasından tayin edilen bir devlet görevlisi tarafından yönetilmeliydi. Sancak konseylerinin eyalet genel konseyini oluşturmaları, eyalet konseyine Sultan'ın atayacağı bir valinin başkanlık etmesi, dini liderlerin de bu konseyde cemaatlerinin menfaatlerini korumak için yer almaları önerilir. Rusya'nın teklif ettiği bu model, âdem-i merkeziyetçi bir yapının birçok unsurunu içinde barındırıyordu ve özerkliği temel alan bu yapının Babıâli tarafından kabulü mümkün değildi.

Thouvenel Hatt-ı Hümayun'un hazırlık çalışmalarına yol haritası olarak nitelendirdiği 1856 tarihli memorandumunda, yürütme ve yargı güçlerinin birbirlerinden ayrıştırılmasından bahsediyordu. Fransız re-

107 01 Kasım 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/8/5.

108 07 Kasım 1867, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/8/7.

form programının üçüncü maddesinde, vilâyetler sisteminin yürütme ve yargı erklerinin daha fazla ayrışmasını sağladığı belirtiliyor.

Merkezi sistemde güçler ayrılığı yönünde en önemli adım 1868'de atıldı. Vilâyet meclislerinde uygulanan bu sistemin başarısı merkezde de yeni bir düzenlemeyi gerekli kılmıştı ki bu da Şûra-ı Devlet'in kuruluşunu gündeme getirdi.[109] Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye ikiye ayrılarak, Şûra-ı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye oluşturuldu. 2 Nisan 1868'de Şûra-ı Devlet'in ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin nizamnameleri yayınlandı. Fransız Büyükelçi Bourée'nin, konseylerin oluşturulmasında belirleyici bir rol oynadığı biliniyor.[110] Hatta Mordtmann, Bourée'nin konseylerde yer alan kişilerin seçimine bile müdahale ettiğini ileri sürer.[111] Fransa'daki *Conseil d'Etat* benzeri kurum olarak Şûra-ı Devlet'in oluşumu, Fransa'daki liberalleşmenin Doğu'ya en önemli yansımalarından biri kabul edilebilir.[112]

---

109 Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, s. 36.

110 "Sadrazam Âli Paşanın dostu olan Fransa'nın İstanbul elçisi, Osmanlı idaresinin liberal müesseselerle takviye edilmesi fikrini telkin etmiş ve bu hususta Müslüman ve Hıristiyan tebaanın birlikte temsil edilebileceği Fransa'daki Conseil d'Etat benzeri bir meclisin kurulmasını tavsiye etmişti." (Karaaslan, "Tanzimat ve Şûrayı Devlet", *A.Ü. Hukuk Fak. Dergisi*, s. 353.)

111 Andreas David Mordtmann, *Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, s. 260.

112 Napoléon yönetimi, liberal politikalar yoluyla, güçlenen muhalefet hareketini yatıştırmak istiyordu. Âli Paşa'nın, Fransa'daki liberal rüzgârdan etkilenerek Şûra-ı Devlet'in kuruluşunu kabul ettirdiği iddia edilmiştir. (Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, s. 63.) Enver Ziya Karal da şu tespiti yapıyor: "1861'den sonra, Babıâli ıslahat vâdisinde Fransız tezine uygun olarak hareket etmektedir. Fransa, 1867'de siyasi rejiminde esaslı bir değişiklik yapmak zorunda kalmıştı. Napoléon III. Fransa'da umumi efkârın kendi aleyhine dönmesinden ve mecliste muhalefetin enerjik tenkitlerinden ürkerek otoriter imparatorluk sistemini, liberal imparatorluk sistemi haline getirmişti. Fransa'daki bu değişiklik, Babıâli üzerinde büyük tesir yapmakta gecikmedi. Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Mösyö Bourée, Âli Paşa'nın yakın dostu idi. Bu zat, sadrazama, Osmanlı idaresinin liberal müesseselerle takviye edilmesi fikrini telkin ediyordu. Bu hususta, Müslüman ve Hıristiyan tebaanın birlikte temsil edileceği Fransa'nın Conseil d'Etat'sına benzer bir meclisin kurulmasını tavsiye ediyordu." Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 3, s. 145.

Şûra-ı Devlet'in kuruluşunu yurtdışındaki Osmanlı temsilcilerine duyuran 6 Mayıs 1868 tarihli sirkülerde şu cümleler yer alır: "Haklı olarak ülke için en hayırlı sonuçları beklediğimiz bu kurumların önem ve değerlerini tekrarlama gereği görmüyorum. Üyelerin seçimi İmparatorluk Hükümetinin niyetindeki samimiyeti gösteriyor. İmparatorluğun farklı cemaatleri entelektüel ve kamu meselelerine hâkim kişiler eliyle konseylerde temsil edildi."[113]

Büyükelçiliklerden gelen cevaplarda, düzenlemenin Avrupa hükümetleri üzerinde yarattığı olumlu etkiler anlatılıyordu. Prusya adına bu adımın yarattığı memnuniyet ve Doğu'da medeniyete katkı yapan her adımdan dost bir kuvvet olarak mutluluk duyulduğu ifade edildi.[114] Lord Stanley de İstanbul'daki büyükelçisini, Britanya Hükümetinin duyduğu memnuniyeti iletmekle görevlendirmişti.[115] Rüstem Bey 22 Mayıs tarihli raporunda düzenlemenin İtalya'da yarattığı önemli etkiyi bildirdi.[116]

Sultan Abdülaziz 10 Mayıs'ta Babıâli'ye gelerek her iki konseyin üyelerine bir konuşma yaptı.[117] Konuşmada meşru özgürlüklerin korunmasının öneminden, kişisel haklardan, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın en iyi yönetilen ve en medeni devletlerinin düzeyine gelmesi gerektiğinden, çağın prensip ve yasalarından söz ediliyordu. Şûra-ı Devlet'in üyelerinin tüm tebaa arasından ayrım gözetmeden seçildiği, Şûra-ı Adliye'nin ise yasama ve yürütme erklerinin ayrışmasını amaçladığını belirtmişti. Tüm cemaatlerden tebaanın aynı vatanın evladı olduğunu vurgulamış, Osmanlıcılık siyasetinin temel mesajlarını tekrar etmişti. Söylevin, çağın liberal tezleriyle Osmanlıcılık siyasetinin ortaklığını en açık cümlelerle ortaya koyan metinlerden biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Fuad Paşa 13 Mayıs 1868 tarihli sirkülerinde, söylevdeki liberal prensiplere ve ileri fikirlere dikkat çeker.[118]

---

113 06 Mayıs 1868, *Circulaire aux Representants de la S. Porte a l'Europe,* BOA HR SYS 1861/10/3.

114 19 Mayıs 1868, Aristarchi Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/10/8.

115 21 Mayıs 1868, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/10/9.

116 22 Mayıs 1868, Rüstem Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/10/10.

117 BOA HR SYS 1861/10/17.

118 13 Mayıs 1868, Fuad Paşa'dan Yurtdışındaki Babıâli Temsilciliklerine, BOA HR SYS 1861/10/12.

Rusya konseylerin oluşturulmasına ve Sultan'ın söylevine sessiz kalmıştı. Fakat Carathéodory Efendi en azından basının eski dilini değiştirmek zorunluluğu duyduğunu rapor etti.[119] Mehmed Cemil Paşa 15 Mayıs tarihli raporunda şu değerlendirmeyi yaptı: "Bu soylu, önemli, liberal, Türkiye'nin ihtiyaçları hakkında derin bir zekayı ve tüm medeni milletlerin varlığının dayandığı prensipleri ortaya koyan lisan büyük bir yankı yarattı. Gözlerini Doğu'ya dikmiş olan Avrupa, bugün için güvenliğin, gelecek için gönencin teminatı olan bu büyük sözleri alkışlıyor."[120] Raporunda Mehmed Cemil Paşa, konuşmanın kamuoyuna yansımasından itibaren sürekli kutlamalar aldığını, İmparatorluğun düşmanlarının gerçekleri saklayamaz hale geldiğini anlatır. Fransız Dışişleri Bakanı da hükümetinin söylevdeki mesajlara büyük önem yüklediğini Mehmed Cemil Paşa'ya ifade etmişti.[121]

Âli Paşa da Sultan'a sunduğu cevapta yürütme ve yargı yetkilerini birbirlerinden bağımsız olarak çalışmaları gerektiğini, bu ayrımın İmparatorluktaki temelini vilâyetler ile ilgili düzenlemeden aldığını tekrarladı.[122] Fuad Paşa 27 Mayıs tarihli sirkülerinde sefaretlerin, cevabın basında olabildiğince fazla yer alması için çalışmalarını istedi.[123] Temsilciliklerden gelen benzer raporlara örnek olması için Rüstem Bey'in şu cümlesine yer verilebilir: "Daha önce de siz Alteslerine bu reformların kamuoyunda ve basında yarattığı mutluluk verici etkiye işaret etme imkânım olmuştu; böylece her şey Hükümetimizin liberal duruşunu tasdik etmekte ve onu vazifesine devam etmekte cesaretlendirmekte birleşiyor."[124] İki gün sonraki raporunda da Doğu sorunu konusunda genelde tarafsız davran-

---

119 13/25 Mayıs 1868, Carathéodory Efendi'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/10/19.

120 15 Mayıs 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1869-D/6/2.

121 17 Mayıs 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/10/23.

122 BOA HR SYS 1861/10/25.

123 27 Mayıs 1868, Fuad Paşa'dan Babıâli'nin Londra, Paris, Viyana, Berlin, Petersburg, Atina ve Washington temsilciliklerine, BOA HR SYS 1861/10/24.

124 10 Haziran 1868, Rüstem Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/10/36.

madığı bilinen İtalyan basınının bile ifadelerini değiştirmeye başladığını bildirdi.[125]

Batı'da da büyük etki yaratan, Şûra-ı Devlet'in oluşturulması 1867 sonrasındaki idari reformların en önemlilerindendir. Washington'da yayın yapan *Cronicle* gazetesi, gayrimüslimlerin yeni oluşturulan organlara üye olarak atanmasını maddi, manevi ve siyasi açıdan gelişmenin en iyi sonuçları olarak yorumladı. Amerikan gazetesine göre bu gelişme liberal reformların güçlenmesi ve Sultan'ın Avrupa'ya yaptığı ziyaretin neticesiydi.[126] Mehmed Cemil Paşa 5 Haziran 1868 tarihli raporu, *Le Memorial Diplomatique* adlı yayının 28 Mayıs tarihli sayısına göndermişti. Mehmed Cemil Paşa'ya göre burada yer alan makaleler, Girit krizi nedeniyle Fransız kamuoyunda yayılan yanlış görüşlerin, Şûra-ı Devlet'in ve Mekteb-i Sultanî'nin kurulmasıyla değişmeye başladığını gösteriyordu.[127] Şûra-ı Devlet, meşruti sisteme bir adım olarak kabul edilecektir.[128]

Reform programının üçüncü maddesinde vilâyetler sistemiyle bağlantılı olarak dile getirilen bir diğer konu da karma mahkemelerdir. Sistemin Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalara bakacak karma mahkemeleri de içerdiği hatırlatılıyordu. Fakat karma mahkemeler için belirlenen seçim yönteminin ne derece uygun olduğunun ve Hıristiyanların bu mahkemelerdeki pozisyonlarının görevleriyle uyumluluğunun incelenmesi gerektiği belirtilmişti.

Fransız reform programının adli-idari alana ilişkin maddelerinin temel niteliklerini değerlendirirken, Petersburg'da kaleme alınan cümleler önemli ipucu verir.

> Fransız memorandumu Hatt-ı Hümayun'un esasa ilişkin bu hükümlerinin uygulanmadan kalmasını, Türkler tarafından sistematik adaletsizlik ve Hıristiyan medeniyetinin prensipleriyle Kur'an'ın doktrini arasında var olan uzlaşmaz çelişki yerine Hıristiyan halkların entelektüel düzeyleri

---

125 12 Haziran 1868, Rüstem Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1861/10/38.

126 BOA HR SYS 1861/10/35.

127 05 Haziran 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1869/2/1.

128 Ebubekir Sofuoğlu, *Osmanlı Devletinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet*, s. 115.

düşüklüğüne bağlıyor gibi görünüyor. İmparatorluk Hükümetinin bu konuda görüşü Tuileries kabinesininkinden tamamen ayrılıyor.[129]

Observations sur l'Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856 başlıklı Fransız memorandumunda karma mahkemeler konusu değerlendirilirken, "Mahkemeleri yapabilmek için Hıristiyan hâkimlere ihtiyaç var ve Hıristiyanların bunun için cesaretleri yok" deniliyordu. Karma mahkemeler için tüm kariyer imkânlarının gayrimüslimlere açılması ve Hıristiyanların karakterlerinin daha üst bir seviyeye çıkartılması gerektiği tespit edilmişti. Bunun bir zaman ve Hıristiyanlarda bir görüşün oluşturulması meselesi olduğu söyleniyordu.

Reform programının dördüncü maddesinde mahkemelerde aleniyetin sağlanması ve Hıristiyanların tanıklığının kabulü istenmiştir.

Hıristiyanların tanıklığı sorunu Osmanlı hukuki düzenine yöneltilen en can alıcı eleştirilerden biriydi. Aynı zamanda Babıâli açısından en zorlu problemlerin başında geliyordu. Fransız Drogman Maturin Cor 1854'te hazırladığı bir raporda, en fazla tepki çekecek reform adımının, Hıristiyanların tanıklığının Müsümanların tanıklığıyla eşit kabul edilmesi olacağını ileri sürmüştü.[130]

1850'de Lord Palmerston, Hıristiyanlarla Müslümanların tanıklıklarının Mısır mahkemelerinde eşit ölçüde kabul edildiğini belirterek, bu sistemin Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi yasalarında da yer almasının önemini hatırlatmıştı. Palmerston'a göre İngiltere'nin verdiği desteğin sürdürülmesi, bu adımın atılmasına bağlıydı:

> Türk İmparatorluğu'na verdiği etkin yardım ve desteği devam ettirmek Majesteleri Hükümetinin en güçlü arzusudur; fakat bu arzunun etkin olabilmesi amacıyla İngiltere'deki kamuoyu tarafından desteklenmelidir. İngiliz vatandaşlarının çıkarları için bu derece önemli olan bu nitelikteki iyileştirmeler Türk Hükümeti tarafından uygulanmadıkça, Majesteleri-nin Hükümeti Türkiye hakkında kendisini kamuoyu tarafından yüzüstü bırakılmış bulabilir.[131]

---

129 *Les Observations de la Russie Sur La Hatt-ı Humayoun de 1856.*

130 AMAE MD T 50/7-20.

131 14 Ağustos 1850, Lord Palmerston'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 1969-A/3/8-9.

Aralık 1854 tarihli bir memorandumda İngiltere'nin, Hıristiyanların tanıklığının kabul edilmesi için ısrarcı olacağı söyleniyordu.[132] Fuad Paşa'ya Londra'dan gönderilen bir raporda Lord Palmerston'un en çok üzerinde duracağı konunun, Hıristiyanların tanıklığının Müslümanlarla eşit kabul edilmesi olacağı yazılmıştı.[133] 1854'te hazırlanan ve Fransız bakanlara sunulduğu anlaşılan bir notada Hıristiyanların koşullarının bazı konularda Müslümanlardan daha iyi olduğu savunulmuştu. Notanın yazarına göre fetihçi Türkler otoritelerinin kabulü ve vergi verilmesi dışında gayrimüslimlerden talepte bulunmamış, hatta askerlik hizmetinden bile muaf tıtmuşlardı. İstanbul'da karma mahkemeler çoktan çalışmaya başlamıştı ve öne sürülebilecek tek talep mahkemelerde Hıristiyanların şahitliğinin kabul edilmesi olabilirdi.[134] La Valette İstanbul'daki büyükelçilik görevi sonrasında Paris'e dönme hazırlıklarını yaparken, Âli Paşa'ya bir mektup gönderdi. Mektup, Hıristiyanların mahkemelerde şahitliklerinin kabul edilmesi hakkındaydı.

La Valette bu reformu verilmiş bir söz olarak andığı mektubunda konunun diplomasideki yerine işaret eder: "Birçok koşulda, özellikle Paris Kongresi'nde Babıâli, adliyesinde Hıristiyanlarla Müslümanların tüm farklılıklarını ortadan kaldırmaya açıkça bağlanmıştı."[135]

Babıâli'ye göre 1867'ye gelindiğinde, büyük kentlerde Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki davalar zaten karma mahkemelerde görülüyordu ve bu prensip Vilâyetler Nizamnamesi gereği taşrada da uygulanacaktı. Ticari ve adli mahkemelerde tanıklıkların eşitliğine saygı gösteriliyordu. Var olan aksaklıklar da Vilâyet Nizamnamesi sayesinde ortadan kaldırılacaktı.[136]

Fransız Hükümeti değerlendirmeleri ise Babıâli'den farklıdır: "Taşrada Hıristiyanların tanıklıkları kolaylıkla geri çevrilirken, İstanbul'da kabul ediliyor, fakat çoğu zaman yabancılarla ilgili olmadıkça bu tanıklıklar

---

132 BOA HR SYS 1869-B/3/20.

133 BOA HR SFR (03) 11/15/1-2.

134 (AMAE MD T 50/22.) Notada Osmanlı-Rus savaşı hakkında devam eden görüşmelere Hıristiyan nüfusun sorunlarını dahil etmenin, problemi daha da karmaşıklaştıracağını ve çözümü geciktireceğini savunuyor.

135 12 Temmuz 1861, Lavalette'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1869-A/3/18.

136 *Consideration sur l'Execution du Firman Imperial du 18 Fevrier 1856.*

vuku bulmamış farz ediliyor."[137] Aynı memorandumda mahkemelerin aleniyetinin sağlanamadığı da belirtilir. Yine de Babıâli'nin adli sistemin düzeltilmesi için attığı adımlar kabul edilmişti: "Şu anda en iyi tedbirler Babıâli tarafından taşrada vilâyetlerin yeni yönetimleri oluşturulurken alınmıştır. İdari ve adli fonksiyonlar ayrıştırıldı." Fakat bu tedbirler henüz deneme aşamasındaydı.

Musurus Bey 1861'de borsanın kapatılmasıyla ilgili önlemleri değerlendirirken, Avrupa'nın, üniversal bir kanun haline gelmiş olan Fransız Ticaret Kanunu'nun Osmanlı İmparatorluğu'nda kabulü ve uygulanmasına itiraz etmeyeceğini yazmıştı.[138] "Ticaret hukuku, Avrupa'daki gelişmelerden en fazla etkilenen alanlardan biri durumundaydı."[139] Bu da İmparatorluğun uluslararası sisteme eklemlenme sürecinin doğal bir sonucudur. "Baltalimanı ve onu takip eden anlaşmalarla Batılı tacirlerin Osmanlı pazarlarına girmesi kolaylaşmış ve Batılı devletler kendi tacirlerinin alışık olduğu hukuki ortamda ticaret yapabilmeleri için ticaret mevzuatının Batıdan alınması hususuna önem vermişlerdir. Batıdan alınan ilk kanunun ticaret kanunu olması bir tesadüf değildir."[140] Ticaret Kanunu, Fransız Medeni Kanunu'nun (*Code Civile*) ilgili maddeleri örnek alınarak yazılmıştı.

Bu aktarımın sonuçları doğal olarak Fransa tarafından da izlenmiştir. Örneğin 1859'da Fransız büyükelçiliğinden Fuad Paşa'ya gönderilen bir yazıda, Fransız ticari mevzuatının Babıâli tarafından kabul edilmesinin Türkiye'deki ticari rejimin ne ölçüde Fransa'dakine benzemesine yol açtığı hakkında bilgi talep edilmişti. Fransız Hükümeti komandit ve anonim şirketleri ilgilendiren yargı süreçlerini, yabancıların bu şirketler hakkında davacı olup olmayacağını, Fransa'daki yabancı anonim şirketler hakkındaki yargı kararlarının Türkiye'de uygulanıp uygulanmayacağını öğrenmek istiyordu. Yazıda bir süredir Türkiye'de de var olduğu söyle-

---

137 *Observations Sur l'Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856.*

138 BOA HR SYS 1821/3/5.

139 Gürsoy Akça, Himmet Hültür, "Tanzimattan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 21, s. 250.

140 M. Macit Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Kanunu*, s. 17.

nen anonim şirketlere örnek olarak İzmir Demiryolu Şirketi, Bosphore Vapur Şirketi, Karadeniz Denizcilik Şirketi, İstanbul-İskenderiye arasındaki deniz işletmeciliği, Bursa'daki ipekçilik gösterilmişti.[141]

Fransız reform programının beşinci maddesinde ticaret mahkemelerinin geliştirilmesinin ve mevcut olandan daha detaylı bir ticaret kanunu yazılmasının gerekliliğinden söz edilir. Fransız Medeni Kanunu'nun ticarete ilişkin tüm hükümlerinin benimsenmesi önerilir. Reform programına göre mevcut Osmanlı ticari mevzuatında, bu konudaki temel prensiplerin *Code Civile* içinde bulunduğu göz önünde tutulmadan, sadece Fransız Ticaret Kanunu'nun bazı maddelerinin kopya edilmesiyle yetinilmişti.

Bourée, Sultan Abdülaziz'i karşılamak üzere Paris'e hareketinden önce maslahatgüzarını bu konuda görevlendirmişti. Âli Paşa'yı ziyaret eden Outrey ticaret kanununun mevcut haliyle bir temelden mahrum olduğunu, bu eksikliğin *Code Civile* içinde yer alan düzenlemelerle doldurulması gerektiğini söyledi. Böylece ticari mahkemeler keyfiyete göre değil belirli bir kanuna uygun olarak yargıda bulunabilecekti. Outrey, Dışişleri Bakanı Moustier'e İstanbul büyükelçiliği günlerinde hazırladığı çalışmanın Âli Paşa tarafından ele alındığını bildirdi. Napoléon Kanununun Türkiye'ye uygulanabilecek maddeleri üzerinde çalışmakla görevli bir komisyon kurmuştu.[142]

Mart 1866'da İstanbul'da kaleme alınan kapitülasyonlar hakkındaki bir metinde[143] konsolosluk mahkemelerinin kaldırılması, radikal şekilde

---

141 25 Haziran 1859, Sallemand'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR TO 198/32/2.

142 10 Temmuz 1867, Outrey'den Moustier'e, Le Baron I de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I et Francois Ier Jusqu'a Nos Jours*, T 7.

143 (*L'abolition des diverses Juridictions Etrangéres dans l'Empire Ottoman et la réorganisation des Cours Ottomanes*, BOA HR SYS 1820/3/1.) Yazının altındaki imzanın kime ait olduğunu tespit edemedim. Hariciye Nezareti siyasi kısım evrakı içinde bulunması, Babıâli'ye sunulduğunu gösteriyor. Yazıda Osmanlı Ticaret Kanunu'nun, Fransız Ticaret Kanunu'ndan neredeyse kelimesi kelimesine aktarıldığı ve "düşünülebilecek en zayıf ve en az tatmin edici derleme olduğu" savunulmuştu. İmza sahibine göre sorun Fransız kanununun bütününün kabul edilmemesinden doğan boşluklardan

reforma tabi tutulmuş Osmanlı mahkemelerinin yabancılar için de tek yetkili mahkeme kabul edilmesi savunulmuştur. Radikal şekilde reform olarak da Fransız kanunlarının, yani *Code Civile* içinde yer aldığı halde Osmanlı Ticaret Kanunu ile İmparatorluk mevzuatına aktarılmamış hükümlerinin de aktarılması; hukuk prosedürü olarak İngiliz prosedürünün benimsenmesi önerilmişti. Yazıda "Fransız kanun ve prosedürünün zımnen kabul edildiği" fakat "Fransız kanunu resmen tanınmadığından dava taraflarının yargıçların insaf ve kaprislerine" terk edildiği savunuluyordu. Yazının Babıâli'ye sunulmuş olması konunun tartışma gündeminde yer aldığının kanıtlarındandır.

1867'de iktidardaki bürokrasi Napoléon Kanunu olarak da adlandırılan Fransız Medeni Kanunu'nun en azından bazı maddelerinin kabulünü tartıştı. Cevdet Paşa'ya göre Âli Paşa, Fransız Medeni Kanunu'nun kabulünü önermişti. Cevdet Paşa bunu o tarihte Bourée'nin en etkili büyükelçisi olmasına bağlar. Mecelle, Cevdet Paşa tarafından bu tartışmalar sonucunda yazıldı.

Fransız reform programının altıncı maddesinde cezaevi sisteminin ve polis teşkilatının yenilenmesi önerilir. Fransız memorandumunda da fiziki cezaların kaldırıldığı, fakat cezaevlerinin acınacak durumda olduğu söylenmişti.[144]

Hapishanelerin durumu Kırım Savaşı devam ederken gündeme gelmişti. Fransız firkateyni tarafından ele geçirilen korsan gemisinde tutuklanan 5 denizci İstanbul'a getirilerek hapsedilmişti. Meclis-i Vala idamlarına karar verdi. Denizcilerden biri Galata'da, diğeri adalarda idam edildi. Diğer üçü hapishanede kötü koşullardan dolayı öldü. Cevdet Paşa, hapishanelerin yeniden düzenlenmesinin bu olaydan sonra gündeme girdiğini söylüyor.[145] Konu Hatt-ı Hümayun'un on ikinci maddesinde ele alınmıştı. Cezaevleriyle ilgili yeni düzenlemelerin yapılacağı ve kötü muameleye izin verilmeyeceği belirtiliyordu. Ceza Kanununda da hapishanelerle ilgili maddeler vardı. Konu 1859 tarihli Muhakemat Nizam-

---

kaynaklanıyordu. Yazıda konsolosluk mahkemelerinde yaşanan sorunlar örnekler verilerek anlatılmıştı. Osmanlı adliyesinin problemleri de aynı şekilde mahkeme personellerinin maaşlarına kadar ayrıntılı incelenmiştir.

144 *Observations Sur l'Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856.*

145 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 31.

namesinde de yer aldı.[146] Bu dönemde anılarını kaleme alan birçok Batılı gözlemci hapishanelerin koşullarına değinme ihtiyacı duyar. Babıâli'ye göre özellikle taşradaki cezaevi koşulları, devletin finansal durumunun izin vermemesi nedeniyle arzulanan hızla düzeltilemiyordu. [147]

Osmanlı Devleti'nin askeri birimler dışında iç güvenlikle ilgili ilk güvenlik gücü, 21 Mart 1845 tarihinde nizamnamesi yayınlanan Polis Meclisi'dir. Meclis, Beyoğlu ve Pera'da görev yapmak üzere oluşturulmuştu. 1850'de Zaptiye Müşiriyeti'ne dâhil edilerek, kaldırıldı. Söz konusu nizamname, 1 Temmuz 1800 tarihli Paris Emniyet Müdürünün Görevlerini Düzenleyen Kararname örnek alınarak hazırlanmıştı.[148] Hatt-ı Hümayun'un on üçüncü maddesinde, polis teşkilatının tüm sınıflardan Osmanlılıların hem başkentte hem de taşrada can ve mal güvenliğini sağlayacak şekilde yeniden düzenleneceği vaat edilmişti. 1870 yılında Başkentte Zaptiye Nezareti yeniden düzenlendi.

Babıâli polis teşkilatına yönelik eleştirilere de Vilâyet Nizamnamesi'ndeki düzenlemelere dayanarak cevap verdi. Vergi toplayıcılığı ile polis gücü birbirinden ayrılarak istismarların önüne geçilmişti. Babıâli büyük kentlerde polis gücünün etkili bir şekilde çalıştığını, taşrada ise iletişim şebekesinin gelişmesine paralel olarak etkinliğinin artacağını savundu.[149] Fransız Hükümetinin *Observations Sur l'Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856* başlıklı memorandumunda, polis teşkilatının kurulduğu kabul edilmekle beraber, "serserilerden" oluşturulduğu için eleştirilir: "Varlıkları güvenlik vermekten ziyade tedirginlik hissi yaratıyor."

---

146 "Hapishanelerle ilgili başka bir düzenlemeye, 1859 yılında çıkartılan Muhakemat Nizamnamesi'nin 27. maddesinde rastlamaktayız. Bu maddeyle, zaptiye müsteşarı ve divân-ı zaptiye reisinin daima hapishanelerin iyi bir durumda olmalarını sağlamaları, mahkumları sefaletten korumaları, hasta olduklarında layıkıyla bakılmalarını saplamaları, bu konuda gerekli gördükleri ıslahatı peyderpey Babıâli'ye arzetmeleri istenmiştir." Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, s. 110.

147 *Consideration Sur l'Execution du Firman İmperial de 1856.*

148 Ali Sönmez, "Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)", *A.Ü Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 263.

149 *Consideration Sur l'Execution du Firman İmperial de 1856.*

Gorchakov'un memorandumu, iç güvenlik konusunda da en âdem-i merkeziyetçi seçeneği temsil ediyor. Memorandumda güvenliğin yerel konseylere bağlı milislerce sağlanması teklif edilmişti.

İmparatorluğun uluslararası sisteme uyumu için burjuva mülkiyet hukukunun benimsenmesi gerekiyordu. Fransız reform programında mülkiyet sistemiyle ilgili dört madde yer alır.

Hatt-ı Hümayun'dan iki yıl sonra Arazi Kanunnamesi yayınlanmıştı. Bu kanunla ilk defa olarak toprak mülkiyetiyle ilgili hukuki kurallar, tek bir hukuk metni altında birleştiriliyordu.[150] Arazi Kanunnamesi'ni Islahat Fermanı'nın en iyi ifadesi, batı ekonomik liberalizminin bürokratik düşünceye hâkim olması, Fransa'dan gelen modern kamu mülkü kavramının uygulanmaya başlaması olarak değerlendiren Kemal Karpat, kanunun önemi hakkında şu tespiti yapıyor: "Arazi Kanunu gerek hükümetin mali politikası ve gerekse bunun sosyal tabakalaşmadaki uzun vadeli etkileri açısından Ortadoğu'nun sosyal tarihinde bir dönüm noktasıdır."[151] Reform programındaki mülkiyete ilişkin maddelerdeki amacın, Doğu'daki mülkiyet sistemini Arazi Kanunnamesi ile atılan temel üzerinde geliştirmek olduğu söylenebilir.

Yedinci madde, yabancılara İmparatorluk topraklarında mülkiyet hakkının tanınmasıyla ilgilidir.

Thouvenel yol haritasında Türkiye'nin sermayesinin, önüne koyduğu hedefler için yetersiz olduğunu söyledikten sonra sözü yabancılara mülkiyet meselesine getirmişti. Thouvenel'e göre yabancılara verilecek bu hak Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi gelişimine ve Avrupa'yla sosyal uyumuna hizmet edecekti. Earl of Clarendon imzalı Hatt-ı Hümayun'un son şeklinin onaylandığı 13 Şubat tarihli kısa yazıda, bu konuya özellikle atıf yapılmıştı. Büyük miktarda kapitalin, gerekli güvencelerden sonra Türkiye'deki topraklara yatırım yapmaya hazır olduğu söyleniyordu.[152]

---

150 "Batı hukuku kapsamı itibariyle etkilenmeyen bir tedvin hareketiyle ortaya çıkan bu Kanunname, toprakla ilgili eski hükümleri modern kanunlaştırma tekniğine uygun olarak bir araya getirmiş ve düzenlemiştir. Böylece İslam hukuku ile Örfi hukuk kuralları batı hukuk tekniği ile sistemleştirilmiştir." Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, s. 150.

151 Kemal Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s. 244.

152 NA FO 78/1160/174.

Konu 1856 Hatt-ı Hümayunu'ndan sonraki en sancılı gündemlerden biridir. 1856'da Hatt-ı Hümayun metni hazırlıklarında sona yaklaşılırken Thouvenel, Paris'e, ihtiyatlı yaklaşılan iki konu kaldığını bildirmişti. Bu konulardan ilki yabancılara mülkiyet hakkı meselesiydi. Bu hakkın tanınması ilke olarak benimsenmiş, kapitülasyonların yeniden müzakeresi sonrasında hayata geçirilmesinde uzlaşılmıştı. Thouvenel'e göre mevcut kapitülasyonlar Türkiye'de ikamet eden, ticaret yapan yabancıların durumlarını kurallara bağlıyordu. Yeni kapitülasyonlar ise yabancıların tarım ve toprak mülkiyeti hakkındaki hak ve ödevlerini de içerecekti. İstanbul'daki dördüncü nokta konferanslarının 29 Ocak tarihli toplantısında Âli Paşa bu konunun dışarıda bırakılmasını bir daha teklif etti. Misyon şefleri bu reformun Avrupa'da büyük bir etki yaratacağını ve ekonomik reformların başarısı için kaçınılmaz olduğunu söyleyerek cevaplandırdılar.[153] Canning, "Babıâli, kapitülasyonlardan kaynaklanan yabancı himayesinin müdahalelerine karşı bazı güvenceler olmaksızın geniş bir imtiyaz vermekte isteksiz"[154] diye yazacaktır. Konu dördüncü nokta konferanslarının itilaflı iki maddesinden biridir, tarım ve ticaretin teşvik edilmesi için yabancı sermaye ile kapitalinin kullanılması başlığıyla tartışılmıştır.

Ollivier, Süveyş Kanalı hakkında 1864'te hazırladığı bir raporda şu tespiti yapar: "Avrupalılara mülkiyet hakkı verilmiş kapitülasyonlarla, Mısır, İngiliz veya Fransız kolonisine, Avrupa Türkiyesi, Rus kolonisine dönüşmekte gecikmeyecektir."[155] Fuad Paşa da yabancılara mülkiyet hakkıyla ilgili 1856'da şunları yazar:

> Türkiye ile diğer güçler arasındaki kapitülasyonlar, yabancılara gayrimenkul edinme hakkı vermiyor. Kapitülasyonlar Türkiye'de yerleşik yabancıları ülkenin yargısından kurtarıyor. Bu koşullarda Babıâli'nin yabancılara

---

153 31 Ocak 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/236-246.

154 30 Ocak 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl of Clarendan'a, NA FO 78/1172/111.

155 16 Janvier 1864, *Rapport de M. Emile Ollivier Avocoat et Deputé au Corps Legislatif a Son Excellence Le Duc de Morny Sur Les Difficultés Existantes Entre Le Vice-Roi d'Egypte La Porte Ottomane et la Compagnie Universelle du Canal de Suez*, BOA HR SYS 971/1/2.

mülkiyet hakkı tanıması mümkün değildir; çünkü kendi topraklarının bir parçası üzerindeki hak ve yetkilerinden vazgeçmek anlamına gelecektir.[156]

Devamında Fuad Paşa Babıâli'nin uluslararası ilişkilerini çağın gerçeklerine uygun bir temele oturtma arzusuna rağmen, müttefiklerle kapitülasyonlar konusunda uzlaşma sağlanmadan, konuyu müzakereye açmanın uygun olmayacağını ifade eder.

Avrupa'dan gelen reform baskılarında yabancıya toprak mülkiyeti hakkı meselesi sürekli gündemde tutulmuştur. Engelhart'ın verdiği bilgiye göre Avrupa devletleri 1862'de Babıâli'ye başvurmuşlar, Âli Paşa ile İstanbul'daki büyükelçilikler arasında bir mutabakat bile sağlanmıştı.[157] *Observations Sur l'Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856* başlıklı memorandumda da 24 Ağustos 1863'te Paris Barış Anlaşması'nın imzacı devletleri tarafından bir nota verildiği, fakat notanın sonuçsuz kaldığı söyleniyordu. Memoranduma göre Türkler, bu hakkın verilmesiyle İmparatorluklarını kaybedeceklerinden korkuyorlardı. Memorandumda yabancılara mülkiyet hakkı verilmesiyle İmparatorluğun, Avrupa'daki yatırım gücünden her alanda yararlanmasının mümkün olacağı ve Avrupa'nın bu hakkı istediği zaman alabileceği savunulmuştu: "Avrupa istediği zaman Türk Hükümetinin direncini kıracaktır ve onu zorlayarak ona önemli bir hizmet sunmuş olacaktır."

1867'ye gelindiğinde Babıâli kendini bu konuda artık adım atmak zorunda hissetti. Fransız Dışişleri Bakanı Moustier, Mehmed Cemil Paşa'yla 18 Nisan 1867'de yaptıkları görüşmede yabancılara mülkiyet hakkı tanınmasıyla ilgili çalışmalardan duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Konunun öneminin anlaşılmasından dolayı Babıâli'yi tebrik etti ve bir an önce gerçekleştiğini görmekten mutlu olacağını belirtti.[158] Babıâli de bu meseleyle ilgili bir kanunun ilan edileceğini ve yabancı devletlerle yapılacak düzenlemelere uygun olarak hayata geçirileceğini söylemişti.[159]

Yabancılara mülkiyet hakkı 10 Haziran 1867 tarihli düzenlemeyle hayata geçirildi. Fuad Paşa, kanunun ilanıyla ilgili Mehmed Cemil Paşa'ya

---

156 BOA HR SFR (04) 23/38/3.

157 Engelhart, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 197.

158 BOA HR SFR (04) 132/29/1.

159 *Considerations Sur l'Execution du Firman Imperial de 1856.*

gönderdiği yazıda "liberal düzenlemeler" ifadesini kullanmıştı.[160] Büyük Güçlerin misyon şeflerine gönderilen sirkülerde ise "İmparatorluk Hükümetine ilham veren ekonomik görüşlerden ve liberal hislerden" söz ediliyordu.[161]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancıların gayrimenkul sahibi olabilmeleriyle ilgili kanunun giriş bölümünde; ülkedeki refahın artırılması, yabancıların mülkiyet haklarından doğan sorunların sonlandırılması ve bir düzene kavuşturulabilmesi için Sultan tarafından ilgili maddelerin kabulüne karar verildiği belirtilir. Yabancılara kent ve köylerde Osmanlı vatandaşlarıyla aynı haklardan yararlanarak, Hicaz bölgesi dışında İmparatorluğun tüm topraklarında gayrimenkul sahibi olma hakkı tanındı. Yabancılar, bu haklarını kullanırken Osmanlı vatandaşlarıyla aynı kural ve kanunlara tabi olacaklardı. Yabancıların bu kanundan doğan haklardan yararlanabilmesi için tabi oldukları ülkenin, Babıâli tarafından mülkiyet hakkıyla ilgili yapılması önerilecek düzenlemelere katılmış olması gerekiyordu. Söz konusu kanunun uygulanmasıyla ilgili olarak Babıâli ile Fransa, Avusturya, İngiltere, Prusya, İsveç, Norveç, Belçika, Danimarka, İspanya ve Portekiz'in taraf olduğu protokol imzalandı.[162]

İster davalı, isterse davacı veya her iki taraf da yabancı olsun, toprak mülkiyeti hakkındaki itilaflardan doğan tüm anlaşmazlıkların yargı mercii Osmanlı sivil mahkemeleri olarak tespit edilmişti. "Öyle görülüyor ki bu fikranın açık ve sarih ifadesi, gayrimenkuller konusunda yabancılar arasında çıkacak itilafları halletmek için, eski anlaşmalar mucibince kurulmuş Konsolosluk Mahkemelerinin görevini münakaşa götürmez bir şekilde bertaraf etmiştir."[163]

Fransız reform programının sekizinci maddesinde vakıf gelirlerinin reformundan ve mülk sisteminin yaygınlaştırılmasından söz edilir. Mülk

---

160 19 Haziran 1867, Fuad Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (03) 135/79/2.

161 BOA HR SFR (03) 135/78/1.

162 Protokolün Fransızca metni için Bkz. Aristarchi Bey, *Legislation Ottomane ou Recucil Des Lois, Reglements, Ordonnances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiels De L'Empire Ottoman*, Cilt I, s. 22.

163 Nedjib H. Chiha, "Osmanlı Devletinde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu", *A.Ü. Hukuk Fak. Dergisi*, s. 256.

arazisi, kanunla konulan istisnalar hariç üzerinde her türlü tasarrufun yapılabileceği araziyi ifade eder. Moustier, Mehmed Cemil Paşa'ya vakıflar konusundaki ısrarlarının, konunun milletlerin zenginliği ve genel mülkiyet sistemiyle ilgili olmasından kaynaklandığını söylemişti.[164] Mayıs ayında bu konudaki beklentisini tekrarladı. Mehmed Cemil Paşa Fransız bakana, konu hakkında ciddi çalışmaların devam ettiğini ve yayınlanan yeni yasaların önemli bir gelişme olduğunu söyleyerek cevap verdi.[165] Moustier'e göre vakıflar ile yabancılara mülkiyet hakkı veren yasanın, Sultan'ın Paris'e hareketinden önce ilanı tüm Avrupa'daki olumlu etkisini güçlendirecekti.

21 Şubat 1865 tarihinde taşradaki vakıf topraklarıyla ilgili ayrı bir düzenleme yapılmıştı. 1870'te de İstanbul'daki vakıf topraklarıyla ilgili yeni bir tüzük hazırlanacaktır.

Reform programının dokuzuncu maddesi, ipotek sisteminin reformu ve mülkiyetin tam bir özgürlük ve güvenlik garantisi içinde varislere aktarılması hakkındadır.

Fuad Paşa, Paris Büyükelçisi Mehmed Cemil Paşa'ya gönderdiği 5 Haziran 1867 tarihli sirkülerinde,[166] Paris Hükümetine iletilmek üzere veraset hakkının genişletilmesiyle ilgili yeni yasanın ve bu yasanın uygulanmasıyla ilgili mali düzenlemenin Fransızca tercümelerini göndermişti.[167] Sirkülerde çok kısa zamanda başka reform adımlarının da atılacağı bildiriliyor ve gönderilen bu iki yasanın basında yer alması için çaba gösterilmesi isteniyordu.

21 Mayıs 1867'de yayınlanan yeni yasanın amacı, toprak mülkiyeti üzerindeki ticari işlemlerin kolaylaştırılması yoluyla ülkenin zenginlik ve refahının yükseltilmesiydi. Yasa, Arazi Kanunnamesi ile uyumlu hazırlanmıştı. Mehmed Cemil Paşa Giritlilerin çılgınca olarak nitelendirdiği ma-

---

164 BOA HR SYS 413/68/1.

165 31 Mayıs 1867 Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 134/20/1.

166 05 Haziran 1867, Fuad Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 134/61/1.

167 *Traduction Loi Relative a l'Extension du Droit d'Hérédité Sur les Biens-fonds Dits Emiré et Mevcoufé; Dispositions Fiscales Relatives a l'Applicaiton de la Loi Précédente.* BOA HR SFR (04) 134/61/3.

ceracılıklarına karşı yürütülecek diplomatik girişimlerde, yeni yayınlanan toprak mülkiyeti hakkındaki yasayı kullanacağını bildirdi.[168] Büyükelçiye göre Avrupa'daki mücadele, kamuoyunun görüşünü etkilemek üzerinde yoğunlaşıyordu. Yeni yasa tüm Avrupa'da olumlu bir etki yaratacak ve kamuoyunu Babıâli lehine yönlendirecekti.

18 Haziran'da yapılan bir başka değişiklikle vakıf mülkiyetleri, Temmuz 1870'te de gayrimenkullerin ipotek işlemleriyle ilgili kanuni düzenlemeler yapıldı.

Reform programının onuncu maddesinde ise Müslümanların ev ve topraklarının Hıristiyanlara ve yabancılara satışına konulan engellerin kaldırılması isteniyordu. Bu engellerin, Müslümanların ellerindeki mülklerin kıymetinin düşmesine neden olduğu iddia edilmişti. Oluşturulacak bir arazi kredisi kurumuyla Müslümanlar için güvenceler yaratılabileceği söyleniyordu.

Programın bu maddesi Prokesch tarafından aşırı bulunmuştur. Babıâli'nin haklı olarak tüm gayrimenkulün Hıristiyanların ve yabancıların eline geçmesinden endişe edeceğini düşünüyordu. Prokesch'e göre Babıâli şehirlerde buna boyun eğse bile, kırsaldaki gayrimenkuller için kabul etmeyecekti.[169]

Fransız reform programının konularından biri de iktisadi ve mali alandır. Programın 1856 Hatt-ı Hümayunu üzerine bir değerlendirme niteliğinde olduğu göz önüne alındığında, iktisadi-mali alan zaten dışarıda bırakılamazdı.

1854'ten itibaren İmparatorluğun uluslararası sisteme bağımlılığına sermaye transferi boyutu eklenmiştir. Dönemin merkez-çevre iktisadi ve mali ilişkileri üzerine yapılan çalışmalarda Birinci Dünya Savaşı'na kadar Doğu'ya ihraç edilen sermayenin madencilik dışında doğrudan üretim faaliyetine sınırlı ölçüde yönlendiği, sermaye ihracının borç veya demiryolu gibi altyapı tesislerine yatırım yoluyla gerçekleştiği belirtilir.[170]

---

168 31 Mayıs 1867. Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya. BOA HR. SFR (04) 134/20/1.

169 *Observations de Baron de Prokesch Sur le Mémoire du Cabinet Français du 22 Février 1867.*

170 Örneğin Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*; A.D. Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı-sömürgeleşmesi.*

"1852-1881 arasında dışarıya yatırılan Fransız sermayesinin (devlet tahvilleri ve doğrudan doğruya yatırım) dörtte biri Osmanlı İmparatorluğunda ve Mısır'daydı."[171]

Hatt-ı Hümayun'daki vaatler, bu ilişkinin işaretlerini verir. Reform programı da doğal olarak her şeyden daha fazla Doğu'ya aktarılan Fransız sermayesinin çıkarlarını korumayı amaçlıyordu. Örneğin programın on altıncı maddesinde hem daha ciddi ve gerçekçi genel bir bütçenin hem de her bir nezaretin genel bütçeyle uyumlu ayrı ayrı özel bütçelerinin oluşturulması gerektiği belirtilmişti. Bu yolla hem Sultan'ın tebaasına hem de yabancı kapitalistlere devlet maliyesinin iyi yönetildiği konusunda güven verilebileceği söyleniyordu.

Reform programının on birinci maddesi vergilerin tahsil usulleri hakkındadır. Mümkün olan dolaylı vergilerin tekel altına alınması, doğrudan vergiler ile çiftlik sisteminin ise reforma tabi tutulması istenmişti. On ikinci maddede de iç gümrüklerin kaldırılması gerektiği söyleniyordu. Reform programına göre gümrükler endüstrinin gelişmesini engelliyor, halkın fakirleşmesine neden oluyordu.

Hatt-ı Hümayun'un son on altı maddesini değerlendiren raporda değinilen ikinci başlık, vergilerin tahsil usulüdür. Vergilerin, özellikle de aşar vergisinin doğrudan tahsil usullerinin geliştirilmesinin, Babıâli'nin uygulamaya koyduğu idari reformların doğal sonucu gibi göstermenin kolay olduğu söyleniyordu. Bununla beraber meselenin, geniş bir İmparatorlukta uygulanacak mali sistemin ayrılmaz bir parçası olduğuna dikkat çekilmişti. Verginin aracılarla tahsilinden vazgeçilmesinin, Hıristiyanların ihtilaslardan korunması için yeterli olmayacağı belirtilmişti. Her zaman kendi dindaşları ile Hıristiyan ruhban tarafından baskı altında tutulmuşlardı ve idari yapıda düzenin, meşruluğun, dürüstlüğün temini onları doğrudan ilgilendiriyordu. Rapora göre Hıristiyanlar lehine tavır geliştiren güçler, meselenin esas olarak bu yanıyla ilgilenmeliydiler.

Aslında raporun konuya yaklaşımı, Fransa'nın Doğu'daki reformlara bakışının iyi bir örneğidir. Hıristiyanların sorunlarının ancak genel bir modernleşme içinde çözülebileceği tezi tekrar edilmiştir.

---

171 Donald Quataert "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 900.

Gorchakov ise 6 Nisan memorandumunda çok daha başka bir çözüm önerir: Babıâli her eyalet için toplam bir vergi tayin edecek, bu amaçla eyalet konseylerinin delegelerinden oluşan bir danışma kurulu her üç senede bir toplanacaktı. Vergi miktarı eyaletin nüfus, tarım, ticaret ve endüstri düzeyine göre tayin edilecekti. Vergi nüfus arasında eyalet, kanton ve komün konseyleri tarafından bölüştürülecek ve tahsil edilecekti. Eyalet konseyleri ruhban ödentisini de tespit edecek, bu ödenti cemaatin dini şeflerine karşı sorumlu olan komün konseyleri tarafından bölüştürülüp tahsil edilecekti. Gümrük vergileri dışındaki diğer vergiler kaldırılacak, gümrük vergilerini tahsil görevi gümrük idaresine ait olacaktı. Fransız önerileri ne kadar Fransa'nın reformlara genel bakışını yansıtıyorsa, Rus önerisi de o kadar Rusya'nın reformlara genel bakışını yansıtıyordu.

Babıâli'ye göre aşar vergisi dışında çiftlik sistemi zaten kaldırılmıştı. Fakat vergilerin doğrudan tahsili yönündeki deneyimler istenilen sonucu vermemişti. Babıâli'nin bilânçosunda en uzun madde bu konu hakkındadır. Suiistimalleri engellemek adına, kamu görevlilerinin aşar vergisinin tahsilinde müteahhitlik almalarının yasaklanması gibi kimi önlemler geliştirilmiş olmasına rağmen, henüz arzulanan noktanın uzağında olunduğunun Babıâli tarafından da kabul edildiği söylenebilir.

Fransız reform programının on üçüncü maddesi altyapı yatırımlarıyla ilgilidir. Bunun için genel bir bütçe ve bir sistem oluşturulması önerilir. Demiryolları, karayolları, limanlar ve bu limanların bağlantıları ihtiyaçlar olarak sıralanır. Bu yatırımların güvenlik ve kazanç imkânı sağlanarak yabancı endüstriye bırakılabileceği, yerel kaynaklarla kombine bir şekilde bayındırlık yarımları bütçesiyle gerçekleştirilebileceği söylenir. Reform programındaki iktisadi-mali alana ilişkin en uzun ve hiç kuşkusuz en can alıcı bölüm bu maddedir. Konu Birinci Dünya Savaşı'nın nedenleri arasında yer alacak kadar önemlidir.

1856, altyapı yatırımlarında önemli bir sıçramanın da başlangıcı ka edilebilir. Avrupalı güçler, bu sürecin hem sermaye hem de kadro temininde belirleyici rolü oynuyordu. Örneğin 1856'da Fransız köprü ve yol mühendisleri André Gustave, Adolphe Baumgarten ve Charles Retter, Fransız Bayındırlık Bakanlığı'nın tavsiyesiyle Babıâli'nin hizmetine girmişti. Babıâli'nin Paris büyükelçiliğiyle 23 Mayıs 1856'da imzaladıkları

anlaşmaya[172] göre misyonları, Türkiye'deki bayındırlık yatırımlarını hazırlamak ve yönetmek, kurulmuş ve kurulacak olan okullara danışmanlık yapmaktı. Bu görevlendirme Mehmed Cemil Paşa ile Fransız Dışişleri Bakanı Walewski arasındaki yazışmalardan sonra gerçekleşmişti.[173]

1856'da özellikle İngiliz sermayesi, demiryolları için çeşitli projeler sunmaya başladılar. Musurus Bey çok sayıda İngiliz kapitalistin Babıâli'ye benzer öneriler getirmek için hazırlık yaptığını bildirmişti.[174] İzmir-Aydın demiryolu imtiyazı 1856 yılında verildi ve Aydın'a kadar olan bölümü 1867'de tamamlandı.[175]

Bu dönemde Batılı kapitalistlerden gelen yatırım önerilerinde iki sermaye ihracı yönteminin iç içe yer aldığı görülüyor. Örneğin 1856'da İngiliz mühendis Edward Price ile daha önce Mısır'da benzer projeler gerçekleştiren ve Londra'da Abbas Paşa'nın temsilciğini de yapan İngiliz tüccar Larking tarafından sunulan İstanbul-Belgrad demiryolu projesinde, yatırımın hayata geçirilebilmesi için iki yöntem önerilmişti: Yatırım imtiyazı verilmesi veya yatırımın finansmanı için istikraza başvurulması. Batı sermayesi her iki sermaye ihracı yöntemini de zaten kullanmakta olduğu içindir ki öneri sahipleri, Babıâli hangi seçeneği tercih ederse etsin, hizmet sunmak istediklerini belirtmişlerdi.[176] Ulaşım ağı, Avrupa kapitalizmi için, İmparatorluk topraklarının içlerine yayılabilme olanaklarını belirleyen en önemli unsurlardandı. Batılı tüccarın İmparatorlukta iş yaparken yerli-gayrimüslim veya Müslüman- tüccarla ortaklık kurmak zorunda kalması biraz da sahil şehirlerinden iç bölgelere ulaşmanın zorluklarından kaynaklanıyordu. Bu alan aynı zamanda Avrupa mali sermayesinin iştahını kabartan yatırımlardı.

İmparatorlukta yolların bulunmaması ve ulaşım zorlukları Doğu'yu ziyaret eden Avrupalıların yazdıklarında dikkat çekilen bir konudur. XIX.

---

172 BOA HR TO 71/12/4.

173 5 Mayıs 1856, Mehmed Cemil Paşa'dan Walewski'ye, BOA HR TO 71/12/6; 20 Mayıs 1856, Walewski'den Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR TO 71/12/7.

174 01 Temmuz 1856, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 587/14/5.

175 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, s. 52-67.

176 BOA HR SYS 587/14/9.

yüzyıl edebiyatındaki oryantalizm, Batı kültürünün Doğu'ya taşınmasını anlatırken bir simge olarak sıkça demiryollarını kullanmıştır.

Bayındırlık yatırımları Fransız diplomatlarının hazırladığı birçok raporda da gündeme geliyordu. 1847 tarihinde Epir'deki Fransız konsolosun, Hariciye Nazırı Âli Efendi'ye gönderdiği raporda bölgeler arası ulaşımın güçlükle sağlanabildiğinden, yolların durumunun içler acısı olduğundan, teftiş heyetinin yolların tamiri için etüt yapmış olmasına rağmen masrafların yüksek olması gerekçesiyle tamirattan vazgeçildiğinden şikâyet etmişti.[177] 1855'te Odessa'dan gelen bir Fransız tüccar tarafından kaleme alınan ve Thouvenel'in Babıâli'ye gönderdiği bir raporda da şu ifadeler yer alır: "Demiryolları projeleri, büyük yollar, ziraata sağlanan kolaylıklar, Avrupa sermayesine tanınan imtiyazlar, işte Rusya'nın korktukları, işte Rusya'yı yaralayan, korkutan ve kendi şehirlerinin ve ormanlarının yıkımından daha fazla üzen savaş."[178] Trabzon konsolosu tarafından 1856 tarihinde büyükelçiliğe gönderilen bir raporda, Trabzon limanının ve bağlantı yollarının yenilenmediği takdirde, Trabzon'un transit ticaretten kaynaklanan gelirlerini kaybedebileceği, transit taşımacılığının Karadeniz'in Rus sahillerine kayma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu belirtiliyordu.[179]

---

177 Raporda, bölge insanının merkezden gönderilecek mühendislere her türlü yardıma hazır olduğunu söyleniyordu. Ayrıca, Rumeli ordusundan yardım alınması da mümkündü. Ulaşım sorunu, askeri intikalleri de kolaylaştıracaktı. Raporda, hangi şehirler arasına kaç kilometre yola ihtiyaç olduğu detaylarıyla verilmiştir. Önerilen güzergâhlar arasında, ana yollar dışında, Selanik gibi bölge insanını direkt ilgilendirmeyen şehirlere bağlantı yolları da vardı. (BOA HR SYS 1869-C/1/1.)

178 BOA HR SYS 1860/3/6.

179 Raporun yazarına göre, Trabzon ve Erzurum arasında yeni bir yol yapılması gerekiyordu ve bu yol sayesinde Trabzon, İran transit ticareti için önemini koruyabilirdi. Fransız Konsolos, Vali İsmail Paşa'nın bu proje için ayrılan ödeneği israf ettiğini, projenin başarıya ulaşması için Avrupalı bir şirkete ihale edilmesi gerektiğini iddia etti. Yapılması önerilen yolun amacına ulaşması için, Babıâli'nin Trabzon'a yeni bir liman inşasını da düşünmesi gerekiyordu. Limanın kötü koşulları nedeniyle, kış aylarında birçok ticari gemi günlerce limanda beklemek zorunda kalıyordu. Liman ve Erzurum yoluyla, Karadeniz'in transit ticaret merkezi haline dönüşeceğinin garanti edildiği

Fransız diplomat ve devlet adamları Osmanlı muhataplarıyla yüz yüze geldiklerinde İmparatorluğun bu konudaki geriliğini sık sık gündeme getiriyorlardı. Örneğin 1866'da Safvet Paşa ile Fransız İçişleri Bakanı Duc de Persigny sohbet ederden konu Osmanlı reformlarına geldi.[180] Duc de Persigny, Roma İmparatorluğu'nu örnek vererek ulaşım sisteminin önemini anlattı. Yolların, askeri birliklerin intikalini ve yönetmeyi kolaylaştırmasının yanında, ticareti geliştirme ve toplumun farklı insanlarının iletişimini sağlamak noktasındaki önemine dikkat çekti. Roma sisteminin modern zamanlar için de geçerli olduğunu söyleyen Persigny, Fransa ve diğer Avrupa devletlerinin ulaşım ağı için milyarlarca Frank harcadığını hatırlattı. Bu hassasiyetin Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşmediğinden yakındı. Persigny'ye göre coğrafi konumu nedeniylc ulaşım şebekesi konusunda lider ülkelerden biri olması gereken Osmanlı İmparatorluğu yatırım yapmalı, Fransa da Osmanlı topraklarında kara ve demir yollarının geliştirilmesi için çaba göstermeliydi. "Babıâli imkân ve dikkatini yollar, yollar, sürekli yollar yapmaya adamalıdır" demişti.

Persigny'nin şu sözleri, konunun nasıl bir bakış açısıyla algılandığını da gösteriyor: "XIX. yüzyılda halklar birbirleriyle dayanışma içinde ve onları bugüne kadar sıkça bölen kastların, milletlerin ve dinlerin rekabeti, cehalet ve barbarlık gibi terk edilmeli ve tamamen ortadan kaldırılmalıdır." Ulaşım şebekesi, dini ve milli rekabete karşı dayanışmacı bir medeniyetin aracı olarak görülüyordu. Yani ulaşım ağlarıyla yaygınlaşacak ticaret ve endüstri –ve tabii ki onun sahibi olan sermaye– toplumların da kaynaşmasını ve refahını sağlayacaktı.

Âli Paşa, Safvet Paşa'ya gönderdiği cevabında benzer bir bakış açısını dile getirir: "Gerçekte refahı, aydınlığı, krediyi ve medeniyeti nakleden demiryollarıdır. Biz bu gerçeğin uzun süredir farkındayız."[181] Âli Paşa cevabında Persigny'nin fikirlerini paylaşmakla beraber, bu konuda arzu edilen noktaya gelinememesinin, dış faktörlerce kışkırtılan iç sorunlardan kaynaklandığını savunacaktır.

---

raporda, bunun ancak Avrupalı bir gücün yönetiminde gerçekleşebilceği ileri sürülmüştü. (BOA HR TO 196/69/2.)

180 09 Şubat 1866, Safvet Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1869/12/1.

181 21 Şubat 1866, Âli Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 1869/12/2.

Babıâli'ye göre bayındırlık yatırımlarında istenilen düzeye gelinememesinin bir diğer nedeni de Batılı kapitalistlerin desteğinin sağlanamamasıdır. Hükümetin bu görüşü Mehmed Cemil Paşa aracılığıyla Fransız Dışişleri Bakanı Moustier'e de iletilmişti.[182]

Vogoridés Bey de 1859'da Palmerston'a aynı şikâyeti iletmişti. Babıâli çeşitli İngiliz şirketlerine demiryolu imtiyazları vermiş, fakat İzmir demiryolu dışında diğer projeler hayata geçirilememişti. Babıâli'nin geniş avantajlar sağlamasına rağmen, gerekli sermayeyi tedarik edememişlerdi.[183]

Benzer bir diyalog 31 Ocak 1867'de Mehmed Cemil Paşa ile Moustier arasında da geçer. Moustier, Babıâli'yi bayındırlık reformlarına yeterli çaba harcamadığı için eleştirir. Mehmed Cemil Paşa da 1856'dan beri uydurulmuş kışkırtmalara maruz kaldıklarını ve bu yüzden önemli kapitalistlerin imtiyaz için başvuru yapmaktan kaçındıklarını söyler. Örnek olarak da yarı resmi gazetelerin yayınlarını gösterir. Fransız Bakan, bayındırlık reformları hakkında tavsiyeler ciddi olarak ele alınırsa, hükümetinin bu konuda gerekli yardımı yapacağına söz verir.[184]

Mali aristokrasi ise uygun koşullar önerilmediği için bu yatırımlara ilgisiz kaldığını ileri sürecektir. Fransız finans piyasasının önemli aktörlerinden Jules Mirés, Âli Paşa'ya gönderdiği mektupta, demiryolu yatırımları için kapitalistlerle uygun koşullarda anlaşmalar imzalanmasını önermişti.[185] İmparatorluğun mali operasyonlarının kendi üzerinden yapılması karşılığında, kontrol ettiği basını Babıâli lehinde kullanmayı teklif etti.

İstanbul'da bayındırlık yatırımlarının borçlanmaya karşı bir tedbir olarak da görüldüğü anlaşılıyor.[186] "19. yüzyılın Osmanlı valisi, vilâyetinde

---

182 BOA HR SFR (04) 131/42/1.

183 14 Temmuz 1859, Vogoridés Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA H R SYS 1860/2/13.

184 BOA HR SYS 478/1/79.

185 BOA HR TO 376/47/5.

186 Cevdet Paşa Abdülmecid'in şu sözlerini aktarıyor: "İstikraz olunmamak için pek çok çalıştım. Lakin ahval bizi istikraza mecbur etti. Bunun te'diyesi varidatın artırılmasıyla olur. Bu dahi imar-ı mülk ile yani her devlette olduğu gibi kumpanyalar teşkil ederek demiryolları yapılmakla olur. Artık

şose yollar, köprüler, okul ve hastahaneler yapılmasına önayak olan bir yöneticidir."[187] 1867 yılının Aralık ayında kaleme alındığı anlaşılan Türkiye Postalarının Yabancı Posta İdareleriyle İlişkilerinin Organizasyon Planı Üzerine başlıklı notada,[188] hükümetin tüm dikkatini Anadolu ve Rumeli'de metaların ve fikirlerin dolaşımını kolaylaştıracak kamu hizmetlerinin geliştirilmesine yoğunlaştırdığı ve bu amaçla ekonomik yöntemlerle ulaşım ağının ve özel yatırımlarla demiryolu yapımı için çalışıldığı söyleniyordu. Bu çabalar, medenileşme fikrinin kanıtı olarak sunulmuştu.

Prokesch de bu konuda Babıâli'yi haklı görür: "Demiryolları, yolları ve limanları yabancı endüstriye terk etmek istemediği için sitem edilmesi gereken Babıâli değildir. İstenilen garantilerde anlaşarak kaç imtiyaz verilmedi! Temsilciler bu konuda Babıâli'den hiçbir zaman zorluk görmediler fakat Babıâli bu teşvik ve imtiyazlardan en küçük bir kazanç elde edemedi."[189] Prokesch bu yatırımların spekülasyonlara konu olmasını eleştirir.

Süleyman Kani İrtem'in aktardığına göre Hünkar yaverlerinden Ferik Necip Paşa Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesi üzerine Sultan Abdülhamid'e bir layiha sunar.[190] Layihada Abdülaziz'in Avrupa seyahatinde memleketin demiryolu sayesinde ileri gidebileceğine kanaat getirdiği söylenir. Reform programını takip eden aylardaki gelişmeler, Necip Paşa'yı doğrulamaktadır. 1867 Ağustos ayında Babıâli, demiryolu yatırımlarını geliştirmek için daha önce olmadığı kadar güçlü bir niyet göstereceğini, Anadolu demiryolu yatırımlarında imtiyaz almak isteyen kapitalistlerle bir an önce görüşmelerin başlatılacağını açıkladı.[191] Paris büyükelçiliği de Nagues'e bir mesaj göndererek bu açıklamanın basın-

---

kumpanyalara da muvafakat etmeliyiz. Garlar da yapılmalı." (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cilt I, s. 48.)

187 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s 79.

188 BOA HR SFR (04) 124/75/1.

189 *Observations de Baron de Prokesch Sur le Mémoire du Cabinet Français du 22 Février 1867.*

190 Süleyman Kani İrtem, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, s. 71.

191 BOA HR SFR (04) 139/36/1.

da yer alması için yardım istedi.[192] Aynı günlerde Mehmed Cemil Paşa büyükelçiliğe gelecek bilgi taleplerini cevaplandırabilmek için daha önce verilen imtiyazlar ve gerçekleştirilmesi arzulanan demiryolu hatları hakkında İstanbul'dan bilgi talep etmişti.[193]

Reformlara hız veren Babıâli'nin politik amacı göz önünde bulundurulduğunda, bayındırlık yatırımlarını gündeme almaması zaten mümkün değildi. Bu yatırımlar demiryolları dışındaki inşaatları da kapsıyordu. Örneğin İzmir limanının temeli 1867 yılında atıldı ve 1875'te tamamlandı.[194] 1867'de karayollarının inşası için Menafi-yi Umumiye Sandıkları kurulmaya başlandı. Bu sandıklar bazı bölgelerde banka işlevi de görmüştür. Girit ayaklanmasından zarar gören ahalinin en önemli isteklerinden biri Girit'te bir banka kurulmasıydı. Bu talep Âli Paşa tarafından uygun bulundu. Padişah tarafından bağışlanan 1869 ve 1870 seneleri aşar gelirlerinin yarısı karşılık gösterilerek borç alınıp bankanın kurulmasına karar verildi. Fakat Osmanlı Bankası imtiyazını sarsacağından ve Girit'te farklı bir statü algısı yaratabileceğinden diğer bölgelerde olduğu gibi burada da Menafi Sandığı adını aldı.[195]

Altyapı yatırımlarının Batılı mali sermaye ile birlikte gerçekleştirilmesi, Babıâli'nin bu yatırımları yabancı devletlerin bir faaliyeti olarak yansıtılmasına rıza gösterdiği anlamına gelmemektedir. Âli Paşa'nın Süveyş Kanalı projesiyle ilgili şu cümleleri, Babıâli'nin hassasiyetini en açık şekilde ortaya koyuyor:

> M. Lesseps'in, kanal yatırımının esas olarak Fransız niteliğini göstermek için hiçbir fırsatı kaçırmadığının farkındayız. Biz böyle bir niteliği Mısır dâhil İmparatorluğun hiçbir eyaletinde kabul edemeyiz. İmparatorlukta devam eden bayındırlık yatırımları hiçbir zaman bu niteliğe bürünmeye-

---

192 BOA HR SFR (04) 139/36/2.

193 23 Ağustos 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 139/45/1.

194 Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 923.

195 Hayrettin Pınar, "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âli Paşa", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, Sayı: 18, s. 16.

cektir... Tam tersine nasyonal ve yerli bir niteliğe bürünecek ve bu yolla İmparatorluk Hükümetinin ihtimam konusuna dönüşecek.[196]

Süveyş Kanalı, hiç tartışmasız bu dönemin diplomasiyi en çok meşgul eden yatırımlarındandır.

Projenin sahibi eski Fransız diplomatlarından Ferdinand de Lesseps'e göre Kızıldeniz ile Akdeniz'i birleştirecek bir kanal Büyük İskender, Sezar, Arap fatihleri, Napoléon'un hatta Mehmed Âli Paşa'nın da rüyasıydı. Bu antik rüyanın gerçekleşmiş olmasının, parayla ilgili bir mesele olduğunu söyleyerek aslında sermaye transferi çağının eseri olduğuna işaret eder.[197] Şu cümlelerle kanal projesine itiraz eden Lord Derby'nin aslında yanıldığını söylemek yanlış olmayacaktır: "Bu yatırım kesinlikle XIX. yüzyıla ait değil. Belki XX. yüzyıl için olabilir. Her yüzyıl eseri kendisine. Biz kendi çağımızın işleriyle uğraşalım ve gelecek kuşaklarımızın olağanüstü tahsisatlarına tecavüz etmeyelim."[198] Bu sözlerin kaleme alınmasından sadece on bir yıl sonra kanal görkemli bir törenle açıldı.

Lesseps, 1870'te verdiği bir konferansta Mısır Hıdivi Said Paşa'yı ikna edebilmek için işe, mali anonim ortaklıkların Hıdiv'e sağlayacağı faydaları izah ederek başladığını anlatır.[199] Süveyş Kanalı Şirketi'nin temellerinin atıldığı yıllarda daha da güçlenen mali anonim ortaklıklar, rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme, emperyalizme geçişte belirleyici rol oynayacaktır ve Süveyş Kanalı bu sürecin önemli adımlarından biriydi.

1858'de Süveyş Kanalı Şirketi'nin kuruluşu için beş yüzer Franklık dört yüz bin paya bölünmüş iki yüz milyon Franklık hisse senedi satışı yapıldı. Hisselerin yarıya yakınını Mısır Hıdivi satın aldı. Hisse senetlerinin toplamı o tarihe kadar Avrupa piyasalarında gerçekleştirilen istikrazlardan Osmanlı hazinesine fiilen giren miktarın yaklaşık dörtte üçüdür. Sadece bu veriyle bile Süveyş Kanalı projesinin Fransız sermaye piyasalarında ne derece ilgi uyandırdığı daha iyi anlaşılıyor. Proje, sermaye transferiyle gerçekleşen en önemli altyapı yatırımlarındandı.

---

196 28 Ocak 1864, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 970/8/26.

197 Ferdinand de Lesseps, *Origines Du Canal De Suez*, s. 43.

198 11 Mart 1858, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 970/2/3.

199 Ferdinand de Lesseps, *Lectures et Conferences, de la Societé des Gens des Lettres, (Seance de 10 Avril 1870) Histoire Du Canal Du Suez*, s. 10.

İngiltere, 1875'te Hıdiv'in elindeki kanal hisselerini satın aldı. Hisselerin İngilizlerin eline geçmesi, Reşat Kasaba'nın ifadesiyle Doğu sorununda bir kavşak noktasıdır.[200]

Kanalın Batı medeniyetinin Doğu'ya taşınmasına, toplam zenginliğin yükselmesine ve barışa hizmet edeceği iddia edilmişti. Fakat daha kanal inşaatı başlamadan kulislerde proje nedeniyle olası İngiliz-Fransız savaşı ihtimali konuşuluyordu. 1869'da kanalın açılışı Fransız İmparatoriçesi Prenses Eugenie'nin de katıldığı görkemli bir törenle gerçekleşti. Süveyş Kanalı nedeniyle İngiltere, 1882'de Mısır'ı işgal etti. Oysaki 1858'de Lesseps, eğer yirmi yıl içinde kanal projesi hayata geçirilemezse Türkiye'nin Kızıldeniz kıyılarında en ufak bir kara parçasını bile elinde tutamayacağını ileri sürmüştü.[201]

Sermaye ihracı araçlarından biri olan madencilik de Fransız reform programında yer alır. Programın on dördüncü maddesinde özel sermayenin desteğiyle maden ve ormanları işletecek bir sistemin oluşturulması gerektiğinden söz ediliyordu.

1858'deki Arazi Kanunnamesi'nde gerek kamu gerekse özel arazilerdeki madenlerin devlete ait olduğu hükmü vardı. 1861'de şahıslara maden işletme yetkisi veren düzenleme yapıldı. Fahrettin Tızlak'a göre 1861 Maden Nizamnamesi sermaye yetersizliğinden madenleri işletemeyen Osmanlı Hükümetinin, 1856'da başlayan çözüm arayışının neticesidir. Tızlak şu tespiti yapıyor: "XIX. yüzyıl ortaları, Osmanlı madencilik sektörüne yabancı yatırımcıların ve dolayısıyla yabancı sermayenin girmeye başladıkları bir dönem olmuştur."[202]

1867'de Mehmed Cemil Paşa Fransız Hükümetine başvurarak madencilik konusundaki yasal mevzuatın bir kopyasının İstanbul'a iletilmek üzere kendisine verilmesini istedi. 1869'da, Fransız Maden Yasasına göre hazırlanan Maden Yönetmeliği yürürlüğe girdi.

Âli Paşa, 1 Eylül 1869'da Mehmed Cemil Paşa'ya gönderdiği talimatında, Osmanlı madenlerinin işletmeciliğine yatırım yapmak isteyenlere çağrıda bulunmak amacıyla Madencilik Yönetmeliği'nin basında da du-

200 Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum Osmanlı Yazıları*, s. 37.

201 04 Nisan 1858, Lesseps'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 970/2/9.

202 Fahrettin Tızlak, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten*, Sayı: 229, s. 718.

yurulmasını istedi.[203] Paris ve Londra büyükelçilikleri de basında yayınlatmak amacıyla İmparatorluğun diğer ülkelerdeki temsilciliklerine dağıttılar. Örneğin Musurus Paşa 10 Eylül'de Hollanda başkonsolosluğuna,[204] Mehmed Cemil Paşa da 11 Eylül'de Madrid'te görev yapan Carreras'a[205] nizamnamenin birer örneğini gönderdiler. Basında yer alması için çalışmalarını, sonuçların kendilerine raporlanmasını talep ettiler.

Ormancılık alanında hazırlanan nizamnamenin tarihi ise 13 Ocak 1870'tir. Islahat Fermanı Döneminde ormancılık Fransız etkisiyle gelişmişti. İmparatorluğun dünya sistemine uyum sağlaması, her alanda olduğu gibi ormancılık alanında da yeni ihtiyaçlar ortaya çıkarttı. Bu süreci yönetecek kadrolara sahip olmayan Babıâli, Fransa'ya başvurdu. Orman müfettişi olarak görev yapan Louis Tassy ve Aleksendre Estam, Fransız Maliye Bakanı tarafından Babıâli'nin hizmetinde çalışmak üzere görevlendirildi. Müfettişlerle sözleşmeyi, Büyükelçi Mehmed Cemil Paşa teslim aldı. Hariciye Nazırı Edhem Paşa'ya 1857 yılının Nisan ayında Paris'ten hareket etmek için hazır olduklarını bildirdi.[206] İstanbul'a gelişlerinden kısa bir süre sonra Fransız uzmanların öncülüğünde Orman Mektebi açıldı. Tassy ve Estam Meclis-i Ma'âbir'de yer aldılar. 1865'te Tassy'ye Bayındırlık Konseyi başkan yardımcılığı teklif edilecektir.[207]

---

203 01 Eylül 1869, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 177/16/1.

204 10 Eylül 1869, Musurus Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 177/60/1.

205 11 Eylül 1869, Mehmed Cemil Paşa'dan Carreras'a, BOA HR SFR (04) 177/64/1.

206 BOA HR TO 71/50/1.

207 4 Ocak 1865'te Âli Paşa, Tassy ile görüşmek ve teklifi iletmek üzere Mehmed Cemil Paşa'yı görevlendirmiş, Büyükelçi 10 Mart'ta Tassy'nin şartlarını İstanbul'a bildirir. Tassy Fransız Hükümetinin atamayla ilgili onayının alınması ve Fransa'daki terfi ve emeklilik haklarının muhafazasının sağlanmasını; Türkiye'deki ilk görevindeki anlaşma formunun korunmasını ve senede iki ay izin ile dönüş masraflarının ödenmesini istedi. Mehmed Cemil Paşa, Fransız Dışişleri Bakanı Drouyn de Luys'dan, Tassy'nin istediği görev mektubunu aldı. Büyükelçi, Tassy'nin istediği düzeltmeleri içeren anlaşma metnini de hazırladı. (BOA HR SFR (04) 87/54/1.) 11 Mart'ta Mehmed Cemil Paşa, Tassy'nin yol masrafının iki bin Frank olduğunu bildirdi. (BOA HR SFR (04) 87/61/1.)

Fransız uzmanlar 1861 yılında 68 maddeden oluşan bir layiha hazırlamışlardı. Bir yıl sonra layihaya ek olarak mirî orman ürünlerinin iç ve dış piyasalarda değerlendirme esaslarını belirleyen teknik bir metin daha kaleme aldılar. Bekir Koç Orman Nizamnamesi'nin hazırlanma sürecinde bu layiha pratiklerinin önemli rol oynadığını söylüyor.[208] Nizamnamenin hazırlanmasında başka Fransız orman mühendisleri de görev aldı.

1867'de Maliye Nezareti'ne bağlı Orman İdaresi kurulmuş, 1862 layihasından elde edilen tecrübeler de dikkate alınarak bir Orman Nizamnamesi için çalışmalar başlamıştır. Bu amaçla Tassy'nin de üyesi bulunduğu bir komisyon oluşturuldu. Nizamnamenin taslağını bu komisyon kaleme alacaktır.[209] Ahmet Mithat Efendi, ormancılık konusundaki reformların, Abdülaziz döneminin nafia gelişmelerinin en büyüklerinden biri sayılması gerektiğini söylüyor. Ahmet Mithat Efendi'ye göre madenler yabancıların eline geçerken, ormanlar "doğrudan doğruya bize ait olan ve az çok faydası görülen" örneklerdendir.[210]

Belediyeciliğin gelişmesi de İmparatorluğun uluslararası sisteme uyumuyla paralel gerçekleşmiştir. İzmir belediyesinin kurulması, İngiliz işadamları tarafından İzmir-Aydın demiryolu imtiyazı görüşmelerinde gündeme getirilmiştir.

Reform programının on beşinci maddesinde büyük kentlerde ve başkentte belediyeler kurulması öneriliyordu. Kırım Savaşı'nda İstanbul İngiliz, Fransız asker ve sivillerin akınına uğramıştı. İstanbul Şehremaneti 16 Ağustos 1854'te yayınlanan resmi bir tebliğle bu ortamda kuruldu. 6 Ekim 1868'de de yeni bir nizamname ile Şehremaneti yeniden düzenlendi. Nizamnamede İstanbul'da kurulan ilk belediye olan Altıncı Daire örnek alınmıştı.[211]

---

208 Bekir Koç, 1870 "Orman Nizamnamesi'nin Osmanlı Ormancılığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, Sayı 37, 2005, s. 235.

209 Özkan Keskin, "Osmanlı Ormancılığında Kanunlaştırma Hareketleri ve Yabancı Uzmanların Bu Alandaki Etkileri," *Journal of the Faculty Forestry, İstanbul University*, 60 (1), 2010, s. 8.

210 Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, s. 135.

211 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s. 157.

Âli Paşa'yı ılımlı liberal ve tedrici değişimci olarak tanımlayan Davidson, görüşlerinin zaman içinde bir başkalaşım geçirdiğini ve bunun en iyi 1867'deki layihasında tespit edilebileceğini söyler.[212] 1867'de gelinen nokta eğer bir başkalaşım ise nedenlerinden biri de 1867'deki raporlar savaşıydı.

Babıâli eleştirilere verdiği cevabı şöyle sonlandırmıştı:

> Bazı noktalarda, özellikle de dini toleransa temas edenlerde, reform kesinlikle tamamlanmıştır. Diğer yandan medeni eşitlik prensibi gibi alanlarda sadece bir adım atıldı. Fakat kesinlikle en zoru; yeni müesseselerin oluşturulmasına karşı aşılamaz bir engel olarak görünen batıl itikatları ve gönülsüzlüklerin aşılması. Ve sonuç olarak, İmparatorluk Hükümetinin şu anda kendini adadığı çalışmaların başarısı, elinde teminat olarak geçmişin kazanımlarını tutuyor.[213]

İngiliz iktisatçılar Lord Hobart ve Mr. Foster tarafından 1862'de İngiliz Parlamentosuna *Türkiye'nin Mali Durumu Üzerine Rapor* başlıklı değerlendirme sunulmuştu. Emine Kıray, "Genel olarak, devlet, Rapor'un tavsiyelerinin hepsini olmasa da çoğunu benimsedi"[214] diyor. Benzer bir tespit Fransız reform programı için de söylenebilir.

1867'den itibaren gerçekleştirilen reformlarla Fransız reform programı arasında doğrudan ilişkiyi kanıtlayacak belge bulabilmek tabii ki mümkün değildir. Doğal olarak hiçbir reform, bu programa atıf yapılarak ilan edilmemiştir. Yine de reform programının kaleme alınmasından tam bir ay sonra Moustier, Osmanlı nazırlarındaki olumlu eğilimlerden ve tavsiyelerinin dostça görülmesinden duyduğu memnuniyeti ifade ettikten sonra, "İçtenlikle dolu bir lisanı benimseyerek bilinçlere verdiğimiz dürtü amaçladığımız faydalar için verimli olacaktır" diye yazar.[215] "Çok

---

212 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, C: I, s. 106.

213 *Consideration Sur l'Execution du Firman Imperial de 1856.*

214 Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, s. 134.

215 22 Mart 1867, Moustier'den Bourée'ye, Baron de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I et Francois Ier Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 432.

hacimli" olarak nitelendirilen bu program, 1867'den itibaren reformları hızlandıran etkenlerden biri olarak kabul edilmelidir. Özellikle eğitime ilişkin maddesinin eğitim reformlarında etkili olduğu tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Örneğin Karal eğitime ilişkin maddeyi aktardıktan sonra şu tespiti yapıyor: "Abdülaziz devrinde, eğitim alanında başlıca ıslahatın, bu notayı (Fransız reform programını) takip eden yıllarda yapıldığı gözönünde tutulursa, notanın ıslahatçılar üzerinde tesir yapmış olduğuna hükmetmek icabeder."[216] Aynı maddenin sonuçları için çeşitli örnekler göstermek mümkündür.[217]

Bu tespit tüm nizamnamelerin uygulandığı, kurulan tüm müesseselerin çalıştırılabildiği anlamına gelmiyor. Yine eğitim alanından örnek vermek gerekirse reform programında üniversite açılması da yer alıyordu. 1870'te Darülfünun açılmış fakat çok kısa bir süre yaşayabilmiştir. Zaten gerçek anlamda bir üniversiteden de uzaktır.

Yine de gelecek nesillerin diplomatları bu reformlara büyük önem yüklediler. XIX. yüzyılın sonunda Paris büyükelçiliği yapan Salih Münir Paşa, 1867-1870 arasında uygulanan reformlar hakkında şu değerlendirmeyi yapıyor: "Denebilir ki kısmen hayata geçirilmesi, bu hasta ve

---

216 (Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 3, s. 200.) Karal Mekteb-i Sultanî'nin açılmasının Sultan Abdülaziz'in Fransa seyahatiyle bağlantılı olduğu görüşünü reddediyor ve yine bu notanın sonucu olduğunu söylüyor. (a.g.e. s. 203) Karal'a göre Fransa'nın notayı hazırlaması Babıâli'nin bir eğitim programının mevcut olmamasından ve işe nereden başlayacağını bilmemesinden kaynaklanıyordu. (a.g.e. s. 220)

217 Örneğin reform programının eğitime ilişkin maddesinde farklı kariyerler için hazırlık okullarının kurulması önerilmişti. Aslında mesleki eğitim ihtiyacı Islah-ı Sanayi Komisyonu tarafından da tespit edilmiştir. Nitekim 1868'de kurulan Dökümcüler Şirketi'ne verilen imtiyazda usta, kalfa ve çırakların okuma-yazma ve hesap öğrenmesi ve mesleki bilgilerini geliştirebilmeleri için bir okul açılması da vardı. (Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, s. 111.) Mesleki eğitim alanında atılan en önemli adım 1868'de eğitime başlayan Sanayi Mektebi'dir. Aslında sanayi mektebinin kurulması 1848'den itibaren gündemdeydi. Ancak 1868'de gerçekleştirilebildi. Okulun açılması kararı 1867 Mayıs'ında alındı. Fransız İmparatoriçesi okulun kurulması için on bin Franklık bir yardım göndermişti. (Mehmet Ali Yıldırım, *Dersaâdet Sanayi Mektebi İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926*, s. 52). Sanayi Mektebi karma eğitim yapıyordu.

zayıflamış vücudun damarlarına yeni bir güç akıttı ve bu büyük akışla yeniden canlanan Türkiye, katlanmak ve üstesinden gelmek zorunda olduğu kendisini sık sık hırpalayan iç ve dış krizlerin birbirini takip eden şoklarına dayanmak için yeterli hayatiyet ve gücü elde etti."[218]

Yılmaz Öztuna da Âli ve Fuad Paşa'nın, "1868 çizgisinde mümkün olan son adımı" attıklarını söylüyor.[219] 1867'de başlayan reform dalgasının diplomasi açısından anlamı Mehmed Cemil Paşa'nın raporlarına şu cümlelerle yansımıştı: "Türkiye'nin düşmanları bir asırdır zenginliklerinden faydalanma umuduyla onun çökmesinden söz ediyorlar, bunlar içtenlikle uygulanan ve cesaretle sürdürülen iç iyileştirmelerle Majesteleri Sultan'ın incitmeden, şiddetsiz inisiyatifi sayesinde Doğu'da sağlanan gelişme yoluna küskünlüklerini saklayamıyorlar."[220]

Babıâli, Avrupa kamuoyunun reform beklentilerini elinden geldiği kadar tatmin etmeye çabalıyordu. Paris Barış Anlaşması'ndan doğan mevcut durumun korunması için bu çaba zaruri görülmüştür. Fakat Babıâli tüm gayretlerine rağmen, anlaşmada ilk gediğin açılmasına engel olamadı. Mevcut durumu değiştiren gelişmeler, Babıâli'nin müdahale alanının dışındaydı.

---

218 Salih Münir Paşa, *La Politique Orientale de la Russie*, s. 81.

219 Yılmaz Öztuna, *Tanzimat Paşaları Âli ve Fuâd Paşalar*, s. 75.

220 15 Mayıs 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 1869-D/6/3.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİR DÖNEMİN SONU

> Beş eski hükümdarla beraber Venedik'te yemek yiyen Candide'in aklında sadece sevgilisi vardır. "Sofradan kalkacakları sırada aynı otele, savaş sonucunda ülkelerini kaybeden ve karnavalı Venedik'te geçirmeye gelen dört haşmetmeap daha geldi. Ama Candide bu yeni gelenlere dikkat bile etmedi. O şimdi yalnız, İstanbul'a gidip sevgili Cunégonde'unu bulmayı düşünüyordu."
>
> (Voltaire, *Candide*)

1866 yılının Ekim ayında Hariciye Nazırı Âli Paşa Avrupa'daki Osmanlı sefaretlerine gönderdiği sirkülerde şöyle yazar:

> İmparatorluğun uluslararası hukukunun temeli olan Paris Anlaşması, barış ve uzlaşı yönünde, Sultan'ın otoritesinin etkinliğine Büyük Güçlerin kolektif desteklerinin verilmesi gereken sorunları tek tek saptamaya özellikle dikkat etmiş ve bu sorunlar dışında imzacı Büyük Güçlerin İmparatorluğun iç idaresine tüm karışmalarını, tüm eylem ve müdahalelerini resmen yasaklamıştı. Söz konusu anlaşmanın dokuzuncu maddesi bu konuda hiçbir şüpheye yer bırakmıyor.[1]

1 Hariciye Nazırı Âli Paşa imzalı 18 Ekim 1866 tarihli bu yazı Londra, Paris, Viyana, Berlin, Petersburg ve Floransa'daki Osmanlı sefirlerine gönderilmişti. 1868 yayınlanan *Affiares Etrangeres, Documents Diplomatiques* adlı broşürde de yer aldı. (BOA HR SYS 1821/19/14.)

Âli Paşa bu notuyla hem anlaşmada yer alan hususlar dışında Babıâli'nin iç işlerine yabancı müdahalesinin yasal olmadığını ortaya koymuş hem de anlaşmaya yüklenen değeri bir kez daha tekrar etmişti.

Âli ve Fuad Paşaların yönetimindeki Babıâli, Paris Barış Anlaşması'nı İmparatorluğun bağımsızlığının, bütünlüğünün ve uluslararası hukukunun temeli, en önemli diplomatik silahı olarak görüyordu. Örneğin 1860'ta Büyük Güçlerin İstanbul'daki elçilerinin katılacağı gayrimüslimlerin durumuyla ilgili uluslararası konferans toplanması önerildiğinde, Babıâli Paris Barış Anlaşması'na indirilen ölümcül bir darbe olacağını söyleyerek itiraz etmişti.[2] Âli Paşa'nın 1866'da kaleme aldığı bir sirkülerde şu cümleler yer alıyordu: "İmparatorluk Hükümetinin arzusu her zaman meşru haklarını korumak ve onları tanıyan uluslararası anlaşmalara saygı gösterilmesini sağlamaktır. Şunu da ekleyebilirim ki bu sadece bir arzu değildir, fakat ihmal edemeyeceğimiz zorunlu bir görevdir."[3] 1868'de Girit'ten gönderdiği raporunda da anlaşmanın Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü güvenceye alan prensibinden söz etmişti.[4]

Osmanlı diplomatları anlaşmanın İmparatorluk için taşıdığı önemi sık sık dile getiriyorlardı. Paris Büyükelçisi Mehmed Cemil Paşa, bu hassasiyeti Fransız Hükümetine şu cümlelerle hatırlatmıştı: "Bizim açımızdan bu çağda savaş meydanlarında akıttığımız ve tüm kahramanca çabaları hâlâ hafızalarımızda olan cesur müttefik ordularınınki kadar değerli Osmanlı kanı unutulmazdır ve Paris Anlaşması bu asil kan sayesinde mühürlenmiştir."[5] Girit krizinin en hararetli günlerinde de Moustier'e şunları söylemişti: "... 1856 anlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü ve bağımsızlığını resmen garanti atına alarak önceki tüm düzenleme ve akitleri yürürlülükten kaldırmıştır."[6] 1871'de Musurus

---

2 BOA HR SYS 1860/7/14.

3 18 Temmuz 1866, Âli Paşa'dan Babıâli temsilciliklerine, BOA HR SYS 1043/1/6.

4 *Rapport de S. A. Aali Pacha, Grand Vézir, Sur sa Mission dans l'Île de Créte*, BOA HR SYS 482/1/105.

5 BOA HR.SYS 970/8/47.

6 17 Ağustos 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, *Ottoman Diplomatic Documents on the Eastern Question, The Cretan Uprising 1866-1869 Part I*, s. 584.

Paşa, Lord Granville'e anlaşmanın, İmparatorluğun uğruna kan akıttığı bir savaşın sonucu olduğunu tekrarladı. Eğer Petersburg Hükümeti bu anlaşmayı yok sayarsa, Babıâli'nin Rusya'yla yapılmış tüm anlaşmaları hiç yapılmamış kabul edeceğini söyledi.[7]

Fransız diplomatlarının da anlaşmanın İmparatorluk açısından önemi konusunda Babıâli'den çok da farklı düşünmediği anlaşılıyor. Paris Barış Konferansı'nın başkanlığını yapan Fransız Dışişleri Bakanı ve Fransa'nın delegasyon başkanı Walewski, Paris Barış Anlaşması'nı son yüz elli yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatlerine en uygun anlaşma olarak nitelendirir.[8] Edouard Thouvenel de Paris Barış Anlaşması'nın İmparatorluk açısından sonuçlarını şöyle değerlendiriyor: "Babıâli için, Dünya'daki konumu açısından Paris Anlaşması'ndan daha iyi ve emin bir vesilenin mümkün olduğuna inanmıyorum."[9]

1860'ta Fuad Paşa, Rusya'nın anlaşma koşullarının değiştirilmesini teklif edeceği söylentileri üzerine, anlaşmanın sağladığı Avrupa dengesinden vazgeçilemeyeceğini, diğer imzacı devletlerin de İmparatorluk Hükümeti gibi değişikliği kabul etmeyeceklerini yazmıştı.[10] Avrupalı delegelerin katılımıyla Hıristiyanların yoğun yaşadığı bölgelerde bir araştırma komisyonu tartışılırken, Prens Gorchakov tartışmayı Rusya'nın bu amacı için kullanmayı denemişti. Gayrimüslimlerin koşullarının iyileştirilmesi için Büyük Güçlerin kendi aralarında ve Babıâli'yle yeni bir uzlaşı sağlamalarını önerdi.[11] Avrupa hükümetlerinin Rusya'nın çağrısına uyarak yeni bir uzlaşma için masaya oturması, Avrupa sisteminin temellerinin yeniden belirlenmesi anlamına gelecekti. Rusya'nın 1860'taki girişimi sonuç vermedi.

---

7 13Kasım 1870, Musurus Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/8.

8 L. Thouvenel, *Trois Années de la Question d'Orient 1856-1859 d'Apres les Papier Inédits de M. Thouvenel (1854-1866)*, s. 43.

9 17 Kasım 1859, Thouvenel'den Delaporte'a, BOA HR SYS 970/4/4.

10 21 Ocak 1860, Fuad Paşa'dan Aristarchi Bey'e, BOA HR SYS 884/5/1.

11 20 Mayıs 1860. *Circulaire Du Prince Gorchakov aux Legations Imperiales.* (Akt. Le Baron I de Testa, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis Le Premier Traité Conclu En 1536 Entre Suleyman I et Francois Ier Jusqu'a Nos Jours*, T 7, s. 360.)

Büyük Güçlerin Rusya'ya izin vermeyeceğini söyleyen Fuad Paşa, İngiltere ve Fransa'nın merkezinde durduğu güç dengelerini temel alarak konuşuyordu. Oysaki 1866'dan itibaren aslında bu dengeler değişmeye başlamıştı. 1866 sonunda Rusya anlaşmanın Karadeniz'e ilişkin maddelerinin iptali için bir bildiri hazırladı. Fakat henüz erken olduğu düşünülerek bildiri geri çekildi.[12]

Moustier 1867 Haziran ayında görüştüklerinde Mehmed Cemil Paşa'ya, Gorchakov'un Paris Barış Anlaşması'nın tadili yönünde bir imada bulunmadığını söylemişti.[13] Oysaki Rusya'nın anlaşma hükümlerini değiştirmek için fırsat kolladığı Avrupa diplomasisi için sır değildi. Baron Beust, Paris Barış Anlaşması'nın Rusya için onur kırıcı olduğunu ve bir gücün bu duruma uzun süre tolerans gösteremeyeceğini dile getirmekten çekinmemişti.[14] Musurus Bey de 5 Kasım 1867 tarihli raporunda Lord Stanley'den bu yönde aldığı bilgiyi Hariciye Nezareti'ne iletmişti.[15]

Fransa'nın Sedan'da Prusya'ya yenilmesi, Rusya'ya beklediği fırsatı verdi. Baltazzi'nin 22 Kasım'da Washington'dan Âli Paşa'ya yazdığı gibi gelişmeler "Rusya'nın, Fransa'nın geçici zayıflamasından 1856 anlaşmasını yırtmak için nasıl faydalandığını" gösterecekti.[16]

Daha 1867'de Mehmed Cemil Paşa olası bir savaşın Rusya'ya Doğu'nun üzerine atılma fırsatı vereceğini tespit etmişti.[17] Rüstem Bey de Mehmed Cemil Paşa'dan bir gün önce, Avrupa'daki silahlanma yarışına atfen biraz da abartarak şunları yazmıştı: "Durum ciddi; savaş her an çıkabilir... Eğer Avrupa'da savaş çıkarsa bunu sınırlamak neredeyse imkânsız olacaktır. Yüzyıllık düşmanımızın bize karşı projelerini gerçekleştirmek için bundan faydalanacağından şüphe etmiyorum."[18]

---

12 Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, s. 173.

13 04 Haziran 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 479/1/23.

14 BOA HR SYS 478/1/122.

15 05 Kasım 1867, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 578/80/1.

16 22 Kasım 1870, Baltazzi'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/56.

17 27 Nisan 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 132/61/1.

18 26 Nisan 1867, Rüstem Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1869/13/1.

Rusya'nın askeri hazırlıklarına dikkat çeken Rüstem Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nun da silah gücünü artırmasını teklif ediyordu. Rüstem Bey'e göre bu "ölüm kalım meselesiydi."

İsmail Kemal Bey anılarında, Rusya'ya karşı İngiltere'yle birlikte İmparatorluğun yanında yer alması nedeniyle İmparatorluk halkının Prusya-Fransa savaşında hararetle Fransa'yı desteklediğini söylüyor.[19] Savaş başladığında Babıâli, çıkarlarını ve çatışma alanına coğrafi uzaklığını gerekçe göstererek tarafsızlığını ilan etti.[20] Avrupa'daki sefaretlerinden savaşla ilgili günlük raporlar istemesi,[21] gelişmeleri takip etme ihtiyacını ve konuya yüklenen önemi gösterir. Fransız Hükümeti tarafsız ülkelere, alacağı önlemleri Paris Barış Konferansı'nın 16 Nisan 1856 tarihli oturumunda ilan edilen prensiplere dayandırdığını bildirdi. Karşılığında Babıâli tarafından da aynı hassasiyetin gösterilmesini istedi.[22] Savaşın kısa sürede Prusya'nın zaferiyle sonuçlanması üzerine Babıâli, çıkan sonucun Doğu sorununa olası etkileri üzerine çalışmaya başlayacaktır.

Mağlup Fransa adına Thiers, Büyük Güçlerin başkentlerini sırayla ziyaret ettiğinde[23] İstanbul'da en fazla Petersburg ziyareti merak ediliyordu. Âli Paşa 29 Eylül 1870'te şunları yazmıştı: "Bugün Rusya'ya kur yapmak isteyen herkes bu zavallı anlaşmanın yani gelecekteki güvenliğimizin unsurlarından birinin kurban edilmesini önermeye çabalıyor. M. Thiers'in Petersburg'a aynı öneriyi yapmaya gittiğine kesin gözüyle bakılıyor."[24] Âli Paşa'nın zavallı anlaşma diye söz ettiği 1856 Paris Barış

---

19 *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 37.

20 BOA HR SYS 425/21/13.

21 BOA HR SYS 425/21/25.

22 BOA HR SYS 425/21/34.

23 Musurus Paşa 14 Eylül 1870 tarihli raporunda Thiers'in açıklanan görevinin yeni hükümetin tanınmasını sağlamak, gerçek amacının ise barış koşullarının Fransa'nın aleyhine oluşmaması için diğer Büyük Güçlerin desteğini sağlamak olduğunu İstanbul'a bildirmişti. (BOA HR SYS 425/24/2.) Bu, Rusya'ya Doğu sorunu konusunda taviz verilebileceği anlamına geliyordu. Nitekim Carathéodory Efendi 9 Ekim'de gönderdiği raporunda, Thiers'in Prens Gorchakov'la görüşmesinde Doğu sorunu üzerinde durmadığını, fakat yeni Fransız Hükümetinin temel meselelerde Rusya'yla uyumlu bir politika izleyeceğini ifade ettiği bildirdi. (BOA HR SYS 425/24/13.)

24 29 Eylül 1870, Âli Paşa'dan Halil Bey'e, BOA HR SYS 884/5/13.

Anlaşması'dır. Rusya, Doğu'da 1856'dan sonra "Kırım müttefiklerince" engelleniyordu. Babıâli, bu bloğun dağılmasından endişeliydi. Endişenin haksız olduğu söylenemez. Daha Prusya birlikleri Paris önüne ulaşmadan Avrupa kulislerinde Rusya'nın Paris Barış Anlaşması'nın yenilenmesini talep edeceği konuşulmaya başlanmıştı.

Aynı günlerde Rus Büyükelçisi İgnatiev, Âli Paşa'ya anlaşmanın Karadeniz'in tarafsızlığına ve Basarabya'nın bir bölümünün Moldova'ya katılmasına ilişkin maddelerinin gözden geçirilmesini önerdi.[25] Her ne kadar Carathéodory Efendi'ye İgnatiev'e böyle bir talimat gönderilmediği söylense de[26] –Âli Paşa da daha sonra İgnatiev'in önerisinin diplomatik değil akademik bir karakteri olduğunu yazacaktır–[27] Avrupa'daki sefaretlerden gelen raporlar Karadeniz'in tarafsızlığına ilişkin hükümlerin tartışma konusuna dönüştüğünü gösterir. Bu da Fransız yenilgisinin doğal sonucu olarak algılanmıştı. Gerçi Paris Barış Anlaşması'nın resmen başka anlaşmayla değiştirilmesi için biraz beklenmesi gerektiğinin herkes farkındaydı. Carathéodory Efendi'nin Rus başkentinden gönderdiği raporunda Rusya'nın açıktan böyle bir talepte bulunmak için doğru zamanı kolladığını yazıyordu.[28]

Rüstem Bey, 12 Kasım'da Petersburg Hükümetinin imzacı devletlere Paris Barış Anlaşması'nın yenilenmesi için bir not gönderdiğini İstanbul'a bildirdi.[29] Berlin basını 11 Kasım'da sirkülerle ilgili yayın yapmaya başlamıştı.[30] 15 Kasım'da da Petersburg basını sirküleri yayınladı.[31] Sirkülerde Karadeniz'in tarafsızlığı ile Eflak-Boğdan gündeme getirilmişti. Prens Gorchakov tarafından imzalanan sirkülerde, anlaşmanın genel prensiplerini korumakla birlikte Rus İmparatoru'nun kendisini daha fazla 1856

---

25 18 Eylül 1870, Âli Paşa'dan Carathéodory Efendi'ye, BOA HR SYS 884/5/8.

26 Carathéodory Efendi, Âli Paşa'dan aldığı bilgi üzerine konuyu Rus Hükümet yetkilileriyle görüştü. Raporunda Rusya'nın genel bir Avrupa Kongresi dışında anlaşmanın yenilenmesi için inisiyatif almayacağına inandığını yazacaktır. (13 Eylül 1870, Carathéodory Efendi'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 884/5/9)

27 BOA HR SYS 884/5/41.

28 1878'de Paris barışının yerine Berlin barışı ikame edilirken, Osmanlı delegasyonuna Paşa sıfatıyla Carathéodory başkanlık edecektir.

29 12 Kasım 1870, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/1.

30 13 Kasım 1870, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/11.

31 15 Kasım 1870, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/23.

anlaşmasının hükümleriyle bağlı kabul edemeyeceği açıkça yazılmıştı.[32] Rusya, Büyük Güçlere Karadeniz ile ilgili hükümlerin yeniden müzakere edilmesini öneriyordu.

Londra'daki Rus büyükelçiliği de sirküleri resmi olarak Lord Granville'e sunmuş, Rusya ve Prusya'nın uzlaşmaya vardıklarını ifade etmişti.[33] Lord Granville, Rusya'nın 9 Kasım tarihli bu sirkülerini Musurus Paşa'ya okuttu. Musurus Paşa, biraz da Granville'in tavrından aldığı destekle, sirküleri gördüğü en zayıf ve akıldışı diplomatik belge olarak nitelendirir.[34] Fakat bu belge Paris Barış Anlaşması'nın 14. maddesinin ve Karadeniz'le ilgili Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında imzalanan 30 Mart 1856 tarihli konvansiyonun korunmasının artık mümkün olmadığını gösterecektir. Hem de Londra, Viyana ve Floransa'dan ilk etapta gelen Babıâli lehine olumlu mesajlara rağmen.

Babıâli elçilikleri vesilesiyle gelişmelerden haberdardı. Fakat İstanbul'daki Rus büyükelçiliği henüz konu hakkında Babıâli'yle temas kurmamıştı. İstanbul alacağı tavrı belirlemek için beklemeyi tercih etti.[35] Hükümet resmi açıklamadan önce diğer imzacı devletlerin tavrını görmek istiyordu.

Avusturya, Rus hamlesini imzacı devletlere bir şamar olarak nitelendirmiş ve aynı şekilde karşılık verilmesini önermişti. Halil Bey'e göre Viyana'nın tavrı, daha önce olmadığı kadar Babıâli'nin lehineydi. Büyük Güçlerin kendilerini Sultan'dan daha fazla Türk göstermeyeceklerini söyleyen Kont Andrassy, Babıâli'ye Büyük Güçleri yanında tutması için Rusya'nın hak iddialarını güçlü bir şekilde protesto etmesini ve imzacı devletlere çağrı yapmasını önerdi.[36] Avusturya kabinesi Rus delillerini çürüten ve Rusya'nın böyle bir harekete hakkı olmadığını ilan eden bir cevap verme kararı almıştı.[37] İngilizlerin cevabında protesto kelimesinin geçmemesi nedeniyle, Viyana Hükümetinin resmi açıklamasında da protestodan söz edilmeyecektir. Halil Bey, Kont Beust'a daha sert

---

32 BOA HR SYS 885/1/22.
33 12 Kasım 1870, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/4.
34 13 Kasım 1870, Musurus Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/8.
35 14 Kasım 1870, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/5.
36 13 Kasım 1870, Halil Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/16.
37 15 Kasım 1870, Halil Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/25.

ifadelere yer verilmesini arzuladığını açıkça dile getirse de raporunda Avusturya'nın cevabını İngiltere'ninkinden hem daha katı hem de daha sert olarak nitelendirdi.[38] Kont Andrassy de Şansölye'nin cevabını zayıf bulduğunu söylemişti.[39]

İtalyan Kralı, Photiadés Bey'le 16 Kasım'da yaptığı görüşmede Rus sirkülerini "absürt" bulduğunu söyledi. İtalyan Krala göre her şey, Babıâli'nin enerjik tavrına bağlıydı. Fakat Babıâli'ye maddi destek için İngiltere ve Avusturya'nın anlaşma sağlamalarını şart koştu.[40]

Aslında herkes, kesin sözünü söylemek için İngiltere'nin tespit edeceği politikayı bekliyordu. Nitekim Prusya Hükümeti adına Aristarchi Bey'e Prens Bismarck'ın kendi tavrını açıklamadan önce Londra'nın cevabını beklediği söylenmişti.[41] Aristarchi Bey, Dışişleri Bakanı Thile ile görüşürken Berlin Hükümetinin tavrını sormuş, Thile kendi fikrini açıklayamayacağını, fakat soruyu Prens Bismarck'a ileteceğini söylemişti. Aristarchi Bey'e göre bu politik cevap, İngiltere'nin tavrı netleşene kadar zaman kazanmak amaçlıydı.[42] Fransız politikacılar da Gorchakov'un sirkülerini okuduklarında, bu koşullarda Fransa'nın İngiltere'yle uyumlu bir politika izleyeceğini açıklamakla yetinmişlerdi.[43] Fransız Hükümeti adına Mehmed Cemil Paşa'ya, Fransa'nın bu durumda inisiyatif almayacağı, Büyük Güçlerin tavırları hakkında Londra'dan gelecek bilgilerin bekleneceği ifade edilmişti.[44]

Bu gelişmeler yaşanırken Avrupa basını ve kulislerinde yeni bir savaş ihtimali bile konuşuluyordu. Rusya, İngiliz ve Fransız müttefik ordularının zaferiyle kurulmuş dengeleri değiştirmek istemişti. Hem de Büyük Güçlerin Rus sirkülerine cevaplarında vurgulandığı gibi imzacı diğer devletlerin onayını almadan ve uluslararası değerlere saygıyı ortadan kal-

---

38 16 Kasım 1870, Halil Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/29.
39 16 Kasım 1870, Halil Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/30.
40 16 Kasım 1870, Photiadés Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/27.
41 21 Kasım 1870, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/40.
42 22 Aralık 1870, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/113.
43 16 Kasım 1870, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/31.
44 19 Kasım 1870, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/46.

dırarak. Petersburg'da verilen mesajlar da sirkülerin yayınını takip eden ilk günlerde tarafların savaş ihtimalini en azından masada tuttuğunu gösteriyor. Prens Gorchakov, Avusturya'nın Petersburg'daki diplomatlarına, gelişmeler uç noktalara itilirse Rusya'nın her türlü sonuca katlanmaya hazır olduğunu vurgulamıştı.[45]

Photiadés Bey'in 18 Kasım'da İtalyan Kralı ile yaptığı görüşmede, Osmanlı İmparatorluğu'nun hazır askeri güçleri konuşulmuştu.[46] Konunun gündeme gelmesinin tek nedeni İtalyan Kralı'nın merakı değildir. Rüstem Bey de 22 Kasım'da Prens Gorchakov'a Osmanlı İmparatorluğu sınırlarındaki Rus askeri hazırlıklarının nedenini sorma gereği duymuştu. Babıâli'nin endişeleri, İngiliz Hükümetine de iletildi.[47] Hatta Viyana ile Londra arasındaki yazışmalarda Lord Granville, eğer Rusya nezdindeki girişimler sonuç vermezse İngiltere, Avusturya ve Türkiye'nin askeri tedbirler dâhil tüm seçenekleri değerlendirebileceğini bile dile getirmekten çekinmemişti.[48] Buna rağmen Londra Hükümetinin tavrı, aslında sorunun masa başında çözüleceğine işaret eder.

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Granville, Babıâli'nin cevabının Rusya'ya iletilmeden önce kendileriyle paylaşılmasını önermişti. Lord Granville'e göre Babıâli'nin tavrı İngiltere'nin cevabıyla uyumlu olmalıydı. İngiltere uluslararası bir anlaşmanın tek taraflı olarak yok sayılmasına tepki göstermekle beraber, aralarında Rusya'nın da olduğu imzacı devletlerle tekrar müzakere edilmesine hazır olduğu mesajını da veriyordu.[49]

---

45 21 Kasım 1870, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/50.

46 İtalyan Kralı İmparatorluğun savaşa hazır askeri güçlerini sordu. Photiadés Bey, Babıâli'nin beş ila altı yüz bin asker, on beşin üzerinde savaş gemisini hemen hazır edebileceğini, 1853'ten daha güçlü bir askeri potansiyeli bulunduğunu ileri sürdü. (Photiadés Bey'den Âli Paşa'ya, 18 Kasım 1870, BOA HR SYS 885/1/99.) Oysa ki İstanbul Hükümeti, Photiadés Bey kadar iyimser değildi.

47 23 Kasım 1870, Musurus Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/65.

48 24 Kasım 1870, Halil Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/66.

49 Musurus Paşa, Lord Granville'e verdiği cevapta, Paris Barış Anlaşması ile 30 Mart tarihli konvansiyon arasında bir ayrım yapılmasını önerdi. Anlaşmanın 14. maddesinde imzacı devletlerin Osmanlı ve Rus İmparatorlukları arasında imzalanacak konvansiyonu kabul edecekleri belirtiliyordu. Musurus Paşa, konvansiyonun anlaşmadan ayrı olarak anılmasının, Karadeniz'le ilgili konvansiyon hükümlerinin uluslararası bir kongrede gündeme gelmesini

İngiliz cevabı Prens Gorchakov'a 17 Kasım'da ulaştı. Prens Gorchakov İngiliz büyükelçiyi, Hükümdarının kararının geri dönülmez olduğunu söyleyerek cevapladı. Hatta Babıâli Rus taleplerini kabul etmezse, bünyesindeki gayrimüslimlerin Rusya'nın moral desteği ile ayaklanacağını ileri sürerek İngiliz diplomat aracılığıyla İstanbul'u tehdit etti.[50] Âli Paşa bu kritik görüşmeden iki gün sonra İstanbul'un politikasını şöyle formüle edecektir: "Kendisini bu kadar yakından ilgilendiren bir eyleme karşı sesini yükseltmezse, Babıâli görevlerinin en önemlisini yerine getirmemiş olacaktır."[51] Aynı gün beklenen Rus sirküleri resmen Babıâli'ye tebliğ edildi.[52]

Âli Paşa "Tüm dünya için tehlikeli bir girişimin onanmasını engellemek için gösterdiğimiz çabanın, anlaşmanın imzacı devletlerinden de enerjik ve tesirli destek göreceğini umuyoruz" diye yazmıştı. Âli Paşa, yeni bir kongreyi kabul etmeyeceklerinin bilinmesini istiyordu. Oysaki İngiltere'nin cevabına karşı Petersburg'dan verilen karşılıkta da yeni bir kongre çağrısı yapılacaktır.[53] Rusya'nın anlaşmanın genel prensiplerine karşı olmadığı ve Doğu'da barışın korunmasını istediği iddia ediliyor fakat "Avrupa bugün 1856'dan çok uzakta" deniyordu. Lord Granville de cevabı barışçıl bulmuş, müzakerelere açık kapı bıraktığına dikkat çekmişti.[54]

Londra ve Petersburg arasındaki bu yazışma trafiği, askeri çözüm tartışmalarının da sonlanmasını sağlayacaktır.[55] Sonrasında diğer Büyük

---

engelleyerek, Rus politikasına karşı avantaj yaratabileceğini düşünüyordu. (17 Kasım 1870, Musurus Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/32.)

50 17 Kasım 1870, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/34.

51 19 Kasım 1870, Âli Paşa'dan Rüstem Bey'e, BOA HR SYS 885/1/37.

52 19 Kasım 1870, Âli Paşa'dan Babıâli'nin Londra, Tours, Viyana, Floransa temsilciliklerine, BOA HR SYS 885/1/41.

53 25 Kasım 1870, Lord Gorchakov'dan Baron Brunnow'a, BOA HR SYS 885/1/49.

54 27 Kasım 1870, Musurus Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/81.

55 Lord Granville'in Musurus Paşa'ya Rus cevabının eline ulaştığını ve metni olumlayan ifadeler bildirdiği gün, Çar da acil bir telgrafla Rüstem Bey'i görmek istediğini bildirdi. Görüşme 28 Kasım'da gerçekleşti. Rus İmparatoru bu görüşmede hiçbir art niyet taşımadığını söyleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nu hedefalan bir askeri hazırlığın söz konusu olmadığı konusunda garanti verdi.

Güçlerin Rus hamlesine itirazlarında, içeriğe değil biçime ve hukukiliğe vurgu yapılmaya başlanmıştı. İtalyan meslektaşı, Halil Bey'e İmparatorluğun bütünlüğünün korunması için en iyi garantinin, güçlerin uyuşması olabileceğini söylemişti.[56] Oysaki Avrupa başkentlerinden gelen bilgiler, İstanbul'da güvensizliğe neden oluyordu.

Âli Paşa 22 Kasım'da Rüstem Bey'e şunları yazar: "Size tüm dünyayı meşgul eden ve endişelendiren bu sorunla ilgili hâlâ olumlu bir şey söyleyemiyorum. Sizden bu tek taraflı çözümün bizde yarattığı büyük ve can sıkıcı sürprizi saklamayacağım."[57] Aynı gün Halil Bey'e gönderdiği yazısında da Babıâli'nin kesin teminatlar almakla yetinmek zorunda kalacağını tespit edecektir.[58] Halil Bey 23 Kasım'da Kont Beust'e şu uyarıyı yapmıştı: "İstanbul'da Hükümet dışındaki, Avrupalı Güçlerin kendi arzuları için bize musallat olduğunu ve tehlike günü geldiğinde bizi destekleyecekleri bahanesiyle bizi bir tür vesayet altında tuttuklarını ve bu gün geldiğinde bizi terk ettiklerini söyleyen birçok kişi olduğunu bilmeniz gerekiyor."[59] Babıâli'nin gözünde gelişmeler "İmparatorluğun güvenlik garantilerinden birinin kaybına"[60] işaret ediyordu. Babıâli, bir kongre toplanmasını kabul etmektense bazı garantiler alarak Prens Gorchakov'un isteklerini kabul etmeyi düşünmeye başlamıştı. Sadece bu fikrin en üst düzeyde dile getirilmesi bile, Halil Bey'in Kont Beust'e

---

Çar, ülkesinde Osmanlı gayrimüslimleri lehine daha aktif bir politika izlenmesini isteyen güçlü ve kalabalık bir partinin mevcudiyetine rağmen bu partinin görüşlerine itibar etmediğini, Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan gayrimüslimlere, Sultan'ın otoritesine saygı göstermelerini öğütlediğini iddia etmişti. (28 Kasım 1870, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/82)

56 26 Kasım 1870, Halil Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/77.

57 22 Kasım 1870, Âli Paşa'dan Rüstem Bey'e, BOA HR SYS 885/1/53.

58 22 Kasım 1870, Âli Paşa'dan Halil Bey'e, BOA HR SYS 885/1/60.

59 23 Kasım'da Baron Buest, Babıâli'yi çok yumuşak bir tavır göstermekle eleştirdiğinde, Halil Bey İngiltere olmadan Babıâli'nin savaş ilan etmesi durumunda Avusturya'nın destekleyip desteklemeyeceğini sordu. Beust bu soruya cevabın sorumluluğunu üzerine almak istemediğini fakat Avusturya'nın bunun olamayacağını düşündürmeyecek bir tavır izlediğini söylemekle yetindi. (23 Kasım 1870, Halil Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/64.)

60 24 Kasım 1870, Âli Paşa'dan Babıâli'nin Londra ve Viyana Büyükelçiliklerine, BOA HR SYS 885/1/67.

varlığından söz ettiği güvensizliğin, yalnız hükümet dışı kişilere ait olmadığını gösterir.

Aslında güvensizliği yaratan, 1856'daki dengelerin üzerine oturduğu İngiliz-Fransız ittifakına dayanan dengenin ortadan kalkmasıdır. Prusya da Rus karşıtı olası bir blokta yer almayacağını belli etmişti. Prusya Hükümeti adına Thile, Rusya'nın herhangi fiili bir harekette değil sadece diplomatik bir girişimde bulunduğunu söyleyerek, Rus hamlesini gayri-hukuki bile bulmadıklarını ortaya koymuştu.[61] Aristarchi Bey, yazılı bir mutabakatın bulunmamasına rağmen, Prens Bismarck'ın Karadeniz sorunuyla ilgili Rusya'ya diplomatik destek sözü verdiğine inanıyordu.[62]

Bu koşullarda Babıâli'nin kendi gücüne dayanarak savaş ihtimalini göze almadan Paris Barış Anlaşması'nda bir yenilemeye direnebilmesi mümkün değildi. Doğu sorununun tüm tarafları savaş ihtimalini göz önünde tutuyordu. Giritli mülteciler bile yeni bir Türkiye-Rusya savaşı ihtimaliyle umutlanmışlardı.[63] Âli Paşa'nın şu cümleleri ise İstanbul'da hesapların neye göre yapıldığını açığa vuruyor: "İmparatorluk Hükümeti bir savaşı göze almaya hâlâ hazır değil, tüm nazırlar bundan kaçınmak konusunda hemfikir ve zaman kazanma arzusundadır."[64] Âli Paşa'nın ifadeleriyle, Babıâli'nin bu koşullarda arayabileceği garanti, "Paris Barış Anlaşması'nın imzacı taraflarına ne doğrudan ne de dolaylı yollardan bizim iç işlerimize karışmama yükümlülüğü getiren hükümlerinin tam ve sadık şekilde uygulanması" olabilirdi.

Bu koşullarda Rusya'yla yapılacak doğrudan görüşmeler, İstanbul'da bir çözüm olarak görülmüştü. Hatta Sultan'ın İgnatiev aracılıyla Rus İmparatoru'na sorunu ikili görüşmelerle çözme arzusunu ilettiği yönünde

---

61 26 Kasım 1870, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/80.

62 (14 Kasım 1870, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/112.) Aristarchi Bey, kendisinin doğruluğuna inanmadığını belirterek böyle bir söz verilip verilmediğini Prusya Dışişleri Bakanı Thile'e sordu. Thile, Bismarck'ın da Rus notasını şaşkınlıkla karşıladığını, ülkesinin öncelikli gündeminin devam eden savaş ve Roma sorunu olduğunu söyleyerek cevapladı. (22 Kasım 1870, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/113.) Fakat pek çok kişi Thile'in ifadelerinin gerçeği yansıtmadığını düşünüyordu.

63 07 Kasım 1870, Photiadés Efendi'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/105.

64 29 Kasım 1870, Âli Paşa'dan Halil Bey'e, BOA HR SYS 885/1/84.

bir söylenti bile yayıldı. Babıâli bu söylentiyi yalanladı. İgnatiev'in hükümetine yanlış bilgi aktardığını ileri sürdü.[65] Aynı zamanda, Petersburg'la gerginliğe neden olacak tartışmalardan kaçınarak, uzlaşmaya hazır olduğunu ortaya koydu. Örneğin Gorchakov, Musurus Paşa'nın tavrını düşmanca buldukları ve uyarılmasını istediklerini söylemişti.[66] Musurus Paşa'ya bu yönde bir talimat gönderildi.[67]

Babıâli konferans seçeneği dışında çözüm için çabalasa da Kasım'ın son günlerinden itibaren Avrupa kulislerinde, olası bir konferansın nerede toplanması gerektiği konuşulmaya başlanmıştı. Bir hafta öncesinde İtalyan Hükümetinin Gorchakov'un notasına sert tepki göstermesini önerdiğini bildiren Photiadés Bey, 25 Kasım tarihli raporunda İtalyan Dışişleri Bakanı Visconti Venosta'nın konferansı barışçıl bir çözüm için tek yol olarak gördüğünü yazıyordu.[68] Gorchakov da Babıâli'nin konferans fikrine muhalefet etmemesi için Rüstem Bey'e baskı yapıyordu.

Âli Paşa 14 Aralık'ta Rüstem Bey'in raporlarına şu cevabı verdi:

> Prens Gorchakov'un sirkülerine cevap vererek diğer güçleri taklit etmedik. Eğer bu yolu izleseydik, kendimizi büyük bir önem yüklememezlik edemeyeceğimiz bir maddenin tek taraflı olarak reddi hakkında görüşlerimizi açıklamaktan alıkoyamazdık. Bu sessizliğimiz ve tüm tavrımız Sultan'ın Hükümetinin nasıl bir uzlaşma anlayışı içine yönlendiğini Rusya'ya kanıtlıyor.[69]

Aynı gün Aristarchi Bey'e de bir yazı gönderdi. Rusya'nın ortaya attığı tek başlık dışında başka bir konuda müzakereye girmemek koşuluyla konferans fikrini benimsediklerini bildirdi. Âli Paşa'nın ifadesiyle Babıâli "imzacı devlet kabinelerinin insaf ve adalet duygularına"[70] güveniyordu. Oysaki daha Ekim ayında Babıâli, Rus taleplerinin Boğazların güvenli-

---

65 05 Ocak 1871, Âli Paşa'dan Aristarchi Bey'e, BOA HR SYS 885/1/160.

66 03 Aralık 1870, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/108.

67 Âli Paşa, Rüstem Bey'e gönderdiği 11 Aralık tarihli yazısında Musurus Paşa'ya bu yönde bir talimat gönderileceğini bildirdi. (11 Aralık 1870, Âli Paşa'dan Rüstem Bey'e, BOA HR SYS 885/1/107.)

68 25 Kasım 1870, Photiadés Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/102.

69 14 Aralık 1870, Âli Paşa'dan Rüstem Bey'e, BOA HR SYS 885/1/124.

70 14 Aralık 1870, Âli Paşa'dan Aristarchi Bey'e, BOA HR SYS 885/1/110.

ğinin sağlanmasını imkânsız kılacağını ileri sürüyordu. "Bu uğursuz ihtimali ekarte etmek için elimizden ne geliyorsa yapmalıyız"[71] denilmişti.

İmparatorluk 1871'de son on beş yıldan farklı bir döneme giriyordu. Prens Gorchakov, yeni yıl vesilesiyle Petersburg'da düzenlenen baloda Rüstem Bey'e Londra Konferansı'nın tarihinin belirlendiğini, Fransız temsilcisi gelmemiş olsa bile protokoller açık bırakılarak müzakerelere devam edileceğini söyledi.[72]

1856'da Letellier Rusya'nın gizli partizanlarını ve hafiyelerini kastederek "burada Çar'ın eli her şeyin içinde" diyordu. III. Napoléon'a sunduğu raporda[73] "Rusya, Avrupa'yla oynadı" diye yazmıştı. Osmanlı İmparatorluğu bir sivil savaşa sürüklendiğinde Rusya bunu Paris Barış Anlaşması'nı geçersiz kılmak için kullanacaktı. Letellier olası gelişmeleri şöyle öngörmüştü: "Her şeye rağmen hâlâ büyük bir etkisinin olduğu Prenslikler üzerine bir ordu gönderecek, çünkü Fransa Sir, burada kötü temsil edildi ve kötü hizmet aldı..." Daha 1856'da Doğu'yu gözleyen Fransız aydın ve diplomatların, o veya bu sebepten Fransa'nın yeterli etkiye sahip olmamasının, Rusya'ya Paris Barış Anlaşması'na karşı harekete geçme imkânı vereceğini açıkça dile getiriyorlardı.

Napoléon Bonaparte'ın Mısır seferi, İmparatorluğun yöneticilerine diplomasinin yöntemlerini kullanmanın artık zorunluluk olduğunu göstermişti. 1802 Amiens Barış Anlaşması'ndan elli dört yıl sonra, İmparatorluğun geleceğinin teminatı olarak gördüğü anlaşma imzalandı. Bu anlaşmanın kurduğu sistemde ilk gedik ise on dört yıl sonra İmparatorluğun taraf olmadığı bir savaş nedeniyle açıldı. Artık İmparatorluğun kaderi, Avrupa devletleri arasındaki mücadelelerle şekilleniyordu.

Voltaire, Alman asıllı Candide'i Avrupa'nın bir ucundan diğer ucuna, oradan Güney Amerika'ya, en son olarak da İstanbul'a gönderir. Candide İstanbul'a yerleşir; sevgilisi ve dostlarıyla "bahçesini yetiştirmeye" başlar. Sedan Savaşı, Candide'in yayınından yüz on bir yıl sonra Almanya'ya Doğu'nun bahçelerini de açan bir süreci başlattı. 1880'lerde Doğu'daki Alman nüfuzu rakiplerini zorlayan bir noktaya gelecektir.

---

71 BOA HR SYS 884/5/45.

72 13 Ocak 1871, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/165.

73 *Question Turquie Cri de Detresse des Chretiens*, AMAE MD T 50/359-370.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya toprakları, emperyalist rekabette Wilhelm Almanyası'nın en önemli faaliyet alanı oldu.[74]

Süleyman Kani İrtem de Yafa ve Hayfa taraflarında Alman kolonizasyonunun 1868'den itibaren başladığını belirtir.[75] İç borçlanmayı finanse eden Galata bankerlerinin 1860'lı yılların başından itibaren en fazla iş yaptıkları ülke Fransa'ydı. Sedan Savaşı sonrasında Fransız bankalarının yerini Alman ve Avusturya bankaları aldı.[76]

Mordtmann, 1870'te Fransa'nın Almanya'ya yenilmesinin, Âli Paşa'nın hastalanarak ölümüne neden olduğunu iddia eder.[77] Mordtmann'ın iddiası biyolojik anlamda olmasa bile, siyasal anlamda bir gerçeği işaret ediyor. Fransa'nın yenilgisinin, Âli Paşa'nın kişiliğinde temsil edilen siyasetin ölümüne yol açtığı kabul edilmelidir. Diplomasi belgelerini inceleyen Osmanlı aydınları, 1870'te Paris Barış Anlaşması'nın aldığı darbeden Bismarck Almanyası'nı sorumlu tutacaktır. Londra Konferansı'nı Bismarck'ın Şark'a ilk darbesi olarak nitelendiren Hayreddin Bey şöyle yazar: "Rusya'nın on altı senede kılına bile dokunamadığı mühim bir anlaşmanın hükmünü, Bismarck on altı saat içinde kendi başına darmadağın etmiştir."[78]

Paris Barış Anlaşması'nın düzeni 1878'de yerini Berlin Anlaşması ile kurulan yeni statüye bıraktı. Anlaşmanın hukuki varlığı ise Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etti. Babıâli, 14 Ekim 1916'da Berlin Hükümetine gönderdiği yazıda hem Paris Barış Anlaşması'nın hem de 1878 Berlin Anlaşması'nın yürürlükten kaldırıldığını bildirdi.[79] Yazıda Paris Barış Anlaşması'yla verilen sözlerin Büyük Güçler tarafından zaten yerine getirilmediği örnekleriyle izah ediliyordu. Fransız Hükümetinin Lübnan'da silahlı gücüne dayanarak yeni bir rejim kurduğu, Tunus'u

---

74 Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, s. 62.

75 Süleyman Kani İrtem, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, s. 88.

76 Murat Hulkiender, *Bir Galata Bankerinin Portresi: George Zarifi (1806-1884)*, s. 81.

77 Andreas David Mordtmann, *Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, s. 19.

78 Hayreddin Nedim Göçen, *Belgelerin Dilinden Osmanlı ve Avrupa*, s. 141.

79 BOA HR MMŞ İŞO 65/10/42-43-44-45-53-54-55.

işgal ettiği, diğer devletlerin Fransız Hükümetinin bu eylemlerine sessiz kaldığı vurgulandı.

1876'da Paris Barış Anlaşması'nın yenisiyle ikame edilmesini isterken, bu sefer Rusya, Babıâli'nin sözlerini yerine yetirmediğini ileri sürmüştü. İstanbul Konferansı'nda Rus Büyükelçisi İgnatiev, meslektaşlarına sunduğu notada şu iddiaları tekrarlıyordu:

> 1856'da karara bağlanan reformlar hiç uygulanmadı; Hıristiyanlar Osmanlı ileri gelenlerinin ve memurlarının insafına terk edildi, Bosna'da dinlerini özgürce icrada sıkıntı çekiyorlar, mahkemelerde adalet bulamıyorlar; Müslüman mülk sahiplerinin ve otoritelerinin vergileri, görevi kötüye kullanmaları ve keyfilikleri onları yoksul ve umutsuz kılıyor; vilâyet kanununun tek biçimde uygulanması sayesinde, karma idareler, demem o ki Müslüman unsurun hiç olmadığı veya az sayıda bulunduğu bütün bölgelerde Müslüman çoğunluğa tutunduruldular.[80]

---

80 Akt. Salih Münir Paşa, *La Politique Orientale de la Russie*, s. 130.

SONUÇ

> Beşeriyetin beşiği tekrar işgal edilmişti, sahildeki eski tarihi beldeler, içine gömüldükleri kumlardan sıyrılmışlardı; Şam, sonra Bağdat, sonra Hint, Çin üşüşen Fransız mühendisleri tarafından işletiliyordu. Napoléon'un kılıçiyle yapamadığını, başaramadığı Doğu'yu fethetme işini, bir mali kumpanya, bir kazma ve el arabası ordusu yollayarak gerçekleştiriyordu... İstanbul zaptedilmişti, yakında Bursa, Ankara, Halep alınacaktı, arkasından İzmir, Trabzon...
>
> (Emile Zola, *Para*)

Lord Palmerston 1855 Ağustos'unda görüştüğü Musurus Bey'e dördüncü noktayla İngiltere ve Fransa'nın diğer Büyük Güçlere karşı taahhüt altına girdiğini, Avrupa desteğinin devamı için reformların gerekli olduğunu, bağımsızlığa zarar verecek taleplerin ancak Babıâli'nin kendisinin inisiyatif almasıyla engellenebileceğini söylemişti.[1] 1856'da Babıâli bu tavsiyeye uygun olarak Hatt-ı Hümayun'u ilan ettiği gibi 1867'de attığı adımlarla inisiyatifini daha da artırdığına inanıyordu. Örneğin Fuad Paşa 5 Haziran 1867'de Mehmed Cemil Paşa'yı yabancı posta servislerinin kaldırılması için Fransız Hükümetiyle müzakereleri başlatmakla görevlendirmişti.[2] Eğer bu girişim başarılı olsaydı, kapitülasyonların geriletilmesinde önemli aşama kaydedilmiş olacaktı.

---

1 25 Ağustos 1855, Musurus Bey'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1869-B/3/34.

2 11 Kasım 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 124/67/1.

1868'de Bourée, Hükümeti tarafından reformlardaki gelişmeleri tebrik etmekle görevlendirilmiştir.[3] 1869'a gelindiğinde reform hamlesinin Babıâli'ye daha büyük bir özgüven verdiği görülür. Âli Paşa'nın 1869'da kaleme aldığı şu satırlar bu özgüveni ortaya koyuyor: "Her gün tamamladığımız reformların, bizde herkesin yeterli hayat ve özgürlük garantisinin bulunduğunu bugünden itibaren ilan edebilme hakkını verdiğini savunuyoruz."[4] Aynı özgüven Sultan Abdülaziz'in 1969'da Babıâli'yi ziyareti vesilesiyle yaptığı konuşmaya şöyle yansımıştı:

> Geçen sene iyi bir şekilde sonuçlanan çabalarımızın başarısı bize hukukumuzun her yerde tam anlamıyla tanındığını ve saygı gördüğünü kanıtladı ve dost veya müttefik güçlerin bu koşullarda sundukları destek, onların hakkımızdaki iyi niyetli duygularını bir kez daha bize garanti etti. Bütün bunlar ispat ettiğimiz moderasyonun ve genel barışı korumak için hiç ara vermediğimiz çabalarımızın sonucudur.[5]

Fransız Dışişleri Bakanlığını vekâleten yürüten Roucher bu konuşmanın "Majestelerinin uygulanmaya başlanan reformlara yeni bir güç verdiğini ve her açıdan liberal olduğu kadar iyi niyetli bu konuşmanın Türkiye'nin dostlarına büyük bir güven verecek nitelikte ifadelerle tasarlandığını"[6] söylemişti.

Avrupa kulislerinden de Babıâli'yi cesaretlendiren mesajlar geliyordu. 1869'da Viyana'daki Fransız Büyükelçisi Duc de Gramont'un Haydar Efendi'ye söylediği şu sözler, gelen bu mesajlar için tipik bir örnektir:

> (III. Napoléon) Herkesten daha fazla Türkiye'nin gönenciyle ilgileniyor çünkü Osmanlı İmparatorluğu bundan böyle Avrupa dengelerinin vazgeçilmez bir unsurudur. Fransa, Türkiye'yi devletler balansında sadece yerini değil ağırlığını da koruyarak güçlü ve sağlam görmek istiyor, çünkü bu son koşul olmadan bir denge imkânı yok.[7]

---

3 10 Nisan 1868, Mehmed Cemil Paşa'dan Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1869-D/2/61.

4 07 Temmuz 1869, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 1821/1/19.

5 *Discours Imperial Traduction*, BOA HR SYS 1862/1/5.

6 14 Mayıs 1869, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1862/1/11.

7 23 Nisan 1869, Haydar Efendi'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1405/3/11.

1861'de Büyük Güçlerle yeni ticaret anlaşmaları imzalandı ve dış ticaret vergileri revize edildi. İthalâttan alınan vergiler artırıldı. Babıâli imalatı himayeci bir dış ticaret politikasına yöneldi. 1863'te açılan Sergi-i Umumi-i Osmanî milli sanayinin desteklenmesiyle doğrudan bağlantılıydı.[8] Islahat-ı Sanayi Komisyonu içerde üretimi destekleyici tedbirler geliştirmeye çalıştı. Quataert'a göre 1860'tan sonraki korumacı politikalar "İngiltere'nin dünyadaki üstünlüğüne vurulan ilk darbelerden biriydi."[9] "Yeni ticari anlaşmalardan itibaren" Osmanlı sanayinin koşullarının değişmeye başladığına dikkat çeken Prokesch de "sistematik fakirleşme durulmaya başladı ve şurada burada endüstri daha ayağa kalkıyor"[10] diye yazmıştı. 1838 ticaret anlaşmaları için ise "Doğu endüstrisi, Avrupa'yla yapılan eski ticari anlaşmalarla öldürülmüştür" diyor.

Sonuç, Prokesch'in iddia ettiği kadar başarılı olmadı. Babıâli, bütün çabalarına rağmen kendisine yeterli genişlikte bir hareket alanı yaratamıyordu. Söz konusu olan ticari anlaşmalar olduğunda, Büyük Güçlerin tam bir mutabakat içinde hareket ettiği ve Babıâli'nin Avrupa başkentlerinden gelen baskılara karşı koyamadığı görülür. Sisam, bu konuda emsal bir deneyim yaşadı.

1862'de Sisam Valisi Aristarchi Bey, 1861'de imzalanan yeni ticaret anlaşmalarından sonra Avrupalı tüccarların gümrük vergilerini İstanbul ve İzmir'de ödediklerinden dolayı Sisam bütçesindeki açıkların daha da büyüdüğünü ileri sürmüş, konunun aciliyetine dikkat çekmişti.[11] 1864'te merkezi hükümet de gümrük vergileri tek gelir kaynağı olan adada özel bir düzenlemenin gerekli olduğunu kabul etti.[12] Sisam'daki yerel yönetim, ithalât üzerinden yüzde iki özel bir vergilendirme kararı aldı.

İlk önce 16 Kasım 1864'te İtalyan delegasyonu, ticari anlaşmalara aykırı düzenleme yapılamayacağı gerekçesiyle memorandumla Babıâli'ye

---

8 Zeynep Çelik, *Şark'ın Sergilenişi 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi*, s. 150.

9 Donald Quataert "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914" *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 945.

10 *Observations De Baron de Prokesch Sur le Mémoire du Cabinet Français du 22 février 1867.*

11 17 Aralık 1862, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya BOA HR SYS 1510/4/18.

12 06 Şubat 1864, Âli Paşa'dan Aristarchi Bey'e, BOA HR SYS 1510/4/22.

başvurdu.[13] 23 Kasım'da da İzmir'deki Fransız Konsolosu, Büyükelçi Moustier'e konu hakkındaki şikâyetini iletti.[14]

Aristarchi Bey vergilendirmenin adil ve gerekli olduğunu savunuyordu. Ek vergi geliri eğitim harcamaları için kullanılacaktı. Okulların giderleri için başka kaynak mevcut olmadığından, ticari anlaşmalarla her türlü vergiden muaf kalan en üst sınıftan tüccarların vergilendirilmesi yoluna gidilmişti. Vergiyi ödeyecek tüccarlar çocuklarını bu okullarda okutarak aslında vergiden istifade edeceklerinden, vergilendirmeye karşı çıkmıyorlardı. Aristarchi Bey adada hiçbir İtalyan tüccar bulunmadığını ve İtalya'yla zaten ticaret yapılmadığını iddia etmişti.

Aristarchi Bey'in gayretleri sonuç vermedi. Babıâli, yasadışı olarak nitelendirilen bu verginin kaldırılmasına, yabancı çocuklarının da okullara kabul edilmemesine karar verdi.[15] Aristarchi Bey 04 Ocak 1865 tarihli yazısının ekinde, özel verginin kaldırıldığını duyuran kararı Âli Paşa'ya gönderdi.[16]

1838'de imzalanan serbest ticaret anlaşmaları, kapitülasyonların açtığı yolda ilerlemişti. Hatta 1838'de Fransa'yla imzalanan ticaret anlaşmasının başlığında bile kapitülasyonlara ek ticaret ve denizcilik konvansiyonu olduğu belirtilmişti.[17]

Âli Paşa, eğer sonuçlarını öngörebilselerdi kapitülasyonları imzalayan Sultanların hiçbirinin o imzaları atmayacağını söylerken, Babıâli'nin konuya bakışını da özetler.[18] 1869'da da şu satırları kaleme almıştı:

> Paris Kongresi'nde yaptığım deklarasyon ve orada bize verilen sözlerden itibaren; Paris Anlaşması'yla ortaya çıkan durum ile kapitülasyonlar ara-

---

13 BOA HR SYS 1510/4/29.

14 BOA HR SYS 1510/4/31.

15 BOA HR SYS 1510/4/32.

16 04 Ocak 1865, Aristarchi Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1510/4/33.

17 *Convention formant appendice aux capitulations garanties a la France par la Porte Ottomane et amendant ou alterant, dans l'interet du commerce et de la navigation des deux pays, cetaines stipulations qui etaient contenues dans ces capitulations,* BOA HR SYS 1886-A/3/21.

18 01 Haziran 1869, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 1821/1/15.

sındaki çelişkiler, bağımsızlığımıza sürekli verdiği zararlar, gelişmemize koyduğu köstekler, kaçınılmaz sonuç olan suiistimal ve çatışmalar ve nihayetinde yeniden düzenlemek veya tamamen ortadan kaldırmak üzere mutabakat hakkındaki görüşlerimizi ortaya koymak için hiçbir fırsatı kaçırmadık.[19]

1850'de Valmy de Babıâli'nin kapitülasyonların temelini zayıflatmaya ve yenilenmesini sağlamaya çalıştığını, bunun için hiçbir fırsatı kaçırmadığını yazmıştı.[20] Âli Paşa Paris Barış Konferansı'nın 25 Mart'ta gerçekleştirilen ve on dört no'lu protokolle kayda alınan seansında, kapitülasyonların müzakere edilmesini sağladı. Diğer ülke delegeleri Âli Paşa'nın görüşlerini destekleyen açıklamalar yaptılar.[21] Protokolde oybirliğiyle, Türkiye'de ikamet eden yabancıların koşulları ile Babıâli'nin diğer güçlerle ticari ilişkilerini tayin eden düzenlemelerin revize edilmesi gerektiğinin kabul edildiği belirtildi. Barışın sağlanmasından sonra Babıâli ile diğer imzacı devletlerin temsilcileri arasında İstanbul'da müzakerelere başlanması niyetine yer verildi.

Babıâli 1856'da istediğini almayı başaramamış, sadece kapitülasyonların gözden geçirileceği vaat edilmişti. Babıâli bu cılız ifadeyi bile bir koz olarak kullanmaya çalışacaktır. Örneğin 1869'da İngiltere, Mısır'daki adli sistemi incelemek üzere uluslararası komisyon oluşturulmasını

---

19 07 Temmuz 1869, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 1821/1/19.

20 E. De Valmy, *Reform De L'Empire Ottoman Leur İnfluence Sur Les Progrés De La Civilisation et Le Mentien De L'Equilibre European*, s. 26.

21 Âli Paşa'ya göre kapitülasyonlar hükümet politikası oluşturulmasında ve ticari ilişkilerin geliştirilmesinde zorluklara neden oluyordu. Yabancıların adli ve idari yönetime müdahalesinin hükümet içinde hükümet durumu yaratarak yereldeki Osmanlı idaresinin etkinliğini sınırlıyordu. Bu sınırlama Avrupalıların güvenlik ve ticari işlemlerini olumsuz etkiliyor ve gelişmeyi engelliyordu. Âli Paşa'nın, Batılı devletlerin Doğu ülkeleri ile ticaret ve denizciliklerini geliştirebilmesine yaptığı vurgular, Fransız Dışişleri Bakanı Walewski tarafından da desteklenmişti. Sardunya delegesi Cavour, Avrupa'nın en liberal ticaret rejiminin Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğunu savundu, ülke içindeki anarşinin de bu olağanüstü durumdan kaynaklandığını dile getirdi. İstanbul'da da görev yapmış olan Fransız diplomat Bourqueney ise içerdiği hükümlerin Babıâli'nin otoritesini sınırlandırdığını dile getirdi.

önerdi. Babıâli itiraz yazısında, Paris Barış Konferansı'nın 25 Mart tarihli oturumunda kapitülasyonlar konusunda verilen sözler hatırlatacaktır.[22]

Âli Paşa'nın konuyu konferans gündemine taşımak istemesi, muhtemelen Hatt-ı Hümayun'daki vaatlerin kapitülasyon sistemi içinde uygulanmasının yaratacağı olası sakıncalardan kaynaklanıyordu.

Sisam özelindeki yüzde iki ek vergi için kararlılık gösteremeyen Babıâli, 1869'da kapitülasyonların kaldırılması için yeni bir hamle yapacak kadar kendisine güveniyordu. Aynı yıl İmparatorluğun bağlı prenslikleri de kapitülasyonları hafifletebilmek amacıyla kulis yapıyorlardı. Ekim ayında Münir Efendi, Âli Paşa'ya Eflak-Boğdan Prensi Charles'ın Avrupa'ya kapitülasyonların modifikasyonunu müzakere niyetiyle geldiğini bildirmişti.[23] Babıâli için kabul edilemez olan, kapitülasyon anlaşmalarının Eflak-Boğdan Prensliği ile müzakeresiydi.[24] Kendisi de beş ay önce kapitülasyonları kaldırmak için bir deneme yapmıştı.

Tanzimat yöneticileri iktisadi modernleşmenin önündeki en ciddi engel olarak kapitülasyonları görüyorlardı.[25] Babıâli'nin bu tespiti dönemin Batılı tanıklarınca da tekrarlanır. Örneğin uzun yıllar Osmanlı ülkesinde yaşayan ve fenerler idaresinde yöneticilik yapan Fransız vatandaşı Collas, kapitülasyonların reformlar önünde engel olduğunu açıkça ifade eder: "Eğer Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda ve 1856 Hatt-ı Hümayunu'nda

---

22 (30 Nisan 1869, BOA HR SFR (04) 177/1/1.) İsmet Paşa da Lozan Konferansı'nın ikinci komisyonunun 02 Aralık 1922 tarihli oturumunda kapitülasyonların kaldırılmasını savunurken, 1856 Paris Barış Konferansı'nın tutanaklarından uzun alıntılar yapacaktır. (*Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Çev: Seha L. Meray, Takım 1, Cilt 2, A.Ü. Basımevi, 1971, s. 7)

23 23 Ekim 1869, Münir Efendi'den Âli Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 178/97/1.

24 22 Eylül 1869, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 178/53/2.

25 (Âli Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, s. 185.) Avrupalı fikir ve siyaset adamlarının da benzer bir yaklaşımı ifade ettiği önemli örnekler vardır. 1851'de Francois Vagués kapitülasyonların İmparatorluğun yeniden düzenlenmesi önünde gerçek bir engel olduğunu, mutlaka gözden geçirilmesi gerektiğini, 1840 ve 1841 tarihli konvansiyonlarla çeliştiğini savunuyordu. (Francois Nogués, *L'İndepandance De La Turquie Et Ses Traités Avec Les Puissances Suivi De La Reforme En Turquie*, s. 3.)

verilen sözler lafta kalmışsa, bu sözlerin yerine getirilmemesinin faturası Osmanlı Hükümetine kesilebilir mi? Kapitülasyonlar Osmanlı Hükümetinin karşısında aşılmaz bir engel gibi durduğu sürece, elbette hayır."[26]

1869 Mayıs ayında, bir gazeteci Mehmed Cemil Paşa'ya kapitülasyonlarla ilgili bir metin getirdi ve Babıâli tarafından hazırlanıp hazırlanmadığını sordu. Mehmed Cemil Paşa, metnin Babıâli'ye ait olmadığını söyledi.[27] Oysaki metin İstanbul Hükümeti tarafından hazırlanmıştı. Gizli ve resmi kaydıyla bazı yabancı temsilciliklere gönderilmiş, Avrupa'daki Osmanlı büyükelçiliklerine gönderilmesine gerek görülmemişti.[28]

Yazıda[29] kapitülasyonların uygulanmasında karşılaşılan suiistimaller on madde altında özetlenmişti. Konsolosluklarla ilgili 1863 tarihli nizamname hatırlatılıyordu. Yabancı temsilciliklerin nizamnamede belirtilen sayıyı ve süreyi aşan Osmanlı vatandaşına, drogman ve yazıcılara sağladığı himaye tanınmayacaktı. Konsolosluk personelinin anlaşmalarda belirtilenler dışında hukuki imtiyazlara sahip olmadığı bildiriliyordu. Dış ticarete ilişkin anlaşmalar devam etmekle birlikte, yabancılara kapitülasyonlarla verilen ve artık mevcut olmayan vergilerden muafiyetlerin, modern vergiler için örnek oluşturmadığı belirtiliyor, iç ticarette yabancıların yerli tüccarlarla aynı hak ve yükümlülüklere sahip olduğu söyleniyordu. Babıâli, anlaşmalar ve kapitülasyonlarda yer almadığı halde yabancılara kullandığı bazı yargı muafiyetlerini artık uygulamayacaktı. Kapitülasyonların suiistimallere neden olduğu ve imtiyaz sınırlarını aşan hak iddialarının Sultan'ın egemenlik haklarına zarar verdiği vurgulanmıştı. Yazıda şu ifadelere yer verilmiştir:

> Kapitülasyonların varlığının, kurumların düzenli işleyişine ve İmparatorluktaki medeniyeti ilerletecek adımlara nasıl mani olduğunu defalarca izah ettik: Üstelik İmparatorluk Hükümeti, kapitülasyonların mahzurlarını ağırlaştıran bu suiistimallerin devam etmesine izin vererek görev ve onurunun gereğini yerine getirememektedir.

---

26 Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, s. 109.

27 BOA HR SYS 1821/1/3.

28 BOA HR SYS 1821/1/5.

29 BOA HR SYS 1821/1/4.

La Turquie gazetesinde konuyla ilgili yayınlanan bir makale –her ne kadar Babıâli makalede verilen bilgileri doğrulamasa da– konuyu tekrar gündeme getirdi.[30]

Fransız Dışişleri Bakanı La Valette 3 Haziran 1869'da Mehmed Cemil Paşa'yla yaptıkları görüşmede kapitülasyonları, geçmiş Sultanların nazik bir hediyesi olarak nitelendirdi. Kapitülasyonların artık anlamının kalmadığını, kaldırılmasından yana olduğunu söyledi. Doğu'daki birçok yabancının kapitülasyonların gözden geçirilmesini istediğini, fakat başta adli sistem olmak üzere bazı alanlarda reformların tamamlanması gerektiğini ileri sürdü.[31] Yaklaşık bir ay sonra büyükelçiyle yaptığı başka bir görüşmede de Babıâli'nin Paris Barış Konferansı'nda verilen sözlerden kaynaklanan haklarına saygı gösterdiğini söylemekle beraber, kapitülasyonların tadili için müzakereye girişmenin yerinde olmayacağını tekrar etti. Bunun yerine kısmi adımlar için talepte bulunulmasını önerdi.[32] Avrupalı politikacılara göre, Avusturya Dışişleri Bakanı'nın Rus elçisine söylediği gibi Babıâli'nin konu hakkında hiçbir ciddi projesi yoktu. Sadece konsolos müdahalelerinden şikâyet etmekle yetiniyordu.[33]

Gelen direnç üzerine Babıâli geri adım atmak zorunda kaldı. Âli Paşa, kapitülasyonların kaldırılması üzerine mutabakat için koşulların oluşmadığını tespit ederek şu sonuca varmıştı: "Kapitülasyonların derhal tadilinde ısrarcı olmayacağız. Reformlarımız ile idari ve adli organizasyonumuza, Büyük Güçler bize karşı dile getirdikleri endişelerinin gereksizliğini kendileri anlayana kadar devam edeceğiz."[34]

---

30 BOA HR SYS 1821/16.

31 (BOA HR SYS 1821/1/17.) La Valette, Paris'teki Rus maslahatgüzarıyla görüşürken ise kapitülasyonların bir hediye değil anlaşma olduğunu söylemişti. Bu ifade Baron de Talleyrand tarafından da teyit edilmişti. Prens Gorchakov, Paris'ten gelen raporu Conéménos Bey'e okutunca, Babıâli La Valette'in ifadelerinden haberdar oldu. (BOA HR SYS 1821/1/21.)

32 BOA HR SYS 1821/1/18.

33 Kapitülasyonlar, Avusturya Hükümeti için yaşamsal kabul ediliyordu. Avusturyalı bakanın sözlerini Conéménos Bey, kendisine de okutturulan bir rapordan öğrenmişti. (BOA HR SYS 1821/1/8.)

34 (07 Temmuz 1869, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 1821/1/19.) Temmuz ayının ilk günlerinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Clarendon'la görüşen Babıâli'nin Londra Büyükelçisi Musurus Paşa da vakti

Babıâli kapitülasyonları gevşetemediği gibi Islahat Fermanı, İmparatorluğun uluslararası sisteme uyumunda önemli aşamalardan biridir. Geleneksel Osmanlı sistemi içinde ilk gayrimüslim nazırın, Eflak-Boğdan Voyvodalığı gibi makamlardan seçilmesi beklenirdi. Bu seçimin Agathon Efendi'nin kişiliğinde telgraf idaresi gibi Doğu'yu Batı'ya bağlayan bir makamdan yapılması, yeni dönem karakterinin göstergelerindendir. Paşa ünvanı alan ilk gayrimüslim Davud Garabet de bu rütbeye Lübnan Valiliğine atanması sebebiyle yükseltilmişti ve önceki görevi Telgraf Müdürlüğüydü. Agathon Efendi ölünce yerini Davut Garabet Paşa aldı.

Eğer telgrafın devreye girişiyle iletişim sistemindeki gelişmeler olmasaydı, Batı sermayesinin Doğu'daki mali ve ticari operasyonlarını bu derece hızlı hareket ederek yönetebilmesi mümkün olamazdı. Haydar Kazgan'ın ifadesiyle "Avrupa finans kapitalinin gücünün artmasında en önemli olay telgraftır."[35] Victoria dönemi İngiltere'sinin gücü tasvir edilirken dünyayı küçülten ve denetimi kolaylaştıran üç metal şebekeden söz edilir: Buharlı gemi güzergâhı, demiryolu ağı ve telgraf kablo hattı.[36] Islahat Fermanı Dönemi İstanbul'u, Paris ve Londra emtia ve sermaye piyasalarındaki gelişmelerin çok kısa sürede etkisinin hissedilebildiği bir şehirdir.

Kırım Savaşı'nda telgraf hatlarının savaşlarda da ne derece faydalar sağlayabileceği sınanmıştı. Savaştan sonra İmparatorluk topraklarındaki telgraf ağı hızla gelişti. Bu ağ hem İmparatorluğu uluslararası sisteme bağlıyor hem de uluslararası sistemin etkinliğini güçlendiriyordu. 1865'te Londra ile Hindistan arasındaki telgraf iletişimi, Osmanlı toprakları üzerinden sağlanıyordu.[37] Zaten daha başlangıçtan itibaren Osmanlı telgraf sistemi, Avrupa telgraf hattının bir parçası olarak görülmüştür. 1854'te İstanbul ile Belgrad arasında bir hattın çekilmesi gündeme geldiğinde Fransız Hükümeti adına Maslahatgüzar Benedetti, Babıâli'ye

---

gelmediği için kapitülasyonların kaldırılmasında ısrar etmediklerini fakat er ya da geç yabancıların kendilerinin bu imtiyazların kaldırılmasını veya gözden geçirilmesini isteyeceklerini söylemişti. (BOA HR SYS 1821/1/14.)

35 Haydar Kazgan, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, s. 136.

36 Niall Ferguson, *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi*, s. 172.

37 Roderic H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, s. 200.

konvansiyon önerisi yapmıştı. Kendi telgraf sistemini Avrupa sistemine bağlamasının Babıâli'nin menfaatine olduğunu söyleyen Benedetti, Paris büyükelçisi'nin konvansiyon müzakeresi için yetkilendirilmesini istemişti.[38] Osmanlı İmparatorluğu 1865'te kurulan Uluslararası Telgraf Birliği'nin üyesiydi ve ilk konferansına Babıâli adına Agathon Efendi katıldı. Benzer bir konferans 1867'de Paris'te düzenlendiğinde de Mehmed Cemil Paşa, 12 Eylül 1867 tarihli yazıyla Babıâli'nin konferansta Osmanlı Telgraf İdaresi Müdürü Agathon Efendi tarafından temsil edileceğini bildirdi.[39] Agathon Efendi, biraz da bu konferanstaki başarılı temsili üzerine Nafia Nazırı olarak atanacaktır.

Avrupa'nın uluslararası denetiminin İmparatorluğun telgraf sisteminin planlanmasında ne derece belirleyici olabileceği, 1867'deki bir yazışmadan da anlaşılabilir. 1867'de Viyana ile İstanbul arasında iki yeni hat çekilmesi gündeme gelmişti. Fuad Paşa bu hatların hangi amaca tahsis edilebileceği hakkında Babıâli görüşünü açıklarken, İngiltere'nin Hindistan'daki denetiminin ihtiyaçlarını öncelikli gözettiklerini belirtmek zorundaydı. Bu iki telin hem uluslararası yazışmalar hem de Hindistan-Avrupa iletişimi için yeterli olduğunu ve sadece ikincisi için tellerden birini tahsis etmenin gerekli olmadığını savunan Fuad Paşa şöyle devam eder: "Eğer tatbiki bir avantaj sağlıyorsa, telgraf idaresinin, bir telin Hindistan-Avrupa haberleşmesine tahsis edilmesine bir itirazı olmayacaktır."[40] Babıâli'nin tercihi her iki telin de uluslararası iletişim için kullanılmasıdır. Ama bu tercihini açıklamadan önce Hindistan'ın denetiminin ihtiyaçlarına itiraz etmeyeceğini belirtmek zorunluluğu hissediyordu.

Kırım Savaşı müttefik ordularıyla birlikte Batı menşeli, alışkanlık ve kurumları da Doğu'ya taşımıştı. Osmanlı Masonluğu bile Kırım Savaşı'nın bir yan ürünü olarak kabul edilmiştir.[41] En önemlisi Kırım

---

38 Benedetti, Büyükelçilik başdrogmanı Schefer'i Babıâli'yle temasa geçmekle görevlendirdi. (27 Ekim 1853, Benedetti'den Schefers'a, BOA HR SYS 1860/1/7.)

39 BOA HR SFR (04) 140/112/1.

40 Fuad Paşa'nın 14 Mart 1867 tarihli bu yazısı, İngiliz Büyükelçi Lord Lyons'un raporu ekinde Londra'ya gönderilmişti. (NA FO 78/1958/105 eki.)

41 Paul Dumont, *Osmanlıcılık, Ulusçu Akımlar ve Masonluk, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan Mütareke'ye Fransız Obediyansına Bağlı Mason Locaları*, s. 88.

Savaşı ile birlikte İmparatorluk artık Batı mali sermayesinin iş sahalarındandır.

Bu tarihlerde Rothschild ailesi, Credit Mobilier yöneticileri İstanbul'un konukları arasındaydı. Baron Alphonse de Rothschild'ın Hatt-ı Hümayun ilan edildiğinde İstanbul'da olması "oldukça anlamlı"[42] bulunmuştur. Morawitz'in deyimiyle Kırım Harbi'yle medeniyet âlemine kapılarını açan İstanbul, Hatt-ı Hümayun'un ilanı üzerine bütün Avrupa iş adamları için adeta bir buluşma yeri haline gelivermişti.[43] Thouvenel, bu gelişmeye 21 Şubat 1856 tarihli raporunda yer vermişti: "Eğer Ekselansları tüm fikirlerimi ifade etmeme izin verirse, barıştan sonra Avrupa'nın kredisinin, endüstriyel zekâsının ve sermayesinin, Doğu'da diplomasiden bile daha aktif bir rol oynaması gerektiğini eklerim."[44] Nora Şeni de "Şubat tarihli Hatt-ı Hümayun'un tavsiyeleri doğrultusunda modern bir finans merkezinin oluştuğu Konstantiniye'ye bankacıların gösterdiği büyük ilgi"den söz eder.[45] Cevdet Paşa 1856 yılı olaylarını anlatırken "iki mes'ele mevzu'u-ı bash ü müzakere" olduğunu söylüyor; "biri bir banka yapılıp da muamelât-ı sarrafiyemizin ıslahı maddesi... Diğeri demiryolları yapılmak tasavvurâtı"[46] Avrupa için yapılan "sermaye çağı" tanımı, sermaye birikimi anlamında olmasa bile Avrupa mali sermayesinin pazarına dâhil olmak anlamında, İmparatorluk için de geçerlidir.

Eğer dönemin sınıflar arası güç dengeleri incelenmek istenirse, bakılması gereken yerlerden biri finans sermayesinin konumudur. Avrupa mali sermayesinin Babıâli'yle doğrudan iş yapmaya başlaması, İstanbul'daki gayrimüslim bankerlerin devreden çıkartılması anlamına geliyordu. Hatta 1860 başarısız istikrazının kahramanı Mirés, Âli Paşa'ya bir mektup yazarak Galata bankerlerini aradan çıkartmayı ve mali operasyonların kendi üzerinden Londra ve Paris piyasalarında yapılmasını önermişti.[47]

---

42 Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması Alliance Okulları 1860-1925*, s. 65.

43 Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, s. 19.

44 21 Şubat 1856, Thouvenel'den Walewski'ye, AMAE CP T 324/421-426.

45 Nora Şeni, *Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858*, s. 78.

46 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cilt 2, s. 9.

47 20 Kasım 1860, Mires'ten Âli Paşa'ya, BOA HR.TO, 376/47/5.

Karşılığında hem daha uygun koşullarda borçlanma hem de elinde tuttuğu basını Babıâli lehine kullanmayı teklif etmişti.[48]

Yine de Avrupa mali sermayesinin Doğu'ya hamlesine, Galata bankerlerinin oynamaya başlayacakları rol eşlik etti. Haydar Kazgan, XIX. yüzyılın ilk çeyreği sona ererken bu ağırlığın ulaştığı nokta hakkında iddialı bir tespit yapar: "Eğer bankerler Padişahı ve sadrazamı desteklemeye devam etselerdi ne Mahmud Nedim Paşa devrilebilir ne de Abdülaziz azledilebilirdi."[49]

1856 Hatt-ı Hümayunu, hem Babıâli hem de dönemin tanıkları tarafından, Tanzimat Fermanı'nı teyit eden ve onu geliştiren bir metin olarak görülür. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası sisteme uyumunda özel bir aşamayı temsil ettiği de söylenebilir.

Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile kurduğu diplomatik ilişki, baştan itibaren ticaretin güdümündeydi. İlk İngiliz Büyükelçi Willam Harborne, *Levant Compagny* temsilcisi olarak İstanbul'a gönderilmişti. Osmanlı topraklarındaki İngiliz diplomatik teşkilatının maaş ve giderleri şirket tarafından karşılanıyor, konsolosları Londra'daki levant tüccarları seçiyordu. Doğu'daki İngiliz diplomatları, ancak 1825'te doğrudan İngiliz Hükümetinin emrine girecektir.[50] Doğu Akdeniz'deki tüm Türk limanlarına dağılmış Fransız konsolosluklarının masrafları Fransız Devrimi'ne kadar Marsilya Ticaret Odası tarafından ödeniyordu.[51] Fransa'nın Doğu ticareti Marsilya üzerinden yürütülüyordu ve Doğu'da ticaret yapmak isteyen Fransızlar Oda'dan berat almak zorundaydılar.

1830'larda Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli problemi Mısır Hıdivi Mehmed Âli Paşa'nın yarattığı krizdi. İmparatorluk, Mehmed Âli

---

48 Mirés'in kontrol ettiği basının yönetiminde, oryantalizm denince ilk akla gelen isimlerden biri (Burada sözü edilen kişi Lamartine'midir. Bu cümleyi yeniden kurmak lazım bir anlaşılmazlık var.) vardır. *Conseiller du Peuple* yayına başlarken redaktörlük görevi Fransız sanatçı, siyaset adamı ve tarihçi Alphonse Lamartine'e verildi. Mirés *Le Pays* gazetesini satın alınca da Lamartine gazetenin politik yöneticiliğine getirildi.

49 Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, Cilt I, s. 109.

50 Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*, s. 30.

51 François Dopffer, *İstanbul'da Bir Fransız Sarayı*, s. 8.

Paşa sorununu İngiliz ticari çıkarlarıyla uzlaşarak çözdü. 1838 Baltalimanı Anlaşması imzalandığında Fransız Büyükelçi Albert Roussin "Doğu sorunu her zamankinden daha fazla bir İngiliz sorununa dönüşmüştür" diye yazar.[52] Tanzimat Fermanı, İmparatorluğun dış ticaret üzerinden uluslararası sisteme bağlandığı bir dönemde kaleme alınmıştı. Donald Quataert'ın ifadesiyle "Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya piyasasına uyumunun işaretiydi."[53] Tevfik Çavdar da bu görüşü teyit eder: "1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Sözleşmesi ile Osmanlı ülkesine sınırsızca el atma yetkisi alan batı Avrupa ülkeleri tüccarının gereksindiği yasal ortam 1839 Tanzimat Fermanı ile sağlanmıştır."[54]

1856 Hatt-ı Hümayunu ise bu ilişkiye finans boyutunun eklendiği bir aşamanın eseridir. Daha 1840'larda dış borçlanma konuşulmaya başlanmıştı. Batılı diplomat ve aydınlardan gelen öneriler arasında dış borçlanmaya başvurulması da yer alıyordu. Baranchin, 1841 yılında Osmanlı reformlarıyla ilgili görüşlerini rapor halinde Mustafa Reşid Paşa'ya sunmuştu. Önerilerinin altı ay içinde hayata geçirilmesini, eğer bu gerçekleşmez ise bir yıl sonra İmparatorluğun parçalanacağını iddia ediyordu. Baranchin'in önerilerinden ilki İmparatorluğun Hıristiyan cemaatlerinin özgürleştirilmesi, ikincisi ise istikraza başvurulmasıydı.[55] Bu öneriler Hatt-ı Hümayun'a giden süreçte hayata geçirilecektir. Diplomasinin çalışma alanına ticaretin yanında sermaye transferi dâhil oldu. Osmanlı sefirleri artık istikraz anlaşmalarının altına imza atan diplomatlardır. Hatta Mehmed Cemil Paşa Paris'te yeni bir sefaret binası yapılabilmesi için bile Credit Mobilier gibi finans kuruluşlarıyla ilişkiye geçecektir.[56]

1867'ye gelindiğinde Fransız Hükümeti şu tespiti yapar: "Avrupa sermayesi geldi fakat verimsiz şekilde kullanıldı. Yıkıcı finansal kombinezonlar olumsuzluğu artırdı." Avrupa piyasalarında yeni bir istikraza ancak istenildiği ölçüde katı bir şekilde belirlenmiş kesin koşullarla izin

---

52 Akt. Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East a Study of British Commercial Policy in the Levant 1834-1853*, s. 86.

53 Donald Quataert "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914" *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 944.

54 Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, s. 9.

55 18 Mayıs 1840, Branchin'den Reşid Paşa'ya, BOA HR SYS, 1869-B/1/11.

56 08 Nisan 1864, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR TO 76/77/3.

verilmesi gerektiği söylenen raporda, mevcut durumun hazine ve idarenin doğrudan yardımına koşulmasını gerektirdiği ileri sürülmüştü.[57]

1869'da Mısır üzerine tartışmalar, sermaye transferinin diplomatik mücadelenin de merkezi meselelerinden biri olduğunu gösterir. 1866 ve 1867 fermanlarıyla Hıdivlik yönetiminin Mısır'da iktidarı önemli ölçüde genişletilmişti. 1869'da Babıâli Mısır'daki bu statüye, şu tezle müdahale edecektir: Hıdiv'in yapacağı borç anlaşmaları ve Mısır bütçesi Sultan'ın onayına sunulmalıdır. 1869'da yayınlanan yeni bir ferman İstanbul'un Mısır'daki otoritesini tekrar güçlendirdi.[58] Fermanın en önemli maddesi borçlanma konusuydu.

22 Şaban 1286 tarihli fermanda[59] Sultan, "nedenlerinin bütün detayları İmparatorluk Hükümetime bildirilmeden ve önceden benim onayım alınmadan ülkenin gelirlerini uzun yıllar için angaje eden dış istikrazları" kabul etmeyeceğini söylüyordu. Vergilerin Sultan adına toplanması ve nasıl değerlendirileceğinin önceden bilgisi dahilinde olması, bir egemenlik meselesi olarak sunulmuştu. Hıdiv, Sadrazam'a gönderdiği 2 Kasım tarihli mektubunda Babıâli'nin taleplerine boyun eğdiğini bildirdi. Avrupa'daki Mısır ajanları, dışişleri bakanlıklarına Osmanlı sefaretleri tarafından takdim edilecekti. Bütçe konusundaki maddeyi de Mısır'a tanınan ayrıcalıkların yeni bir kanıtı olarak görmek istediğini ifade etti. "Geriye tek bir nokta kalıyor, istikrazların onayı" diyen Hıdiv bu talep yüzünden Mısır'a ilişkin fermanların değerini yitireceğini ileri sürdü. Fransız Hükümeti de Babıâli'yi yeni itilaflar oluşturmaması için uyardı.[60] Diğer maddelerin zaten kabul edildiğini söyleyen Fransa, istikrazlar konusunda ısrarcı olunmamasını istemişti.

1856 Hatt-ı Hümayunu'nun birçok maddesinde sermaye çağının izleri görülüyor. Yabancılara mülkiyet hakkı, bayındırlık yatırımları va-

---

57 *Observations Sur l'Execution du Hatt-ı Houmayoun de 1856.*

58 Hayrettin Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları Babıâli ve Hıdiv İsmail*, s. 102.

59 Hem ferman hem de Hıdiv'in mektubu (*Traduction de la Lettre Adresséée par le KHıdiv d'Egypte au Grand-Vezir le 27 Redjeb 1286/ 2 Novembre 1869.*) Paris Maslahatgüzarı Münir Efendi'ye talimat ekinde gönderilmişti. (BOA HR SFR (04) 180/7/2.)

60 02 Aralık 1869, Münir Efendi'den Âli Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 180/11/1.

atleri, bütçe yapılması vaadi,[61] bir banka kurulacağının ilan edilmesi bu izlerden en göze çarpanları.

Bankacılık sisteminin oluşturulması, mali sermayenin pazarına dâhil olma sürecinin belirleyici adımlarındandır. Kapitalizmin İmparatorluk içine nüfuz etmesinde taşıdığı önem, batılı diplomatların bankacılık sektörünü öncelikli gündemler arasına almalarını sağlıyordu. Örneğin Thouvenel yol haritasında bir banka kurulmasının kesin ihtiyaç olduğunu belirtmişti.

1866'da Sadrazam Fuad Paşa'ya Rusçuk'tan gönderilen ve İngiliz bir diplomat tarafından kaleme alındığı anlaşılan rapor, Batı diplomasisinin konuya duyarlılığına iyi bir örnektir. Vilâyet düzenlemelerinin sonuçları hakkındaki raporda şu cümle yer alıyordu: "Rusçuk'ta bir bankanın kurulması, mevcut koşullarda bana birçok zorluğu aşacak bir tedbir olarak görünüyor ve her yerde oluşturulacak istikraz sandıkları yoluyla ülkenin geniş kaynakları gösterilebilir, kapitalistlerin istekli davranmalarını ummak için her türlü neden var."[62] Raporda ulaşım ağının önemi hatırlatılarak, bunun için çalışma gücünün yeterli olmayacağı, para bulunması gerektiği, vilâyet kaynakların yetersizliğinin bu hedeften vazgeçmek anlamına gelmediği belirtildikten sonra konu banka meselesine getirilmişti. Fuad Paşa da rapora verdiği cevapta reform yolunda yürümek için yeni kaynakların yaratılması konusunda hemfikir olduğunu belirtti.[63]

Daha Hatt-ı Hümayun'un ilanından sadece on beş gün sonra muhtemelen barış görüşmeleri için Paris'te bulunan Lord Clarendon tarafından Stratford Canning'e gönderilen talimatta, Ottoman Bank projesi

---

61 1861'deki mali krizden sonra Fuad Paşa Sultan'a layiha sunmuştu. Bu layihada bütçe ile kredibilite arasındaki ilişkiye özellikle dikkat çekilmişti. Artık her devletin "hisâbını doğru görüp herkese doğru bildirmeye mecbur" olduğu söylenildikten sonra şöyle deniliyordu. "Şimdiki hâlde Devlet-i Aliyye'nin çektiği zaruret itibarsızlıktan neş'et edip bu dahi dahilen ve haricen bir büyük teseyyüb zannı hâsıl olmasından ve zâten ağır olan müzâyaka-i mâliyye hisablarımızın bir karanlık hâlde bulunmasından dolayı hakikatten ziyâde büyütülmesinden zuhura gelmiştir." (Aktaran Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cilt II, s. 235.)

62 BOA HR SYS 1604/8/7-8-9-10.

63 BOA HR SYS 1604/8/11.

gündeme getirilmişti. Lord Clarendon projeyi Âli Paşa'yla görüşmüştü ve Canning'den Babıâli'nin rızasını almasını istiyordu.[64] 1857'de kaleme aldığı bir başka yazısında da Türkiye'de kurulacak ulusal bir bankanın güvenliği için, ülkenin mevcut koşullarında banka üzerinde Avrupa'nın doğrudan kontrolünün zorunlu olduğunu yazdı.[65]

1856'da İngiliz sermayesiyle Osmanlı Bankası kurulmuş, 1863'te İngiliz-Fransız ortaklığına dönüşmüştür. Banka hem yatırım bankası hem de merkez bankası imtiyazlarına sahipti. Batılı diplomatlarca bankaya biçilen rol, Engelhart'ın şu sözlerinden de anlaşılabilir: "Osmanlı Devleti'nin her tarafından Maliye hazinesinin nakdi işlemleri Osmanlı Bankası'na verilirse bütün su-i istimaller ortadan kalkabilirdi."[66]

Osmanlı Bankası ortaklığa rağmen bir Fransız bankası gibi çalıştı. İmparatorluk topraklarındaki Fransız çıkarları 1863'ten sonra Osmanlı Bankası tarafından temsil edilecektir. Hatta Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki I. Dünya Savaşı'na kadar devam eden Alman-Fransız emperyalist rekabetinin, aslında Deutch Bank-Osmanlı Bankası rekabeti olduğu söylenmiştir.

Reformları destekleyen güçler, aslında reformlar için ihtiyaç duyulacak sermaye açığını kapatmaya da talip oluyordu. Thouvenel'in 1855'te Hariciye Nazırı'na gönderdiği bir yazıda,[67] Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi kalkınmasının Rusya'da yarattığı kaygılardan ve bu kaygıların Babıâli açısından Avrupa sermayesinin Doğu'ya çekilmesi ve Avrupa kredisinin temini için yeni bir dürtü olması gerektiğinden söz ediliyordu. Bu yaklaşım Babıâli'nin beklentileriyle de uyumludur. 1856'da Fuad Paşa Hatt-ı Hümayun'un içerdiği reformlarla ilgili olarak da şu değerlendirmeyi yaptı: "Bu reformlar İmparatorluğun gücünün ve zenginliğinin kaynağı olduğu kadar, halkının rahatının da esas temeli olacaktır."[68] 1867'de Moustier, konu İmparatorluğun birliğine verilmiş garantilere

---

64 NA FO 78/1160/258.

65 29 Mayıs 1857, The Earl of Clarendon'dan Lord Stratford de Redcliffe'e, NA FO 78/2436/26.

66 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 277.

67 30 Kasım 1855, Thouvenel'den Fuad Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/3/5.

68 21 Şubat 1856, Fuad Paşa'dan Prens Caradja'ya, BOA HR SFR (04) 24/22/1.

geldiğinde, Fransız İmparatoru'nun Babıâli'yi, finansını geliştirmesi ve bayındırlık faaliyetlerinde kullanılmak üzere sermaye bulmasını desteklediğini söylecektir.[69]

Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışı vesilesiyle yayınladığı Hatt-ı Hümayun'un Fransızcası Babıâli tarafından Osmanlı sefaretlerine gönderilmişti. Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya göre bu Hatt-ı Hümayun, Sultan Abdülmecid döneminde başlamış reformların daha güçlü bir enerjiyle devam edeceğini ilan etmişti. Paris Büyükelçisi Veli Paşa'dan düşmanların propagandalarına karşı bu Hatt-ı Hümayun'u kullanmasını istemişti.[70] Hatt-ı Hümayun'da[71] "İmparatorluğun finansal kredisini yeniden kurmak ve güçlendirmekten" söz ediliyordu. Sultan, bu amaçla "tam bir ekonomi inşa edebilmek için kanun ve gelişme projeleri" hazırlanmasını istemişti. 1869'da Babıâli'de yaptığı ve yukarıda anılan konuşmasında da şu ifade yer alır: "Her zaman ve özellikle bulunduğumuz çağda, bir ülkenin refahı ve medeniyet düzeyi ve hatta hükümetinin güç ve büyüklüğünün temeli kredisinin sağlamlığı ve gelişmişliğiyle orantılıdır." Sultan bu konudaki gelişmelerinin mutluluk verici olduğunu ileri sürmüştü. Sultan'a göre bu mutluluk verici sonuç vergilerin tahsil usullerinde yapılan değişiklikler, masraflar hakkındaki düzen, İmparatorluğun bağlantılarını gerçekleştirirken sahip olduğu anlayış, bu iyileştirmelerin sonucu olarak gelirlerdeki artış ve sanayi ile ticarette kaydedilen ilerlemelerle sağlanmıştı.

Avrupa sisteminin içinde kalabilmek Hatt-ı Hümayun'daki vaatlerin hayata geçirilmesini, özellikle altyapı yatırımlarını içeren vaatlerin uygulanması ise kamu finansmanı gerektiriyordu. 1854 Avrupa finans piyasaları Osmanlı tahvilleriyle tanışmıştı. 1856'dan itibaren Osmanlı topraklarında kurulan demiryolu şirketlerinin hisse senet ve tahvilleri de Avrupa borsalarında işlem görmeye başladı. Hatt-ı Hümayun'un vaatleri, ancak bu yolla gerçeğe dönüştürülebilirdi.

1867'de Babıâli de vaatlerin gerçekleştirilmesi ile finansal koşullar arasındaki bağa vurgu yapar. İmparatorluk Hükümetinin yollar ve de-

---

69 01 Şubat 1867, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 478/1/79.

70 06 Kasım 1861, Âli Paşa'dan Veli Paşa'ya, BOA HR SFR (04) 44/3/11.

71 BOA HR SFR (04) 44/3/12.

miryolları başta olmak üzere bayındırlık çalışmalarına gösterdiği ihtimamın reddedilmesinin mümkün olmadığını savunur. Eğer daha hızlı ve daha tatmin edici sonuçlara ulaşılamamışsa, bunun finans kaynaklarının sınırlılığından ileri geldiğini söyler. Birkaç yılda atılan adımlardan, kilometre garantisi olarak kaydedilen ödeneklerden örnekler verir.[72]

1862'de Lord Palmerston İmparatorluk Hükümetinin esas yoğunlaşması gereken konunun finans sistemini sağlam bir temele oturtmak ve eski sistemin kusurlarından arındırmak olduğunu söylemişti.[73] 1868'in sonlarında Lord Stanley, Osmanlı İmparatorluğu için en temel tehlikenin finanstan kaynaklandığını dile getirecektir.[74]

Avrupa uyumuna ve liberal siyasal sistemine dâhil olan İmparatorluğun, kamu harcamalarının finansmanı için Büyük Güçlerin yöntemlerine başvurmaması düşünülemezdi. Yabancı piyasalarda yapılan istikrazlar, Islahat Fermanı Dönemi İmparatorluk maliyesindeki en belirleyici yenilikti.

İstikrazlar her ne kadar devletten piyasaya yapılan bir işlem olsa da – istisnai olmak koşuluyla devletten devlete avans adı verilen borçlanma da yapılmıştır–[75] Büyük Güçlerin hükümetleri kendileri istemeseler bile bu sürecin merkezinde yer almak zorundaydılar. 1865'te Osmanlı Bankası adına Babıâli'ye verilen bir memorandumda, dış borçların iç borçlardan daha düzenli ödenmesinin Avrupa hükümetlerinin baskısından kaynak-

---

72 *Consideration Sur l'Execution du Firman Imperial de 1856.*

73 11 Eylül 1862, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1860/7/38.

74 03 Aralık 1868, Musurus Paşa'dan Safvet Paşa'ya, BOA HR SYS 578/98/23.

75 1855'te Fransa'dan avans adı altında borç alınmıştı. Fransa'nın Babıâli'ye avans vermesi, Kırım Savaşı devam ederken askeri amaçlarla gündeme gelmişti. (BOA HR SYS 1192/1/43.) Avans 13 Nisan, 17 Nisan, 30 Nisan, 3 Mayıs ve 8 Mayıs tarihlerinde birer milyon olmak üzere beş taksitle tahsil edildi. (BOA HR SFR (03) 17/22/12.) Günde altı yüz elli dört Frank faiz işliyordu. (BOA HR SFR (04) 12/7/11.) Fransız Hükümeti adına Dışişleri Bakanı Drouyn de Lhuys, Veli Paşa'yı bu ödemenin istikraz aracıları eliyle bir an önce yapılması konusunda zorluyordu. (BOA HR SFR (03) 17/22/1.) Aynı yıl Musurus Bey İngiltere'den yeni bir avans almayı denemiş ama başarılı olamamıştı. (Candan Badem, "Namık Paşa'nın Avrupa'da Borç Arayışı (1853-54)", *Toplumsal Tarih*, s. 186, sy. 73.)

landığı açıkça yazılmıştı.[76] Büyük Güçlerin diplomasi teşkilatı, Avrupa başkentlerindeki alacaklılar için en önemli güvenceydi.

1867 yılında hazırlanan raporlardan biri, İngiliz büyükelçiliğinde kaleme alınmıştır ve *Report by Mr. Barron, Her Majesty's Secratery of Embassyon Turkish Finance* başlığını taşır. Lord Stanley'in talimatı ile ivedilikle hazırlanması istenen rapor, Lord Lyons'un 12 Şubat 1867 tarihli raporu ekinde Londra'ya gönderilmişti.[77] Rapor, bütçe kalemlerinin detaylı tablolarından, Osmanlı mali tarihine kadar ayrıntılı bilgiler içeriyor. Bu bilgiler 1867'de Londra Hükümeti için acil ihtiyaç haline dönüşmüştü.

Her ne kadar Osmanlı tahvilleri için Rusya önemli bir pazar olmasa da bu süreç Rusya'nın da Doğu politikasını etkilemiştir. 1867'de İgnatiev, İngiliz meslektaşı Lord Lyons'a Girit krizinde politikalarının gerekçelerinden birinin imzalanmak üzere olan borç anlaşması olduğunu söylemişti. Rusya'ya göre yeni bir istikrazın ciddi zararları olabilirdi.[78]

İmparatorluğun Avrupa finans kapital pazarına dâhil olması, mali sermayenin iç mücadelesinin de bir parçasına dönüşmesi anlamına gelir. 1861'de yaşanan büyük krizde, bu iç mücadelenin de önemli bir rol oynadığı anlaşılıyor. Emile Zola'nın *Para* adlı romanının, Dreyfus davasıyla beraber ilham kaynaklarından da olan Mirés vakası, Doğu sorununun mali boyutuna ilişkin çarpıcı örneklerdendir. İstikrazın neden olduğu gelişmeleri Lord Russell şöyle tanımlar: "Babıâli'nin tüm düşmanlarının, Osmanlı gücünün çöküşünün kesin ve en yakın nedeni olarak işaret ettiği mali sıkıntı." [79]

Kaynak bulmakta zorlanan Babıâli 1860'ta *Caisse Generale Des Chemins de Fer* adlı kuruluşun patronu Mirés ile istikraz anlaşması yapar.

---

76 Babıâli bankanın bu iddiasının yanlış olduğunu savunmuştur. Babıâli'ye göre dış borçların geri ödemesinin iç borçlara göre daha düzenli olması dört nedenden kaynaklanıyordu: Tahvillerin Avrupa'dan kaynaklanan yüksek tedavül değeri, yabancı borsalardaki itibarı, Paris ve Londra'da yapılan faiz ve amortisman ödemeleri, dış borçlara garanti olarak gösterilen gelirler. (BOA HR SFR (04) 88/65/1-2.)

77 12 Şubat 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/56.

78 19 Şubat 1867, Lord Lyons'dan Lord Stanley'e, NA FO 78/1958/67.

79 04 Haziran 1861, Lord J. Russell'dan Sir H. Bulwer'a, NA FO 78/2436/85.

Mirés finans piyasasına son yıllarda katılan bir aktördür ve özellikle Rothschild yeni rakibinden rahatsızdır. Mirés ise İmparatorluk ekonomisini tek başına kontrol altına alabileceğine inanacak kadar kendine güveniyordu.

Tahvil satışları başladıktan bir süre sonra bir ortağının şikâyeti üzerine tutuklandı. Bu sonuç, birden fazla faktörle ilgilidir. Nedenlerden biri, Hüseyin Al ve Şevket Akar'ın da belirttiği gibi Suriye meselesidir.[80] Bir diğer nedenin de Mirés'in Rothschild'la girdiği rekabet olduğu söylenebilir.

Alfred Neymarck tarafından kaleme alınan bir broşürde *Caisse Generale Des Chemins de Fer* adlı kuruluşun küçük tasarrufları kullandığı ve altı bin katılımcısı bulunduğu söylenerek *premier démocrate de la finance* (finansın baş demokratı) olarak nitelendirilmişti. Aynı broşürde Rothschild için ise *aristocrate de la finance* (finansın aristokratı) deniliyordu.[81] Broşür Mirés'in tutuklanmasını Rothschild ile çatışmasına bağlar. Mirés'in mahkeme savunması da yine aynı tez üzerine inşa edilmişti.[82]

Batı basınında, istikrazın başarısız olmasından sonra İstanbul'da isyan çıktığına ilişkin haberler yayınlanıyordu. Babıâli, insanların gereksiz bir telaşla fırınlara hücum ettiğini, fakat bir süre sonra sorunun çözüldüğünü ileri sürdü.[83] Hükümet açıklamalarında yaşanan panikten dolayı

---

80 Hüsayin Al, Şevket Akar, "Uluslararası Finans Politik Açısından 1860-1861 Suriye Bunalımı ve Mirés Borçlanması", *Tarih Dergisi*, Sayı 45, İstanbul 2007, s. 77-122.

81 Mirés ile Rothschild arasında geçtiği ileri sürülen şu diyalog aktarılıyor:
"Mirés: Messieur Baron, siz finansın kralısınız, fakat güç beğenen bir kral; ne zaman prensler despot veya tiran haline dönüşürse, vatandaşların ayaklanmasını yadırgamamak lazım!
Rothschild: O zaman ayaklanın Messieur Mirés, ayaklanın."
Broşürde, Mirés'ın 1856'dan sonra dış yatırımlara yöneldiği, Rothschild'ın rahatsızlığının asıl nedeninin uluslararası finans piyasasında yeni bir rakiple muhatap olmaktan kaynaklandığı, başarılı olmaması için hiçbir neden olmayan Osmanlı istikrazının fiyaskoyla sonuçlanmasının da bu yüzden olduğu tezi işlenir. (Alfred Neymarck, *La Vérité Sur La Caisse Mirés*.)

82 Mirés'in savunması *A mes Juges* başlığıyla 1861'de Paris'de yayınlanmıştır.

83 BOA HR. SFR (04) 41/77/1.

"Galata'nın entrikacıları ile sefil kışkırtıcılarını" suçluyor, halkın kaderiyle oynayan gayrimeşru ticarete izin verilmeyeceği söyleniyordu. 29 Şubat'ta kamuoyunda yayılan haberlerin resmen yalanlanması için büyükelçiliklere talimat gönderildi.[84] Gelişmeler, piyasalar kadar diplomatik kulisleri de etkilemişti.

Yaşanan kriz üzerine 1862'de bir Hatt-ı Şerif yayınlandı ve Fransızca çevirisi Avrupa'daki sefaretlere de gönderildi.[85] Hatt-ı Şerif'te, İmparatorluğun gönenci ve hedeflenen reformların gerçekleştirilebilmesi için finansal reformların mutlaka hayata geçirilme zorunluluğunun anlaşıldığı söyleniyordu. Diğer tüm reformların, finansal reformların başarısına bağlı olduğu vurgulanmıştı.

Bu derece belirleyici olan finans sermayesinin ve piyasalarının reformlarda oynadığı rol nedir? Davidson, Ahmet Rasim'den aktararak Sultan Abdülaziz'in Şûra-ı Devlet'in açılışı vesilesiyle yaptığı konuşma hakkında şu bilgiyi veriyor: "Konuşma, Galata tefecileri sayesinde Avrupa gazetelerinde övgüyle ve Osmanlı tahvillerinin fiyatlarında yükselişle karşılandı."[86]

Mali sermayenin ve piyasaların liberal reformlar üzerinden oynadığı rol hâlâ araştırılmaya muhtaç. 1876 sonrası için mali sermayenin mutlakiyeti desteklediği de ileri sürülmüştür. Fransa'nın Osmanlı'daki mali ve iktisadi teşebbüslerde birinci mevkiyi işgal ettiğini, umumun yüzde altmışını tutan bu teşebbüslere tahsis edilen Fransız sermayesinin üç buçuk milyar Frank olarak tahmin edildiğini söyleyen Süleyman Kani İrtem şu tezi ileri sürüyor:

> İmtiyaz işlerinde Fransız menfaatleri Osmanlı devletinin hali ile pek iyi telif edilebiliyordu. Abdülhamid Fransa'ya, Fransız finansçılarına, müteahhitlerine, mühendislerine para kazandırıyordu; Fransız gazetecilerine nişan ve atiyeler veriyordu. Bunun için Fransız siyaseti Osmanlı

---

84 BOA HR SYS 1821/2/3.

85 *Hat İmperial Promulguant des Amelioration Avantageuses Dans les finances, Depeche Ministrielle No: 5543/3 22 Janvier 1862 Traduction du Hat İmperial 19 Redjeb 1278*, BOA HR SFR (03) 62/6/2.

86 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*, Cilt II, s. 14.

İmparatorluğu'nun inkısamını istemiyor, Osmanlı saltanatında mutlakiyetin devamını kendisine zararlı bulmuyordu.[87]

Fakat Islahat Fermanı Dönemi için şu kadarını söylemek yanlış olmayacaktır: Reformlara temel olan liberal siyasal anlayışın Avrupa'daki en güçlü taşıyıcılarından biri mali sermayedir. Osmanlı reformları da aynı mali sermayenin aracılığıyla finanse edildi.

Fuad Paşa, 1855 borçlanmasının gerekçesini Musurus Bey'e gönderdiği yazıda şöyle açıklar: Ne kadar zengin olursa olsun, finans durumu korkunç bir savaşın maliyetlerini sadece düzenli bütçenin kaynaklarıyla taşımaya izin verecek hiçbir güç yoktur. Maliyelerinin bütün sağlıklı durumuna rağmen Fransa ve İngiltere'nin de bütçe gelirlerini yükseltebilmek için olağanüstü çözümlere mecbur kaldığını, makul miktarlarda istikraz anlaşmalarını imzaladığını gördük.[88] Yazının devamında yeni istikraz anlaşmasına neden ihtiyaç duyulduğu anlatılıyordu.

İstikraza ilk başvuran Babıâli değildir ve bu konuda da İmparatorluk Avrupa devletlerinin takipçisi olmuştur; fakat Avrupa'daki gibi bu tahvilleri sahiplenebilecek yerli tasarruf sahipleri olmaksızın. Osmanlı İmparatorluğu ilk iç istikrazını ancak 1918'de gerçekleştirebilecektir. Bu boşluğun büyük ölçüde Avrupa mali sermayesi tarafından doldurulduğu söylenebilir.

Reformları finanse edecek tasarrufların ülke içinde mevcut olmaması, Batı sermayesiyle kurulan ilişkinin Duyûn-u Umumiye idaresiyle sonlanmasına neden oldu. Daha 1859'da İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Russell, giderek artan borçların en güçlü ve gelişen devletlerin bile mahvolmasına neden olabileceğini, alınan tedbirlerin Osmanlı dalgalı borçlarının azaltılmasını sağlayacağını umduklarını yazmıştı.[89]

Babıâli 1854'te ilk dış borcu aldığında İngiliz ve Fransız temsilcilerin yer aldığı denetim komisyonu kurulmuştu. Dış borçlardaki gelişmeler üzerine karma komisyonlar oluşturuldu. Batılı diplomatlar bu komisyonlarda Avrupalıların rolünü artırmak için çalıştılar. Örneğin İngiliz Büyü-

---

87 Süleyman Kani İrtem, *Şark Meselesi, Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, s. 53.

88 *Copie d'une Depeche de Son Excellence Fuad Pacha a l'Envoyé de la Sublime Porte a Londres, en Date de 11 Juin 1855*, NA FO 78/1157/38-42.

89 11 Ocak 1860, Lord J. Russell'dan Sir H. Bulwer'a, NA FO 78/2436/51.

kelçi Bulwer 1861'de Osmanlı delegelerinin İngiliz ve Fransız delegelerle işbirliği yapmadığından, komisyonun denetim görevini engellediklerinden ve yabancı delegelerin her türlü önerilerine itiraz ettiklerinden şikâyet etmişti.[90] Bulwer'in yazısında, İngiliz ve Fransız üyelerin ortak hazırladığı rapora gönderme yapılır. Raporda, yerli üyelerle yabancı üyelerin eşit temsil edileceği yeni bir komisyon bileşimi önerilmişti. Komisyonun icraya yönelik görevleri de olacaktı. Komisyon, Avrupa deneyimine hâkim isimlerden oluşturulmalıydı. 1861'de İngiliz Hükümeti adına Âli Paşa'ya sunulan bir yazıda da Osmanlı maliyesinin yeniden düzenlenmesi için karma komisyonun zorunlu olduğu söyleniyordu.[91] Ayrıca Avrupalı üyelerin görüşleri Türk üyelerin ağırlığı altında kalmamalıydı. Bunun için Türk üyeler ile Avrupalı üyelerin sayısı eşit olmalıydı. Yazıda şu fikirler gündeme getirilmişti: Geçmişin deneyimleri, Babıâli'nin hali hazırdaki içler acısı mali durumuna sebep olan bu Türk memurlarıyla önemli gelişme sağlayamadığını ve sağlayamayacağını kanıtlamıştır; eğer Sultan taht ve İmparatorluğunu hızla yaklaşan felaketten korumayı arzuluyorsa, gerekli gördüğü ıslah ve reformları tasarlayıp hayata geçirecek deneyimli ve güvenilir bir Avrupalı komisyonu yetkilendirmelidir.

Liberal programın sahibi güçlü bir yerli sınıfın mevcut olmamasının, reformlarla istenilen sonuçlara ulaşılamamasında ve merkez ülkelerle sağlıksız bağımlılık ilişkisi kurulmasında önemli etken olduğu görülüyor. Bu durum Avrupa mali sermayesinin İmparatorluğun kaderinde belirleyici bir rol oynamasını sağlamıştı.

Kitabın dördüncü bölümünde atıf yapılan, imzasız olduğu için yazarını tespit edemediğimiz fakat Fransız tezlerini savunan raporda ilginç ifadeler vardır. 6 Nisan tarihli Rus memorandumunun, Hıristiyanların da reformlara karşı olduğu iddiasına şu cevap veriliyordu: "Hıristiyan halkların kısmi özgürleşmesi, bu reformun beklenmedik sonucudur. (Reform) derebeylerinin yıkım günü başladı. Onları cesaretlendiren bağımsızlık esprisi bu tiranlar ezildiğinde doğdu."[92] Raporda gayrimüslim cemaatlerin dini yöneticileri de eleştirilir: "Avrupa Türkiyesine yaptığım

90 29 Ocak 1861, Bulwer'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 1892/4/1-2-3-4.

91 *Note to be presented by Sir H. Bulwer to Aali Pasha*, NA FO 78/2436/73.

92 AMAE MD T 116/90.

uzun yolculuklarda, paşaların iktidarlarının suiistimallerinden pek değil ama piskoposların rüşvetçiliğinden ve meclislerin dengesizliğinden her yerde konuşulduğunu duydum."

Rapor, Rus tezlerinin aslında derebeylerini ve yerel ruhani eliti savunduğunu işaret etmektedir. Rusya'nın paralel ve ayrışmış yaşam formları önerisi, ancak geleneksel İmparatorluk yapısı içinde uygulanabilir bir formüldü. Bu yapının elitlerinin de geleneksel toplumun yönetici sınıfı olması doğaldır. Bunun kadar doğal olan bir başka şey de Rusya'nın geleneksel elitlerle ortaklık kurmak istemesidir. Bu ittifaka en yatkın Büyük Güç, o tarihte Rusya'ydı. Politik süreçlerdeki tavırları ne olursa olsun İngiliz ve Fransız diplomasisi ise Avrupa sermayesinin artık Doğu'daki en etkili güçlerden biri olacağını kabul ediyordu. Yani 1867'deki raporlar savaşında karşı karşıya gelen sadece diplomatların entelektüel dünyaları değil, daha temeldeki rasyonel çıkarlardır denilebilir. Nitekim adı geçen raporda bunu ima eden açık ifadeler vardır:

> Vilâyetler hakkındaki kanun bu (paşaların) suiistimallerin sonuncularına çare buldu... Fakat Babıâli bugüne kadar ruhbanın aşırılıklarına dokunmaya cesaret edemedi ve inanıyorum ki onlarda (Türklerde) buna cesaret etmemeyi benimseyen bir parti var. Bu topluluklarla (Doğu Hıristiyanlarıyla) ilgilenen kabineler ona (Babıâli'ye) bu cesareti vermelidir.

Burada dokunulacak olan, geleneksel toplumun yönetici sınıfıdır.

1850 Bulgar ayaklanmasının temel sebebinin, köylüler ile feodal ağalar arasındaki toprak mülkiyeti meselesi olduğunu kanıtlarıyla ortaya koyan Halil İnalcık da eşitlik siyaseti ile feodal sınıflar arasındaki çelişkiye vurgu yapar: "Devlet müttehid Osmanlı camiasını, yeni müsavatçı Osmanlıcılığı tahakkuk ettirmek için her şeyden önce Anadolu ve Rumeli'de hâlâ kuvvetle yaşayan vücuh ve âyanı, büyük arazi sahibi ağa ve beyleri ortadan kaldırmak zorunda idi."[93]

Tanzimat siyaseti Fransız devriminden ödünç aldığı kavramları kullanmıştı. Osmanlıcılık siyasetinin temel kavramı müsavat yani eşitliktir. "Hepimiz aynı Sultan'ın kardeşleriyiz" söylemiyle kardeşlik vurgusu yapılır. Özgürlük, daha çok dinsel kültlerin özgürlükleri için kullanılsa da

---

93 Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 11.

tüm toplumsal yaşama yayılan bir yönü de vardır. Örneğin Yavuz Abadan, Tanzimat Fermanı'nı tahlil ederken ikinci mühim vazifesi olarak garantiye malik bir ferdi hürriyet sahasına işaret eder.[94] Babıâli özgürlüğü, mülkiyet kavramıyla ve mülkiyet hakkını garanti altına alan kanunlarla birlikte kullanıyordu. Yani dönemin siyasi elitinin dilindeki özgürlük kavramı, bir yönüyle de burjuva mülkiyet ilişkileriyle ilgilidir.

Temeli Fransız siyasetinin meşruiyet kaynaklarıyla belirlenmesi, dönemin siyasal elitinin dünyaya bakışının tahlilinde, Fransa ile ilişkileri de dikkate almayı zorunlu kılıyor. Reformlar üzerindeki Fransa etkisinin nedeni olarak, modern Fransız kültürünün devrimci jakoben kökenleri gösterilmiştir.[95]

1789 değerleriyle kurulan bu ilişki, Tanzimatın devrimci bir içeriğinin bulunduğu anlamına gelmiyor. Babıâli liberalizmi söylemine dâhil ettiğinde, liberal siyaset devrimci hareketlerle ilişkisini koparmıştı. Hobsbawm, 1848'den itibaren liberallerin, devrimlerin tehlikeli olduğunu ve temel taleplerin devrimsiz bir şekilde karşılanması gerektiğini keşfettiklerini, burjuvazinin devrimci bir güç olmaktan çıktığını tespit eder.[96] 1848'den sonra liberalizm, radikal demokrat ve sosyalist hareketlerden ayrışarak bunlara karşıt bir siyasi anlayış haline dönüşmüştü. İmparatorluk biraz da bu sayede liberalizmi resmi politikası haline getirebildi. Babıâli'nin sultanî liberalizminin, bir anlamda devrimci altüst oluşların reformcu panzehiri olduğu söylenebilir.

Âli ve Fuad Paşalar devrimci yöntemlere duydukları tepkileri çeşitli defalar gündeme getirdiler. Âli Paşa, Bourée'ye gönderdiği kişisel bir mektupta, devrimlerin Fransa ve Avrupa'ya nelere mal olduğunun görüldüğünü, düzenin ancak bir yüzyıllık emek ve kan seli sonucunda yeni-

---

94 Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 63.

95 "(18. yüzyılın sonlarında) Türklerin Fransızları danışmanlık yapmaya çağırmasının ardında kısmen onların en az dindar Avrupa ulusu olduğu ve dolayısıyla İslam için en az tehdidi yaratacağı varsayımı yatmaktaydı. Bu izlenimin kaynağı ise Jakobenlerin ruhban karşıtı politikalarıydı." Orlando Figes, *Kırım Son Haçlı Seferi*, s. 58.

96 Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı 1848-1875*, s. 32.

den kurulabildiğini yazar.[97] Fuad Paşa da Osmanlı reformlarının çok kısa sürede ne derece başarı sağladığını vurgularken, Avrupa'da aynı sürecin hem birkaç yüzyıl aldığını, hem de kanlı olaylara neden olduğunu ileri sürmüştü.[98] Kanlı olaylar ifadesiyle anlatılmak istenen, devrimci dönüşümlerdi.

Dönemin yayınlarında Babıâli'nin liberal programına övücü ifadelerle yaklaşılırken, devrim-reform karşıtlığından hareket edildiği görülür. Örneğin Mignot, Fuad Paşa'yı överken hiçbir kariyerin onunki kadar parlak olmadığını, ülkesini devrimlerin korkunçluklarından korumayı başardığını, en radikal ve verimli reformların onun vezirliğinde gerçekleştiğini söyler.[99]

İsmail Soysal, 1879 Devriminin İstanbul'daki yankılarını açıklarken "bidayette Türkler İhtilale karşı tamamen alakasız kalmışlardır" diyor.[100] Islahat Fermanı Döneminde ise Avrupa'daki devrimci hareketler İstanbul'da da büyük bir tehdit olarak algılanıyordu. Paris Komünü ve Enternasyonal adlı işçi birliğine karşı alınan tavır, buna örnektir.

Komün günlerinde Paris'teki Osmanlı misyonu başkenti terk etmişti. Gelişmeleri Thiers Hükümetiyle birlikte sırasıyla Tours, Bordeaux ve Versailles'dan izledi. Paris'ten gelen raporlarda Komün'e karşı düşmanca tavır açıkça kendini gösterir.

Komün yönetimi adına Dış İlişkiler Delegesi'nce 9 Nisan 1871'de Mehmed Cemil Paşa'ya bir mektup gönderildi.[101] Komün iktidarının kurulduğunu bildiren mektupta "Türk halkı ile Paris halkı" arasındaki bağın güçlendirilmesinin arzulandığı dile getiriliyor ve dostluk çağrısı yapılıyordu. Avrupalı meslektaşlarıyla birlikte hareket eden Mehmed Cemil

---

97 23 Ağustos 1870, Âli Paşa'dan Bourée'ye, BNF DM 22920/5.

98 27 Şubat 1867, Fuad Paşa'dan Londra ve Paris Büyükelçilerine, BOA HR SYS 478/1/102.

99 E. Mignot, *Le Sultan Abdul-Azis a l'Exposition Universelle de 1867 a Paris Notice Pour Accompagner,* Bu ifadelerdeki abartılar kolayca fark edilebilir. Fakat hangi kavramların hangi değerler yüklenerek kullanıldığını göstermesi açısından çarpıcı bir örnek.

100 İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diplomatik Münasebetleri (1789-1802)*, s. 101.

101 BOA HR SYS 439/3/15.

Paşa mektuba cevap vermedi. Komün idaresi için "Başkentte daha önce hiç olmadığı kadar terör hüküm sürüyor"[102] diyen Mehmed Cemil Paşa, Komün yönetiminin yenilgisi üzerine "Paris sonunda nefes alıyor" yazacaktır.[103] 31 Mayıs'ta İstanbul'dan gelen telgrafla Babıâli'nin "suçlulara" karşı diğer deniz güçleriyle aynı tedbirleri alacağını Fransız Hükümetine bildirmekle görevlendirildi.[104]

Âli Paşa, "Kendisine Enternasyonal diyen iğrenç örgüt" ifadesiyle andığı Enternasyonal'e karşı hükümetler arası işbirliği önermiştir.[105] Mehmed Cemal Paşa'ya gönderilen bir talimatta da şöyle denilir: "Sayın Büyükelçi, size Babıâli'nin, Enternasyonal'in yaymaya çalıştığı iğrenç ve korkunç prensiplerin propagandasını engellemek amaçlı tüm anlaşmalara katılacağını bildirmek istiyorum."[106] Hariciye Nazırı Server Paşa da Babıâli'nin bu tehdit karşısında hiçbir mali fedakârlıktan geri kalmayacağını belirttikten sonra şöyle yazdı: "Fakat benim fikrime göre, fesadı önlemek için en etkili ve pratik önlem, tüm hükümetlerin aralarında anlaşması olacaktır."[107] Mehmed Cemil Paşa da Fransız Dışişleri Bakanı'na, ayrı ayrı alınacak kararların yabancı topraklardaki mültecileri kapsayamayacağından uluslararası işbirliğinin zorunlu olduğunu söylemişti.[108]

---

102 13 Nisan 1871, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 439/3/7.

103 01 Haziran 1871, Mehmed Cemil Paşa'dan Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 439/3/35.

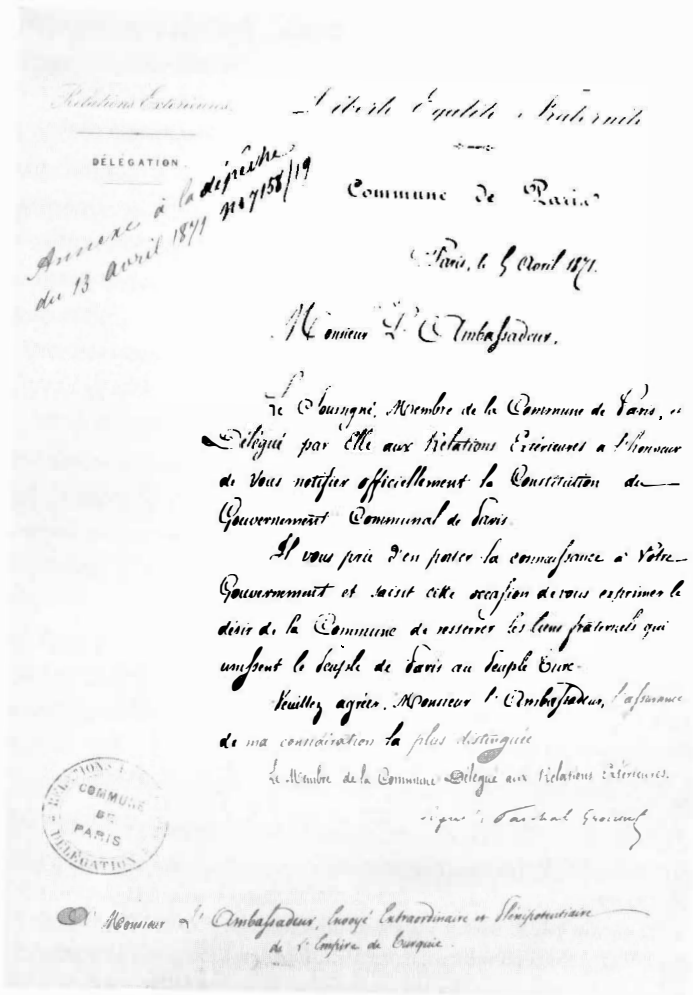
104 31 Mayıs 1871, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 439/3/42.

105 7 Haziran 1871, Âli Paşa'dan Photiadés Bey'e, BOA HR SYS 439/5/1.

106 5 Temmuz 1871, Âli Paşa'dan Mehmed Cemil Paşa'ya, BOA HR SYS 439/3/59.

107 (20 Temmuz 1872, Server Paşa'dan Photiadés Bey'e, BOA HR SYS 439/5/18.) Server Paşa bu görüşlerini, İspanya Kralı'ndan gelen hükümetler arası işbirliği çağrısı üzerine kaleme almıştı. İspanyol Hükümetinin sirkülerinde şu ifade yer alıyordu: "Güçlü, akıl almaz teşkilatı ve birkaç yıl içindeki hızlı gelişimi, sosyal düzenin korunmasını isteyen herkesin ciddi olarak dikkat göstermesine neden oluyor." Sirkülerde en liberal kurumsallıklarda bile Enternasyonal'e tahammül edilemeyeceği belirtilir. (BOA HR SYS 439/5/19.)

108 12 Nisan 1872, Mehmed Cemil Paşa'dan Server Paşa'ya, BOA HR SYS 439/5/21.

Resim 3: Paris Komünü adına Mehmed Cemil Paşa'ya gönderilen dostluk mesajı. Paris Komün Hükümetinin kurulduğunu bildiren yazıda, Paris Halkı ile Türk halkı arasındaki kardeşlik ilişkisinin güçlendirilmesi arzusundan söz ediliyor.

Enternasyonal'in Osmanlı topraklarında faaliyet yürüttüğüne ilişkin somut bilgiye sahip değiliz. Babıâli'nin devrim endişesinin kendisine karşı doğrudan oluşturduğu tehditten daha çok, liberal uluslararası sistemde tahribat yaratma ihtimalinden kaynaklanmış olabilir. İmparatorluk, kaderini uluslararası sistemin güvenliğine bağlamıştı. Osmanlı diplomasisi açısından devrimler, korumaya çalıştıkları statükonun yıkımı anlamına geliyordu. Rüstem Bey'in İtalyan devrimci Mazzini hakkında kaleme aldığı şu cümle, dönemin hariciyecilerinin konuya bakışını özetliyor: "Tutuklanması sadece iyi bir siyasi icraat değil, ayrıca dünya barışına da büyük bir hizmet olacaktır."[109]

İçerdeki muhalefetin devrimlere duyulan tepkide ne derece etkili olduğu halen bütün yönleriyle aydınlatılabilmiş değildir. İtalyan devrimci örgütlenmelerin, Genç Osmanlı muhalefetine de ilham verdiği iddia edilmiştir. İttifak-ı Hamiyet'in örgüt modelinin, Carbonari teşkilatından esinlendiği sıkça ileri sürülür. Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'den Abdülaziz'e hitaben yazdığı mektubun da Mazzini'nin 1831'de Piomonte Kralı'na yazdığı meşhur mektup tarzında kaleme alındığı söylenmiştir.[110] Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunda 1789 devrimini öven bir paragraf da vardır.[111] 1867'de Mustafa Fazıl Paşa liderliğinde ve Ziya Bey ile Namık Kemal'in de katılımıyla Paris'te *Organisation de la Chancellerie de la Jeune Turquie* başlıklı tüzük kaleme alınmıştı. Tüzüğe göre örgütün dış ilişkiler sorumluluğunu Simon Deutsch üstlenmişti. Deutsch'e bazı çevrelerde şüpheyle bakılsa da Enternasyonal üyesiydi ve Paris Komünü'nde görev aldı. Komün bastırıldıktan sonra Versailles'da tutulan tutuklular arasındaydı.[112]

---

109 (24 Mart 1864, Rüstem Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 788/7/78.) Bu yazışma Mazzini'nin İmparatorluk topraklarına yönelik bir sefer planladığın ilişkin duyumlar üzerine kaleme alınmıştı.

110 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*, C. 1, s. 220.

111 Bir başka paragrafında da Sultan'a şöyle sesleniyordu: "Bir devrimle kendimize gelelim..." Fakat bu devrim Sultan'ın bahşedeceği ve sınırları onun bilgeliğiyle çizilecek bir anayasaydı.

112 Deutsch ile ilgili 2010 yılında kısa bir biyografi yayınlanmıştır. (Micheal Miller, "From Liberal Nationalism to Cosmopolitan Patriotism: Simon

Bu ilişki tek başına Türkiye'deki burjuva demokratik hareketin ilk nüvelerinin uluslararası komünist hareketle ilişki kurduğunu kanıtlamak için yetersizdir. Fakat Genç Osmanlılar Paris'e gittikleri yıl *Kapital*'in birinci cildi yayınlanmıştı ve Enternasyonal tüm Avrupa'da etkin bir örgüttü. O günlerde Londra ve Paris'te bulunan Genç Osmanlıların sosyalistlerle de temas etmiş olmaları hiç de olasılık dışı değildir. Nitekim Namık Kemal'in Türkiye'ye döndükten sonra yayınladığı *İbret*'te Paris Komünü'nü savunan makaleler vardır.[113]

Bütün bu verilerden söz etmek sosyalizm projesinin –böyle bir projenin varlığından ne derece haberdar olduklarını tam olarak bilmiyoruz– onları Londra ve Paris'te şahit oldukları kapitalizmden daha fazla etkilediğini ileri sürmek anlamına gelmez. Fakat Avrupa'daki egemen burjuva kültüre, en azından Doğu'ya bakışı nedeniyle tepki duydukları söylenebilir. Yeni Osmanlı düşüncesi Avrupa liberal burjuva ortamında hayat bulan oryantalizm karşıtı tezleri içinde barındırır. Genç Osmanlılarla temas eden edebiyatçıların ürettiği Eflatun Bey, Bihruz Bey gibi karakterler, biraz da farkında olarak veya olmayarak *İnatçı Kareban*'a verilmiş cevap kabul edilebilir.

Osmanlı devlet adamlarının korumak için canla başla çalıştıkları Avrupa dengeleri, devrimci işçi hareketleri tarafından değil ama Alman birliğinin kurulmasıyla yıkıldı. Âli ve Fuad Paşalar tarih sahnesinden çekilirken Avrupa'da artık birleşik İtalya ve birleşik Almanya vardı.

Fransa-Prusya savaşı, Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir dönemin kapılarını açtı. 1856'da Osmanlı İmparatorluğu Avrupa güvencesine alınmıştı. Bir anlamda Paris Barış Anlaşması, İmparatorluğun tasfiyesi

---

Deutsch and 1848ers in Exile", *European Review of History-Revue Europeenne d'Histoire*, Vol. 17, No. 3, June 2010, s. 379–393.)

113 *İbret*'te Reşat Bey, Paris Komünü hakkında bir makale yayınlamış, *Phare de Bosphore* gazetesi bu makaleyi eleştirmişti. Bunun üzerine Reşat ve Namık Kemal birlikte "Reddiye" adlı bir yazı kaleme alıp *İbret*'in sekizinci sayısında (24 Temmuz 1872) yayınladılar. Namık Kemal'in *İbret*'teki makaleleri Nergiz Yılmaz Aydoğdu ve İsmail Kara tarafından Latin alfabesiyle yayınlanmıştır. ("Reddiye" için bkz: Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1: Siyaset/ Hukuk/ Din/ İktisat/ Matbuat*, Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, s. 66.)

üzerine resmi görüşler açıklanmasını yasaklamıştı. 1870'te ise Gorchakov İngiltere ve Rusya'dan İmparatorluğa tehdit gelmeyeceğini, fakat bütün çabalara rağmen kesin kriz patlak verdiğinde her iki hükümetin sorunu Avrupa devletlerinin genel mutabakatıyla çözme arayışına gireceğini yazabiliyordu.[114]

1870'te İmparatorluk kaderini birinci dereceden belirleyen güçler arasına Fransa, İngiltere ve Rusya ile birlikte Almanya da katıldı. Oysaki Lord Stanley, 1866'da Berlin'in Doğu sorununun müzakere edileceği yer olmadığını söylemişti.[115] 1870'te ise Andrassy Babıâli'ye, Prusya'ya başvurarak Rusya karşısındaki tavrını öğrenmesini önerdi.[116] 1880'lerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu Alman nüfuzu altına girecektir.

Hobsbawm 1876'da başlayan siyasal tarihi İmparatorluk Çağı başlığıyla anlatır. Âli Paşa'nın ölümüyle İstanbul'da da iktidarın adım adım Babıâli'den saraya kaymasıyla sonuçlanacak bir süreç başladı. Payitaht II. Abdülhamid'in saltanatına hazırlanıyordu.

---

114 09 Kasım 1870, Gorchakov'dan Brunow'a, BOA HR SYS 885/1/117.
115 18 Ekim 1866, Musurus Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 578/98/7.
116 16 Kasım 1870, Halil Bey'den Âli Paşa'ya, BOA HR SYS 885/1/30.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Yayınlanmamış Raporlar

Hat İmperial Promulguant des Amelioration Avantageuses Dans les finances, Depeche Ministrielle No: 5543/3 22 Janvier 1862 Traduction du Hat İmperial 19 Redjeb 1278.

L'Abolition des Diverses Juridictions Etrangéres dans l'Empire Ottoman et la Réorganisation des Cours Ottomanes.

La Situation en Turquie Une Etude par S. Klapka.

Les Consuls Britanniques dans le Levant, Projet.

Memoire Sur La Question Du Maintien Des Privileges Religieux Des Chretiens de l'Empire Ottoman.

Mémoradum du Cabinet Russe Sur les Reformes en Turquie en Faveur des Populations Chretiennes.

Memorandum Agreed Upon Relative To The Fourth Point.

Memorandum Russe Sur La Question de Nationalité en Turquie.

Note Remise le 26 Janvier 1856 par Lord Stratford a Fuad Pacha.

Note Sur Une Nouvelle Phase De La Question Turque.

Question Turquie Cri de Detresse des Chretiens.

Rapport de M. Emile Ollivier Avocoat et Deputé au Corps Legislatif a Son Excellence Le Duc de Morny Sur Les Difficultés Existantes Entre Le Vice-Roi d'Egypte La Porte Ottomane et la Compagnie Universelle du Canal de Suez.

Rapport de S. A. AAli PACHA, Grand Vézir, Sur sa Mission dans l'İle de Créte.

Rapport sur la Condition desCchretiens de la Rumelie, en Turquie d'Europe.

Traduction du Rapport de Son Altesse le Grand Vezir a Sa Majasté İmperiale le Sultan.

Belgeler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

HR SFR (03) Hariciye Londra Sefareti Belgeleri

HR SFR (04) Hariciye Paris Sefareti Belgeleri

HR TO Hariciye Tercüme Odası Belgeleri

HR H Hariciye Hukuk Kısmı Belgeleri

HR HMŞ İSO Hariciye Hukuk Müşavirliği İştişare Odası Belgeleri

HR SYS Hariciye Siyasi Kısım Belgeleri

Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri

AMAE Archives de la Ministre des Affaires étrangères (France)

CP T Correspondance Politique, Turquie

MD T Mémoires et Documents, Turquie

Fransız Milli Kütüphanesi

BNF DM Bibliothèque Nationale de France, Departement des Manuscrits

İngiliz Devlet Arşivleri Dışişleri Bakanlığı

NA FO The National Archives (England), Foreigne Office

Yayınlanmış Eserler

Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2011.

Affaires Etrangeres, Documents Diplomatiques no XII, İmprimerie İmperiale, Paris, Novembre 1869.

Afetinan, A., *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkilâp*, Yay. Haz.: Tahir Galip Seratlı, Selis Kitaplar, İstanbul, 2004.

Akarlı, Engin Deniz, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Haziran 1978.

Akça, Gürsoy ve Hülür, Himmet; "Tanzimattan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 21, Konya, 2007.

Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Akyıldız, Ali, *Anka'nın Sonbaharı Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yay., İstanbul, 2005.

Al, Hüseyin, *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi, (1820-1875)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007.

....., *Bir Klasik İktisatçı Gözüyle Osmanlı: Nassau William Senior'un Türkiye Seyahati Günlüğü*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2011.

Al, Hüseyin ve Akar, Şevket, "Uluslararası Finans Politik Açısından 1860-1861 Suriye Bunalımı ve Mirés Borçlanması", *Tarih Dergisi*, Sayı 45, İstanbul 2007.

....., *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları 1854-1856*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2003.

Altundağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Âli Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.

Alkan, Mehmet Ö., "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, der. Kemal H. Karpat, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Anderson, Matthew Smith, *Doğu sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Andıç, Fuad ve Andıç, Süphan (haz.), *Sadrazam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Aristarchi Bey, *Legislation Ottomane ou Recucil Des Lois, Reglements, Ordonnances, Traités, Capitulations et Autres Documents Officiels De L'Empire Ottoman*, Férers Nicolaides, Costantinople 1874.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Artinian, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1864*, Aras Yayınları, İstanbul, 2004.

Atuğ, Nafi, *Türkiye Maarif Tarihi*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1932.

Autheman, André, *Bank-ı Osmani-i Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2002.

Badem, Candan, "Namık Paşa'nın Avrupa'da Borç Arayışı (1853-54)", *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı, sy. 186, İstanbul, Haziran 2009.

Bilim, Cahit Yalçın, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma 1839-1876* Anadolu Üni. Yayınları, Eskişehir 1984.

Blaisdell, Donald C., *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi Düyunuumumiye*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979.

Bozkurt, Gülnihal; *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerim Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

....., *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Callas, Bernard Camile, *1864'te Türkiye: Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, Bileşim Yayınları, İstanbul, 2005.

Case, Lynn M.; "A Duel of Giants in Old İstanbul Stratford Versus Thouvenel", *The Journal of Modern History*, The University of Chicago Pres, Vol. 35, No.3, sep., 1963.

....., *Edouard Thouvenel et la Diplomatie Du Seconde Empire*, Tradiciton Françaisc par: Guillaume de Bertier de Sauvigny, Editions A. Pedone, Paris, 1976.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yayınlayan Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Chiha, Nedjib H., "Osmanlı Devletinde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu", *A.Ü. Hukuk Fak. Dergisi*, Çev.: Halil Cin, Cilt 24, sayı 1-4, Ankara, 1967.

Collas, Bernard Camille, *1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni,* Bileşim Yayınları, İstanbul, 2005.

Çadırcı, Musa, *Ülke Yönetimi: Tanzimat Sürecinde Türkiye*, İmge Kitapevi, Ankara, 2011.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.

Çaycı, Abdurrahman, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Çelik, Mehmet, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Valiliği (1864-1868)*, Libra Kitap, İstanbul, 2010.

Çelik, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

....., *Şark'ın Sergilenişi 19. yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi,* Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997.

.....; *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2004.

Dopffer, François, *İstanbul'da Bir Fransız Sarayı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.

Dumont, Paul, *Osmanlıcılık, Ulusçu Akımlar ve Masonluk, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'tan Mütareke'ye Fransız Obediyansına Bağlı Mason Locaları,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2006.

Eldem, Edhem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Engelhardt, Edouard Philippe, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Basın Yayın, İstanbul, 1996.

Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995.

Fenton, Roger, *Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Kırım ve Türkiye Mektupları*, Yirmidört Yayınları, İstanbul, 2007.

Ferguson, Niall, *İmparatorluk Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Figes, Orlando, *Kırım Son Haçlı Seferi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.

Fontmagne, Baronne Durand de, *Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri*, İstiklal Kitabevi, İstanbul, 2007.

Göçen, Hayrettin Nedim, *Belgelerin Dilinden Osmanlı ve Avrupa*, Selis Kitaplar, İstanbul, 2008.

Gülsoy, Ufuk, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Herbette, Maurice, *Fransa'da İlk Daimi Türk Elçisi Moralı Esseyit Ali Efendi (1797-1802)*, Çev.: Erol Üyepazarcı, Pera Turizm ve Ticaret AŞ., İstanbul, 1997.

Heyd, Uriel, *Ziya Gökalp'in Hayatı Ve Eserleri*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1980.

Hobsbawm, Eric; *Sermaye Çağı 1848-1875*, Dost Yayınevi, Ankara, 2004.

Hornby, (Lady), *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.

Hulkiender, Murat, *Bir Galata Bankerinin Portresi: George Zarifi 1806-1884*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2003.

Hurewitz, J.C., "Ottoman Diplomacy and The European State System", *The Middle East Journal*, Vol. 15. No. 2, 1961.

İgnatiev, (Mikhail Borisovich), İgnatiev'in Hatıratı, Bulgaristan, 2008.

İğdemir, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları*, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

İnal, Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1935.

İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Doktora Tezi'nin 50. Yılı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992.

....., Tanzimat ve Fransa, *Tarih Vesikaları*, C: II, Sayı: 8, Ağustos 1942.

İnalcık, Halil ve Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1997.

İrtem, Süleyman Kani, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, Temel Yayınları, İstanbul, 2007.

....., *Şark Meselesi, Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, Temel Yayınları, İstanbul, 1999.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

Karaaslan, Mehmet, "Tanzimat ve Şûrayı Devlet", *A.Ü. Hukuk Fak. Dergisi*, Cilt 54, Sayı: 3, Ankara, 2005.

Karaer, Nihat, *Paris, Londra, Viyana: Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007.

Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, y.t.y.

Karpat, Kemal, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Kitapevi, Ankara, 2006.

....., *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2008.

....., *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Kasaba, Reşat, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum: Osmanlı Yazıları*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Kazgan, Haydar, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.

....., *Galata Bankerleri*, Orion Yayınevi, Ankara, 2006.

Keleş, Erdoğan, *Sultan Abdülmecid'in Rumeli Seyahati*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2011.

Kenanoğlu, M. Macit, *Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Kanunu*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2005.

Keskin, Özkan, "Osmanlı Ormancılığında Kanunlaştırma Hareketleri ve Yabancı Uzmanların Bu Alandaki Etkileri", *Journal of the Faculty Forestry, İstanbul University*, 60 (1), 2010.

Kılıç, Musa, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2009.

Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Kocahanoğlu, Osman Selim (haz.), *Midhat Paşa'nın Hatıraları: Hayatım İbret Olsun*, Temel Yayınları, İstanbul, 1997.

Koç, Bekir, 1870 "Orman Nizamnamesi'nin Osmanlı Ormancılığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, Sayı 37, Ankara 2005.

Kodaman, Bayram, *Les Ambassades de Moustapha Réchid Pacha a Paris*, İmprimerie de la Société Turque d'Histoire, Ankara, 1991.

Koray, Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1991.

Kuneralp, Sinan; *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İSİS, İstanbul, 1999.

....., *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" The Cretean Uprising 1866-1869*, The ISIS Pres, İstanbul, 2010.

Kutay, Cemal, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Boğaziçi Yayınları, y.y., 1991

Kurmuş, Orhan; *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, Bilim Yayınları, 1974.

La Cour, M.Challemel; "Les Hommes d'Etat de la Turquie-Aali Pacha et Fuad-Pacha", *Les Revues des Duex Mondes*, T.73, 1868.

Lamartine, Alphonse de, *İstanbul Yazıları*, İstanbul Kitaplığı, İstanbul, 1971.

....., *Osmanlı Tarihi 3: Sona Doğru*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2005.

Le Canal de Suez et l'Opinion Public, Librairie de Opera, Paris, 1868.

L'Empire Ottoman 1839-1877, L'Anglaterre et La Russie Dans La Question D'Orient Par Un Ancien Diplomate, E. Dentu, Paris, 1877.

Lesseps, Ferdinand de, *Lectures et Conferences, De la Societé Des Gens Des Lettres, (Seance de 10 Avril 1870) Histoire Du Canal Du Suez*, Libraires Editeurs, Paris, 1870.

....., *Origines Du Canal De Suez*, C. Marpon et E. Flammarion Editeurs, Paris, 1890.

Mardin, Şerif, "Tanzimat Fermanı'nın Manası: Yeni Bir İzah Denemesi"; *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2011

.....; *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Mathurin, Joseph Cor, "Le Butget De La Turquie", *Revue Des Deux Mondes*, T 7, Septembre 1850.

Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım I, Cilt 2, A.Ü. S.B.F. Yayınları, 1971.

Mermutlu, Bedri, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi,* Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004.

Mignot, E, *Le Sultan Abdul-Azis a L'Exposition Universelle de 1867 a Paris Notice Pour Accompagner,* Le Medaille Commémorative, 30 Haziran 1867.

Miller, Michael, "From Liberal Nationalism to Cosmopolitan Patriotism: Simon Deutsch and 1848ers in Exile", *European Review of History-Revue Europeenne d'Histoire*, Vol. 17, No. 3, June 2010.

Morawitz, Charles, *Türkiye Maliyesi*, Maliye Tetkik Kurulu (der.), Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, 1979.

Mordtmann, Andreas David, *Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, Çev.: Gertraude Habermann-Songu, Pera Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Mosse, W.E., *The Rise And Fall of Crimean System*, Macmillan & Co Ltd, London, 1963.

Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2005.

Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1: Siyaset/ Hukuk/ Din/ İktisat/ Matbuat*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005.

Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Neymarck, Alfred, *La Vérité Sur La Caisse Mirés*, Grollier, Libraire Editeur, Paris, 1880.

Nogués, François, *L'İndepandance De La Turquie Et Ses Traités Avec Les Puissances Suivi De La Reforme En Turquie*, ISIS Editions, İstanbul, 1989.

Noviçev, A.D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı-sömürgeleşmesi*, Onur Yayınları, Ankara, 1979.

Ortaylı, İlber; *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu Seçme Eserler II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

....., *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

....., *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

....., *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitapçılık, İstanbul, 2007.

Öndeş, Osman, *Vahdettin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor Milli Mücadele ve Sürgün Yılları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.

....., *Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları (1854-1914)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1999.

Öztuna, Yılmaz, *Tanzimat Paşaları Âli ve Fuâd Paşalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Pınar, Hayrettin, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları Babıâli ve Hıdiv İsmail*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

....., "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âlî Paşa", *Süleyman Demirel ÜniversitesiFen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:18, Isparta, Aralık 2008.

Pitzipios, J. G. (Le Prence), *La Question D'Orient En 1860 ou La Grande Crise De L'Empire Byzantin*, Librairie Nouvelle, Paris, 1860.

Poole, Lane Stanley, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Puryear, Vernon John, *International Economics and Diplomacy in the Near East a Study of British Commercial Policy in the Levant 1834-1853*, Archon Books, USA, 1969.

Quataert, Donald, *Manufacturing And Technology Transfer In The Ottoman Empire 1800-1914*, Isis Press, İstanbul, 1992.

Quataert, Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Rathmann, Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Haz.: Ragıp Zarakoğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.

Roche, Max, *Education, Asistance Et Culture Françaises Dans L'Empire Ottoman 1784-1868*, Isis Press, İstanbul, 1989.

Rodkey, F.S., "Ottoman Concert About Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *The Journal of Modern History*, Vol. 30, No. 4, Dec., 1958.

Rodrigue, Aron, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması Alliance Okulları 1860-1925*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.

Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856) 22-23 Mayıs 2006 Bildiriler, İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007.

Salih Münir Paşa, *La Politique Orientale de la Russie*, ISIS Press, İstanbul, 2000.

Somerville Story, *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

Sigfeld, De, "Les Conditions de La Paix", *Le Memoire Diplomatique*, No: 30, 28 mai 1868.

Sofuoğlu, Ebubekir, *Osmanlı Devletinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2004.

Somel, Selçuk Akşin, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856) : 22-23 Mayıs 2006 : Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007.

Soysal, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diplomatik Münasebetleri (1789-1802)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

Sönmez, Ali, "Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)", *A.Ü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c: 24, s. 37. Ankara, 2005.

Sungu, İhsan, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, C:VII, Sayı: 28, yıl: 1943.

Şafak, Nurdan, *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul, 2006.

Şeni, Nora, *Camondolar Bir Hanedanın Çöküşü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

....., *Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

....., *Oryantalizm ve Hayırseverliğin İttifakı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

Şentürk, Hüdai, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

Şimşir, Bilâl N., "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları"; *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1985*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Şişman, Adnan, "Osmanlı Öğrencilerinin Paris'te Tahsil Yaptıkları Mısır ve Ermeni Mektepleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt V, Sayı II, 2003.

....., *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.

Taner, Tahir, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat 1*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Temperley, Harold, "The Last Phase of Stratford de Redcliffee 1855-8", *English Historical Rewiew, XLVIII*, 1932.

Testa, Ignace de, *Recueil Des Traités De La Porte Ottomane Avec Les Puissances Etrangeres Depuis le Premier Traité Conclu en 1536, Entre Suleyman I et François Ier, Jusqu'à Nos Jours* , T 7, Ernest Laroux Editeur, Paris, 1892.

Thouvenel, Louis, *Pages de l'Histoire Du Seconde Empire d'Apres les Papiers de M. Thouvenel (1854-1866)*, Librairie Plon, Paris, 1903.

....., *Trois Années de La Question D'Orient 1856-1859 d'après les papiers inédits de M. Thouvenel,* Calmen Levy, Paris, 1897.

Tızlak, Fahrettin, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten*, Sayı: 229, Ankara, 1997.

Ubicini, *1855'te Türkiye*, Çev.: Ayda Düz, C.: I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, İstanbul, 2010.

Ürekli, Fatma, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 3, Yıl: 2002.

Valmy, (Le Duc de), *Reform De L'Empire Ottoman Leur İnfluence Sur Les Progrés De La Civilisation et Le Mentien De L'Equilibre European*, İmpremerie De Soye Et G., Paris, 1850.

.....; *Question D'Orient Capitulation European*, İmprimerie De Le Tinterlin Et C., Paris, 1856.

.....; *La Turquie et L'Europe En 1867*, Librairie Amyot, Paris, 1867.

(Velidedeoğlu), Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Yıldırım, Mehmet Ali, *Dersaâdet Sanayi Mektebi İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926,* Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.

Zarifi, Yorgo L, *Hatıralarım Kaybolan Bir Dünya İstanbul 1800-1920,* Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2005.

DİZİN

Abbas (Paşa, Mısır Hıdivi) 84, 232
Abdülaziz 1, 6, 9, 20, 23, 68, 130, 144, 146, 148, 165, 180, 215, 221, 236, 241, 243, 262, 272, 277, 281, 289, 298, 299
Abdülhamid II. 105, 291
Abdülmecid 6, 9, 15, 18, 47, 55, 68, 117, 235, 277, 298
Adriyatik 129
Agathon (Efendi, Osmanlı Telgraf İdaresi Müdürü) 9, 80, 103, 111, 197, 198, 269, 270
Agop (Efendi) 3, 60, 73, 86, 87
Ahmet Mithat (Efendi) 241
Akdeniz 90, 238
Akif (Efendi, Hariciye Nazırı) 21
Âli (Efendi, Moralı Esseyit) 18
Âli Nizami (Bey) 156, 203, 204
Âli (Paşa) ix, 2, 4, 6, 8, 9, 12, 14, 16, 18, 20-23, 26-28, 33-35, 37, 38, 41, 42, 44-49, 54, 55, 58, 59, 61, 62, 64, 68-79, 81, 82, 86-95, 98, 102-105, 109, 110, 115, 116, 118, 122, 125-129, 132, 134, 135, 138-143, 146, 149-163, 165, 166, 168-170, 172, 174-176, 182, 189, 195-197, 204, 205, 208, 211, 214, 216, 219, 221, 222, 225, 226, 233-235, 237-240, 242, 244-259, 262-266, 268, 271-274, 276-278, 283, 285-287, 289-291, 294
Âli (Paşa, Tepedelenli) 122
Âli Suavi 145
Almanya xi, 26, 131, 258, 259, 290, 291
Anderson 105
Andrassy (Kont) 251, 252, 291
Aristarchi (Bey, Sisam Valisi) 17, 26, 34, 57, 61, 150, 155, 156, 160, 181, 192, 196, 252, 256, 257, 263, 264
Arnavutluk 122
Atina 149, 150, 171-173; Hükümeti 171, 174
Avrupa 98-100, 105, 108, 116, 119, 120, 122-125, 127, 130-132, 135, 138, 140-150, 152, 154, 156-159,

165, 171, 175, 176, 178, 181, 182, 189, 190, 196, 200, 205, 208-210, 212, 215-217, 220, 224, 226, 228, 229, 232, 233, 238, 244, 245, 247-250, 252, 254, 255, 257, 258, 261-263, 266, 267, 269-274, 276-279, 281-286, 290, 291
Avusturya 7, 37, 38, 47, 62, 73, 86, 87, 89, 91, 101, 138, 139, 143, 146, 151, 156-158, 162-165, 227, 251-253, 255, 259, 268; Hükümeti 89, 158
Azmi Bey 144

Babıâli (İmparatorluk Hükümeti, Osmanlı Hükümeti, Türk Hükümeti) 2, 6-9, 12-16, 18, 20, 23, 24, 26, 31-34, 38-40, 43-56, 59, 61-68, 70-106, 108-113, 115, 118-120, 122, 124-130, 132-137, 139-157, 159-176, 178-182, 184-186, 188, 190-194, 196-202, 204, 206, 208, 209, 211-216, 218-223, 225-227, 229-237, 240, 242-244, 246, 247, 249-257, 259-272, 274, 276-280, 282-287, 289, 291, 301
Balkanlar 156
Baltazzi, Aristide 150, 175
Baraguay d'Hilliers 35
Baranchin 61, 273
Baumgarten, Adolphe 231
Belçika 227
Belgrad 100, 133, 143, 232, 269
Benedetti (Maslahatgüzar) 106, 269, 270
Berlin 34, 91, 187, 291; Hükümeti 259
Beust (Baron) 143, 149, 248, 251, 255
Bischofsheim 120
Bismarck (Prens) 252, 256, 259
Blaicque, Edward (Bey) 17, 196
Boğdan 14, 28, 30, 37, 48, 55, 72, 81, 93, 98, 100, 143, 147, 151-154, 250, 266, 269
Bonaparte, Napoléon III. (İmparator) 4, 5, 17, 18, 22, 35, 66, 69, 73, 94, 99, 104, 105, 108, 123, 136, 138, 146-148, 150, 164, 165, 167, 175, 221, 238, 258, 262; Kanunu 221, 222
Bosna 133, 143, 156-158, 188, 199, 260
Bourée (Fransız Büyükelçi) 72, 78, 110, 137, 162, 164, 180, 193, 204, 214, 221, 222, 262
Brazile 109
Brunoni, Paul 8
Brunov (Baron) 103, 133
Brüksel 128
Budberg (Baron de) 102
Buchanan, Andrew 162

Bulgar-burjuvazisi 10; Hükümeti 154
Bulgaristan 10, 102, 133, 139, 143, 145, 154, 155, 159, 196, 297
Bulwer, Henry (Büyükelçi) 7, 10, 68, 76, 77, 79, 81, 91, 92, 197, 283
Bükreş 100, 101, 139, 145, 154
Büyük Güçler 3, 6, 15, 24, 26, 32, 47, 54, 59, 61, 62, 73, 76, 77, 79-83, 85, 100, 102, 110, 119, 131, 134, 135, 141, 153, 158, 161-164, 166, 167, 173, 177, 180-182, 194, 197, 206, 209, 227, 245-249, 251, 252, 254, 259, 261, 263, 268, 278, 279, 284

Camondolar 112
Canning, Stratford (İngiliz Büyükelçi, Lord) 10, 22, 31-56, 94-96, 105, 111, 113-115, 119, 199, 225, 275, 276, 301
Carathéodory (Efendi, Maslahatgüzar) 17, 66, 75, 76, 96, 138, 169, 171, 179, 196, 198, 213, 216, 250
Carreras 240
Cavour (Kont) 6
Cevdet (Paşa) 4, 33, 222, 271
Cezayir 63, 94, 95, 124
Charles (Eflak-Boğdan Prensi) 14, 100, 152-154, 266
Chenet 143
Clarendon, Earl (Lord) 7, 28, 32, 36, 39, 42-47, 49-51, 53, 54, 63, 118, 139, 152, 157, 172-174, 209, 224, 275, 276
Cohn, Albert 112
Conéménos (Bey, Petersburg Maslahatgüzarı) 60, 61, 109, 131, 132, 153-157, 160, 173, 180, 181, 196
Cor, Maturin (Fransız Drogman) 8, 11, 61, 117, 218
Cour (Fransız Büyükelçi) 35, 85
Cowley (İngiliz Büyükelçi, Lord) 35, 43, 84
Credit Mobilier 117, 271, 273
Cuza (Eflak-Boğdan Prensi) 151, 154

Danimarka 227
Davidson 242
Delaporte 85
Delyanni 170, 171
Derby (Lord) 238
Desprez (Fransız Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Direktörü) 174
Divân-ı Ahkâm-ı Adliye 74, 175
Doğu Hıristiyanları 30, 88, 108, 111, 115, 123, 132, 142, 178, 179, 181, 188, 190, 191, 284
Döblin, Alfred 122
Dördüncü nokta konferansları 31, 36-38, 42-45, 49-51, 98, 114, 116, 198, 225, 261

Dumas, Alexandre 122
Durando (Sardunya elçisi) 81, 82
Duruy, Victor (Milli Eğitim Bakanı) 204, 205
Duyûn-u Umumiye 282

Ebuzziya Tevfik 147
Edhem (Paşa, Hariciye Nazırı) 240
Eflak 14, 28, 30, 37, 48, 55, 72, 81, 93, 98, 100, 143, 147, 151-154, 250, 266, 269
Egerton (İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı) 168
Encümen-i Dâniş 4, 111
Engelhart 226, 276
Enternasyonal 286, 287, 289, 290
Epir 106, 149, 188, 233
Ermeni -anayasası 13; Koleji 97; Tedrisat Komisyonu 111
Esad (Bey) 97
Estam, Aleksendre 240
Eugenie (Prenses) 239

Ferik Necip (Paşa) 236
Fırat 90
Floransa 99, 251
Foster 242
Fournoux 145
Fransa xi, 1, 3, 5, 6, 10, 11, 13-15, 20, 23-26, 33, 36-38, 42, 47, 55, 56, 62, 63, 70, 81-95, 100, 101, 103-106, 108, 109, 111, 113, 116-118, 124, 131-133, 136, 138, 139, 141, 147, 148, 154, 157, 159-170, 175, 177, 178, 183, 187, 191, 192, 194, 196, 200, 202-204, 206-208, 211, 214, 220, 224, 227, 230, 231, 234, 240, 243, 247-249, 252, 258, 259, 261, 262, 264, 272, 274, 278, 281, 282, 285, 290, 291, 297, 303; Hükümeti 43, 46, 48, 50, 61, 84, 85, 87, 89, 90, 94, 96, 97, 105, 109, 110, 113, 123, 124, 137, 139, 144, 146, 160, 161, 164, 178, 180, 184, 186, 193, 194, 200, 203, 204, 219, 220, 223, 246, 249, 252, 259-261, 273, 274, 287
Fuad (Paşa, Hariciye Nazırı, Sadrazam) ix, 6-9, 11-13, 15, 18, 20, 22-24, 32, 34, 35, 37-42, 44-49, 51, 53, 54, 57, 59, 66, 67, 73-76, 78-83, 86-88, 90, 92, 94, 96, 97, 99-104, 106, 115, 125, 126, 130, 131, 133-141, 143-148, 151, 152, 154-158, 160-170, 172, 175, 176, 178, 179, 181, 182, 184, 185, 192, 193, 196-198, 200-202, 204, 205, 209, 211-213, 215-217, 219-221, 225-229, 232, 235, 238, 244, 246-248, 261, 262, 270, 275, 276, 282, 285, 286, 290

Garabet, Davud (Paşa) 197, 198, 269
Garachanin (Sırp Prensliği Hükümet Başkanı) 156
Garibaldi 128, 129, 144, 149
Genç Osmanlılar 145-147, 290
George (Yunan Kralı) 159
Girit 9, 15, 59, 64, 71, 79, 81, 129, 135, 136, 140, 143, 147, 149, 158- 164, 166-169, 174, 179, 188, 195, 237, 246; ayaklanması 136, 159; Buhranı 158; Hıristiyanları 158, 160; krizi 6, 13, 23, 70, 95, 131, 134, 137, 142, 158, 160, 170, 174-176, 217, 246, 279; meselesi 160; Nizamnamesi 159; sorunu 105, 143, 159, 170, 189
Gorchakov (Prens, Rus Dışişleri Bakanı) 76, 88, 114, 133, 137-139, 151, 153, 156, 160, 162, 166, 167, 169, 172, 178, 179, 181, 189, 193, 194, 199, 205, 210, 211, 213, 224, 231, 247, 248, 250, 252-255, 257, 258, 291
Gramont (Duc de) 262
Granville (İngiliz Dışişleri Bakanı, Lord) 247, 251, 253, 254
Grey (Lord) 89
Guilleminot (İstanbul büyükelçisi) 124
Guizot 146, 148
Gustave, André 231
Gülhane -Fermanı 64, 179, 189; Hatt-ı Hümayunu 58, 60, 62, 68, 140, 266; Hatt-ı Şerifi 208

Halep 109
Halil (Bey) 17, 251, 255
Harborne, Willam 272
Hatt-ı Hümayun (Islahat Fermanı, Hatt-ı Şerif) 2, 3, 8, 22, 24, 31, 37, 39, 40, 44, 45, 48, 50-57, 59, 67-69, 74, 81-83, 91, 97, 106, 108, 111, 113, 116, 126, 133, 149, 176, 178, 179, 183, 185-190, 192, 194-196, 198-200, 209, 210, 213, 217, 222-225, 230, 261, 266, 271, 273, 275-277
Haydar (Bey, Efendi, Viyana Büyükelçisi) 89, 101, 127, 133, 145, 152, 157, 262
Hayfa 259
Hayreddin (Bey) 259
Hersek 133, 143, 156-158
Hıristiyan(lar) 5, 10, 11, 13, 25, 31-33, 38-42, 44, 46, 48, 53, 54, 56, 65, 67-71, 73, 78, 91, 95, 96, 98, 105-108, 110, 111, 113-116, 125, 133, 137, 140, 142, 148, 154, 159-161, 163, 165, 166, 176, 178, 179, 181, 182, 186-192, 195-200, 204-208, 211, 213, 217-

219, 229, 230, 247, 260, 273, 283
Hobart (Lord) 242
Hornby (Lady) 36
Hünkâr İskelesi Anlaşması 89

Islahat Fermanı (1856 Hatt-ı Hümayunu) 1, 2, 7, 22, 31, 64, 69, 73, 78, 97, 108, 109, 117, 131-133, 176, 178, 179, 185, 188, 199, 224, 229, 266, 269, 274; Dönemi 1, 5, 6, 9, 18, 22, 23, 27, 31, 34, 56, 58, 59, 61, 63, 74, 86, 93-95, 105, 109, 116, 124, 129, 131, 148, 151, 191, 200, 203, 240, 269, 278, 282, 286

İbrahim (Paşa) 89
İbrail 28
İgnatiev (General, İstanbul Büyükelçisi) 10, 11, 14, 25, 56, 115, 165, 174, 179, 180, 194, 250, 256, 257, 260, 279
İngiltere (Büyük Britanya) xi, 4, 10, 24, 34, 37, 38, 42, 43, 47, 62, 79, 80, 83-94, 117, 132, 138, 141, 144, 151, 157, 159, 161-167, 172, 177, 197, 200, 202, 206, 218, 219, 227, 239, 248, 249, 252-255, 261, 263, 265, 269, 270, 278, 282, 291; Hükümeti 36, 44-46, 50, 55, 64, 84, 85, 87, 89, 92, 93, 215, 218, 253, 272; Parlamentosu 185, 197, 242
İskender (Bey) 122
İskenderiye 85, 100
İsmail Kemal (Bey) 104, 249
İspanya 227
İstanbul ix, xi, 3-8, 14-18, 20-24, 26, 28, 31-36, 39, 43, 47, 48, 54-56, 61, 64, 66, 70, 73, 74, 76, 77, 80, 81, 85, 86, 88, 90, 92, 94-96, 101, 103, 104, 107, 110-113, 115-117, 123, 124, 126-128, 131, 132, 135, 137-139, 142, 144-148, 150, 152, 153, 155, 156, 160, 161, 163, 165, 166, 168, 169, 172-174, 177, 181, 182, 187, 189, 191, 204, 205, 210, 214, 215, 219, 221, 222, 225, 226, 228, 232, 235, 237, 239-241, 243, 245, 246, 249-251, 253-256, 258-261, 263, 265, 267, 269-272, 274, 280, 286, 287, 291, 294-304; Hükümeti 34, 48, 88, 127, 160, 169, 172, 174, 182, 189, 210, 267; Konferansı 260; Şehremaneti 241
İsveç 227
İtalya 10, 16, 70, 82, 99, 128, 131, 145, 149, 157, 162, 163, 168, 215, 264, 290; Hükümeti 128, 257

İtalyan-Helen Devrimci Komitesi 145
İzmir 263
İzmit 108

Kallimaki (Bey) 39, 196
Kamil (Bey) 147
Karadağ 82, 87, 155, 156
Karadeniz 27, 86, 90, 153, 233, 248, 250, 251, 256
Kars 90
Kırım 88, 250; Savaşı (Doğu Savaşı) 4, 17, 26, 30-32, 36, 53, 55, 56, 62, 63, 72, 79, 81, 83, 88-90, 93, 96, 109, 112, 116, 124, 130, 132-134, 146, 200, 207, 222, 241, 269, 270, 278, 297, 302, 303; sistemi 27
Kızıldeniz 90, 238
Klapka (Macar General) 62
Konsolosluk Nizamnamesi 102
Kuzey Afrika 63

Lamartine 90, 125
Layard, Henry 10
Lesseps, Ferdinand de 8, 85, 237-239
Letellier, Victor 32, 123, 258
Loftus (Lord) 34
Londra viii, x, 1, 3, 27, 31, 34-37, 44-46, 50, 51, 54, 58-60, 67, 75, 79, 83, 85, 91, 92, 94, 117-119, 128, 130, 135, 140, 141, 144, 146, 149, 157, 165, 167, 187, 192, 199, 216, 219, 232, 240, 245, 251-255, 258, 259, 268-272, 279, 286, 290, 293, 298; Hükümeti 51, 92, 253, 279; Konferansı 1, 27, 31, 258, 259; protokolü 83; Uluslararası Sergisi 85
Lhuys, Drouyn de (Fransız Dışişleri Bakanı) 6, 30
Lübnan 97, 259; krizi 93, 196
Lyons (Lord, İngiliz Büyükelçi) 12, 13, 84, 88, 105, 142, 148, 162, 163, 165, 167, 182, 189, 194, 212, 279

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 207, 208
Macaristan 158; Hükümeti 158
Mackintosh, Lachlan 117
Madrid 240
Mahmud II. 4, 65, 66, 97, 142, 189
Mahmud Nedim (Paşa) 272
Makedonya 133
Malmesbury (Lord) 79
Manastır 200
Marco (Paşa) 197
Mazzini (İtalyan devrimci) 144, 149, 289
Meclis-i Ma'âbir 240
Meclis-i Tanzimat 2
Meclis-i Vala 222
Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye 214
Mehmed II. 107

Mehmed Âli (Paşa, Mısır Hidivi) 2, 4, 33, 59, 62, 89, 99, 100, 147, 238, 272
Mehmed Cemil (Paşa, Paris Büyükelçisi) x, 6, 17, 18, 20, 21, 23, 27, 67, 74, 78, 80, 83, 88, 89, 95-104, 109, 115, 116, 118, 125-128, 133-139, 141-148, 154, 155, 160, 161, 163, 164, 166-175, 181, 183, 192, 198, 201-205, 211, 213, 216-218, 226-229, 232, 235, 237-240, 244, 246, 248, 251, 252, 261, 262, 264-268, 270, 273, 277, 286-288
Mehmed (Paşa, Kıbrıslı) 81, 106, 150
Mehmed Rüşdü (Paşa) 2, 69
Mehmed Said Galib (Efendi) 22
Mekteb-i Osmanî 97, 203, 204
Mekteb-i Sultanî 3, 110, 180, 191, 204, 205, 217, 243
Ménabréa (İtalyan Dışişleri Bakanı, General) 209
Menşikof 53, 88
Metternich (Prens) 25
Mısır 4, 10, 22, 26, 59, 62, 84, 89, 90, 94, 105, 116, 218, 225, 232, 237, 239, 258, 265, 274; Hıdivliği 25, 84, 99
Michel (Sırbistan Prensi) 18, 99, 102, 133, 156
Mignetti 122
Mignot 286
Mithat (Paşa) 10, 100, 210
Mirés, Jules 235, 279, 280
Morawitz 116
Mordtmann 214, 259
Moskova 26, 142
Moustier, Marquis de (Fransız Büyükelçi, Fransız Dışişleri Bakanı) 5, 6, 10, 11, 23-25, 64, 80, 88, 95, 96, 99-103, 109, 115, 116, 134, 136-139, 147, 154, 158, 160, 163-168, 170-172, 183, 184, 193, 194, 198, 200, 204, 212, 221, 226, 228, 235, 242, 246, 248, 264, 276
Muradyan Mektebi 97
Münir (Efendi) 266
Müslüman(lar) 12, 25, 28, 37, 40-47, 49, 53, 64, 67-69, 71, 95, 98, 106, 112-116, 125, 175, 178, 179, 182, 186, 188-191, 195, 196, 198-200, 206, 207, 209-211, 213, 217-219, 229, 260
Mustafa Fazıl (Paşa) 13, 180, 289
Mustafa Reşid (Bey, Paşa) 8, 20, 22, 23, 48, 115, 124, 273
Musurus, Kostaki (Bey, Paşa) x, 7, 9, 13, 14, 17, 32-36, 45, 54, 55, 67, 74, 77, 79-81, 83, 86, 88-94, 97, 105, 106, 118, 121, 122, 126, 128, 132, 139, 146, 151, 157,

161, 163-165, 167, 168, 172, 173, 184, 185, 192, 196-198, 212, 215, 220, 232, 238, 240, 246-249, 251, 253, 254, 257, 261, 268, 278, 282, 291, 303
Musurus, Pavlaki (Efendi) 150

Namık Kemal 145, 289
Napoléon (Prens) 146
Napoli 122, 149
Neymarck, Alfred 280
Nicolas (Karadağ Prensi) 139, 155
Norveç 227
Nubar (Paşa) 25, 26, 84, 100
Nuri (Paşa) 59

Odessa 233
Odyan (Efendi) 111
Ollivier 225
Ortodoks 40
Osmanlı Bankası (Ottoman Bank) 117-119, 125, 237, 275, 276, 278
Outrey (Maslahatgüzar) 77, 165, 221

Ömer (Efendi) 109

Palmerston (Lord) 7, 10, 31-33, 42, 54, 80, 86, 87, 89-91, 94, 118, 132, 196, 200, 218, 219, 235, 261, 278
Paris 18, 20-22, 24, 44, 45, 47-50, 61, 72, 76, 85, 90, 91, 95, 97-100, 102, 103, 111-114, 118, 120, 123-126, 144, 146-149, 157, 163, 165, 172, 173, 175, 178, 183, 191, 201-204, 208, 209, 219, 221, 225, 228, 231, 240, 243, 250, 269, 270, 271, 286, 287, 289, 290; Anlaşması 167, 246, 247, 264; Barış Anlaşması 1, 5, 13-15, 26, 51, 62, 72, 76, 80-82, 87, 89-91, 97, 98, 101, 102, 133, 142, 153, 155, 157, 162, 168, 173, 226, 244, 246-251, 253, 256, 258-260, 290; Barış Konferansı ii, 6, 7, 18, 51, 54, 72, 86, 115, 174, 210, 247, 249, 265, 266, 268; Barış Kongresi 56; Hükümeti 44, 126, 163, 175, 228; Komünü 286, 287, 289, 290; Konferansı 158, 175; Kongresi 219, 264; Uluslararası Sergisi 85, 146, 194
Péreire kardeşler 117
Persigny, (Duc de, Fransız İçişleri Bakanı, Büyükelçi) 44, 118, 234
Pertev (Paşa) 22
Petersburg x, 2, 26, 67, 75, 79, 88, 91, 92, 96, 109, 114, 132, 133, 136, 138-141, 151, 157, 160, 164-166, 169, 171, 177, 179, 181-

184, 187, 191, 192, 194, 198, 216, 217, 245, 247, 249, 250, 253, 254, 257, 258; Hükümeti 26, 88, 92, 133, 136, 139, 166, 169, 171, 179, 183, 191, 247, 250; kabinesi 198
Phillippe, Louis (Kral) 35, 93
Photiadés Bey 17, 135, 149, 150, 159, 170, 171, 196, 252, 253, 257
Pınar, Hayrettin 159
Pisani 40, 44, 45, 52, 53
Pitzipios 8, 135
Polonya 10, 133, 139
Pontois (Fransız Maslahatgüzar) 62, 210
Poole 94
Portekiz 227
Posonby (İngiliz Büyükelçi) 21
Price, Edward (İngiliz mühendis) 232
Prokesch 37, 40, 46, 193, 199, 229, 236, 263
Prusya 1, 91, 105, 131, 133, 146, 151, 160, 162, 163, 168, 215, 227, 248-252, 256, 290, 291; -Fransa savaşı 1; Hükümeti 252, 256
Prut 90

Quataert 4

Rechberg (Kont) 2, 71
Redcliffe (Lord) 43
Refik (Efendi) 94
Reşid (Paşa) 36, 58, 66, 125
Retter, Charles 231
Rıza (Paşa) 150
Roma 110, 149
Romanya 10, 13, 14, 98, 153
Rothschild, Alphonse de (Baron) 117, 271, 280
Rothschild, James (Fransız bankeri) 5, 117
Rothschild ailesi 112, 271
Roucher 262
Rouland, R. (Fransız Eğitim Bakanı) 203
Roussin, Albert (Fransız Büyükelçi) 21, 93, 273
Royer, Alphones 61, 123
Rumeli 156
Rusçuk 15, 101, 275
Russell, John (İngiliz Dışişleri Bakanı, Lord) 27, 63, 85, 88, 90-92, 97, 122, 197, 209, 282
Rusya 6, 11, 13, 14, 23-27, 30, 41, 51, 55, 60, 61, 64, 65, 73, 81, 86-91, 96, 101, 103, 105, 108, 131-134, 136-140, 142, 143, 145, 151, 153, 156, 157, 159-169, 172, 173, 175, 177, 178, 180-183, 188, 190-192, 198, 202, 206, 213, 216, 231, 233, 247-254, 256-260, 276, 279, 284, 291; Hükümeti 38, 61, 137, 165, 185, 188
Rüstem Bey 16, 17, 26, 68-70, 82, 99, 100, 110, 129, 132,

134, 135, 142, 145, 149, 169, 188, 192, 196, 209, 215, 216, 248-250, 253, 257, 258, 289

Safvet (Paşa) 95, 157, 208, 234
Said (Paşa, Mısır Hıdivi) 238
Salih Münir (Paşa) 243
Sardunya 81, 82
Scheffer (Fransız Drogman) 47
Sedan 248; Savaşı 26, 27, 258, 259
Selim III. 4
Sergi-i Umumi-i Osmanî 263
Server (Paşa, Hariciye Nazırı) 287
Sisam Adası 16, 70, 150, 151, 263, 266
Sırbistan 28, 59, 156, 199, 206
Sroezynski 145
Stanley (İngiliz Dışişleri Bakanı, Lord) 9, 13, 34, 80, 81, 133, 134, 160, 161, 167, 171, 175, 184, 185, 198, 215, 248, 278, 291
St. Petersburg 187
Suriye 188, 280
Süveyş Kanalı 3, 8, 20, 83, 84, 90, 94, 99, 120, 225, 237-239; Şirketi 238

Şûra-ı Devlet 12, 74, 111, 214, 215, 217, 281

Tabiiyeti Osmaniye Kanunu 72
Talleyrand (Baron, Fransız Büyükelçi) 96, 160, 169
Tanzimat 12, 32, 41, 64, 68, 74, 93, 104, 124, 180, 189, 191, 200, 208, 285; bürokrasisi 115; bürokratları 106; diplomasisi 60, 86; diplomatları 2; dönemi 12, 20, 21, 23, 65, 93, 104, 140, 179, 202; Fermanı 2, 3, 192, 199, 272, 273, 285; kurumları 4; liberalizmi 10, 68, 209; Meclisi 69; prensipleri 208; projesi 159; reformları 25, 58, 59, 179, 189; siyaseti 284; yöneticileri 124, 266; yönetimi 9
Tassy, Louis 240, 241
Tecco (Ortaelçi) 81
Thiers, M. (Fransız Başbakanı) 35, 62, 249; Hükümeti 286
Thile 252, 256
Thouvenel, Edouard (Fransız Büyükelçisi) 2, 5, 12, 16, 22, 28, 30, 35, 37-49, 51, 53, 55-57, 64, 81, 85, 86, 98, 106-108, 113-117, 158, 178, 197, 207, 208, 213, 224, 225, 233, 247, 271, 275, 276, 295, 304
Thouvenel, Marie 35, 55, 117
Tocqueveille 27
Trabzon 233
Tuileries -Hükümeti 93, 102, 147, 171; Sarayı 90; kabinesi 218
Tuna 90, 101; Vilâyeti 100, 210
Tunus 259
Türkiye viii, xi, 1, 2, 6-8, 10, 11, 24, 25, 27, 34, 37, 38, 40,

41, 43, 51-54, 56, 64, 67, 69, 71-73, 75, 78, 83, 85-87, 91, 93, 94, 96, 98, 101, 104, 112, 113, 115, 117, 124, 125, 128, 131, 133, 140, 142, 143, 155, 165, 168, 170, 175, 176, 180-182, 194, 196, 197, 200, 205, 207-212, 214, 216, 218, 220, 221, 223-226, 232, 236, 239, 240, 242, 244, 253, 256, 259, 262, 265, 267, 271, 273, 276, 290, 293-302, 304

Uluslararası Telgraf Konferansı 103

Valette (Büyükelçi, Fransız Dışişleri Bakanı) 6, 88, 109, 167, 172, 173, 209, 219, 268
Valfrey 119
Valmy (Le Duc) 59, 66, 77, 90, 120, 125, 126, 148, 182, 265
Vatandaşlık Kanunu 88
Vatikan 8, 110, 111, 180
Veli (Paşa, Paris Büyükelçisi) 118, 277
Venedik 156
Venosta, Visconti (İtalyan Dışişleri Bakanı) 82, 257
Vilâyet-i Umumiye Nizamnamesi 212
Vilâyetler Nizamnamesi 12, 76, 112, 158, 210-212, 219
Viyana 32, 39, 71, 91, 157, 187, 251, 253, 270; Hükümeti 251; Konferansları 30; Kongresi 63
Vogoridés, Aleko (Bey) 87, 93, 111, 196, 200, 235

Walewski (Fransız Büyükelçi, Fransız Dışişleri Bakanı, Kont) 35-37, 42, 43, 57, 102, 103, 232, 247
Werther (Baron de) 101

Yafa 259
Yeniçeri Ocağı 65
Yunan -ayaklanması 70; Hükümeti 141, 170, 171
Yunanistan 73, 83, 88, 90, 102, 133-135, 140, 147, 149, 158, 159, 161, 162, 164, 166-174, 206

Zarifi 150
Ziya (Bey) 144, 147, 289

Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıl Avrupa sistemiyle bütünleşme sürecine girdi. İmparatorluk, Avrupa devletler sisteminin bir parçasına dönüşürken, Islahat Fermanı ile liberal Avrupa ailesine katıldığını da ilan etti. O yıllarda Avrupa'da "liberal" en itibarlı sözcüktü. Resmi ideoloji olarak benimsenen liberal politika Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümet söylemine Babıâli'nin diplomasi kökenli yöneticileri tarafından dahil edildi. Osmanlı İmparatorluğu'na iltifat etmek isteyen Avrupalı siyasetçiler ve diplomatlar Sultan'ın ve nazırlarının ne kadar liberal olduğundan övgüyle söz ediyorlardı.

Islahat Fermanı'nın hazırlanma safhalarını, Büyük Güçler arasındaki çekişmeleri İstanbul konsolosları üzerinden anlatarak başlayan bu kitap, reformlar ve Osmanlı topraklarındaki azınlıklar üzerindeki Avrupa etkisinin, Babıâli'nin reformcu paradigmasının diplomatik arşiv belgelerindeki izlerini sürüyor.

TARİH VAKFI

www.tarihvakfi.org.tr

